د افغانستان لنډ تاریخ

لیکوال

اروابناد پوهاند عبدالحی حبیبی

ژباړن

الحاج عبدالودود کرزی

۱۳۷۸ لمریز

www.nanafghan.com

بسم الله الرحمن الرحیم

کتاب پېژندنه

د کتاب نوم : د افغانستان لنډ تاریخ

لیکوال : پوهاند عبدالحی حبیبي

ژباړن : الحاج عبدالودود کرزی

سموونکی او کتونکی : محمد داود وفا

کمپوز او طرح د : حفیظ الله

کمپوزینگ : ایشیاسافت، پېښور

د چاپ شمېر : ۱۰۰۰ ټوکه

د چاپ نېټه : غبرگولی ۱۳۷۸ هـ ل

د چاپ ځای : سپینزر پرنټرز (پرائیویټ) لمیټډ کوئټه.

د دې کتاب د چاپ ټول حقوق په ژباړونکی پورې اړه لري

اروا ښاد پوهاند عبدالحی حبیبی

لړلیك

۱- د کتاب د لیکوال لنډ ژوند لیك .... (د)
۲- د ژباړونکي لنډ ژوند لیك .... (ی)
۳- خپلې خبرې .... (ل)
۴- د لیکوال سریزه .... (ن)
۵- **لومړی برخه**
د افغانستان تر تاریخ دمخه دورې ته یوه کتنه ۱
۶- تر اسلام دمخه تاریخي افغانستان ۱۳
۷- د پردیو هخامنشیانو واکمني ۵۰
۸- د سکندر یرغلونه ٦۲
۹- په آریانا کښې، مور یا لنډمهالې واکمني او بودایي لویه اغیزه ۷۱
۱۰- یونان باختري خپلواك سلطنت ۸۳
۱۱- ساکان، پارتیان او پهلوایان ۹۱
۱۲- کوشانیان ۹۹
۱۳- د کوشانیانو پایڅوړ او د هپتالیانو منځته راتګ ۱۱۴
۱۴- هپتالیان ۱۱۸
۱۵- افغانستان د اسلام د پیدایښت په وخت کښې ۱۲۷
۱٦- د افغاني فرهنګ تاریخي بنسټونه ۱۳۴

۱۷- **دویمه برخه**

افغانستان ته د اسلام راتګ او د خلفاوو دوره ۱۴۱

۱۸- د حضرت عثمان ؓ خلافت ۱۴۳

۱۹- د علي ؓ خلافت ۱۴٦

۲۰- اموي دوره ۱۴۸

۲۱- د عباسیانو واکمني ۱۵۸

۲۲- په اموي او عباسي دوره کښې د افغانستان ټولنیز
او مدني احوال ۱٦۵

۲۳- **دریمه برخه**

خپلواکه اسلامي دوره ۱۸۱

۲۴- صفاریان ۱۸٦

۲۵- سامانیان ۱۹٦

۲٦- پښتانه واکمنان ۲۰۲

۲۷- فریغونیان ۲۰۴

۲۸- د ملتان لودیان ۲۰۸

۲۹- د تخارستان د باینجور کورنۍ ۲۱۲

۳۰- د غرستان شاران ۲۱۴

۳۱- د اندراب امیران ۲۱٦

۳۲- چغانیان امیران - آل محتاج ۲۱۷

۳۳- سیمجوریان ۲۲۰

۳۴- غزنویان ۲۲۳

۳۵- د سلجوقیانو او خوارزم شاهیانو واکمني ۲۴۰

۳٦- غوریان ۲۴۴

۳۷- خوارزمشاهیان ۲٦٦

۳۸- **څلورمه برخه**

د خوارزم شاه وروستنی ماتې او د چنګیز منځته راتګ ۲۷۳

۳۹- د چنګیزیانو په وخت کښې د کرت اولاده او افغاني امیران ۲۸۵

۴۰- **پنځمه برخه**

د هرات تیموریان ۲۹٦

۴۱- د کونړ حکمرانان او یو سفزیان ۳۰٦

۴۲- د هند تیموریان ۳۱۰

۴۳- **شپږمه برخه**

روښانیان ۳۴۴

۴۴- توخیان ۳٦۵

۴۵- ابدالیان ۳٦۸

۴٦- هوتکیان ۳۷۸

۴۷- سدوزیان ۴۰۰

۴۸- احمد شاه بابا ۴۰۵

۴۹- تر احمد شاه وروسته ۴۲۸

۵۰- **اوومه برخه**

محمد زایان ۴۴۰

۵۱- ټولنیزه او فکري اوضاع ۴۷۵

۵۲- اخخلیکونه ۴۹۳

د کتاب د لیکوال لنډ ژوند لیک

اروانباد پوهاند عبدالحی حبیبي د ۱۳۲۸هـ قمري کال د ربیع الثاني پر ۱۷ مه (۱۲۸۷هـ.ل) د پنجشنبې په ورځ د کندهار ښار د بامیزو په کوڅه کښې زیږېدلی او په ختهٔ کاکړ دی.

ده خپلې لومړنۍ زده کړې د کندهار په لومړنیو ښوونځیو کښې تر پینځم ټولګي پورې سرته رسولې دي. تر پینځم ټولګي وروسته په ۱۳۰۶هـ ل کال همهلته د لومړني ښوونځي ښوونکی وټاکل شو.

په ۱۳۰۷هـ ل د کندهار د "طلوع افغان" اخبار مرستیال وټاکل شو، چې بیا په ۱۳۱۰هـ ل کال د "طلوع افغان" اخبار بشپړه چلوونه ده ته وسپارل شوه، لس کاله پرله پسې یې د هغه اخبار د چلوونکي په توګه کار وکړ او هغه اخبار یې په ښه عالمانه توګه وچلاوه په تېره بیا یې د پښتو ژبې او ادب له پاره روښانه خدمتونه وکړل.

هلته یې د پښتو څو قلمي آثار، لکه د خوشال خان ختک کلیات او د عبدالقادر خان ختک دیوان تدوین، تصحیح، مقابله او له اوږدو سریزو سره چاپ کړل او هم یې د پښتو یو قاموس د "سپېڅلې پښتو" په نامه چې لس زره لغتونه لري له دري ژباړې سره ترتیب او خپور کړ. سربېره پر هغه یې د(تاریخچه پښتو) تر سرلیک لاندې د پښتو ادب مفصله تاریخچه او تذکره په دري ژبه و نیکله چې د طلوع افغان په اخبار کښې په پرله پسې ډول خپره شوه او د هغه اخبار له لارې یې د پښتو ژبې د ډېرو پخو لیکوالانو او شاعرانو همکاري جلب او هم یې نوي لیکوالان او شاعران وهڅول.

په ۱۳۱۹ هـ.ل کابل ته راوغوښتل شو او د پښتو ټولنې مشر وټاکل شو چې د مطبوعاتو د مستقل ریاست د مرستیال په توګه یې هم کارکاوه. د پښتو ټولنې تر مشرتابه وروسته په ۱۳۲۰ هـ.ل کال د پوهنې وزارت مشاور وټاکل شو. تر دې وروسته د ده په هاندو هڅه به ۱۳۲۳ کال په کابل پوهنتون کښې د ادبیـاتو پوهنځی پرانیستـــــل شو چې همدې یې

رییس وټاکل شو. په ۱۳۲۵ هـ ل کال د کندهار ولایت د پوهنې رییس او بیا په ۱۳۲۶ هـ ل کال په (چمن) کښې افغاني وکیل التجار مقررشو، په ۱۳۲۷ هـ ل کال چې د ملي شورا وکیلان ټاکل کېدل حبیبي صاحب په ملي شورا کښې د کندهار ښار د خلکو له خوا وکیل انتخاب شو، خو د وکالت دوره یې لا پوره نه وه چې په ۱۳۳۰ هـ.ل له خپلې کډې سره پاکستان ته لاړ. او په ۱۳۴۰ هـ ل کال (لس کاله وروسته) بیرته هېواد ته راستون شو. په ۱۳۴۴ هـ ل کال په کابل پوهنتون کښې د پوهاند په علمي رتبه د ادبیاتو پوهنځي استاد وټاکل شو.

په ۱۳۴۵هـ.ل (۱۹٦٦) کال د پوهنتون پراستادۍ سربېرد د تاریخ ټولنې رییس هم شو.

په ۱۳۵۱ هـ.ل (۱۹۷۲) کال د عظمی صدارت د فرهنګی چارو مشاور وټاکل شو.

په ۱۳۵۲ هـ.ل کال بیا د ادبیاتو پوهنځي استاد شو، په ۱۳۵٦هـ.ل کال د ادبیاتو په پوهنځي کښې د ماسترۍ د دورې استاد شو.

په ۱۳۵۷ هـ.ل کال د افغانستان د علومو اکاډمۍ علمي مشاور، او په ۱۳۵۹هـ.ل ۱۹۸۰ کال د افغانستان د اطلاعاتو او کلتور وزارت علمي مشاور شو.

سربېره پر دې "استاد" تر هېواد دننه او بهر په (۳٦) نړیوالو علمي او ادبي سیمینارونو کښې برخه اخیستې ده.

لوی استاد علامه عبدالحی حبیبي څه کم شپېته کاله د افغانستان د فرهنګ د خدمت له پاره شپه اوورځ پر ځان یوه کړې وه او داسې اثار یې افغاني فرهنګ ته وړاندې کړل چې له ستاینې نه یې قلم عاجز دی، استاد حبیبي په پای کښې د ۱۳٦۳ل کال د ثور پر ۱۹ په کابل کې مړ او همهلته ښخ کړای شو. موږ نه غواړو چې داستاد د ژوندانه پر ټولو اړخونو، علمي هڅو او د هغه پر ګڼو علمي خدمتونو رڼاواچوو، ځکه په دې اړه یوې لیکنې نه لیکنو، کتاب نه کتابونو، سمینارنه سمینارونوته اړتیاده دلته، د "استاد" یوازې څوچاپ شوي آثار په لنډ ډول در پېژنو:

۱- د خوشال ختک ملغلرې (د خوشال ختک کلیات) سمون، مقابله، تعلیقات او مقدمه، کندهار ۱۳۱٦هـ ل.کال

۲- د عبدالقادرختک دیوان سمون، مقابله، تعلیقات او مقدمه، کندهار ۱۳۱۷هـ ل.کال

۳- پښتو او پښتونواله، کندهار ۱۳۱۷ هـ ل کال.

۴- پسرلنۍ سندره پښتو منظومه ۱۳۱۷هـ ل.

۵- د احمدشاه بابا دیوان، سمون، مقابله او مقدمه کابل ۱۳۱۹ هـ.ل کال.

۶- پټه خزانه،تصحیح، تعلیق او دري ژباړه کابل ۱۳۲۳، تهران ۱۳۳۵، کابل ۱۳۵۴ ، کابل ۱۳۵۶ هـ ل کال

۷- د پښتو ادبیاتو تاریخ (۲)ټوکه کابل ۱۳۲۵-۱۳۵۳ (لومړي ټوك) ۱۳۳۸-۱۳۴۲ دوهم ټوك.

۸- پښتانه شعرا (۱) ټوك کابل ۱۳۲۰هـ ل

۹- ملتان کا لودي خاندان (په اردو ژبه) لاهور ۱۹۴۹ م کال

۱۰- د پښتـو ادبیـاتو تـاریخ، د ادبیاتو پوهنځي د دریم ټولګي له پاره کابل ۱۳۴۷هـ ل کال

۱۱- د پښتو ادبیاتو تاریخ د ادبیاتو پوهنځي د څلورم ټولګي له پاره ۱۳۴۸هـ ل کال.

۱۲- د افغانستان پیبلیك- کابل- ۱۳۵۳هـ ل کال

۱۳- د البیروني کتابښود ، کابل ۱۳۵۲هـ ل.کال

۱۴- په اوسني پښتو شعر کښې د ژوند څپې ، کابل ۱۳۶۰هـ ل کال.

۱۵- د پیر روښان د خیر البیان مقدمه ، کابل ۱۳۵۳هـ ل. کال.

۱۶- د پښتو ادب په تاریخ کښې قصیده کابل ۱۳۵۷هـ ل.

۱۷- پښتود تاریخ او لغت په رڼا کښې- کابل ۱۳۴۷هـ ل. کال

۱۸- د پښتو ژبې او ادب موقف د مرکزي آشیا د خلکو په تمدنونو کښې (انګلیسي) ۱۳۵۴هـ ل کال.

۱۹- د شیخ الاسلام عبد الله انصاري سیرت او شخصیت ۱۳۵۵ هـ ل کال

۲۰- د خوشال سوات نامه سریزه او نښلونې، کابل ۱۳۵۸هـ ل کال

۲۱- دامیر علي شیر فکري اوسیاسي شخصیت، کابل ۱۳۶۰هـل کال.

۲۲- پښتو نثر ته کره کتنې کابل ۱۳۶۰هـ ل کال.

۲۳- آسماني نغمې او لاهوتي سرودونه- کابل ۱۳۶۰هـ ل. کال

۲۴- د سلیمان ماکو تذکرة الاولیاء سریزه، کابل- ۱۳۶۲هـ ل کال.

۲۵- وضع اصطلاحات پشتو، کندهار ۱۳۱۷هـ ل. کال.

۲۶- تاریخچه سبکهای شعر پښتو، کندهار ۱۳۱۹هـ ل کال.

۲۷-تاریخچه شعر پښتو- کندهار ۱۳۱۴هـ ل کال

۲۸- مشاهیر ابدالیان (تر احمد شاه بابا د مخه)- کابل ۱۳۱۹هـ ل کال.

۲۹- غزنه، کابل ۱۳۱۵هـ ل کال.

۳۰- تاریخ افغانستان در عصر تیموریان هند، کابل ۱۳۴۲هـ ل کال.

۳۱- جوانمردان و عیاران- کابل ۱۳۲۱هـ ل کال.

۳۲- سردار مهر دل خان مشرقي شاعر کندهاري کابل ۱۳۱۲هـل کال.

۳۳-طبقات ناصری(په دوو ټوکو کښې)سریزه، مقابله،سمونه او نښلونې،۱۳۴۳هـ ل

۳۴- مورخان گمنام افغانستان، کابل ۱۳۲۳هـ ل کال

۳۵- زرنج و احوال تاریخي آن، کابل ۱۳۱۳ هـ ل کال.

۳۶- تحقیقات راجع به ترجمان البلاغه، کابل ۱۳۳۰هـ ل کال.

۳۷- تحقیقات راجع به پټه خزانه ، کابل ۱۳۲۴ل کال.

۳۸- محقق کندهاری، کابل ۱۳۱۴هـ ل کال.

۳۹- تاریخ افغانستان بعد از اسلام ، کابل ۱۳۴۵ او ۱۳۵۷هـ ل کال

۴۰- خلیلی نامه، دری ۱۳۳۴هـ ل کال

۴۱- پښتو و لویکان غزنه ،کابل ۱۳۴۲هـ ل کال

۴۲- طبقات الصوفیه امالي شیخ الاسلام خواجه عبد الله انصاري، سمون، مقابله، نښلونې او حاشیې، ۱۳۴۲ کابل.

۴۳- کتابهاي گمشده تاریخ غزنویان ، کراچی ۱۳۳۸هـ ل کال.

۴۴- نوای معارك- مقابله، سمون او نښلونې کراچی ۱۳۳۷هـ ل کال.

۴۵- روابط ادبی سند با افغانستان ، کراچی ۱۳۳۷هـ ل کال.

۴۶- شاعر هیر مند هارون خان افغان ، کراچی ۱۳۳۸هـ ل کال.

۴۷- جغرافیایي تاریخی افغانستان، کابل، ۱۳۶۲هـ ل کال.

۴۸- مادر زبان دری- کابل ۱۳۴۳هـ ل کال.

۴۹- صد میدان خواجه عبد الله انصاري ترتیب او سمون، کابل ۱۳۴۲هـ ل کال.

۵۰- زین الاخبار گردیزي، ترتیب مقابله، سمون او نښلونې، تهران ۱۳۶۳هـل کال.

۵۱- رهنمای تاریخ افغانستان کابل ۱۳۴۸هـ ل کال.

۵۲- نگاهی به سلامان و ابسال جامی کابل ۱۳۴۳هـل کال.

۵۳- رساله سه رشته طریقت خواجه گان از جامی، کابل ۱۳۴۳ل کال.

۵۴ - تاریخ المختصر الادبیات البشتو (په عربي ژبه)، کابل ۱۳۵۷هـل کال.

۵۵- تاریخ مختصر افغانستان (۲) توکه - کابل ۱۳۴۶، ۱۳۴۹ل. کال.

۵۶- متون ادبی- کابل پوهنتون، ۱۳۴۶هـ ل کال.

۵۷- لغته البشتو ،قاهره ۱۹۶۵ م.

۵۸- تصوف. کابل پوهنتون، ۱۳۴۶هـ ل کال.
۵۹- تاج کابل شاه در کعبه، کابل ۱۳۴۸ل. کال.
۶۰- تاریخچه خط و نوشته های کهن در افغانستان، کابل ۱۳۵۰ هـ ل.
۶۱- هفت کتیبه قدیم، کابل- ۱۳۵۰هـ ل کال.
۶۲- فضایل بلخ، مقابله، سمون او نبنلوني- تهران ۱۳۴۹هـ ل کال.
۶۳- سواد اعظم، مقابله، سمون او نبنلوني- تهران ۱۳۴۸هـ ل کال ۰
۶۴- ظهیر الدین محمد بابر، کابل ۱۳۵۱ هـ ل کال.
۶۵_ اصل خلجیان افغان، تهران ۱۳۴۹ هـ ل کال
۶۶- شرح بیتین مثنوي ازمهر دل خان مشرقی ،ترتیب او سریزه- کابل ۱۳۵۲هـ ل کال.
۶۷- کتاب شناسي البیرونی (ترجمه و تکمله) کابل ۱۳۵۲، تهران ۱۳۵۲هـ ل کال.
۶۸- هنر عصر تیموریان، تهران، ۱۳۵۵ هـ ل کال ۰
۶۹- روضة الفریقین، سمون او نبنلوني، تهران ۱۳۵۹هـ ل کال.
۷۰_ فردوسي و شاهنامه، (ژباړه) ډیلی، ۱۹۴۲ ـ ع کال.
۷۱- انتخابی از حدیقه حکیم سنایي (انتقادي متن) کابل۱۳۵۶هـل کال.
۷۲- تعلیقات بر تاریخ تلفظ پشتو، کابل۱۳۵۶هـ ل کال ۰
۷۳- تاریخ بیداری سیاسي افغانستان، پېښور ۱۳۲۹هـ ل کال .
۷۴- تاریخ گویي به تعمیه در اشعار دری ، کابل ۱۳۶۰هـ ل کال.
۷۵_ منازل السایرین در دایره وجود، کابل ۱۳۵۵هـ ل کال ۰
۷۶- تحقیق بر تاریخ وفات سنایي، ۱۳۵۶هـ ل کال۰
۷۷- خودی و بی خودی در اندیشه اقبال، کابل۱۳۵۶هـ ل کال.
۷۸- مدرسه شاه شهید و غرجستان و ...کابل ۱۳۵۵هـ ل کال.
۷۹- شاعر اندیشه مولانا جلال الدین بلخی، ۱۳۵۳هـ ل کال.
۸۰- نامهای برخی از ایزدان کوشانی، کابل ۱۳۵۹هـ ل کابل.
۸۱- ادیان عصر کوشانی (انگلیسي)کابل ۱۳۵۹هـ ل کال.
۸۲- زنده گی نامه ابن سینا، کابل ۱۳۵۹هـ ل کال.
۸۳- شناختنامه میافقیر الله جلال آبادی، کابل ۱۳۵۹هـ ل کال.
۸۴- بابر در افغانستان (انگلیسي) مرانسه، ۱۹۸۰م.
۸۵- امیر کروړ و دودمان او، کابل ۱۳۶۰هـ ل کال.

۸۶- اشعارو دیوان تیمور شاه افغان، کابل ۱۲۱۳ هـل کال.
۸۷- درد دل (دري مثنوي)، کابل ۱۳۶۱هـ ل کال.
۸۸- جنبش مشروطیت در افغانستان، کابل ۱۳۶۴هـ ل کال .
۸۹- ادبیات جهان، د طلوع افغان اداره.
۹۰-افغان در تاریخ.
۹۱- امیر کروړ او د هغه کورنی، کابل، ۱۳۶۱ هـل.
۹۲- بلاد قدیم و تاریخي خراسان.
۹۳-په شلمه پېړۍ کښې د افغانستان هنر، کابل، ۱۳۶۰ هـل کال.
۹۴- تاریخ تجزیه شهنشاهي افغان.
۹۵- تاریخ افغانستان از آغاز دورهٔ اسلامي، لاهور.
۹۶- تاریخ سیاسي افغانستان.
۹۷- د کوشانیانو دین، کابل، ۱۳۵۸ هـ ل کال (انگلیسی).
۹۸- فضایل بلخ، ایران، ۱۳۴۹هـل کال.
۹۹- کشف شاهنامه قبل از دورهٔ مغل، کابل، ۱۳۶۲ هـل کال ۰
۱۰۰- کلید شاهنامه.
۱۰۱- نسب و زادگاه سید جماالدین افغاني، کابل ۱۳۵۵ هـل کال.
۱۰۲- نومورکي مؤرخین کابل ۱۳۵۹ هـل کال.
۱۰۳- افغان و افغانستان، د ح.ر ژباړه، د ساپي د موقوفاتو اداره، ۱۳۷۶ل، پېښور.

د ژباړونکي لنډ ژوند لیک

الحاج عبدالودود کرزی د الحاج جرنیل امیر محمد خان کرزي زوی د کندهار ولایت د کرز سفلی کلي اوسېدونکی دی، لومړنۍ زده کړې یې د کندهار د حاجي جمال کرز په لومړني ښوونځي کښې تر سره کړي او د ثانوي زده کړو د"ټ" سره کولو له پاره د کندهار ښار د احمد شاه بابا په لېسه کښې شامل شو. په ۱۳۴۱ کال کښې یې د بکلوریا د سند له تر لاسه کولو وروسته د ښوونکي سپېڅلې دنده پر غاړه واخیسته.

په ۱۳۴۲ کال کښې د ښوونې او روزنې د لوی مدیریت له خوا د سردار پائنده خان ذاکر شریف د لومړني ښوونځي د سر ښوونکي په حیث وټاکل شو. دغه دنده یې پوره څلور کاله تر سره کړه.

بیا د ښوونې او روزنې د لوی مدیریت له خوا د کندهار ښار د تیمور شاهي لومړني ښوونځي د سر ښوونکي په توګه وټاکل شو، تر یوه کال خدمت کولو وروسته د ښوونې او روزنې د لوی مدیریت په وړاندیز د کندهار ولایت د اساسي دارالمعلمین د اداري مرستیال په توګه وټاکل شو چې سر بېره د دارالمعلمین پر اداري مرستیالتوب یې د عالي دار المعلمین د اداري مرستیال دنده هم سرته رسوله. نوموړي ددغه ماموریت په وخت کښې عالي دارالمعلمین د څوارلسم ټولګي د اجتماعیاتو څانګې د فراغت سند هم تر لاسه کړ.

تر څلور کاله خدمت کولو وروسته یې د ښوونې او روزنې د لوی مدیریت په وړاندیز د غذایي مرستو د مدیر په توګه په کار پیل وکړ. چې تر دوو کالو خدمت کولو وروسته مرکز ته تبدیل شو. بیا له بې سوادۍ سره د مبارزې په ریاست کښې د زراعتي حوزې د مدیر په توګه وټاکل شو چې د لوګر، پروان،سمنګان او ځینو نورو ولایاتو د لویانو د کورس درنه وظیفه دده

پر غاړه وه. چې په دغه وظیفه کښې تر یونیم کال خدمت کولو وروسته په ۱۳۵۵ هـ ش کال کښې د ښوونې او روزنې وزارت له خوا د غور ولایت د ښوونې او روزنې د لوی مدیر په حیث مؤظف شو چې د ۱۳۵۷ هـ ش د ثور تر کودتا پورې په همدغه دنده پاتې شو، وروسته یې د زابل ولایت د ښوونې او روزنې په لوی مدیریت کښې د مامور په صفت په کار شروع وکړه چې دغه دنده یې د زابل او کندهار په ولایت کښې د ښوونې او روزنې په مدیریتونو کښې تر ۱۳۶۲هـ ش کال پورې تر سره کړه څو چې په ۱۳۶۲ هـ ش چې د ۱۹۸۳ کال سره برابر دی له خپلې کورنۍ سره د پاکستان د کراچۍ ښار ته را مهاجر شو او تر دوه نیم کالو تیرولو وروسته امریکې ته ولاړ.

الحاج عبدالودود کرزي د ښوونې او روزنې وزارت په مربوطاتو کښې ۲۲ کاله خپله سپېڅلې دنده په ښه توګه سرته رسولې او د خپل ماموریت په وخت کښې یې د کندهار ولایت د ښوونې او روزنې د مدیریت، د کندهار ولایت او ښوونې او روزنې د وزارت د مقام له خوا د تشکر او تحسین افتخارات تر لاسه کړي دي.

نوموړي په ۱۹۹۵ م کال کښې د حج مبارکه فریضه هم ادا کړېده. ښاغلی الحاج عبدالودود کرزي، د افغاني فرهنګ د لوړتیا او پیاوړتیا له پاره تل هڅې کړي دي او له ګران هېواده یې خپلې هیڅ ډول مرستې نه دي سپمولي افغانستان یې په زړهٔ کښې هم، دی او په خوله کښې هم چې دده دا اثر ددغه ادعا یوه غوره ثبوت دی. زه په داسې حال کښې چې نوموړي ته د دغه درانه اثر مبارکي وایم د نور ښکلي او دراته خدمت کولو هیله ورته لرم.

په پای کښې دده او له ټولو محترمو لیکوالو څخه چې دافغانستان د نجیب ولس سره یې خپلې قلمي همکارۍ نه دي سپمولي د زړهٔ له کومې مننه کوم اود لوی خدای ﷻ له دربار څخه ورته زیات بریالیتوبونه غواړم.

په پېښتني مینه

عبدالرحیم کرزی

د زراعت لیسانس

د الحاج عبدالودود کرزي زوی

اروابناد استاد عبدالروف بېنوا په لمريز هجري ۱۳۵٦ کال کښې په پښتو ژبه اړولی او خپور کړی دی.

له یوې خوانه په هغه ژباړه کښې یو لوی څېرکی نه و ژباړل شوی او له بله پلوه یې چاپ شوې نسخې د ډېرو کمو خلکو لاس ته رسیدلې وې د همدې اړتیا له مخې ما ددغه کتاب د بیا پښتو کونې او خپرونې چاروته اوږه ورکړه او څو میاشتو په اوږدو کښې مې د کتاب ژباړه پای ته ورسوله. څرنگه چې هر چاپ شوی اثر یو څه کمې او غلطې لري، له همدې امله به گران لوستونکي په دې هکله ما وبخښي او د بیا چاپ له پاره به رانه خپلې گټورې لارښوونې او مشورې نه سپموي.

په پای کښې د کندهار ولایت د ښوونې او روزنې د پخواني لوی مدیر فاضل استاد الحاج عبدالعلي خان د هغه مرستو ډېر ممنون یم چې هغوی له ما سره د کتاب د ژباړې پر وخت گاللي دي، د لوی خدای له درباره ورته د اجر غوښتونکی یم.

تاسې درانه لوستونکي د کتاب لوستو ته رابولم.

په تړوله مینه

الحاج عبدالودود کرزی

د امریکې متحده ایالت

جنوبي کلفورنیا

د ۱۳۷٦ / ۱ / ۱۰ مه

خپلې خبرې

تاریخ د اولسونو د پیژندگلوۍ غوره سند دی، ملتونه په تاریخ پیژندل کېږي او تاریخ دی چې موږ ته د تیر مهال تجربې او پیښې روښانوي او ترڼې خایه یې رارسوي.

که تاریخ نه وای نو اوس به ډېر حقایق او واقـعیتونه تر خاورو لاندې وو او موږ به نه یوازې دا چې د هغوی له تېرو تجربو او کارنامو خبر شوي نه وای، بلکې د اوس مهال د ژوندانه په پېښو کښې به مو دا ډول بدلونونه،نه وو رامنځته شوي.

افغانستان هم یو له هغو سیمو څخه دی چې تاریخي پیښې او تجربې یې د نړۍ په تاریخ کښې خلنده باب گڼل کېږي په دغه سیمه کښې له "تر تاریخ وراندې " دور څخه زیات شمیر اثار او اسناد راپاتې دي، دغه سیمه د نړۍ په تاریخي دوره کښې له غوره ارزښتونو څخه برخمنه گڼل کېږي.

همدا وجه ده چې د دغه سیمې د یو لنډ خو مستند تاریخ لیکلو زیاته اړتیا رامنځته شوې ده، د دغه سیمې د تاریخ د روښانولو او لیکلو دنده د هر افغان ستره تاریخي وظیفه گڼل کېږي چې د نه لیکلو پر مهال به یې د خپل افغاني او ملي فرهنگ او کلتور درناوی نه وي کړي.

د نړۍ د دغه ستري تاریخي او ارزښتناکې سیمې یو لنډ او مستند تاریخ ښاغلي او پوه استاد اروابناد پوهاند عبدالحی حبیبي څه د پاسه دیرش کاله د مخه په افغانستان کښې لیکلی دی او هغه مهال د افغانستان تاریخ ټولنې په دوو ټوکو کښې خپور کړی دی؛ دا کتاب له هغه غوره ارزښتونو څخه برخمن کتاب گڼل کېږي چې څه ډول ددغه تاریخي سیمې د تاریخ لیکلو اړتیا لیدل کېږي.

دغه کتاب چې په دري ژبه خپور شوی په بشپړ ډول سره په تاریخي اسنادو او شواهدو بنا دی، هیڅ ډول بې سنده او افواهي خبرې په کښې نه شته او باید چې د افغانستان تر ټولو غوره کتاب و گڼل شي. دغه کتاب د هغه ارزښت له امله چې لري یې د دویم ځل لپاره په پېښور کښې د افغانستان د مهاجرینو د سازمان له خوا هم خپور شوی دی.

څرنگه چې کتاب په تاریخي شواهدو او اسنادو بنا و له همدې امله زیاته اړتیا لیدل کېده چې باید دغه کتاب په نورو افغاني او نړیوالو ژبو هم واړول شي، چې د همدغه ضرورت له امله

د لوی خدای په نامه

سریزه

زمونږ ګران هېواد افغانستان هغه سیمه ده چې تر تاریخ د مخه له لرغونیو دورو څخه بیا تر اوسه د مدنیتونو چینه، د فرهنګونو د تېریدو لاره او د انساني فکر او تهذیب زانګو وه او د تاریخ په اوږدو کښې له دې فرهنګ زیږوونکي خاورې څخه ښه غښتلي دولتونه را پاڅیدلي دي او هم ددې خاورې خلکو په تاریخي کشمکشونو کښې تل خپله آزادي او ملي ښه ساتلې ده.

له څه مودې راهیسې زمونږ په چاپیریال کښې، چې زمونږ د لوی او ترقي غوښتونکي پاچا اعلیحضرت محمد ظاهر شاه په حکیمانه لارښوونو له نویو پرمختیاوو او رڼاګانو نه برخمن دی، کلکه اړه لیدله کیده چې د افغانستان د تاریخ لنډیز په یوه دوو ټوکو کښې له لرغوني زمانې څخه بیا تر اوسني عصره په داسې توګه ولیکل شي، چې هم بشپړ وي او هم لنډ او هم په تاریخي پېښو سربېره لازم تاریخي تصویرونه، نقشې، جدولونه او رسمونه ولري چې زمونږ د ښوونځیو زده کوونکي او عام خلك په آساني سره وکړای شي چې په هغه کښې د خپل هېواد تېرې تاریخي پېښې ولولي.

تېر کال چې زه د افغانستان د تاریخ ټولنې په ریاست وګمارل شوم د هغه وخت د اطلاعاتو او کلتور وزیر ښاغلي محمد عثمان صدقي زمونږ د چاپیریال دغه ښکاره ضرورت څرګند کړ او ما هم په بیړه په دغه کار لاس پورې کړ او د افغانستان لنډ تاریخ مې ولیکئ.

د دغه کتاب په لیکلو کښې مې په لویدیزو او ختیزو ژبو څو سوه ټوکه لیکل شوي کتابونه وکتل او د ټولو مطالبو حواله مې د کتاب په پای کښې ورکړه، خو د چاپ په وخت یو مشکل را پېښ شو چې ناچاره شوم هغه لمن لیکونه مې ایسته کړل او د څو بابونو په پای کښې مې د لازمو مراجعو نومونه ولیکل او هم د دغه ټوك په پای کښې به د ټولو مراجعو نومونه راوړل شي.

په دغه یادونه کښې زما مطلب دا دی چې ددې کتاب ټول مطالب مستند دي او موثق منابع لري، پر دې کتاب مې له خارجي او داخلي موثقو کتابونو څخه یو شمیر تصویرونه او رسمونه او توضیحي جدولونه هم زیات کړل. هیله من یم ګرانو هېوادوالو او هغو کسانو ته ګټور شي چې غواړي د افغانستان تاریخ په لنډ ډول ولولي.

لومړی ټوك تر اسلام وړاندې د لرغوني زمانې د چنګیز (٦٠٠ هـ) تر وتلو پورې او دویم ټوك د نورو اوو سوو کالو د خپلواکۍ د تر لاسه کولو پورې را اخلي[۱].

ددغه کتاب د مطالبو په برابرولو کښې زیار ایستل شوی دی چې پوره وي، خو لنډ او ګټور چې په راتلونکي وخت کښې د مفصل تاریخ لیکلو لار برابره شي او نمونه یې د "افغانستان بعد از اسلام" په لومړي ټوك کښې چې تېر کال خپور شوی دی لیدل کېږي په هغه کښې مې د افغانستان د اسلامي دورې د لومړي دوو سوو کالو مفصل تاریخ په زر صفحو کښې لیکلی دی. هیله من یم چې د ظاهرشاهي روښانه عصر د پوه پالنې په رڼا کښې ژر تر ژره دا هیلې تر سره شي.

پوهاند عبدالحی حبیبي
کابل جمال مېنه
د سنبلې لومړی ۱۳۴٦

۱- اوس دواړه ټوکه په یو ټوك کښې تاسو ته وړاندې کېږي.
(ژباړونکی)

لومړۍ برخه

د افغانستان تر تاریخ د مخه دورې ته یوه کتنه

د مورخانو په اصطلاح هغه دوره چې انسان د لیک په موندلو نه و بریالی شوی، تر تاریخ دمخه دوره PRE HISTORIC بلل کېږي او تر هغې وروسته چې لیکدود را پیدا شوی تاریخي عصر دی، خو شرط دا دی چې د لرغونیو قومونو پاتې لیکل شوي اثار لوستل شوي وي. څرنګه چې تر اوسه ځینې لیکونه شته چې لوستل شوي نه دي نو له دې امله هغه په قبل التاریخ دورې پورې اړه لري او که کوم وخت ولوستل شول نو تاریخي مرحلې ته به ننوځي.

د شرقي هېوادونو تاریخي دوره یې عموماً تر میلاد دمخه د (٢٥٠٠) کال په شاوخوا کښې ګڼلي دي. دا ځکه چې د مصر او بین النهرین لوستل شوې لیکنې هم دومره عمر لري، خو په سند او هړپه کښې د موهن جودیرو موندل شوې لیکنې لاتر اوسه نه دي لوستل شوي او په تاریخي مرحله کښې شاملې نه دي.

په افغانستان کښې د "تر تاریخ دمخه اثار و" پلټنې له ١٩٣٦ م ک
څخه د اروپایي علمي هیئتونو له خوا پیل شوي او په نتیجه کښې یې تر

تاریخ دمخه د ډبرو د دورې اثار تر لاسه شوي چې د ډبرې د کارونې په دریمې دورې یعنې توږل شوې ډبرې او د خاورینو لوښو او فلزو د استعمال په دورې پورې اړه لري چې هغې ته د کلکولي تیك دوره وایي.

له دې علمي پلټنو څخه دا نتیجه تر لاسه کېږي چې دافغانستان او د افغانستان د ګاونډیو هېوادو په خاوره کښې د (٦٠٠٠) کلونو په شاوخوا کښې انسانانو مدنیت درلود، ځکه چې هم هغه مهال مرو ته نژدې د "انو" په سیمه کښې د مس کارونې آثار موندل شوي دي او تر تاریخي دورو دمخه آثار یې د افغانستان په ګاونډ کښې په دغو ځایو کښې موندلي دي:

١ - د پنجاب په هړپه کښې:

یعنې د افغانستان د غرو په لمر ختیزو ډاګو کښې چې هلته د ودانۍ اوښار آثار لیدل کېږي.

٢ - موهن جودیرو:

د افغانستان ختیزې جنوبي خواته په سند کښې د ښار کوڅې او د بازار نخښې او حتی د اوبو پاخه لښتیان او په هره کوڅه کښې د فضله موادو له پاره د پخو خښتو کوچنې خاکدانونه هم لیدل کېږي.

په دغه لرغوني ښار کښې د مورد رب النوع مجسمې، پاخه خاورین لوښي، د سرو او سپینو زرو ډول ډول ګېنې او د هغو عصرونو د فلزاتو صنعتي نمونې او فلزي بتان تر لاسه شوي دي چې د هغه لرغوني ښار په اړوند موزیم کښې خوندي پراته دي. او په هغو ښکلیو اثارو کښې له عاجو څخه د پیل کوچنۍ مجسمې او د غتو او غښتلیو غویو انځورونه شته چې پر ځینو انځورونو لیکنې هم لیدل کېږي. خو لا تر اوسه یې څوك په لوستلو بریالي شوي نه دي.

د سند د وادۍ تر تاریخ دمخه مدنیت چې د افغانستان په ختیزه خوا کښې د هړپه او موهن جودیرو تر منځ یوزر میله (د بابل د تمدن د ساحې څلور برابره او د مصر د تمدن د پراختیا دوه برابره) په یو شکل او ډول خپور شوی و، د ودانیو د جوړونې شکل او د خاورینو لوښیو او د کار د سامان او وسایلو په جوړښت کښې بیخي سره ورته دي او پوهانو ترې دا نتیجه اخیستې ده چې:

دا مدنیت د افغانستان د خاورې په ختیزه خوا کښې د سند وادۍ له سره بیا تر پایه خپور شوی، شمالي او جنوبي پایتختونه یې "هړپه" او "موهن جودیرو" دوه ښارونونه وو او تر بابل پورې یې د لویدیځو خاورو له تمدن سره اړیکې درلودې او حتی تر میلاد (۲۰۰۰) شاو خوا د مخه په بابل کښې د هندي تاجرانو یوه محله موجوده وه. له هغو آثارو څخه چې د بین النهرین په کیندلو کښې موندل شوي دي، څرګندېږي چې د سند وادۍ خلکو اعشاري، ارقام وزنونه او پیماني پېژندلې. د هغه ښار له آثارو څخه چې په هړپه کښې ښکاره شوي دي څرګندېږي چې معتبرو خلکو په دوو پوړیزو ودانیو کښې ژوند کاوه اود استوګنې زیاتو ځایونو د اوبو څاه ګانې، حمامونه او تر ځمکې لاندې ګودامونه درلودل، حال دا چې عامه طبقه کارګران او کسبګران په کوچنیو دوو کوټو لرونکیو کورونو کښې استوګنه کوله، هر کور د یوه کوچني غولي په واسطه له بله کوره بېلېده او د دغو تر تاریخ دمخه خلکو ښارونوته نژدې ځینې کلاوې وې چې غالباً د غلې ګودامونه وو.

هغه کنډوالې چې د هړپه د تمدن له وروستیو مرحلو څخه نمایندګي کوي د هغه ځای د اوسېدونکیو بې وزلي او انحطاط راښیي چې زیاتر و کورونو د سمڅو بڼه پیدا کړې وه او د ښارو جوړښت چې پخوا یې

نظم او ترتیب درلود بیخي ګډوډ شوی دی. پوهانو له دې څخه دا ډول نتیجه ترلاسه کړې ده:

۱- د دې ودانیو پر خلکو د غربي اریایانو یرغلونه پیل شوي او د دوی مدنیت یې را تیټ کړی و.

که څه هم د هړپه د لیکنو الفبا لوستل شوې نه ده، خو دا ثابته ده چې دا لیکدود تر آریایي مهاجرت دمخه دورې پورې اړه لري.

هغه ارابې چې اسانو کشولې په هغو خلکو پورې یې اړه درلوده چې په هندو اروپایي ژبو یې خبرې کولې خو د موهن جودیرو او هړپه د خلکو ګاډۍ غښتلیو او قوي غویو کشولې چې پلن او اوږده ښکرونه یې لرل او د دغو ښکلیو او غټو غوایانو انځورونه پر موندل شویو مهرو، آثارو انځور شوي دي.

(لومړی او دویمه نومره عکس وګورئ)

۲ - دغه مدنیت ته ورته دا لړۍ د افغانستان په جنوب کښې د بلوچستان په نال او جاله وان لور لایي او همدا راز د سیستان په نادعلي او د ایران په ځینو جنوبي برخو کښې لیدل کېږي چې ځینې کړۍ یې تر بین النهرین پورې هم رسېدلې او پر هغو خلکو اړه لري چې د اریایانو تر هجرت دمخه، په هغو سیمو کښې میشت وو، څرنګه چې د دوی په لرغونیو آثارو کښې د مورد رب النوع په څېر مجسمې موندل کېږي، نو ځکه کېدای شي چې دین، عقاید او فرهنګ یې هم سره ورته وي.

هغه آثار چې د بلوچستان د کوټې د شمال لویدیځ په څو میلۍ کښې یې د ګل محمد په کلا کښې موندل شوي دي پر دې دلالت کوي چې د هغې سیمې پخواني اوسېدونکي لا تر هغه وخته د خاورینو لوښیو په جوړولو نه پوهېدل او د ډبرو له چړو او د هډوکیو له ستنو او تېرو څوکو

لرونکیو تیږو په څېر الاتو څخه یې کار اخیست او د ودانیو او کورونو جوړول هم دود نه و، خلك څاروي روزونکي کوچیان وو چې په را وروسته وختونو کښې یې خاورین لوښي او ودانۍ جوړې کړې دي، چې لرغون پوهان یې د "ږوب د ناوې لوښي" بولي او پر هغو، باندې ځینې توري او هندسي انځورونه او د هوسۍ او بوك لرونکي غوایي تصویرونه انځور شوي، په کورو کښې یې د وزو ډېر هډوکي لیدل کېږي، چې د دوی پر ډېرو غوښو خوړلو دلالت کوي. د غلې د میده کولو له پاره یې ډېرین اونګونه درلودل، په داسې حال کښې چې د هغه مهال په موندل شویو آثارو کښې د اوسپنې اوزارونه لیدل کېږي، پر ځینو خاورینو لوښیو (T.A.W.V) ته ورته شکلونه شته چې د هغو په څېر بل ځای نه دي لیدل شوي. ځکه نو لرغونپوهان د هغو پر پېژندنه پتیه خوله دي، د دغه لرغوني مدنیت عمر د شپږو زرو کالو په شاوخوا کښې اټکل شوی دی.

همدارنګه د هړپه د سیمې دا تر تاریخ وړاندې مدنیت د هندوستان د کچهه تر جزیره نما پورې غځېدلی دی او پر ۱۹۵۴- ۱۹۴۰م د هغه ځای له زیاتو غونډیو څخه داسې اثار تر لاسه شوي دي چې د هړپه د مدنیت آثارو ته بیخي ورته دي، د کشفیاتو دا ساحه د راجکوټ ښار جنوبي خوا ته پرته ده.

خو د افغانستان په خاوره کښې تر اوسه "تر تاریخ وړاندې" څو مهم او غوره ځایونه شته:

۱- پر ۱۹۳۶م کال سراورل ستین او موسیوګیر شمن او هاکن د سیستان د نادعلي او زرنج د سروتار او کنګ په کلا کښې کیندنې وکړې، چې په هغه کښې ډېرین لوښي او ډول ډول وسلې او غشي او رنګه ښایسته شوي کوډرې او د سپینو زرو غوږوالۍ او له هډوکیو څخه جوړ شوي شیان

کشف شوي چې پوهانو هغه په مرو کښې د "انو" او په لویدیځ کښې د کاشان او په جنوب ختیځ کښې د سند موندل شویو آثاروته ورته ګڼلي دي، له هغو څخه دا نتیجه اخلي چې د انساني مدنیت د دې دورې لویه صحنه د سند له وادۍ څخه نیولې بیا د نیل تر سیمې پورې د افغانستان په ګډون پراخوالی درلود.

موسیو ګیر شمن د "سرخ داغ" غونډۍ چې دېرش متره لوړ ده (۱۲) متره ژوره وکیندله او تر میلاد یوزر کاله د مخه د مدنیت آثار یې وموندل دی وایي:

که یوویشت متره نوره هم وکیندل شي کېدای شي چې تر میلاد څلور زره کاله دمخه خواوشا آثار وموندل شي. چې د سند د بین النهرین او مصر پخوانیو مدنیتونو ته نژدې دي، په دې خاوره کښې داسې پخوانۍ غونډۍ ډېرې دي.

۲ - تر تاریخ د مخه آثار چې تر دا مهاله په افغانستان کښې لټول شوي دي د کندهار لویدیځ خوا ته د پنجوایي او ارغنداو په وادۍ کښې د بدوان د غره له سمڅو او د یمراسۍ له غونډۍ څخه هم، تر لاسه شوي دي چې د سند، پنجاب او د بلوڅو د خاورې تر تاریخ دمخه مدنیتونو پورې اړه لري او د مورد رب النوع مجسمې موندل شوي دي.

په ۱۳۴۴ ش کال د کندهار شمال لویدیځ خوا ته ٦٦ کیلومتره نیرې د مونډیګك په غونډۍ کښې علمي پلټنې وشوې، چې دارغنداو په ودانۍ کښې تر تاریخ دمخه د پېنځو زرو کالو پخوا د مدنیت د آثارو نمایندګي کوي پوهان وایي چې د کندهار لویدیځ خوا ته د کشکنخود له .وده چې اوس وچ شوی دی اوبه کېدلې او سر سبزې وې. دا غونډۍ چې درې زره کاله پخوا د وروستي ځل له پاره د استوګنې ځای و، اوس د جوي پېښو

له امله یو مخروط شکل لري، د هغې لارې پر سر پرته وه چې د رخد (ارغنداو)، پښین او سند د وادۍ خواته د هرات، فراه او هلمند د شاخوا خلکو د تېرېدو لاره وه او همداراز دا لار د ترنك اوغزني او د هندوکوش جنوبي سيموته رسېدله، مطلب دا چې د هلمند ؤادي يې د ارغنداو او ترنك له واديو سره نښلولې.

د منډيګك غونډۍ تر ميلاد وړاندې د څلورزرم كال له پاى څخه د لومړي زرم ق،م كال تر پيله پورې د ودانۍ پينځلس مرحلې تېرې کړې دي په آخره او پورتنۍ مرحله کښې يې د غلې ګودامونه وو چې پخسه يې ديوالونه يې درلودل، د غلې د ګودامونو ځايونه د يوه اوږده غولي په ډول وو چې د هړپه د موندل شويو آثارو ګودامونو ته بيخي ورته وو، خو د هړپه تر ګودامونو کوچني وو، په کښته پوړ کښې يې د ځارويو د ساتنې له پاره خونې وې. څرنګه چې د ګودامونو ودانۍ د نومړې غونډۍ له دريو مختلفو طبقو څخه راوتلي دي، ځکه نو وايي چې دا ګودامونه د هغه مهال د انسانانو د استعمال له پاره په مختلفو زمانو کښې جوړشوي وو.

په لوړ پوړ کښې د ګودامونو د ساتندوى له پاره يوه کوچنۍ کوټه ليدل کېږي، چې په هغې کښې يو څه خاورين لوښي، ډبرين او د مفرغ برې (پيکانونه) او مچلوغزې او د هغوى د ختيو ګولۍ موندل شوي دي او دا ورڅخه څرګندېږي چې د ګودامونو ساتونکيو دا وسايل د ګودامونو د ساتنې له پاره کارول. چې د دغو دفاعي څيزونو عمر له اوس څخه تر دريو زرو کالو (شاوخوا) اټکل شوى دى.

د غلې د ګودامونو تر ودانيو پخوا له مکعبو ډبرو څخه چت لرونکې خونې جوړې شوې وې چې د ودانيو په شمالي برخه کښې د خښتو ودانۍ هم شته. د ودانيو مخ ته يو ارت غولى دى چې خواوشايې يو څه

کوچنۍ خونې شته او د لويې مانۍ نخښې هم ښکارې چې له اومو خښتو څخه په نيم مخرطي ډول ودانه شوې ده او د خښتو لويې ستنې لرې چې په سپين رنګ انځور شوي او اوس هم د دې ستنو بهرنۍ منظره له برمه ډکه په نظر راځي. په دې ستره ودانۍ کښې يو د مفرغ چاقو او د هډوکي لاستى او د ښکليو کودړو توټې او د ادېتا (ادې ـ مور) د خير او برکت د رب النوع يوه ماته مجسمه چې د بلوچستان او سند موندل شويو مجسمو ته بيخي ورته دي له ډول ډول وسلو سره تر لاسه شوي دي.

په نورو غونډيو کښې د هغو خلکو د استوګنې د ځايونو نخښې شته چې پورتنۍ غونډۍ يې عبادت ځاى و، په دې ودانيو کښې د نغرې نخښې د هغه له اسبابو سره او يو څو اونګو نه او د هغوى دستې لاس ته راغلي دي، چې په غالب ګومان د دوا پلورلو دوکان ګڼل کېداى شي. په نورو خونو کښې د پخو خښتو تنور او نيم کاره توبري (پيکانونه) ليدل کېږي. د زياتو خونو بامونه شيوه ګي لري او په د باندنيو ديوالو کښې مستعمل توبري پيکانونه او مسي سرنېزې ايښودل شوي دي. په هغه هديره کښې چې په دې ودانيو پورې اړه لري اووه کالبوتونه (اسکليټونه) پيدا شوي دي. د منډيګك د غونډۍ له کښته څخه لوړې خواته مختلفې طبقې داسې دي:

له ځمکې څخه پورته خوا ته تر نهم پوړ پورې د نيم کوچيتوب ژوندانه نخښې ليدل کېږي، چې د هغو له مخې ويل کېداى شي چې د هغه ځاى لومړني اوسېدونکي تر څه وخته نيم کوچي مالداران وو او د کورونو ودانۍ يې هم پخسه يي وې، تر هغو وروسته تر دريو پوړيو پورې ودانۍ له اومو خښتو څخه بشپړې شوې وې، چې خاورين لوښي يې په کښته طبقو کښې ساده او ابتدايي دي تر هغې وروسته د لوښيو کوډړې ښکلې کېږي. تر هغې چې د ختيو انځور شوي لوښي رامنځته کېږي، پر هغو کټوريو (جامونو

چې پر پایو ولاړ دي د ښاروبو، مرغانو، ګلانو او د جګو ښکرو لرونکي پسونه، تنځري (زرینې زرکې) پیل مرغ او د (عشق پیچان) د پاڼو شکلونه لیدل کیږي. د ختو دا انځور شوي لوښي له اتم پوړ څخه وروسته زیات دي چې د "کوټې" خواوشا موندل شویو لوښو ته ورته دي مفرغي فلزات او مس له شپږم پوړ څخه پیل کیږي او هغه وخت چې د پینځم پوړ سکاره یې د کاربن "۱۴" له لارې و ازمویل نو د دې پوړ نېټه یې ۲٦۲۵ ق.م په شاوخوا کښې وټاکله. د موسیوکزال د تاریخ وړاندې دورو د متخصص په وینا دا غونډۍ تر پېنځو زرو کالو ډېر عمر لري نو ځکه د سند تر موهن جودیرو پخوانۍ او لرغونې ده. (وګورئ ۴.۳ نومره عکسونه).

۳. د افغانستان په شمالي برخو کښې هم د تر تاریخ دمخه مدنیت آثار کشف شوي دي په دې مانا چې په شمال لویدیځ ګوټ کښې د مرو په انو کښې تر تاریخ وړاندې مدنیت نخښې تر لاسه شوي دي، همدا ډول د افغانستان په شمال ختیځ لور کښې د تاریخي آثارو بقایا شته چې د ۱۹٦۲م کال پر اکتوبر د ایټالوي لرغونپوهانو له خوا وموندل شول.

د هزار سم دښته د هندوکوش په شمالي لمنو کښې د "۳۳۰۰" فوټو په لوړوالي او د "۱٦" کیلو مترو په اوږدوالي د سمنګان شمال لویدیځ لور ته پرته ده چې په لرغوني زمانه کښې هم د هند، کابل، بغلان، کندوز، بدخشان او چین لاره له همدې وادۍ څخه تېرېدله او همدلته د غره په ډېرو کښې هغه طبیعي سمڅې شته چې پخواني انسانان پکښې اوسېدل او هلته د ډېرین اورټك سامان او ډېرې توږل شوې ډبرې کشف شوې دي. چې ځینې ودانۍ یې هم په هماغې زمانې پورې اړه لري، چې انسان تر سمڅو او ګارو بهر استوګنه کوله او بې ډوله ابتدایي دیوالونه یې "۱/۲۰" مترو لوړ جوړ کړي دي چې د هغو په منځ کښې له "۲۰" څخه تر "۳۷" مترو پورې د

ودانۍ بلاکونه لیدل کیږي، دغو ټولو ودانیو ۳۳۵ هکتاره ځمکه نیولې ده، د هزار سم له سینده د اوبو د کانال د غاړې له (۱۲۵) مترو دیوال سره د اوبو رسولو نخښې هم څرګندې دي.

د دغه ځای د ګارو په سمڅو کښې مثلث ډوله خونې لیدل کیږي چې لوېې تاخچې لري او له ډبرو څخه دننه درې کنجه چوکۍ توږل شوې دي، د دیوالونو په جوړولو کښې یې د ډبرو له تختو څخه کار اخیستی دی چې د نغریو نخښې هم په کښې څرګندې دي.

د هزارسم په سمڅو کښې کیندل شوي شکلونه او رسمونه لیدل کیږي چې د ایټالوي لرغونپوه هیئت د راپور لیکونکي په وینا داسې شکلونه د لویدیزې اروپا په تر تاریخ وړاندې آثارو کښې هم لیدل شوي، خو د هزارسم د آثارو انځورونه څلور ډوله دي، لومړی انساني شکلونه، دویم رسم شوي لاسونه، دریم د ښاروبو شکلونه څلورم د راز راز شکلونو ګډون، چې ماناوې یې هم نه دي څرګندې. "وګورئ ۵ ـ ٦ مه نومره عکسونه".

د تر تاریخ وړاندې زمانو پوهان د هزارسم د سمڅو دا شکلونه هغو شکلونو ته ورته او نژدې ګڼي چې په هسپانیا، ایټالیا، سویس او ایرلنډ کښې یې موندلي دي او داسې نتیجه اخلي چې تر تاریخ وړاندې. دا ډول شکلونه رسمول دود وو، د بېلګې په ډول:

د هزارسم د سمڅو له شکلونو څخه د پوځکی یو شکل دی چې نیمه دایره یې تشکیل کړې او هغه دایره بیا یو عمودي خط پرې کړې ده او له هغې څخه د انسان بدن مراد دی، چې بازوګان او شمزۍ یې ښوولې شوې دي او هغو شکلونو ته ورته دي چې تر تاریخ وړاندې د هسپانیا، ایټالیا او ایرلنډ په آثارو کښې هم لیدل شوي دي. (وګورئ ۷ مه نومره عکس).

د هزارسم په آثارو کښې دا ډول مشابه شکلونه ډېر دي چې د اروپا

له - تر تاريخ وړاندې لرغونيو آثارو څخه په پاتې شکلونو کښې ښوول کېدای شي.

تر تاريخ وړاندې په کلکولې تيك او توړليو ډبرو د استعمال په دوره کښې د بدخشان لاجورد هم د يادولو وړ دي، څکه چې د کاشان د سيالك په غونډۍ، د سومر او بين النهرين په څمکو د مصر د فرعون توتن خامن په هديره او هم په عيلام کښې د لاجورد د ډبرې راز راز نمونې موندل شوې دي او دا څرګندوي چې د بدخشان د لاجوردو ډبرو شپږ زره کاله پخوا شهرت درلود او استعمال يې تر مصر پورې هم رسېدلی، د دغه هېواد خلکو له نورو ختيزو او لويديزو هېوادو سره لرغونې مدني اړيکې درلودل. (وګورئ اتمه نومره جدول).

تر اسلام دمخه تاريخي افغانستان

هغه مهال چې د تاريخي افغانستان په باب غږېږو موږ هغه ټولې سيمې په نظر کښې نيسو چې له افغانستان سره يې په تاريخي پېښو او د سياسي، مدني او فرهنګي حوادثو په جريان کښې ګډون درلود او دګډو تاريخي عواملو تر اغيز لاندې يې اوضاع يو بل ته سره ورته وه.

په دې جغرافيايي سيمه کښې د ايران د فلات ختيزه برخه د سند له سينده بيا د خراسان تر پايه (د امغان) پورې ختيځ او لويديځ شامله ده او په شمال کښې هم د آمو شمالي برخې تر سمرقند او پاميره د غرو لمنې په کښې راځي او په جنوب کښې پر بحيره عرب تمامېږي دا سيمې عموماً ګډ تاريخ لري.

آريايان:

د "۲۵۰۰ ق.م" په شاوخوا کښې د آريايي سپين پوټکيو لوی ټولې په آريانا ويجه نومي هېواد او د امو په شمالي غاړو کښې د کوچيتوب او مالدارۍ ژوند تېراوه او چې شمېر يې ډېر شو نو د امو جنوبي سيمو او د باختر ورشو ته راوختل او د هندوکوش په شمالي او جنوبي لمنو کښې ميشت شول. دغو خلکو د نفوسو او قبيلو د زياتوالي له امله ختيزې خوا ته هجرت وکړ او د سند له سينده د هند شمالي ارتو سيمو ته تېر شول او په

هغه ځمکه کښې یې یو مدنیت جوړ کړ چې د "ویدا" په پخوانیو څلورو کتابو کښې یې انعکاس لیدل کېږي له همدې امله یې "ویدي مدنیت" بولو چې د (۱۴۰۰ق.م) په شاوخوا کښې موجود و او په همدغو کتابو کښې د افغاني لویو قبیلو یوه برخه نومونه لکه پکت (پښتون) الینا (د لغمان او نورستان شمالي خلك)(۱) او نور راغلي دي او موږ له دغو کتابو څخه د لرغوني افغانستان د خلکو ژوند، ژبه، مدني او فرهنګي وضع معلومولای شو.

څلور ویده دادي: ریګ وید، سام وید، اتهرواوید، یجوروید، چې تر ټولو پخوانی وید "ریګ وید" دی او په هغه کښې د افغاني قبیلو، پاچاهانو، نومیالیو خلکو، غرونو او جغرافیایي ځایونو ډېر نومونه، راغلي دي.

ارینه ویجه:

ارینه ویجه چې په پښتو کښې تر اوسه" اویجه" د تاټوبي او د استوګنې د سیمې په مانا کارول کېږي، د تاریخ پوهانو په وینا د پامیر سیمې او یا د خوارزم شاوخوا او د خزر د "دریا چې" څنډو ته ویل کېده، چې له هغې جغرافیایي سیمې سره نښتې ده چې موږ اوس څېړنه په کښې کوو.

څرنګه چې د آرین خلکو (آرین د نجیب، کښتګر او کرونکي په مانا) د ژوندانه د دې دورې آثار لا تر اوسه نه دي تر لاسه شوي او تر تاریخ وړاندې زماني برخه ده، ځکه نو د دوی د ژبې، د ژوندانه د ډول او د دین و هنر په اړه معلومات نه شته، ډاکټر ګوستاولوبون هغه آریایي لرغونې ژبه چې په ارینه ویجه کښې ویل کېدله د "آریك" په نامه یاده کړې ده.

۱. دا نوم د الیشنك او الینګار د درو په نومونو کښې ښکاره دی.

ویدي مدنیت:

د آرین خلکو تاریخي دوره له ویدي سرودوسره پیل کېږي او له همدې تاریخي سرچینې څخه مونږ د آرین د خلکو افکار، عقاید د ژوندانه ډول او له افغانستان خاورې څخه د دوی مهاجرت څرګندوو. د ژبپوهنې له پرتلې څخه دا ښکاري چې د افغانستان د ژبو او د ویدي او سنسکریت ژبو تر منځ ډېر ژبنی یووالی شته.

ویدي سرودونه په مختلفو زمانو کښې ترتیب شوي دي او په شفاهي توګه له یوې خولې بلې ته او له یوه نسله بل ته را نقل شوي دی او لکه چې اوسني وید پېژندونکي پوهان وایي: د لوړو یادو شویو کتابو پر سرودو سر بېره یوه برخه نور لرغوني سرودونه ورك شوي دي چې د وید په خپل تعبیر "پخوانیو زیشیانو" یعنې پخوا نیو پوهانو به ویل او یادا چې ځینې لرغوني سرودونه چې نوې بڼه ورکړل شوې ده هم موجود وو چې غالباً یې د افغانستان په ورشو او د آرین خلکو په هغه ژبه پورې اړه درلوده چې دوی لا د هند شمال د اوو سیندونو شاوخوا ته مهاجرت نه و کړی.

څرنګه چې ویدي کتابونه، ویدي ژبه او مضامین اوستایي سرودو ته چې د سند په لودیزه ارته ورشو کښې پیدا شوي، بیخې ورته دي او بشپړ نژدېوالی ورسره لري، ځکه نو ویل کېدای شي چې د ویدی د لرغونیو ورکو شویو سرودو زانګو همدا د افغانستان او باختر ورشو ده چې اوسنیو موجودو سرودونو یوه برخه به د هغو ورکو شویو سرودونو نوی ډول وي.

د لرغوني افغانستان له خاورې سره د ویدی مدنیت ډېره ټینګه اړیکه له دې څخه ښکاري چې د ویدي او سنسکریت پخوانی ډېرې کلمې په پښتو او دري ژبو کښې ریښې لري او ښایي چې دا ژبنې میراثونه له لرغونیو اریایي نیکونو څخه دغو اریایي ژبو ته پاتې شوي وي.

د بېلګې په ډول د "اریا" کلمه دوې علمي ماناوې لري:

د دې کلمې مانا ځینو په "اصیل" او "نجیب" کړې او ځینو بیا په "زارع" او کروندګر". څرنګه چې په پښتو کښې د "آره" کلمه د "اصل" په مانا راغلې ده او هم کله کله د "کرنې" او "بزګرۍ" مانا لري نو ځکه ویل کېدای شي چې د نسبتي نون په زیاتېدو "آرین" (لکه پلن = پیاده، تورن = شمشیري او نور) د کروندګر په مانا وي او څرنګه چې کرنه د خلکو په منځ کښې یو شریف کار او کسب و، نو ښایي چې تر هغه وروسته د "نجیب" او "شریف" مفهوم مجازاً ورکړل شوی وي.

ارین خلك چې هند ته ولاړل هغې ورشوته یې "اریه ورته" یا "آریه ورشه" وویل او دا کلمه تر اوسه په پښتو کښې د "ورشو" په ډول د ټاټوبي او د استوګنې د ځمکې او مرتع په مانا شته.

په پښتو کښې تر اوسه "سند" ته سیند وایي او دا کلمه په ویدي ژبه کښې "سندهو" ده.

د ریګوید په سرودو کښې د افغاني سیمې د ډېرو سیندونو یادونه شوې ده لکه سندهو (سند) کوبها (کابل)، ګوماتې (ګومل)، کرومو (کورم)، سویتی (سوات) ورکه (کونړ) رودونه او ګندهارد (کابل مجرا) او هرد ویتي = سره سوتي (ارغنداو یا اراکوزی، چې اوس یې د پخواني نامه ریښه په دهراوت کښې ساتل شوې ده او بهالانه (د بولان دره).

په اتهرواوید کښې د بلخ نوم د "بلهیکه، په شکل یاد شوی دی، چې وروسته د مهابهارته په کتاب او د سنسکریټ په ادبیاتو کښې "بهلیکه" شو او ریښه یې له بهلي - بخدي څخه راوتلې ده.

همدارنګه په اتهرواوید کښې د ګنداریس (د ګندهارا اوسېدونکی) تر څنګه د منجوان غره ذکر شوی دی، چې همدا اوسنی منجان غر دی چې

د نورستان او بدخشان تر مینځ پروت دی.

په ویدي سرودو کښې د لسو اریایي قبیلو جګړه یاده شوې ده، چې د ویدا د کتاب تر لیکلو (۱۴۰۰ ق.م) دمخه دراوی (پنجاب پر غاړه شوې ده او په دې قبیلو کښې د افغانستان د خواوشا خلکو هم ډېر نومونه شته لکه الینا (د الیشنګ او الینګار خلك) او بهلانه (د بولان د درې خلك) او شیوا (د سند د غاړې خلك) او پورو (د ګندهارا د شاوخوا خلك) او پکتهه (پښتون).

له دې جملې څخه د "ریګ وید" په دویم ټوك کښې د پکته د قبیلو او د هغوی د نومیالیو کسانو او پاچاهانو څو وارد یادونه شوې ده، چې یو له هغو ځنې پکتهه نامتو پاچا (تورروینه) (توروهونی = شمشېر باز) نومېده او د ارغنداو د هراوت (هرد ویتي) په وادۍ کښې د پنی، ډسه، پراوته او بریسه یه یادښت راغلی دی، چې اوس په افغاني قبیلو کښې برېڅ او پنی د کندهار په جنوب او د سیوی په وادۍ کښې شته او همداراز پخوانیو نومو ته د ډاسو (سلیمانخېل) او پروت (الکوزی) د قبیلو بنسټ لا پاتې دی.

هغه اریایي نژاده خلك چې له اریانه ویجه څخه د هندوکوش شمالي او جنوبي سیموته راغلل، کوچیان وو او د چوپانۍ ژوند یې درلود. پر (۱۹۳۹م) سمرقند ته نژدې په "تل برزو" کښې پر خاورین لوښي یو تصویر موندلی شوی دی، چې هغه د کیومرث (ګومرد - یا ګوپت شاه) د یو پخواني اریایي پاچا تصویر بولي، چې نیم یې سړی او نیم یې نر غویی دی او ګویشت د اوېستا په یوه برخه کښې هم شپون پاچا بللی دی له هغه څخه څرګندېږي چې دغو خلکو د کوچیتوب په وخت کښې هم پاچاهان لرل، کولا (کهوله) او کورنۍ د دوی د ژوند اساس و، چې له هغوی څخه بیا ډلې پیدا کېدلې او د "پتي" په نامه یې مشر لاره، بیا چې څو کوله (کهوله) سره

یوځای کېدل "ګرامه" یا "ویسه" ځنې جوړېده شاهي ټاټوبي ته یې "پور" وایه او دا درې سره کلمې تر اوسه د سړیو او ځایو په نومونو کښې شته لکه: باګرام، میرویس، شېرپور.

لومړنیو آریایانو مخکښې تر هغې چې هند ته هجرت وکړي کاست (ټولنیزه ډلبندي) یې نه پېژندله، خو هغه وخت چې په هند کښې د هغه هېواد له پخواینو تور پوټکیو سره مخ شول، نو پر څلورو طبقو، برهمن (روحاني) کشتریه (جګړن) ویسیه (ښاریان او کسبه) او سودرا (ناملموس) وویشل شول چې ذې اجتماعي طبقه بندۍ د دوی په وروستنیو تاریخي او ټولنیزو اوضاعو کښې څرګنده اغېزه درلوده.

په ویدي کتابونو او داریایي نژاد په نورو آثارو کښې داسې لیدل کېږي چې:

پاچاهي د مهاجرت له لومړنیو وختو څخه د دوی تر منځ موجوده وه او د ډول ډول ارباب انواعو پرستش یې کاوه او د "سبها" او "سمتي" په نومونو یې جرګې او د (سامانه) په نامه یې مېلې لرلې، پېغلو له زلمیانو او ښځو له نارینه و سره مینه کوله او د واده دودونه یې هم درلودل. د کورنیو افرادو د ډېرښت له پاره یې تل دعاوې کولې، د ښځو په ډلو کښې شاعرانې هم وې، چې ځینې سرودونه یې د ریګ وید په لومړي کتاب کښې ساتل شوي دي. دغو خلکو ورزشي لوبې، د اس سپرلیو اتڼ، نڅا او موزیك هم درلود او پر کرنه او مالدارۍ بوخت وو او د وړیو او څارویو له پوټکیو یې کالي جوړول، د پسونو او وزو رمې او دغو یو ګلې یې درلودې او د کورنیو شتمني یې د څارویو رمې او په تېره بیا د پیورو غواو درلودل وو. کله به چې د افغانستان غرو ته د "سوما" د بوټي د رانیولو (اخیستلو) له پاره راتلل خپل غوایي به یې د خریدارۍ د واحد په توګه راوستل چې هغه ته به یې

پاسو (PASU) ویل چې د پیسې (پولی واحد) کلمه له هغه څخه راوتلې ده.

له صنایعو څخه یې د لرګیو تراشنه، فلز کاري، د ټوکرانو او پوزیو (بوریا) اوبدل، د خاورینو لوښیو جوړونه، فلزي تزئینات او د اربو جوړول زده وو.

خوراك او څښاك یې د غلو دانې، شیدې او نور لبنیات، د ښکار غوښې او د سوما او سوریا شیره وه.

د طبعي عناصرو عبادت یې کاوه لکه ارونا (د اسمان رب النوع) اندرا (د جګړې رب النوع) سوریا (لمر) اګنی (اور) سوما (غرني وابښه چې له هغو څخه یې مشروبات تیارول) ماروت (باد) او نور اود هر یو په نامه یې قربانۍ درلودلې، خپلو پوهانو ته یې "ریشي" ویل چې په پښتو کښې اوس ددې کلمې له ریښې څخه د رشه کلمه د خوی، خلق او پوهې په مانا لرو.

اوېستایي مدنیت:

د افغانستان د اریایي خلکو دویم مدنیت په بخدي (بلخ)، د هندوکوش په شمالي او جنوبي سیمو او د هلمند په وادۍ کښې و چې د (۱۲۰۰ ق.م) په شاوخوا کښې پیل شوی او له هغې دورې نه یو کتاب د اوېستا په نامه پاتې دی چې پېنځه بابه لري.

څرنګه چې په دې اړه زموږ د معلوماتو سرچینه د اوېستا د کتاب پاتې برخه ده نو ځکه دغه مدنیت او فرهنګ ته "اوېستایي مدنیت" وایو څرنګه چې دا فرهنګ په بخدي او افغانستان کښې زېږېدلی او را منځته شوی دی ځکه نو د دغه هېواد په تاریخ کښې ډېر زیات ارزښت لري. د اوېستا کتاب د افغانستان د لرغونیو خلکو مدني، فکري، او فرهنګي اوضاع په ښه ډول څرګندوي.

د اوېستا له کتابه څرګندېږي چې آريايي خلك د کوچيتوب، مالدارۍ او کډه پر شا ژونده مدنيت ته رسېدلي او په کليو او ښارو کښې مېشت شوي دي او د اقتصادي او ټولنيز ژوند په مراحلو کښې يې يوه نوې دوره پيل کړې ده.

په دې دوره کښې لومړی ځل په بلخ کښې پاچاهي را منځته شوه او د "يمه" (جم) په نامه يو پاچا د بلخ ښار ودان کړ او هم په دغو خلکو کښې يو ټاکلی ايين د مزد سينه = مزد يسنا (د خدای ستاينه) په نامه منځته راغی چې مدني او روحي قوانين او هدايتونه يې لرل، موسس يې زره توشتره = زردشت و چې د کورنۍ په نامه "سپتمه" يا "سپيتمان" يادېده (چې دا نوم په پښتو کښې دوی کلمې "سپين" او "تمه" يا "تمان" د نژاد په مانا دی).

د زردشت د تبليغ د رامنځته کېدو ځای بخدی (بلخ) او سيستان دی. (وګورئ نهمه نومره عکس).

د زردشت پلار پورو شاسپه (د زاړه آس خاوند) او مور يې "دوغدو" او د پلار له خوا نيکه يې پتير ګتراسپه نومېده د ځلورو ورونو نومونه يې داوو:

رتوشتر، رنګوشتر، نوتريکا، نی وتيش.

د ده لومړنۍ ښځه چې نوم يې څرګند نه دی (د ايست واستره) مور وه او درې لوڼی يې لرلې د زردشت دويمه ښځه د دوو زامنو "هوره، چيتره اوراتت نره" مور وه، دريمه ښځه يې چې په لمر ختيزه ورشو او د بخدي په سيمو کښې کړې وه د جاماسپ (د ګشتاسپ وزير) د ورور (فره شه وشتره) لور وه او "هووی" نومېدله، د ده له زامنو څخه "ايسيت واتسره" د روحانيونو مشر و".

او "اوروتت نره" د بزګرانو لارښود او "هوره چيتره" د جنګياليو

افسر بلل کېده د ده د پيروانو درې ګونې ډلې، د زردشت د دغو دريو زامنو له خوا رامنځته شوې دي، درې لوڼې يې هم درلودې چې فريني، ثريتي، پيورو او چيستي نومېدلې.

د زردشت د ژوندانه زمانه په يقيني توګه معلومه نه ده، خو د زردشتي کتابونو د روايتو له مخې د (٦٦٠ق،م) په شاوخوا کښې زېږېدلی او پر شل کلنۍ يعنې پر (٦٤٠ق.م) کښې منزوي شوي، پر ديرش کلنۍ يعنې پر ٦٣٠ ق،م يې د لارښوونې ادعا کړې ده، پر ۴۲ کلنۍ يعنې پر ٦١٨ق،م کښې "ګشتاسپ" پر ده وګروهېد او د ده په عقيده شو او پر (۵۸۳ ق،م) په اووه اويا کلنۍ د توراني "ارجاسپ" د يرغل پر وخت د بلخ په دوهه (آتشکده) کښې د توراني "براتر کرش" په لاس ووژل شو، خو څېړونکي پوهان دا کلونه سم نه بولي، او د ده زوکړه يې د ۵۸۸ق،م په شاوخوا کښې ګڼلې ده.

زردشت له هغو لرغونيو کسانو څخه دی چې په لرغوني افغانستان کښې يې پر نوي اقتصادي بنسټ د يو اساسي او ژور رفرم بنسټ ايښی دی او د " ژ، دو مزيل" په وينا:

"ده خپل اقتصادي سيستم په داسې وخت کښې منځته راوړی دی، چې د اريايانو يوه ډله دکوچيتوب له حاله راوتل او کليوالي ژوند يې غوره کاوه."

په دې توګه چې د ځارويو د څړ نامعلوم ځايونه يې د هر ټبر او قوم له پاره د څړ په ټاکلو ځايو اليش کړل او په همدغه دليل يې غويي او غوا ته چې د خوراك او کرهنې يوازنۍ وسيله وه په درنه سترګه کتل او حيواني سرې په کليوالي تشکيلاتو او کرهنه کښې خاص اهميت موندلی و.

زردشت د يوه خدای (اهوره مزده - يوبادار) په يووالي او بې ساري

عظمت قایل شو او له پخوانیو خدایانو څخه یې چې آریایانو ورته عقیده درلوده مخ وګرځاوه، دی وایي چې:

"تر یوه خدای وروسته د نړۍ له پیله څخه دوه روحه شته، چې یو پر ښه لار او بل پر بده لار ځي او ټول ژوند یوه باطني جګړه ده چې د شر د قوتو پر ضد ادامه لري او په دې دایمي جګړه کښې رڼا او تیاره عقل او اهریمن یو له بل سره مقابل دي".

زردشت په خپل ایین کښې د څارویو قرباني او د سوما نشه راوستونکي شراب چې لرغونیو اریایانو درلودل، له منځه وړي دي.

دی وایي: "د (سوما) کثیف نشه کوونکي شراب څنګه له نېکۍ سره مرسته کولای شي. د بزګر سړي غوییی تر دې چې قرباني شي، ښه او ګټوره دا ده، چې د خپل خاوند په لاس کښې وي"

د زردشت په ایین کښې د آخرت پر ورځ، د اعمالو پر محاسبې، د رښتیا پر بري، د درواغو پر ماته او د جنت، دوزخ، چنوات (صراط) د پله او د ملائکو پر وجود عقیده شته او آذر (اور) یې هم مقدس ګڼلی دی، چې د ټولو موجوداتو په کمون او د طبیعت په موالیدو کښې په ودیعت ایښود شوی او د ژویو (جانورانو) د ژوندانه جوهر او د باطني غریزې تودښت نغري دي، نو ځکه د زردشت پیروانو د آذر د نمانځنې له پاره دوهې (آتشکدې) درلودې.

د زردشت په ایین کښې د نیکۍ قوتونه دا میشه سپینه (همیشه سپین او مقدس) او ایزدان (دستایني وړ) په نامه شته، چې له هغې جملې څخه شپږ عامل قوتونه (موکلې ملکې دي)، چې هر یو قوت د خپل صلاحیت په دایره کښې د نړۍ د چارو د اداري لپاره له بل قوت سره همکاري کوي، هر یو قوت د اهوره مزده (هرمزد) د یوه صفت مظهر او تلپاتې بلل شوی دی.

۱- وهومنه = بهمن (ښه انګیرنه - نېکه مننه) یا د ګلو او رمو او نورو ژویو (ژوندیو موجوداتو) ساتندویه پرېښته.

۲- اشه و هیشه = اردي بهشت (ښه نظم) د اور پرېښته.

۳- خشتره وییریه = شهریور (تسلط د فلزاتو او ښکلیو ډبرو ساتندویه پرېښته).

۴- سپینته ارمیتي = سپیدار مذ (د روح سپېڅلتوب او تواضع)د ځمکې ساتندویه پرېښته.

۵- هیوروتات = خر داد (روغتیا) د غښتلتوب، کورو او اوبو، موکله پرېښته.

۶- امیرتات= امر داد (ابدي ژوند او بقا) د کرهنو وابنو او د څړ ځایو پرېښته.

د مزده یستا د پیداینېت په سر کښې ددی شپږو ملایکو پر سر یوه ملکه د سپینته مینیو (سپین عقل) په نامه ولاړه وه، چې تر هغې وروسته یې پر ځای "اهوره مزده" او کله هم "سره اوشه" (سروش = د خیر هاتف) دریدله. د خیر، نیکۍ او رڼا د قوتو په مقابل کښې د شر، بدۍ او تیارې قوتونه هم موجود وو، چې د ټولو مفاسدو او شرارتو مشر "انګره مینیو" (اهریمن) و، او په اوېستا کښې یې د شر او تیارې دا ټول قوتونه د "دیوه" په نامه یاد کړي او د خیر د ملائکو په مقابل کښې یې د شر او بدۍ شپږ موکلان د کماریکان په نامه داسې تصور کړي دي.

۱- اکه منه: د هومنه په مقابل کښې د ناپاکۍ انګیرنې (یا منې) په مانا د شرارت او نفاق او بدۍ ښکار ندوی.

۲- ایندره: د اردي بهشت په مقابل کښې د بدعت دوره او د خلکو ګمراه کوونکی روح.

۳- سیوروه: د شهریور په مقابل کښې د بې نظمۍ ښکارندوی او د ګړ بړ دیو.

۴- نا او نګ هیي تیا: د سپیند ارمذ په مقابل کښې د تور او نافرمانۍ ښکارندوی.

۵- تیوروی: د خرداد په مقابل کښې د ورانۍ فساد، لوږې او تندې دیو.

٦- زیی ریش: دامر داد په مقابل کښې چې د تیو دوی شریك دي.
کله هم ایشمه د (خشم) دیو د سروش په مقابل کښې د هغو دیبانو اووم عدد بشپړوي، چې د ناشکرۍ او عصیان ښکارندوی دی.
زردشت خپل ایین پر دریو اخلاقي او حیاتي بنسټو بنا کړی دی او هغه دادي:

هو مته (ښه منل) هو خته (ښه ویل) هو ورشته (ښه کول) او په دې ډول د زردشت پیروانو ښه منل، ښه ویل او ښه کول د خپل عمل اساس ګرځاوه، او خپله انګیر نه ، خپله ژبه او خپل عمل یې په یو شان له ماناوي او مادي ککړتیا څخه خوندي ساتل، د بدني او روحي پاکوالي، د رښتیا، سموالي، مهربانۍ، سخاوت او ټولو ښو اخلاقو مراعات یې کاوه، درواغ او تور منع و او د مزدیسنا هر پیرو په دې مامور ګڼل کېده، چې اور و اوبه او ځمکه د ناپاکیو له ککړتیا څخه و ساتي، ځکه نو دوی ځمکه د مړو د جسدو له ککړتیا څخه ساتله او خپل مړي یې نه ښخول بلکې په ازاده هوا کښې یې په لوړو ځایو باندې ایښودل چې د هوا مرغان یې و خوري او له منځه ولاړ شي.

د زردشت ایین چې د پیدا کېدو او روزني ځای یې د دنیا ډېر لرغونی پایتخت بخدي = بلخ و، د اوبستا د کتاب په وسیله تبلیغ شو، چې

تفسیر یې په پهلوی (زند) ژبه راغلی دی او هغه ژبه چې اوبستا پرې لیکل شوې، له ویدي ژبې سره ډېر نژدیوالی لري، د اوبستا کتاب د اسکندر تر یرغل دمخه (۸۱۵) فصله او (۲۱) نسکه یاکتابه لرل خو سکندر د غوایي (۱۲۰۰) پوستونه چې پر هغو اوبستا کتاب لیکلی و، وسېزل او تر سکندر وروسته چې بې بیا هغه کتاب راټول کړ (۳۴۸) فصله لاس ته ورغلل، چې پر همهغو (۲۱) نسکو وویشل شو او دویسټ نومې انګریزي عالم په حساب دې ټولو (۲۱) نسکو (۳,۴۵۷,۰۰۰) کلمې درلودلې، چې اوس له هغو څخه یوازې (۸۳,۰۰۰ کلمې) شته، له هغې شرح څخه چې انګریزي ختیځپوه براون کړې ده، داسې څرګندېږي چې د اوبستا باختري اصل له منځه تللی او هغه څه چې اوس پاته دي، یوازې څلورمه برخه یې ده په دې تفصیل:

۱ - یسنا (پرسته او جشن): چې دیني سرودونه دي او (۷۲) فصله لري.

۲ - ویسپرید (سروران): د دعا او اورادو مجموعه ده، چې له (۲۳) څخه تر (۲۷) پورې فصلونه لري.

۳ - وندیداد (د شیطانانو دفع کوونکی): د اوداسه، استغفار، توبې او نور دیني احکام لري او (۲۲) فرګرد (بابونه) دي .

۴ - یشت (نمونځ اوستاینه): د خدای او ملایکو ستاینه ده او (۲۱) بابه لري.

۵ - خورده اوبستا (کوچنۍ اوبستا): چې د (۲۵۰ م) په شاوخوا کښې آذربد مهر اسپند تالیف کړې ده او دعاوې، نمنځونه او مناجاتونه په کښې دي.

د اوبستایي مدنیت په دوره کښې چې له (۱۲۰۰ ق ،م) څخه پیل شوې ده، لومړی وار په بخدي کښې شاهي نظام منځته راغی او اوبستا وایي

چې "يمه " دا هوره مزده په امر يوه "واره" ودانه کړه، چې اوږده او سور يې د يوه اسپريس (اس ځغلولو د ميدان) په اندازه و او په هغه کښې يې راز راز ځناوران لکه پسونه، غوايان، سپي، مرغان او نورو ساتل او هم يې د يو هاتره (ميل) په اوږدوالي د اوبو ځای وکينئ او په هغه واره کښې په مخصوص ترتيب بازارونه، کوڅې او کورونه جوړ کړل، خو په هغه ښار کښې يې ناروغانو ، درواغ جنو، بدخويو، پيسانو او ليونيانو ته ځاي ورنه کړ".

په دې ترتيب د بخدي په " واره " کښې د آريايي مدنيت لومړی ښار ودان او لومړی مرکز تاسيس شو. او همدا د "واره" اوېستايې کلمه دہ ، چې په سنسکريت کښې "وهاره" شوی ده، او په دري کښې "بهار" ځنې جوړ شوی دی، چې پر هغه ځای تر اسلامي لومړی پيړی پورې " د بلخ نوبهار " ودان و.

د اوېستايي مدنيت په زمانه کښې چې آريايي خلکو د هندوکوش په شمالي لمنو کښې کليوالي ژوند ته لاس ورته کړ، کلي او ښارونه يې ودان کړل او د کوچيتوب له دورې څخه په کورو کښې د اوسېدو حال ته راواوښتل. دا هغه ګام و، چې د مدني مراحلو د لوړتيا او اقتصادي تحول په لار کښې واخيستل شو، همدامهال و، چې شاهي نظام هم منځته راغی او د بخدي پاچهانو چې د اوېستا په پشتو کښې د "پره ذاته" په نامه ياد شوي دي يعنې پيشداديانو په خپل سلطنتي نظام کښې نظم، داد او نياو (عدل) منځته راوستل، د اوېستا په تعبير د بخدي دغو پاچهانو د رب النوعی مقام هم درلود او څنګه چې په ويدي سرودو کښې هم د دغو پاچهانو يادونه شوې ده، څکه نو د دې شاهي کورنيو زمانه تر تاريخ دمخه عصرته چې آرين خلکو د هندوکوش له شمالي سيمو هجرت نه وکړ - رسيدای شي.

خو په اوېستا کښې يو لوی پهلوان (د ګيومرث له اولاد څخه) چې

هيوشينګه نوميد، په "پره ذاته = پيشداد" ملقب و، يعني لومړی قانون ګذار او دا د دري ادبياتو همغه هوشنګ دی، چې د البرز په غره کښې يې د ناهيد (اناهيتا) د رب النوع له پاره قرباني کولې او له ديبانو سره جنګېده، او پر اوو هېوادو يې پاچهي کوله.

د د ينکرد په دريم کتاب کښې داسې راغلي دي چې: "د کرهنې او د هکانيه = دهقانی دود او د مالکيت اصل همدغو پيشداديانو منځته راوړي دی او بيا وروسته هوشنګ د يهوپتيه (دالبيروني په وينا د هوفذيه) يعنې د حکومت او پاچهی او د خلکو د ساتنې اصل ايجاد کړی دی" له دغه روايت څخه پوهېدای شو، چې د اوېستايي دورې مدنيت د ويدي د اوايلو او کوچيتوب سره توپير درلود - په دې مانا چې دا وخت د ښکلي بخدي خلکو په کرهنه او آبادی، د کليو او ښارو په ودانی لاس پورې کړی و، د کوچيتوب او بدويت د ژوند له اقتصادي مرحلې څخه، د هکانيه او د مځکې مالکيت ته او حتی تر هغه يوې لوړې مرتبې "د هيوپتيه" (د حکومت او سلطنت ايجاد) ته رسېدلي و او هوشنګ پر يوې خورا ارتې ورشو او ځمکې حکم کاوه او د ديبانو او کوډګرو او بد ذاتو سره چې د مدنيت ورانوونکي او د کليوالو کروندګرو دښمنان وو جنګېده.

تر هوشنګ وروسته بل پيشدادي پاچا "تهمورث" دی چې په اوېستا کښې د "تخمه او روپه "په نامه ياد شوی او په ازينه ونت (وسله وال) ملقب و، دی يې د اوو هيوادو پاچا د "ويونګهان" زوي د "اينګهت" لمسی او د هوشنګ کړوسی ګڼلي دی، چې ديرش کاله يې د خپل وزير "شيدسپ" په کومك په نياو (عدل) او انصاف حکومت وکړ ده ته "ديوبند" هم وايي، دا څکه چې ديبان او هريمن يې بند کړي وو او هم يې ځينې داسې مدني کارونه وکړل، چې په نوې اقتصادي مرحله کښې ورته اړتياوه، لکه د وړيو وريښل،

د کالیو سکښت او ګنډل، د څارویو اهلي کول او له اس، غاتري، اوښ غوایي او خره څخه ګټه اخیستل، لیك او لوست منځته راوړل.

د کریستن سین په وینا: "تر تهمورث وروسته یې وررور جمشید پاچاشو او لومړي ځل یې د نوروز جشن جوړکړ، ادوي د اوېستا په تعبیر "د ښو ګلوخاوند" و، چې د القب په اوېستا کښې هوثوه (په پهلوی کښې هورمنګ) راغلی دي.

ده دري خویندې د "یمګ " او "اری‌نوك" او "سنګهوك " په نومو درلودلي (په شهنامه کښې : ارنواز - او شهرناز).

د اوېستا یې مدنیت دوري او د آریایي نژادو شاهي کورنیو او نومیالیو کسانو او پهلوانانو په اړه تر اسلام دمخه او وروسته د پخوانیو کتابونو روایتو د زمانو په تېرېدو یوه داستاني بڼه پیدا کړې ده او په دغو کتابو کښې دا اساطیر په مختلفو ډولو راوړل شوي دي، خو موږ دلته زیار باسو، چې ترخپله وسه د نوموړیو داستانو تاریخي اړخونه ولټوو.

په ویدا کښې د پیشدادي ستر پاچانوم (یمه) Yama په اوېستا کښې "ییمه "Yima پهلوی کښې "یم " Yam او په دری کښې "جم " ذی، چې صفت یې په اوېستا کښې خشیته Xshaeta په پهلوي کښې شیت Shet او په دری کښې "شید" راغلی او "جمشید " یې بولی، یعنی ځلیدونکی جم. د جم پلار په اوېستا کښې ویوهونت Vivahvant دی، چې وروسته بیا ویونګهونت = ویونګهان په ویونجهان معرب شو، زوی یې یمه = جم دا هوره مزده له خوا د خلکو ساتندوی او پاچاو ټاکل شو چې د خلکو د ودانۍ او هوسایۍ له پاره زیار وباسي، ده ته یوه لکړه، یو غمی، یوه توره، یوکټوری (جام) او د یوې زرین تېش (غاښور) ورکړ شو، چې د ده د شاهۍ لومړی ښان وی او له تیش څخه د ځمکې په کرلو او کرهڼه کښې کاروا‌خلي، د خلکو او څارویو د نسل

په ډېر ولو کښې زیار وباسي، د بخدي "واره" ودانه کړي او هغه ځای چې په اوېستا کښې د لوړ و بیرغو لرونکی (ښکلی بخدي) بلل شوی د خپل ځان او نورو ښاري خلکو ټاټوبی وټاکي.

د بخدي پاچا " یمه" لومړی پاچا دی چې د مدنیت او ښاریتوب بنسټ یې ایښی او ټولنیز ژوند یې ترتیب کړی دی.

کرنه، څاروي روزنه، کار، د اوسپنې ویلول، د کالیو اوبدل، د وسلو او جواهر کارونه، د لښکري طبقې ټاکل، ختګري او د فلزاتو او درملو کارول یې دود کړل او په خپل لومړي شاهي پایتخت ښکلي بخدي کښې یې مدنیت جوړ او خپور کړ. د فرانسوي څېړونکي بنونسیت په وینا: دی هغه آریایي شخصیت دی چې د اسلام تر منلو دمخه د نورستان د خلکو په منځ کښې د "ایمیرا" Imra په نامه تر ټولو ارباب انواعو لوړ او ستر رب النوع ګڼل کېده او د هغې سیمې په مرکزي معبد کښې چې هلته یې د قربانیو دودونه پر ځای کول د ده مجسمې درولې وې.

په ۹ یسنا کښې له دریمې ترپینځمې فقرې پورې وایي! "د جم د پاچاهۍ پر مهال تودوالی، سوړوالی، زوړوالی، مړینه او رخه (رشك) په دنیا کښې نه وو" او د ۱۹ یشت په ۳۱ - ۳۸ فقرو کښې داسې راغلي دي چې: "د جم په پاچاهۍ کښې د نرۍ ژوندون په خوښۍ او خوشالۍ تېرېده د رنځ او ناورین نخښې نه وې" په اوېستا او د عرب او عجم په نورو تاریخي کتابو کښې، د جم او پیشدادي پاچاهانو کیسه د ډېر لرغونتابه له امله افسانوي بڼه غوره کړې ده او څرنګه چې یې د جم پاچاهي د هر راز هوسایۍ او ارامۍ، نیاو "داد" او ښېګڼې سر چینه بللې ده ځکه یې نو هغه څوك چې د خیر، خوښۍ او ښېګڼې ددې سر چینې دورانولو وسیله شوی اژی دهاکه (اژدها - ښامار) بللی دی. او دا سړی" بیوراسپ" د "اروندا‌سپ" زوی (ګیو

مرث دګر شاه = غرشاه) له اولادې څخه و، چې مور يې او ذاك (ودك) د جم خور وه او بيو راسپ دلسوز رواسونو د خاوند په مانا دی او څنګه يې چې ګړندی اسان درلودل، نو ځکه يې ورته "تازي" ويلی دي، چې په همدې سبب ځينو مؤرخينو دی تازي او له عربي نژاده ګڼلی دی.

وايي چې دی د (بورې) پر ځمکه راپورته شوی دی او په دغه نامه تر اوسه يو ځای د افغانستان جنوب ختيځ ته په ږوب کښې شته.

څرنګه چې عربو دا نوم معرب کړی او ضحاك يې ورته ويلی دی، ځکه يې نو نوموړی عربي نژاد بللی دی او هم څرنګه چې سامي نژادو له آريايانو سره سيالي درلوده، ځکه نو هر عنصر چې د نوي تشکيل شوي مدنيت او د بخدي پاچاهۍ ته خطر پېښاوۀ هغه له پردي نژاده باله او لکه آرايي نژاده تورانيان، ضحاك بيوراسپ يې عربي نژاده ګڼلی دی.

د طبري او البيروني په څېر ځينې دقيق مؤرخان وايي: عربانو ضحاك عربي نژاده او عجميانو عجمي انګيرلی دی.

څرنګه چې د افغاني تاريخي ښار و، ځايونو او سړيو په نومونو کښې (لکه د غوري شاهانو د کورنۍ ستر نيکه ضحاك او په باميان کښې د ضحاك ښار) دد غه نامه ريښه شته او مورخان هم د ده نسبت لړۍ اريايي نژاده ګيومرث ته رسوي اودی د جم خوريی بولي، نو دا خبره چې عربي نژاده و، له منلو څخه ليرې ښکاري.

په هر حال د اوېستا د اشارو له مخې بيور اسپ اژي دهاکه د ښکلي بخدي پر مدنيت يرغل وکړ او څرنګه چې ايزدي فر (د سلطنت پر تم يا ځلا) د برياليتوب د مارغه په څېر له جم څخه جلا شوی و، اژي دهاکه پرده بری ومونده او د ده هېواد يې ونيو او دی يې په اره دوې ټوټې کړ.

دې تازي (تازنده) ضحاك د رام ميشت د ۱۹ فقرې له مخې د کوی

رينتا په نامه يوه ټينګه ماڼۍ او شاهي تخت او زر ينه چترۍ درلوده او د اسلامي دورې په دري ادبياتو کښې ده ته "ضحاك ماران مار دوش اژدها) ويلی شوی دی.

د اوېستا له مخې تر جم وروسته ايزدي فر (د سلطنت ځلا) پر "تراتينه" (په پهلوي کښې فريتون فريدون) د پورتورا "پورګاو" پر زوی چې د جم له اولادې څخه و وځليده چې پلار يې د اثويه (اثفيان ابتين) په نامه هم ياد شوی دی، د دې کورنۍ خلك کروندګر وو چې د زياترو له نومونو سره د ګاو کلمه (په اوېستا کښې ګتو) راغلې ده.

فريدون د اوبو د رب النوع اناهيتا له پاره سل اسان، زر غويي او لس زره پسونه قرباني کړل. څو چې پر شريراژي دها که بريالي شو او هغه يې وواژه او د جمشيد دوې خويندې "اري نوك" او شنګهوك چې ضحاك بنديانې کړې وې لاس ته راوستلې.

د اژي دهاکه په مقابل کښې د خلکو د خوځښت داستان چې د فردوسي په شاهنامه کښې د هغو خدای نامو له روايتو څخه را اخيسته شوی چې تر اسلامي دورې د مخه وې، داسې دي چې: يوه پښ (آهنګر) چې کاوك "کاوه" نوميده، د خپلې اهنګرۍ خرمن د نېزې پر څوکه د بيرغ په څير وتړله او خلك يې په ځان راټول کړل او د اژي دهاکه په مقابل کښې وپارېدل او د هغه د تېريو پر ضد پورته شول او دا هم هغه د کاويان بيرغ دی چې تر ډېر وخت وروسته پورې د اريايي خلکو د بري سمبول و.

فريدون په دې هڅه او خوځښت کښې د پارېدلو خلکو مشر و او ده پر ضحاك باندې د خپل بری په ياد د نو روز د جشن په څېر "د مهرګان د جشن" بنسټ کښېښود ديبان يې پر سرو ټکول او جهان يې ونيو.

د آريايي اولسو په داستانو کښې يو بل ته ورته روايات شته چې

وايي:

فریدون د ایرینه ـ توئیرینه او سیئریم مینه هېوادونه پر خپلو درو زامنو ارج (ایرج) او توچ (تور) او سرم (سلم) ووېشل، خو سلم او تور د ایرج سره رخه (رشك) درلودهٔ او دی یې په ناخوانه ډول وواژه، تر هغې چې د منوش چیتره (منوچهر) په نامه د ایرج زوی پیدا نشو او د ایرج کسات یې وکیښ.

د دې استان په څېر د درو زامنو کیسې نورې هم شته لکه د زردشت د درو زامنو او د تارژي تائوس سکایي د درو زامنو او د درو پښتني ورونو (غرغښت ـ بیټني ـ سړبن) کیسې چې د کلژ دوفرانس د استاد ژرژردومزیل په وینا پخوانۍ اریایي ټولنه له دریو ډلو:

روحانیونو، جګړنو او ثروت موندونکو څخه جوړېده او د پخواني هند اساسي کاستونه هم بر همنان ـ جګړن نجیبان او څاروي پالونکی کروندګر و، د زردشت له دریو زامنو څخه هم مشر زوی روحاني، دویم زوی جګړن "او دریم چوپان و او د اګرده کیسې پر پخواني اریایي قومونو کښې سره ورته دي.

په هر حال منوچهر د ایرج کسات واخیست، سرم او تور یې ووژل او د آریایي نژادو صحرا نشینو توراني یر غلګرو خلکو مخه یې ونیوله، د ده په وخت کښې لوئ پهلوانان لکه قارن کاوه زوی او نریمان اوزال ورستم رامنځته شول چې د آرینه ځمکه یې د دښمنانو له شره ساتله.

تر ده وروسته د اوېستا په وینا نـو تره (نوذر) د ده زوی پاچا شو چې توراني افراسیاب تر دریو جګړو وروسته هغه ونیو او ویې واژه خو له هغه څخه د نئوتریان = نوذریان په نامه لوی کهول پاتې شو، چې داستانونه یې په اوېستا کښې راغلي دي.

د نوذر تر وژنې وروسته "اوزوه" د توماسپه زوی (زو = زاب = د

توهماسپ زوی = تهماسپ) د فریدون له اولادې څخه تر پېنځو کالو پورې حکومت وکئ چې هوښیار او عادل سړئ و، د دې نامه ریښه په "زابل" او زوب کښې شته، ده د پهلوانانو په مرسته له تورانیانو سره جنګونه وکړل څو په پای کښې یې د آمو سیند تر خپل منځ ویش (برید) وټاکئ.

د زاب تر مړینې وروسته د هغه زوی کرشاپه Kereshaspa (یعنې د ډنګراس څښتن) پر تخت کښیناست، چې لسم پیشدادي پاچا و، نهه کاله یې حکومت وکئ د ده تر مړینې وروسته افراسیاب د توراني شنګ په فرمان د هغه پر هېواد یرغل وکئ او د کرشاسپه د داستان له ختمه سره د پیشدادیانو داستاني تاریخ هم پای ته ورسېد، خو دلته باید دا وویل شي چې دا کرشاسپه د زاب زوی له اوېستایي نامتو پهلوان، کرشاسپه نریمان څخه جلا وي، ځکه چې کرشاسپه نریمان د ثریته (ثریت = اثرط) زوی د سیستاني سام له کهول څخه و چې د فریدون د پاچاهۍ په پای او د منوچهر د کار په پیل کښې زړور او بوډا و هم اصلاً یو له پهلوانانو څخه دی، نه له پیشدادي شاهانو څخه.

د کاوي = کیان کهول:

"کوي" یا کاوي په ویدي ژبه او اوېستا کښې د (پوه، پاچا، امیر) په مانا دی، چې د اوېستا له مخې "کوي" د پهلوي (کي) د بلخ او د اوسني افغانستان شاوخوا د پخوانیو پاچاهانو له لقب سره یو ځای و، خو د دې هېواد لویدیزې خواته نه استعمالېده.

د کوي = کي کلمه د بلخ د هغو پاچهانو د نومو په سر کښې ګورو چې د پیشدادیانو تر کهال وروسته پاچهۍ ته رسېدلي دي او د دې ځمکې شاهي پرتم (شاهي فر) د کوئنم خورنو Kavaenem-xvreno په نامه په دوی اړه

لرلې ده.

په دري ژبه کښې يې "کی" په "کيان" جمع کړی دی او دا کهول يې په شاهنامه او نورو کتابونو کښې "کيان – کيانيان او کياني" ياد کړی دی.

د اوښتا له مخې د دې کورنۍ لومړی پاچا کواته Kavata نوميده، او ده ته يې کوی، کواته (کی قباد) وايه، چې د سيستاني پهلوان رستم د پلار په غوښتنه د البرز په غره کښې (د بلخ سهيل ته) پر تخت کښيناست او دې د خلکو د هوسايۍ، ارامۍ او نيکمرغۍ سبب شو، عادل پاچا و، پينځلس کاله يې پاچاهي وکړه، فردوسي دی د فريدون له توکم څخه ګڼلی دی. تر کيقباد وروسته په اوښتا کښې د کی اپيوه - کی - ارشن - کی بيرشن - کی پشين نومونه هم راغلي دي، چې د ده اولاد دی، خو د هغه په باره کښې راغلي افسانې کمزورې دي او پخوانيو کتابو کې هم زيات شهرت نه لري.

تر کيقباد وروسته يې زوی "کوی اوسن Kavi - Usan " (کيکاوس) د بخدي پر تخت کښيناست، چې د اوسن مانا هيله يا خوښي ده. ده له غير وادريايي پرديو عناصرو سره چې د حماسي رواياتو له مخې د اوسني ايران په شمال کښې د مازندران په ځنګلو کښې اوسيدل جنګونه وکړل او پر هغوی يې بری تر لاسه کړ. په اوښتا کښې هغه خلکو ته (ديبان) ويل شوي دي.

اوښتا وايي چې غښتلی او زورور کوي اوسن (کيکاوس) د ارزيفيه Erezifya د غره پر سر (اناهيتا، د اوبو رب النوع) لپاره سل اسان او زر غوايي او لس زره پسونه ددې لپاره خيرات کړل چې د پاچاهانو ستر پاچا شي.

څرنګه چې نوموړي غر د پوهانو د څېړنې له مخې د خراسان شمال ختيځ خواته په بلخ کښې و او کيکاوس پر هغه اووه هسکې مانۍ جوړې

کړې وې، ځکه نو د ده داستان هم سر تر پايه (د افغانستان په تاريخ او خاورې پورې اړه لري).

دی له لويو پاچاهانو څخه شو چې (د هغه مهال د کشف شوې نړۍ) پر اوو هيوادو يې حکومت کاوه او د اوشنر oshnar په نامه يې يو پوه وزير درلودئ چې په اوښتا کښې يې د پورو جيره Pura-Jira په صفت ياد کړی دی يعنې ډېر پوه او هوښيار (په پښتو کښې: پوره = ځير = کامل دقيق).

په اوښتا کښې کيکاوس ته ځينې غلطۍ او خطاوې هم منسوبې دي، لکه د همدې پوه وزير وژل او د ځمکې د ساتندوی غوايي له منځه وړل او اسمان ته د ختلو هڅه. له همدې امله کياني پرتم (کياني فر) له ده څخه وګرځيدئ او توراني افراسياب ورباندې غالب شو او دده هيواد يې ويجاړ کړ، خو چې روت ستخمك Rot - Staxmak "رستم" سيستاني پهلوان لښکر جوړ کړ او افر اسياب يې وشاړه.

د بلخ له کياني پاچاهانو څخه يو بل "کوی سياورشن "Syavarshan" (سياه نر) و، چې تر کيکاوس وروسته پاچا شو او د بلخ واکمن پاچا و، چې د آمو تر ها خوا (توران) کښې له آريايي يرغلګرو قبيلو سره په يوه جګړه کښې وژل شوی دی او دی د کيکاوس زوی ګڼل شوی، چې په پهلوي او دري ادبياتو کښې د سياوخش = سياوش په نامه شهرت لري.

سياوش ايرينه ويجه ته نژدې، يوه لويه کلا د کنګ دژ (KANGHA د = اوښتا) په نامه ودانه کړه چې د جمکر د واره په څير دويم آريايي مرکز و او ده په توران کښې د توراني پاچا افراسياب لور چې فرنګيس نوميدله ماندينه کړه او له هغې څخه هئو سره وه "Hausravah = کيخسرو" وزيږېد. چې تر پلار وروسته يې د پاچاهۍ تخت ونيو او د پلار د خون اخيستو په غرض له تورانيانو سره د خپل ننګيالي سپه سالار هئومه Haoma په ملګرتيا يې

افراسياب او د هغه ورور کيريسه وزده (چې په شاهنامه کښې: کرسيوز راغلی) په ځنځيرو کښې ويېچل او ويې وژل.

اوښتا وايي: کله چې کياني پرتم (کياني فر) په خسرو پورې اړه پيدا کړه نو دهغه په مرسته يې لوی کارونه وکړل، زور او قوت، مينه او ښکلا، برم او پرتم دده په برخه وو او د کياني شاهنشاهۍ هيوادونه يې بيرته سره ونښلول، چې له همدې امله په اوستا کښې د خشترې هن کريمو Xshathrai - Hankeremo يعني د هېوادونو نښلونکی او يو ځای کوونکی، د شاهنشاهۍ د رامنځته کوونکي په صفت ياد شوی دی.

تر کيخسرو وروسته په بخدي کښې يوه ډله پاچاهان رامنځته شوي دي، چې د نومونو په پای کښې يې د "اسپه" کلمه راځي او دا بيخي باختري نسبت دی، ځکه چې د بلخ ورشو د آس پخوانی روزنځای و او ددې مځکې آريايي نژادو سپرو، په جنګونو، يرغلونو او د دښمنانو په مخنيوي کښې تل له دې اهلي ښاروي ځنې کار اخيست، ددې سيمې د خلکو تر منځ له پخوا زمانو بيا تر اوسه، د اسانو د ګلو روزنه او د سپرلۍ ورزش دود لري تر دې چې ځينو پوهو مؤرخانو لکه دينکر، په خپل پخواني تاريخ کښې، د بلخ د پاچاهانو يو کهول د "اسپه پاچاهانو" په نامه ياد کړی دی، خو په حقيقت کښې دا پاچاهان د هم هغو کيانيانو پايښور دی.

له همدې ډلې پاچاهانو نه هغه څوك چې تر کيخسرو وروسته د بلخ د پاچاهۍ پر تخت کښيناستلی، په اوستا کښې ائوروت اسپه Aurvat Aspa (= کی لهراسپ) ياد شوی دی چې د ګرندي اس په مانا دی او نسب يې کيقباد اومنو چهرته رسيږي، د فردوسي په وينا د مهر د مياشتې د مهر پر ورځ (د ميزان په ۱٦ مه) يې د پاچاهۍ خول پر سر کښيښنوو او په بلخ کښې يې د "آذر برزين" په نامه يوه دوهه (آتشکده) جوړه کړه، د ساساني وختو

په نورو روايتو کښې وايي چې: ده د خپل يو سپه سالار بوخت نرسيه (معرب يې: بخت النصر) په ملتيا پر اورشليم يرغل وکړ او هغه يې وران کړ، او جهودان يې تيت کړل، د ژوند په پای کښې يې پاچاهي خپل زوی ويشتاسپه Vishtaspa (= ګشتاسپ، د توريدلي آس په مانا) ته پريښوده او پخپله د بلخ په نوبهار ننووت، ويښتان يې پريښوول، د خدای په ستاينه بوخت شو او د زردشت دين يې ومانه، چې په پای کښې د توراني ارجاسپ په يوه حمله کښې ووژل شو.

ويشتاسپه (ګشتاسپ) لوړ همته پاچا، د ګرنديو آسانو خاوند د زردشت مويد او پيرو او مزدا پرست او کياني فر لرونکی، ربښتيا کوونکی او پاك تومنه سړی و، پر خپلو توراني دښمنانو يې بری وموند او هم يې وزير جاماسپه داوستا له مخې شريف بډای، هيوادوال او پوه بريالی او د زردشت د لور ميړه و، چې د زردشتي آئين تر منلو وروسته يې د هغه په خپرولو زيار ايستلی و او دده زوی سپينتوداته Spento - Data اسفنديار چې تخمه Taxma "= تهم = زړور" يې صفت و او د ويشتاسپه ورور چې زئيري وئيري Vairi -Zairi "زرير" نومېده هم هغه کسان دي چې د زردشتي قانون په خپرولو کښې يې زيار ايستلی دی، د اوستا په هغه نسخه کښې چې په اتمه ميلادي پېړۍ کښې په پهلوی ژبه کښل شوې او په سمر قند کښې ترلاسه شوې ده، داسې وايي چې:

زردشت د ګشتاسپ په امر د خپل کتاب دوولس زره نسخې د سروزرو په ځپر کو وليکلې او د "ورهران" په اتشکده کښې يې کښېښودلې، چې دا معبد، اسفنديار د بلخ باميك په نوازك کښې ودان کړی و، همدارنګه په آذر فربغ (د موبدانو اتشکده) او آذر برزين مهر (د کرونده ګرو اتشکده) هم ګشتاسپه ته منسوبې دي، چې دا دوهمه اتشکده يې د ده په وخت کښې

له خوارزم څخه د کابلستان دروشن Roshn غره ته راوړه او د عربو تر فتوحاتو (۱۷۱ هـ) پورې لا هم پاتې وه.

د زریر زوی بستوئیرى Bastawairi د بست ښار ودان کئ او هلته یې ډېر ژر خیراتونه وکړل او هم یې د سلطنت مخالفان چې هلته وو له منځه یوړل.

تر اسفندیار وروسته له دې کورنۍ څخه د ځینو نورو پاچاهانو نومونه اخستې شوي دي لکه "و هومن سپیند اتان" (بهمن اسفندیارى) او لور یې "همای" او "د اراب" د هما زوی. دا پاچاهان له سیستان او هلمند په وادۍ کښې داستانونه لري، ځینو مؤرخانو دا پاچاهان له هخامنشي پاچاهانو سره ګډ کړي دي.

اوستایي پهلوانان:

د اوستایي فرهنګ په دوره کښې سر بېره پر دغو شاهي کورنیو چې مخکښې یادې شوې د ځینو لویو پهلوانانو کورنۍ هم په دې تاریخي زمانه کښې راغلې دي چې ددوی په نامه اریایي حماسي روایتونو کښې ځانګړې کتابونه وو، دا کورنۍ زیاتره په اوسني افغانستان او د خراسان په سیمې پورې اړه لري. خو د زمانو او نسلونو په تېرېدو د دوی تاریخي پېښو داستاني بڼه موندلې او په دې پهلوانانو پورې یې ځانګړې کارونه تړلي دي. چې ددې افسانوي روایتونو له منځه یوه برخه تاریخي واقعیتونه لکه د پاچاهانو د کورنیو تاریخي پېښې لاس ته راتلای شي.

ډېر نامتو او لوی پهلوانان د سیستان له خاورې څخه پورته شوي دي، چې د اوستا له روایتونو او د نورو پهلوي کتابونو له مخې د دوی نژاد

د بخدي هم هغه "یمه جم - جمشېد" پاچاته رسېده او ده د زابلستان د پاچا کورنګ لور ماندینه کړه چې له همدې نژاد نه سام نریمان پیدا شو، چې زوی یې د وېښتو د سپینوالي په سبب د "زال زر" په نامه یاد شو او د پلار له پلوه د سیستان پاچاهي ورکړای شوه، دی د کابل د مهراب شاه پر لور "رودابه" چې د ضحاک له نسله وه مین شو او هغه یې خپله ښځه کړه. چې له هغې ځنې رستم وزېږید، چې د خپل وخت ترټولو پهلوانانو غښتلی، زورور و؛ کك، کوهزاد (غرزی- غلجي)، یې چې له زال څخه یې خراج اخیست وواژه، خو په پای کښې د بهمن په وختو کښې د خپل ورور شغاد په دوره او چل څاه ته ولوېد او د خپل آس رخش سره په هم هغه څاه کښې مړ شو.

زال سر بېره پر رستم او شغاد یو بل زوی د " زوارۀ" په نامه هم درلود چې لوی پهلوان و، د هغه دوه زامن فرهاد او تخار(تخوار) مشهور دی.
له رستم څخه فرامرز ته، سهراب، جهانګیر او ګشسپ بانو او زر بانو پیدا شول او له سهراب څخه چې د پلار له لاسه وژل شوی و د "برزو" په نامه یوزوی پاتې شو، تر برزو ورسته شهریار وزېږید، چې ددې پهلوانانو په نامه بېل بېل کتابونه شته، لکه فرامرز نامه، برزونامه، شهریارنامه، بانوګشسپ نامه، جهانګیرنامه او سام نامه. همدا راز د فردوسي په شاهنامه کښې هم د دوی داستانونه راغلي دي.

د رستم زال او تخوار داستان په افغانستان کښې تر اسلام وړاندې له پخوا زمانونه شهرت لارۀ او تر اوسه یو څو ځایونه، د تخت رستم په نامه (په سمنګان کښې) د رستم غونډۍ د زال کلا، (تخارستان) د کك کهزاد کلا د رستم آخور (په فراه کښې) شته چې ځیني دانومونه له اسلامي فتوحاتو وروسته د عربو په تاریخونو کښې هم راغلي دي او حتی د نورو ملتونو په تاریخونو کښې لکه د موسی خورنی ارمنی په تاریخ کښې له (۵ - ۸ مې

پېړۍ پورې) هم درستم نوم راوړل شوی دی.

د دې دورې بله کورنۍ چې په زړورتیا او پهلوانۍ کښې یې شهرت درلود "کاوه" کورنۍ ده چې دمخه یې یادونه راغلې ده او د ضحاك د ظلمونو او ستمونو په مقابل کښې یې د خلکو یو ډلیز غورځنګ رامنځته کړی و، له هغه نه یو زوی د "قارن کاوګان" په نامه پاتې شو چې د فریدون او ایرج او منو چهر په وختونو کښې یې له افر اسیاب سره د کیقباد په جنګونو کښې ډېره مېړانه او زړورتیا ښودلې وه.

دا کورنۍ د اشکانیانو او ساسانیانو تر دورې پورې د کارن په نامه پاتې وه او حتی تر دریمې هجرې پېړۍ پورې یې خپل برم او قوت ساتلی و.

د پهلوانانو بله کورنۍ د نو ذریانو کورنۍ ده چې نوذریان د منو چهر د زوی "نوتر" له اولادې څخه وو.دې کورنۍ ته په اوستا کښې نئو تئیر یانه Naotairyana ویل شوې ده او توسه (طوس) د نوتر زوی چې نوم یې خراسان د طوس د ښار په نامه کښې پاتې دی د کیانی وخت له لویو پهلوانانو څخه و چې د وایسه که Vasesaka پرزامنو یې بری وموند، د نوتر بل زوی "ویسه "چې په اوستا کښې دویسته یؤرو Vistauru (او په پهلوی کښې ویستخم = په درې کښې ګستهم) یاد شوی دی چې مزدیسنا د آئین ډېر دښمنان یې وژلي دي او زر اسپ هم د طوس د زوی له دې کور څخه ګڼل شوی دی.

همدا ډول د کاوس زو ی فریبرز (په پهلوی کښې برزی فره) او د لهراسپ زوی زریر او د زریر زوی بستور (په اوستا کښې بسته وئیره) او د ګشتاسپ زوی اسفندیار او د وزیر جاماسپ زوی ګرامي (په پهلوی کښې ګرامیك کرت) ددې پېر هغه شهزاد ګان او نجیب زاد ګان دی چې په داستانو کښې د پهلوانانو په څېر یاد شوي دي او د روایتي کیسو له اړخه

ددوی تاریخي وجود پېژندل کېدای شي، هریو د بخدي او خراسان په لرغونیو تاریخي داستانو کښې نوم او نښان لري.

افغانستان او اوېستایي سیمې:

د اوېستا په دریم کتاب وندیداد کښې د هغه مهال د معلومې ځمکې شپاړس سیمې یادې شوي دي ځینې یې په اوسني افغانستان یا پخواني خراسان کښې دي، همدارنګه د اویستا په ریښتو کښې د هغو غرونو او سیندونو نومونه راغلي چې ټول په دې هېواد کښې دي. د بېلګې په ډول:

۱- ایرینه ویجو (هغه سیمه چې په پامیر یا امو ته نژدې په خوارزم کښې ده).

۲ - سغده (د آمو په شمال کښې سغد).

۳ - مورو (د مرغاب مجرامرو)

۴ - بخدي (بلخ)

۵ - نیسایا (په شمالي خراسان کښې نسا)

۶ - هرای وه (هرات)

۷ - وایکرته (کابل)

۸ - اورود (رود د پختیا ولایت او سلیمان غر)

۹ - هري ویتي (ارغنداو او ده هراوت)

۱۰ - ای تومنه (هلمند)

۱۱ - ره ګه (د بدخشان راغ = د پښتو: رغه)

۱۲ - هپته هندو (سند).

چې دا ټولې سیمې په افغانستان او یا د افغانستان په ګاونډ کښې پرتې دي. همدارنګه په اوستا کښې سیامکه (سیاه کوه = تور غر) یو پاړی سینه (د ګوربت تر الوتې هسك غر ـ هندوکش) سپیته ګونه ګیری (سپین غر) او نور غرونه او سپندونه یاد شوي دي چې له دې هېواد سره د او ستا کتاب د ترتیبوونکیو آشنایي راښیي.

ایزدان او ارباب انواع:

سره له دې چې زردشت یو نوی سم شوی قانون رامنځته کړ او لکه چې د مخه وویل شول د شریرو قوتونو د مقابلې لپاره یې د خیر او ښیګڼې شپږ ملکې وټاکلې، خو بیا هم د هغو ارباب انواعو اغیزه چې د ویدي د وخت لرغونیو اریایانو لرله بیخي له منځه نه وه تللې، بوازې د ویدي د لوی رب النوع "وارونه" پر ځای "اهوره مزده" ودرېد چې مانایې پوه بادار (سرور) واو دا نوم زردشت "د یو خدای" لپاره وټاکه او هغه آریایي خدایان (د ښوان) چې تر هغه وخته یې لا په هندوستان کښې د خدایۍ مقام درلود د زردشت په آئین و قانون کښې متروك او پرېښوول شول. ځکه نو د "دیو" کلمه چې تر زردشت د مخه د خدای په مانا وه د "بلا، غول او ګمراه کوونکي" مانا پیدا کړه او له هغه وخته خدای پرست ته "مزدیسنا" او مشرك او د باطل دین پیرو ته "دیویسنا" وویل شو، خو سره له هغه هم د "دیو" کلمې په ټولو اریایي اولسونو کښې (له زردشتیانو پرته) خپله اصلي مانا ساتلې ده او د هندوانو په نزد تر اوسه هم "دیوه" د خدای په مانا دی.

"زیوس" د یوناني لوی پروردګار نوم و، چې لاتیني "ډیوس" او فرانسوي "ډیو" او د پښتو "ډیوه" (د څراغ او رڼا په مانا) له دې ریښې څخه

دي.

د ویدي دورې په آریایانو کښې "اګني" د اور رب النوع او خدایي خری (قاصد) و، چې په اوېستا کښې "اوترو" او "اترش" او په پهلوي "اتور = اتر" او په دري کښې "اذر = آتش" اوپه پښتو کښې اور دی او په زردشتي آیین کښې یو عنصري ایزد او د هوره مزده زوی ګڼل کیږي. چې لمبه یې د خدایي رڼا ښکارندویه (نماینده) ګڼلې کیده او د پرستنې په ځایو کښې یې د محراب پر ځای ځلانده اورغالي (اتش دانونه) جوړ کړي وو.

اوېستایي بله رب النوع اوبه دي چې په ویدي دوره کښې هم "اپام نپات" (د اوبو زوی) یاد شوی دی او څرنګه چې د بخدي اریایي نژادو د خپل هېواد په زړه کښې له لوی سیند څخه ډېرې ګټې اخیستې وې نو ځکه د اوبو له پاره یې د "اناهیتا" په نامه رب النوع پیژندله او په خپله دغه سیند ته یې اردوی ـ سوره Ardvi - Sura ویل، چې د اوېستا ابان یشت د همدغه رب النوع ستاینه ده او څېړونکي دا رب النوع د مور ـ ادیتا په رب النوع پورې تړي، چې د هغې مجسمې مو تر تاریخ دمخه آثارو کښې ولیدلې، په راورستیو زمانو کښې د دغه نامه وروستۍ برخه اناهیته = ناهید په مجرد ډول پاتې شوې چې د اوېستا په آبان یشت کښې د یوې ښکلې نجلۍ په بڼه راغلې ده، چې طلایي خول او زرین کمیس لري او په باختر نومي کتاب کښې د راولنسن په وینا د باختر په ښار کښې د اناهیتا مشهور عبادت ځای و چې د اوېستا په پینځم یشت کښې دابښکلې ښځینه رب النوع د نارینه و د نطفې او د ښځو د رحمو د تصفیه کوونکې او د زیږېدنې د روزونکې او میندو ته د ښو شیدو د بخښونکې په صفت ستایل شوې ده. (وګورئ لسمه نومره عکس).

د اوېستا یو بل عنصري ایزد "واته" په غښتلي او ګړندي متخلص

و او دا کلمه په دري او پښتو کښې "باد" او په ویدي دوره کښې "وایو" Vayu وه چې د دښمن له سپاهیانو سره د جګړې په اړو دوړ کښې او یا پر تهذیب او دین باندې د پردیو خوني ستمګرانو او یرغلګرو د تیري په وخت کښې او یا د یوه سړي د نیولو پر مهال چې په دروغو او خیانت د دښمن په لاس نیول شوی، له دغه عنصري رب النوع څخه مرسته غوښتله کیده، دی غښتلی، جګړن، ټینګ پرځای ولاړ، د ارت ټټر خاوند او د سم او رسا نظر څښتن و. دا رب النوع د کنشیکا تر عصره (د ۱۲۵ م پر شاه و خوا) ددغه کوشاني پاچا پر سیکو د څغاستې په حال کښې د یوه ږیرور سړي په بڼه کیندل کیده، چې هغه یې په کوشاني دري ژبه "واد" بللی دی.

الماني څېړونکي "ګیګر" یوه ډله اوېستایي ارباب انواع د ستور ود یزتو په نامه یاد کړي دي، چې له هغو څخه یو "میتره" Mithra د نور او رڼا ښکارندوی و چې د "وارونه" رب النوع د سترګې حیثیت یې درلود او په اتفاق یې د نړۍ نظام او د ربتینولۍ قانون ساته، د دومزیل په وینا: "این میثره مهر= میر (په پخوانۍ دري اوپښتو کښې) د تړون (عهد) خدای او دځړ دارتو ورشو ګانو څښتن او دربتینولۍ ساتندوی بلل شوی دی. چې پر شریرانو او تړون ماتوونکیو بېرحمه او پرستایونکیو مهربان دی. د څارویو او د کرنې دمحصول او د باران اوبرکت زیاتوالی له ده دی."

مهر چې رڼا راپیدا کوي، د اهریمنانو سخت رقیب، د آسمان ډیوه او د اهوره مزده سترګه ده، چې داوېستاله مخې: "اهوره مزده د هره برزتي (البرزیاپامیر) غره پرڅوکه هغه ته ټاټوبی جوړ کړي، چې هره ورځ پرځلانده او روښانه بګۍ چې څلور سپین جنتي اسان یې کشوي له ختیزه راخیژي او دمهر رب النوع دا اوېستایي تصویر له سپینو اسانو او بګۍ سره کټ مټ د بامیان د پینځه دیرش متري بت د طاق پرچت انځور شوی او تر اوسه شته،

د دغو لرغونیو آریایي عقیدو اغیزې په راوروسته زمانو کښې د لویدیزې اسیا تر پایه خپرې شوې او دلمر (مهر) ناهید او نورو پرستنه د اوېستایي ثقافت له مرکز د (بخدي) له سیمو څخه هر لورته خپره شوې ده.

پر مهر (هور) سر بیره سپوږمۍ (ماوګه) هم د شپې ډیوه او واښوته وده ورکوونکې ګڼله کیده، چې هغې ته یې د څارویو د روزنې له امله ګئوچیتره Gao Chitra ویل.

په دغو عنصري یزتو او ستوریو کښې د تیشتریه (تېر=) ستوری د باران شیندونکی او داسماني چینو پرانستونکی، چې د چینو، ویالو او سیندو او به یې زیاتولې، وو.

په اوېستایي قانون کښې بې له شپږو، روحاني امشاسپندانو چې دمخه مو یاد کړل، د نورو مو کلو پرېښتو نومونه هم یاد شوي دي چې څو یې دا دي:

ارشتات= رشن (د عدل او نیاو پرېښته) ورتره غنه (بهرام = د بري پرېښته) سره اوشه (Sraosha) سروش = د اطاعت اوقانون پرېښته) اشهي وګهوي (د اخلاقي نظم اوپرهېزګارۍ ساتندویه)

ژبې، ادبیات او له افغاني ژبو سره د هغو اړیکي:

په تېرو دوروکښې مو د افغانستان د لرغوني مدنیت پردریو دورو، (تر تاریخ دمخه ،ویدي دوره، او اوېستایي دوره) باندې ډیره لنډه توضیح ولیکله او ومو ویل، چې دتاریخي دورې له سره یوازې، دوه لیکل شوي آثار:" ویدا، اوېستا" پاتې دي.

د مقایسوي ژبپوهنې له مخې د دې دواړو ژبو اثرونه په افغاني ژبو

ار د افغانستان په ځایونو او نومونو کښې څرګند دي او زیاتره لرغوني کلمې اوس هم په هم هغه خپلو تاریخي ماناو کارېږي اوږوندي دي. په تېره بیا پښتو ژبې او د افغانستان د شمال ختیځ د غرو ځینو لهجو داسې تاریخي مواد زیاتره ساتلي دي، د بېلګې په ډول یوازې د څو کلمو شرح راوړو:

ارین: د "ار" له ریښې څخه چې د اصیل او نجیب یاکروندګر په ماناو په پښتو ادب کښې "اره" د اصل اوبنسټ یا کرنې په مانا راغلی چې په پای کښې د نسبتي (ن) په نښلولو "ارین" ترې جوړ شوی او د اصیل یا شریف کروندګر مانا یې پیدا کړې ده.

ایرینه ویجه: د هندوکوش د شمال سیمو ته تر هجرت دمخه د ارین لرغوني تاټوبی چې مانایې دشریفانو تاټوبی او ځمکه ویل کېده او دا ویجه کلمه د کندهار په پښتو کښې تر اوسه د ځمکې او تاټوبي په مانا کارېږي.

آریه ورشه: هند ته مهاجرو اریایانو خپلې پخوانۍ ځمکې ته اریه ورشه (ورته) ویلې او په کندهار کښې تر اوسه د څړ ارتې ځمکې ته "ورشو" وایي، چې د لرغونیو اریایانو د څاروي پالنې او کوچیتوب له ژوند سره بیخي زیات پیوستون لري.

واته: په اوېستا کښې د باد رب النوع و، چې شرحه یې مخکښې ولوستل شوه دا توري په یغنوبي لهجه "وات" او په پښتو او دري "باد = واد" دی حال دا چې د ایران په نائیني او سیوندې لهجه کښې خپل ویدي شکل ته نیژدې (وا= باد) او په سمناني کښې "ویه" او په زازا کښې: "وایه" دی.

ریشي: ویدي کلمه د ستایونکي، ژبور او ویاند په مانا ده، په پښتو کښې د "وراشه" خبره" او "رشه" اخلاق ریښنه لري.

سیندهو: ویدي کلمه ده، چې په پښتو کښې تر اوسه دسیند کلمه شته.

سومه هومه: مشهور واښه چې په پښتو د "اومه" په بڼه شته.

چهند اواشلوك: دنظم په مانا چې د پښتو په پخواني ادب کښې کټ مټ په خپله ویدي مانا راغلی دی.

برهمن: په پښتو برمن (د برم = جلال ، ځښتن).

کشتري: په پښتو (کښ + توری) د شمشیر باز په مانا چې د پیر روښان په خیر البیان کښې (تور+ کښ) راغلی دی.

ویسیه: په پښتو "ویسا" د اعتماد او باور په مانا راغلی دی.

شو دره: په پښتو "سوډر د بې تهذیب او وحشي ناپوه په مانا" دی. او داسې نورې ډېرې ویدي کلمې په پښتو ژبه کښې ژوندۍ دي او کارېږي، همدا ډول تاسې دا داوېستایي دورې په مباحثو کښې ولوستل چې دا ژبه له پښتو سره ټینګه او غښتلې اړیکه لري.

نو ځکه موږ پښتو ژبه د سنسکریت او اوېستاخور بولو، چې په غږو قواعدو او تورو کښې له دواړو ژبو سره ګډه ده، مګر لرغوني دري ژبه ښایي چې په خپله دافغانستان په خاوره کښې له او ستاځخه راپیدا شوي وي چې موږ به دا موضوع په راتلونکیو بحثونو کښې مفصله وڅېړو.

په ویدي سرودونو کښې چې د هغه عصر یوازینی لرغونی ادبي اثر دی د هغه عصر د پوهو ریشیانو او ژبورو خبرې او سرودونه رانقل شوي، چې په هغو کښې یوه ډله آریایي ژبورې شاعرانې ښځې هم شته. د بېلګې په ډول د ریګویدا دلومړي کتاب په ۱۱۷ سرود او د شپږم کتاب ۳۹-۴۰ سرود کښې د شهزادګۍ ګهوچه Ghocha سرودونه را نقل شوي دي او هم د لوپا

مودره، Lopamudra، ماماته Mamata، اپاله، انداني، ساسي او ويشو وره سرودونه په ريګويدا کښې ليدل کېږي چې دهغه وخت شاعراني وې او موږ دلته د هغه وخت د تخيل، بيان او خبرو د طرز د څرګندولو له پاره د ريګويد د لومړي کتاب ۱۱۷ سرود د ګريفت ترجمه راوړو (۱) چې شهزادګۍ ګهوچې ويلې ده:

يه د سهار ستوريو! ستاسي بګۍ چې تر خيال ګړندۍ ده او زړورتيز اسان يې کشوي د خلکو لورته رازغلي چې د پاکانو ټاټوبی ولټوي.

چېرې ځئ؟ ای زړه ورو پهلوانانو، دلته زموږ ټاټوبي ته راشئ، تاسې ای د عجيبو کارنامو څښتنانو وندنه مو راويوست چې د بري او برم څښتن لکه خالص زر چې ښخ وي، لکه هغه څوك چې د تباهۍ او فنا په غېږ کښې پروت وی، لکه هغه لمر چې په تورتم کښې پټ وي.

يه د سهار ستوريو! تاسې د خپلو زياتو قوتونو په مرسته هغه لرغونی مېږه شيه وانه مو د زلميتوب غېږې ته وسپارۀ! تاسې يه ناستيانو! خپلې بګۍ وګمارئ چې دلمر لور له ټول هغه برم سره چې لرېيې پورته کړئ، تاسې يه هغو کسانو چې تل زلميان ياست، له خپل لرغونې دود سره سم مو "تورګا" راياد کړ او په خپلو غنم رنګو اسانو چې په ګړنديو وزر والوزی. (بهوجيو) مو د سيند د څپو له منځه راوويوست.

يه د عجبو کارنامو خاوندانو! ځمکه مو يوې کړه او وربشې مو وکرلې، انسان ته مو دغذا شيره ورکړه او دښمنان مو په خپله برغو (کرنا) له منځه يووړه اوليري مو وغورځول او اريه ته موزيا ته رڼا او ځلا ورکړه،

۱- دا سرود ګران پوه ښاغلي عبدالرحمن پژواك پر ۱۳۲۲ هـ. ل کال په انګريزي ژباړلی او د اريانا مجلې په "٦ مه ګڼه" کښې خپور شوی دی.

چې د اسمان پرڅنډو خپره شوه.

يه ستوريو! زه له تاسې نه مرسته غواړم، يه د سهار ستوريو، زما نيازونو ته د مهربانۍ په سترګو وګورئ، يه ناستيه يانو! ماته له اولاده سره زياته بډاينه او ثروت راکړئ.

ستاسې د زړورتيا سترې کارنامې چې په لرغونيو وختونو کښې مو تر سره کړې دي خلکو ته ښکاره دي هيله کوم، يه د سيك او قوت خاوندانو! زما دعاوې به هغه وخت تاسې ته وويلی شي چې زړور او قوی زامن مې خو او شاته ولاړوي.

زه سو ماته خطاب کوم، چې تر ټولو ماته نژدې دی، دهغه ځای زموږ په اروا کښې دی له هغه ځنې غواړم چې زما ټول ګناهونه وبخښي."

* * *

د اور درب النوع اګني په ستاينه کښې يو سرود چې مدو چندس دوشوه متره زوی د ګايتري په بحر کښې په (۹) بيتونو کښې ويلی دی، شته چې څو بيته يې دا دي:

زه اګني چې روحاني ښکارندوی دی ستايم، دی د نمانځنې په وخت کښې روڼ دی، اود نمانځنې په بدل کښې بډايي بخښي.

اګني د لرغونيو او اوسنيو پوهانو دستاينې وړ دی ځکه چې ده دېوان ځای ته راوستل.

يه اګني! يوازې هغه ستاينه چې په هغو کښې مانع پيښ نه شي او ته يې له هرې خوا خوندي وساتې، داسې ستاينه نو خدای مني.

يه اګني په اسانه رسيږه لکه پلار زوی ته او زموږ د ښېګڼې له پاره له موږ سره اوسه!.

* * *

اوس د ویدې د دغه سرود ترڅنګ د اوېستا څو سروده چې د زردشت له خبرو ځنې دي راوړو، په (۳۰) یسنا کښې وایي:

"سترو خبرو ته غوږ ونیسئ! په روښه اندیښنه ورته وګورئ د "درواغ اورښتیا" د دوو ائینو تر منځ توپیر وکړئ! تر هغه دمخه چې د اخرت ورځ راشي، هر څوك دې په خپله خپل دین غوره کړي، ودې شي چې په پای کښې به مراد ته ورسیږو، هغه دوی همزولي توکي چې په پیل کښې دخیال په عالم کښې څرګندی شوې یوه یې په اندیښنه ویلو او کولو کښې د نیکۍ توکه وه او بله یې د بدۍ. اوپه دې دوو کښې باید یوه سړی نیکي غوره کړي نه بدي، هغه وخت چې همدا دوه توکه سره یوځای شي نو ژوند او مړینه ترې پیدا شوه همدا لامل دی چې په پای کښې د درواغجنو ډېر بدځای (دوزخ) او د رښتینو ډېر ښه ځای جنت په برخه کیږي."

په ۵۳ یسنا کښې وایي:

"په مېړه کونکیو نجونو! او په زومانو! دادی د رښیم او خبروم مو، نصیحت مې په زړه ومنئ!

د سپېڅلتوب او پاکۍ په ژوندانه پسې د غیرت ملاوتړئ او ورپسې زیار وباسئ تاسې هر یو باید په ښه کار کښې یو تر بل دمخه شئ او په همدې ډول خپل ژوند خوښ تېر کړئ.

د پردیو هخامنشیانو واکمني

هغه څه چې مو تر اوسه ولیکل زموږ د هېواد د تاریخ ټولې هغه پېښې دي چې د وخت په تېرېدو له کیسو سره یو ځای شویدي، خو د دې سیمې د کلتور یوه برخه ده او په هغو زمانو پورې اړه لري چې تر ځمکې لاندې لټونې لا د هغو په ترلاسه کولو نه دي بریالۍ شوې. خو په دیني کتابو کښې لکه ویدا، اوېستا او نورو خدای نامو او په ملي روایتونو کښې پرله پسې رانقل شویدي.

د آریایي نژادو ملتو تر منځ چې له باختره یې ختیځ او لویدیځ خواو ته هجرت کړی دی او د آریانا (لرغوني افغانستان) له خاورې بهر یې مدنیتونه او حکومتونه جوړ کړي. د دوی له یوې برخې سره د تاریخ او سیاست له مخې اړه لري، په دې مانا چې د دوې سیاسي او فرهنګي نفوذ دومره غوړیدلی و چې اثر یې دافغانستان تر خاورې پورې رارسیدلی و.

د بېلګې په ډول د ایلام آریایي نژاده خلك چې مدنیت یې تر تاریخ وړاندې په لویدیزې اسیا پورې اړه لري اوپه پای کښې له سامي نژاد سره ګډ شوي دي، زمونږ په لرغوني فرهنګ کښې مخامخ اغیزه نه لري. اوهم میتاني ټبرونو چې د مدنیت آثار یې د کوچنی اسیا په بوغاز کوي د هیتي (پتریوم) په پای تخت کښې پیدا شوي او د (۱۴۰۰ ق.م) په لویدیزو اریایانو پورې اړه لري، دوی د افغانستان پر اوسېدونکیو اریایانو مستقیماً اغېزه نه

درلوده، خو په اوومه قبل الميلاد پيړۍ کښې د " ماد" قوم چې اريايي نژاده اواريايي ژبې ئېرو اوپه اسوري ډېر ليکونو کښې د دوی هېواد د "امادای" په نامه ياد شوی د اوسني ايران د سيمې په شمال کښې پيدا شو، چې د دوی شاهي مرکز هګمتان "د هيرودت: اګماتان = همدان" و، د هيرودوت په وينا له (۷۰۱ ق. م) کال څخه تر (۵۵۰ ق.م) پورې څلورو مادي پاچاهانو حکومت کړی دی:

۱. ديوکس Deiocas = دهياکو = دهکان د فرورتس زوی (۷۰۸-۶۵۵ق.م) د (۵۰) کالو په شاوخوا کښې.

۲. فره اورتس د ديوکس زوی (۶۵۵-۶۳۳ ق.م) ۲۲ کاله (د داريوش ډبرليك: فرورتيش).

۳. هووخ شتر (= کواکزار = سياکزار يوناني (۶۳۳=۵۸۵ ق. م) ۴۸ کاله.

۴. استياګس Asteyages (اژدهاك) د هووختشر زوی (۵۸۵- ۵۵۰ ق.م) چې تر ۳۵ کاله پاچاهي وروسته دده په وخت کښې د "ماد" دولت پای ته ورسېد او ځای يې هخامنشيانو ونيو.

د افغانستان په تاريخ کښې د مادي شاهانو دوره او د دوی مدنيت، څکه د اهميت وړ دی چې د هيرودت په وينا فرور تيش د مادويم پاچا، د ارين استوګنو ټولې ختيزې ځمکې د باختر او جيحون تر غاړو پورې نيولې وې، له همدې امله د دوې د تمدن آثارو، تشکيلاتو، معمارۍ، ژبې، حجارۍ، مجسمه جوړولو، مهر او رڼاپرستۍ، څرنګه چې يې د هخامنشي ددورې په تمدن باندې اغيزه کړې وه، د اريانا په دې ختيزه برخه کښې به يې هم اثر پرايښی وي. حتی دارمستتر د فرانس ستر پوهاند پښتو ژبه هم مادي ژبې ته نژدې ګڼي او هيرودت وايي چې دماد خلکو سپي ته "سپاکو"

ويل چې دا کلمه په اوسنۍ پښتو "سپي" ده چې له تانيث تصغير سره ورته " سپيکو" ويل کېدای شي، همدارنګه يوه ډله څېړونکي پوهان وايي چې زردشت له ماد څخه باختر ته تللی و، څرنګه چې د مغ ډلې (روحاني مادیانو) د لمر پرستۍ مذهب په کوډو او جادوګرۍ لړلی و، زردشت وغوښتل چې اصلاحات راولي نو باختر ته لاړ او دلته يې برياليتوب په برخه شو.

بنايي وويل شي چې هخامنشي پاچايانو له ماد څخه ډېر څه زده کړل او د هخامنشي دورې زيات ترتيبات مادي دورې ته ورته او د هغې دورې بشپړيده و، چې دماد دولت له منځه ولاړ په سياست او ژوند کښې کوم بنسټيز بدلون رامنځته نه شو.

حتی په څينو مواردو کښې په صراحت ويل کېدای شي چې د هخامنشي پارسيانو اقتباس د ماد له خلکو و. د مثال په توګه هيرودوت او سترابو ليکلي دي، چې پارسه خلکو د کاليو ډول د "ماد" له خلکو څخه زده کړی دی.

کراستي خولۍ، لستوڼي لرونکي چوخه، تيز ارغواني، تك تور، سره کالي او تنګ لستوڼي، ترزنګنو پورې د څرمنې کوټ (تنزيب)، د څرمنې لوړ پروتوګ، ټنۍ لرونکی کوښې چې جګې خوکې يې درلودې، د کراستي ګردۍ خولۍ، ترزنګانه پورې خت، ملاوستونی (کمربند) خنجر له تيکي سره، د لينډۍ پوښ، خول، رېره او راز راز وسلې هغه شيان دي چې د (ماد) له خلکو څخه اقتباس شوي دي.

په هر حال د "ماد" دولت د "هو و خشتر" په وخت کښې خپل اوج ته رسېدلی و او له عربي دولتوسره يې اړيکې درلودل د ليدي پاچا "اليات" لور د "ماد" ملکه وه او همدارنګه د اژدهاك خور د بابل ملکه ګڼله کېده.

د "ماد" په عصر کښې د اريايي خلکو يوټبر چې "پارسوا" نوميد

له شمال څخه جنوب ته ولاړ او پر هغه ځمکه ميشت شو، چې وروسته د همدغه ټبر د نامه له امله "پارس" وبلل شو، له آسوري کتيبو څخه څرګندېږي چې له (۷۰۰ تر ۶۰۰ ق،م) پورې د پارسوا اميران د اسور تابع وو او د مادي پاچهانو له کهاله څخه فرورتيش (۶۵۵ - ۶۳۳ ق،م) پارس د ماد تابع کړ.

د پارسي شپږو قبيلو په منځ کښې چې په ښار کښې اوسېدل، يوه هم "پارساګاد" وه چې مشرېې هخامنش (۷۰۰ - ۶۷۵ ق،م) نوميد او د ده له نسله د هخامنشيانو په نامه دغه پاچهان وزېږېدل.

(شجره په مخامخ پاڼه کښې وګورئ)

مورخان د دې تابلو پرجوړښت اختلاف لري ځينو يې يو څو نومونه نه دي راوړي، خو هغه څه چې د "ايران باستان "ترتيب کړي، تر نورو معقول ښکاري، چې دلته يې له ځينو زياتو تشريحاتو سره راوړل شوه.

هخامنشي پاچهانو له (۷۰۰ ق،م) څخه د ايالتي اميرانو په توګه د مادي پاچهانو تر اداري لاندې په ايلام کښې حکومت کاوه، او د "ماد" وروستنى پاچا ستياګس چې يو ناپوه سړى و، خپله لور "ماندانه Mandane" يې دويم هخامنشي کمبو جيه ته ورکړې وه، چې د هغې له نسه لوى کوروش (سيروس) وزيږېد او هغه د ستياګس پرضد پاڅېد او له منځه يې ورک کړ پر (۵۵۹ ق،م) کال يې د يوې لويې شاهنشاهۍ بنسټ کښېښو چې د ايران د فلات ټولې ځمکې په کښې راتلې.

که څه هم کوروش د هخامنشي کورنۍ اووم پاچا ګڼل کېږي، خو د دغه، کهاله لومړنى لوى بريمن (فاتح) دى او وروسته تر هغه چې لويديځ خواته يې د مديترانې تر غاړو پورې هېوادونه ونيول، د پارس ختيځ خوا ته يې مخه وکړه، ورنه کانه (ګرګان)، پرثوه (پارت)، اريا(هريو- هرات) چې پايتخت يې ارته کنه (Artacana) و، زرنکه (=درنګه درنګيانه = اوسنى

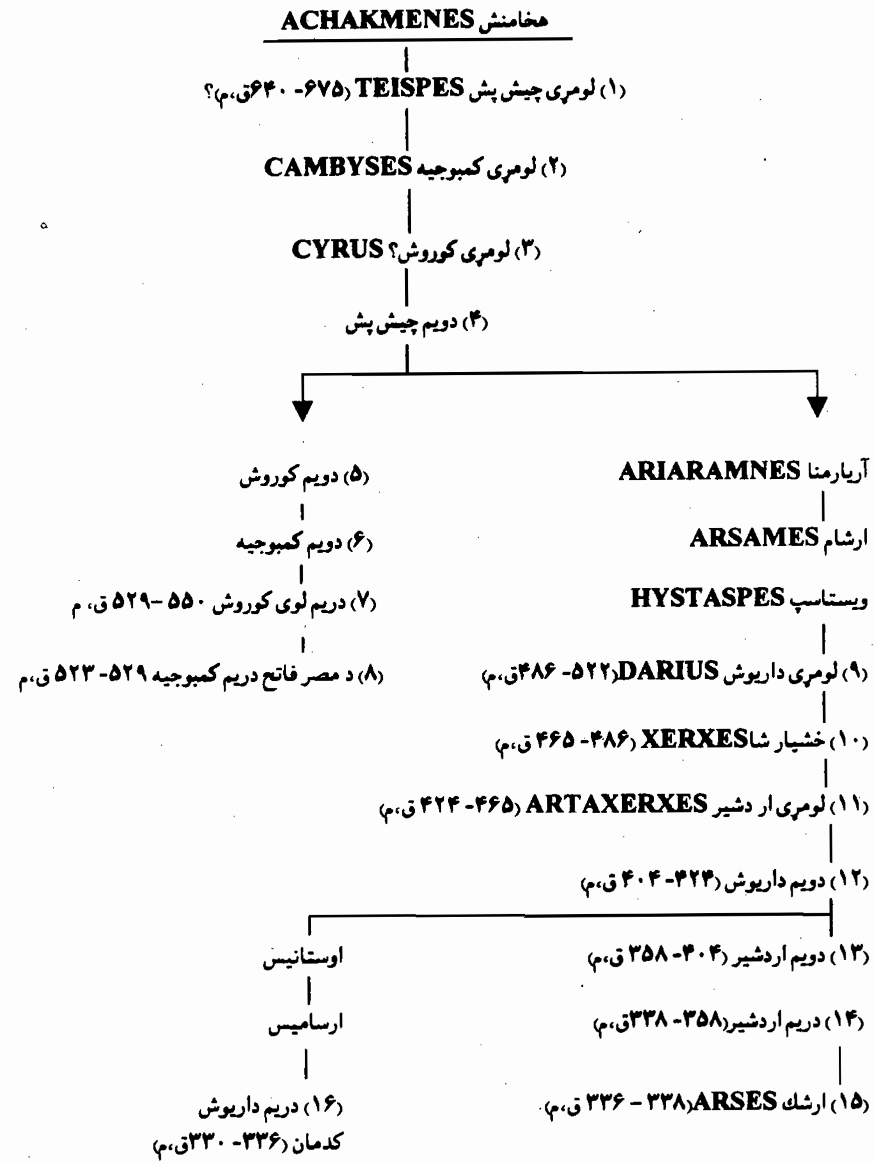

(د ۵۳ مخ مربوط)

سیستان) د اتیماندروس (= هیتومنت = هلمند) د سیند پرغاړه، هاور وتیش (- هرووتی = اراکوزی = ارغنداو)، د کوفن (کوبهه = کابل) د سیند ناوه، داوپیري سینه (= پارو پامیزاد = هندوکوش) غرونه، دوګز که (غزنه)، د ګندهاره ولایتونه (له ننګرهاره د سند ترغاړې پورې)، باختړش (بکتریه = بلخ) د سکاهومه ورګا (پامیر) تر غرو پورې او همدارنګه یې د آمو هاخوا ته سوګودو (سغد) تر (اور کسارتس) (سیر دریا)، د خیوه او هوارزمه (خوارزم) او مرګیانا (مرو) ډاګونه او دښتو نه له هخامنشي هېواد سره وتړل.

د ګندهارا په ناوه کښې د خیبر درې ختیزې خواته د سیروس له آثارو څخه د یوې آتشکدې پاتې برخه ده، چې د پېښور د ګزیتیر (د ۱۹۳۱ چاپ) له مخې د آتشکدې دا پاتې برخه په سوابۍ کښې د مردان د ضلع "شهباز ګړی" شمال ختیځ ته ۱۲ میله لیرې په "اسوټه " کلي کښې د یوو لسو فټو په لوړوالی په یوه دایره کښې چې شپیته فټه پیړوالی (قطر) لري پرته ده، او بنسټ یې پرشنو ډبرینو پایو اینبوول شوی دی، چې د هرو دوو پایو ترمنځ یو تش ځای شته، پوهان وایي چې د اور پرستو دغه معبد دیرش دروازې درلودې او په یوه میاشت کښې هره ورځ له یوې دروازې څخه ورننوتل چې ټولې دیرش دروازې کېدې هره دروازه د دوو ډبرینو پایو ترمنځ وه.

سیروس (کوروش) پر (۵۲۹ ق،م) کال په یوه جګړه کښې وژل شوی او یا په طبیعي مړینه مړ دی او دریم کمبوجیه چې د ده پرځای کښیناست د ده فتوحات یې پسې تعقیب کړل، چې د مړینې پروخت یې هېواد له خورالویو او ارتو هېوادو څخه و تر هغه وروسته لومړی داریوش د دغه کهاله نهم پاچا پر (۵۲۲ ق،م) پر تخت کښیناست، چې په یوه کال کښې یې د کمبوجیه پرټول هېواد بری وموند او له یونان څخه ترهند پورې یې پردې لویه

ځمکه حکومت کاوه، او د مدنیت په خپرولو، لوړو ماڼیو ودانولو، د هېواد والۍ (مملکت دارۍ) د اصولو په وضع کولو، د لارو په جوړولو او د لښکر په سمبالولو کښې یې زیار ویوست او پر ۴۸٦ ق - م کال مړ شو. د هخامنشي سلطنت د مدنیت او فرهنګ اثار په افغانستان کښې هم خپاره شول. په پارس، شوش، مصراو د الوند په غره او نورو ځایو کښې د داریوش ځیني لیکنې او کتیبې پاتې دي، چې په میخي لیکدود په پخواني فرس، ایلامي، آسوري، مصري، بابلي او شوشي ژبو لیکل شویدي. "د پخوانی فرس میخي خط {۴۲} نخښې درلودې."

د دغو لرغونیو اثارو ډیرې مهمې لیکنې هغه دې چې د پارس په نقش رستم او بیستون کښې له داریوش څخه پاتې دي، په هغو کښې داریوش د هغو هېوادو نومونه لیکلی دی چې دده تر واکمنۍ لاندې وو، هغه څه چې زموږ د هېواد په تاریخ پورې اړه لري دادي:

۱- پرتوه Parthava (خراسان او ګرګان)

۲- باختریش Baxtrish (بلخ) چې شمال ته یې آمو او لویدیځ ته یې مرګویه (مرو) او ختیځ ته یې د سیتي له قومو څخه یو قوم د ماساژت په نامه و او پایتخت یې زری اسپه بنایي چې اوسنی بلخ و.

۳- سوغوده Sughuda (سغد) د اوسني سمرقند سیمې.

۴- کرمانیه Karmania (کرمان= د پارسه او ګدرزي او پرثوه تر منځ).

۵- ګدزری Gedrosie (د افغانستان جنوبي سیمي تر سمندره پورې).

٦- زرنګه Zaranka (زرنج = سیستان).

۷- هره یوه Haraiva هرات.

۸- او ارزامیه Uvarazmiy (خوارزم).

۹- ګداره Gadara (د کابل رود او پېښور).

۱۰- هیندوش Hindush (سند).

١١- ته ته گوش Thattagush (د هرو دوت سته گید = شیتك د کوهاټ، بنو او ختیکو سیمې).

١٢- سکه هومه ورکه Saka-Homa-Varka (د هومه راکښته کوونکي ساکه یان- غالباً د پامیر په شاوخوا کښې).

١٣- سکه تیگر خئوده (د تیره خول خاوندان ساکه یان).

١۴- سکه تیه تر دریا (د سیندها خوا ته ساکه یان).

١۵- مکه (مکران).

١٦- هراووتیش Harauvatish (اراکوزی = ارغنداب).

د داریوش ارت هېواد ټول "٣١" ساتراپي (ولایتونه) لرل، چې په هغو کښې د ټول اوسني افغانستان پورتني ولایتونه او څېرمه ځمکې شاملې دي او د گندهارا ولایت ته په بابلي او ایلامي لیکنو (کتیبو) کښې (پاره او پره ازانه) یعنې تر غرو ها خوا ایالت ویلی شوی دی، خو د هغو وختو د وضعیت جزیات تر اوسه په تفصیل سره څرگند نه دي یوازې همدومره ویل کېدای شي، چې له ۵۵۰ق.م یعنې د داریوش له راتلو څخه بیا تر (۳۳۱ق.م) پورې چې هخامنشي شاهنشهی د سکندر په لاس له منځه تله، د افغانستان خاوره د هخامنشي لویې شاهنشهی برخه وه او حتی د سند د هاخوا پنجاب یوه برخه هم ورپورې نښتې وه، نو ځکه د هخامنشي او هندي مدنیت په یو ځای کېدو سره د هخامنشیانو له رسمي آرامی لیك څخه خروشتی لیکدود د ناوې د خلکو په ژبه کښې د فاتح او مفتوح کلتور له گډون څخه منځته راغی او د هند د موریه کهاله پاچهانو (۳۲۳ - ۱۹۰ق.م) د هخامنشي صنعت او معمارۍ د سبك پیروي کړې وه.

هیرودت (۴۲۵ ق.م شاوخوا مړ) د افغانستان په ختیزه ځمکه د اریونس د پاچاهۍ د دورې په اړه ښه اطلاعات راکړي دي، چې له هغې جملې څخه په ۴۴۴ کتاب کښې لیکي:

"د اریوش، دریاب ته د سند رود د گډېدود ځای کشفولو له پاره یو یوناني امیر البحر چې سکیلاکس Skylox نومېد او د {کاریاندار} د ملك و، له څو باوري کسانو سره په بېړۍ کښې کیناوه، او د هغه کار له پاره یې واستاوه د اډله د کسپاتو رس له ځمکې (ښاره) او د پکتویك Paktuike له ځمکې وخوځېده او دریاب ته ورسېده".

همدارنگه دغه لرغوني مؤلف په ۳ - ۱۰۲ کتاب کښې د کسپاتورس ښار د پکتویك په هېواد کښې بللی او وایي چې دا خلك د ژوند دود او دستور له پلوه باکتریانو ته ورته او ډېر جگړن دي.

ډېرو څېړنکیو پوهانو د هیرو دوت "کسپارتورس" او پکتویك له اوسني پېښور او پښتون سره تطبیق کړی دی، دا ځکه چې تر هیرودوت د مخه هم مشهور جغرافیا پېژندونکي هیکاتایوس Hecataus د (۵۰۰ ق،م) په شاوخوا کښې کسپاتورس په گندهاره کښې بللی و، چې همدا پېښور او گندهارا دی.

هیرودوت د اووم کتاب په ٦٦ - ٦٧ - ۸۵ - کښې د "خشیارشا" د جگړنو فهرست راوړي او په هغه کښې یې گنداریوی Gandarioi او دادیکاي Dadikai چې د باکتر وسلې یې درلودې، دپکتویس (د پوستین اغستونکیو لیندۍ، ویشتونکیو او خنجر لرونکیو) په نامه یاد کړي دي، او هم یې د ساگارتیوي Sagartioi د کوچي قبیلو یادونه کړې ده، چې ژبه یې پارسي او کالي یې نیم پارسي او نیم پکتوان Paktuan وو او اته زره سپاره یې لښکر ته ورکول مؤرخانو گنداریوي د گندهارا خلك او د ادیکا تاجیك او پکتویس او پکتوان پښتون بللي دي، زه د هیرودوت ساگار تیوي همهغه د داریوش د بهستون ساگارتي بولم، چې (د غور له جنوبي) ساخر - ساغر- سره تطبیقیږي، او ځینو بیا په سپك احتمال هغه شرخبون "= خربنبون = د مطلع السعدین خرشوانی = د قندهار د پښتنو یوه قبیله" بللې ده.

د داریوش د بهستون له لیکنې (کتیبې) څخه د ده په عصر کښې د دغه هېواد د اوضاعو په اړه ډېر ښه معلومات لاس ته راځي، او له دې څخه چې د بهستون په کتیبه کښې د ولایتو شمیر ۲۳ او په نورو کتیبو کښې ۳۱ دی معلومیږي، چې کله کله به د هخامنشي ترلاس لاندې ځینو هېوادو بلوا کوله او له نورو تر لاس لاندې هېوادو سره به نه ګډیدل، لکه چې د ساګارتیوي د ولایت نوم یوازې د پارس د بهستون په کتیبه کښې راغلی او په نورو کتیبو کښې نه شته.

د بهستون د کتیبې په (۲ ستون - ۲ بند) کښې وایي:

"هغه وخت چې داریوش په بابل کښې و. پارت (خراسان)مرو، تته ګوش او سکائیه بلوا کړې وه، د پارت بلوا د داریوش پلار ویشتاسپ غلې کړه، دی له فروتیش سره په "ویش پاوزات" نومي ځای کښې وجنګید او هغه یې مات کړ. په ساګارتي کښې (که یې ځای د خراسان خواته وټاکل شي) هم د چیتره تخم .Chitrataxm په مشرۍ بلوا شوې وه، چې داریوش د تخمسپاده Texmaspada په مشرۍ یو لښکر وراستاوه او چیتره تخم یې ونیو، چې داریوش ته یې راووست، د هغه غوږ او پزه یې پریکړه، سترګې یې ور وویستلې او غرغره یې کړ (۲ ستون ۱۴ بند) د خراسان په مرو کښې هم فراده Frada نومي سړي بلوا وکړه، چې داریوش د باختر والي "د ادرشیش" د هغه دفع ته وګماره، دادرشیش مرویان رعیت او ټول باختر غلی شو (۳ ستون ۳ بند).

هغه وخت چې په پارس کښې " وهی یزدات " یاغی شوی و نو ده یو لښکر د رخج هره خواتیش ته = د ارغنداو ناوې ته واستاوه او د رخج والي ویوانه Vivana یې وشاړه، خو دا والي په کندهار کښې د داریوش له لښکر سره یو ځای او د "وهی یز دات" د لښکر مقابلې ته وووت او په هغه جګړه کښې چې دانامکه د میاشتې پر۱۳ ورځ د کاپیش (کاپیشکانه) په کوټ

(کلا) کښې وشوه، د یاغیانو لښکر مات او ترهغه وروسته یې د (کندهار) د ګندوم Gandum په سیمه کښې د ویخن د میاشتې پر "۷مه" ورځ بیا همدغه یاغي شوي لښکر ته ماتې ورکړه، د یاغیانو مشر له لږ شمېر سپرو سره و تښتېد، دی د (کندهار) د ارشاده په کلا کښې د ویوانه په لاس کښیووت او ووژل شو او په دې ډول درخج ایالت د داریوش د هېواد برخه شوه.(۳ ستون ۱۳ بند).

دا پېښې د ۵۲۲ ق،م د سپتامبر له ۲۹مې څخه د ۵۲۰ ق،م د مارچ تر لسمې پورې منځته راغلې دي.

د هند د نیولو لپاره د داریوش د جنګي سفر بیان داسې لیکل شوی دی:

دی د سند له سینده پورې ووت؛ سند او پنجاب یې ونیول او یوناني سکیلاکس یې د عمان سیند ته واستاوه، چې هر کال به ډېر سره زر له هنده پارس ته رسیدل په دې توګه د هند او غربي هېوادو ترمنځ تجارتي روابط ټینګ شول، او له همدې شلم ایالت څخه هر کال ۳۶۰ تالانه سره زر (تخمیناً ۲۵ ملیونه افغانۍ) د باج په توګه هخامنشي دربارته رسیدل.

د پارس د تخت جمشید د داریوش په هدیره کښې د هخامنشي دولت د تابع شویو خلکو تصویرونه کښل شوي دي، چې د نورو دیرشو ملتو په جمله کښې دا نومونه هم شته: پارتي (خراساني) هراتي، باختري، سغدي، خوارزمي، زرنګی (سیستاني) رخجی (قندهاري) ته ته ګوشي (پختیا د سند ترغاړې پورې) ګنداري، هندي، او ساګارتي. داخبره هم څنې ښکاري چې د اوسني افغانستان خلکو د پنځمې ق،م پیرۍ په شاوخوا کښې د خپلو ځایو او ولایتو په نومو شهرت درلود. (وګورئ ۱۲ مه نومره عکس).

داریوش په خپل پایتخت شوش کښې یوه ماڼۍ جوړه کړې وه، چې کتیبه یې په درو ژبو "پارسي، ایلامي او بابلي" کشف شوې او په هغې کښې

هم د افغانستان د ولایاتو د خلکو یادونه شوې ده.

دی وایي: ددې ماڼۍ چندن لرګی له ګنداره طلایي له باختره، د لاجورد ډبري يې له سغده، فیروزه يې له خوارزمه او پیلغاښ (عاج) يې له هند او رخجه او د څیړۍ (بلوط) لرګي يې له ګنداره څخه راوړل شوي دي، چې داټول ځایونه په افغانستان او د هغه په شاوخواکښې دي.

داریوش خپل ارت هېواد چې په هغه کښې له راز راز نژادو څخه ۴۸ ډوله خلك د راز راز ژبو، ادیانو او اخلاقو سره اوسېدل په دېرشو ستراپۍ (ولایتو) ویشلی و، چې هلته محلي حکمرانانو هم د خپلو عقایدو له آزادۍ سره ژوند کاوه او هر ولایت د خشترپاون (د ولایت د ساتندوی) په نامه یو اعلی حاکم درلوده، چې له هخامنشي درباره مقررېده او ولایت يې د یوه دبیر او یو لښکري مشر په مرسته اداره کاوه.

سردبیر به تل مستقیماً مرکز ته اطلاع ورکوله، د امنیت مسوول ارګ پت و. څرې تونونه (چاپارخاني) لارې او میلمستونونه (مهمانخاني) يې درلودل په هر ولایت کښې خشترپاون مالیې ټولولې، پلې او سپاره لښکر يې درلودل، اوولس زره تنه دولتي غښتلي لښکر د "جاویدان" په نامه و. هیرودوت د هر ولایت د مالیې اندازه هم لیکلې ده، چې له هغې جملې څخه د افغاني او ګاونډیو ولایتو مالیه داسې وه:

١ - د هخامنشي اووم ایالت: چې ستاګیدی، ګندهاره، دادیك، اپریدي پکښې وو ١٧٠ تالان (د لسوملیونو افغانیو په شاوخواکښې)

٢ - دوولسم ایالت باختر او نور اړوند ځایونه ٣٠٠ تالان (١٨ ملیونو افغانیو شاوخوا پورې).

٣ - څوار لسم ایالت چې ساګارتي زرنګي (سیستاني) پکښې اوسېدل د عمان د جزایرو د غاړو تر خلکو پورې ٦٠٠ تالان (د دیرشو ملیونو افغانیو په شاوخوا کښې)

اوس د افغاني سیستان ویش ته نژدې یو لرغوني ښار کشف شوی دی، چې د هخامنشي دورې په مدنیت پورې اړه لري او له ده څخه هم څرګندېږي، چې سیستان په هخامنشي هېواد کښې داخل و. (وګورئ ١٣ مه نومره عکس).

۴ - پارت - خوارزم - سغد - هرات ٣٠٠ تالان (د ١٨ ملیونو افغانیو په شاوخوا کښې)

۵ - هند او سند - ۴٦٨٠ تالان (د یوسل او شپېتو ملیونو افغانیو په شاوخوا کښې) دا د ختیزو ولایتو د مالیو اندازه وه، خو د داریوش د وخت د دولت ټوله مالیه يې "٥٦٠، ١۴" تالان - نوي ملیونه طلایي فرنکه = ۴٥٠ ملیونه افغانۍ) بللې ده.

د اولف کرو په وینا: د هخامنشي کهاله کوروش، لومړی داریوش، خشیارشا، او دویم داریوش په ګندهارا کښې مستقیماً حکم چلولی دی، چې د ختیزو ایالتو پایتخت کسپاتورس (پېښور) او پیوکیلاوتس (چارسده) و، او لکه سرد او ډیهوګرث چې د سکندر په کتاب کښې وایي: "د ګوګمل په جګړه کښې چې د دریم داریوش او سکندر تر منځ پیښه شوه، د یوناني مؤرخ اریان له فهرست سره سم پښتانه او د هندوکوش د غرو خلك د داریوش په لښکرو کښې شامل وو "چې له دې څخه هم له دغه هېواد سره د هخامنشیانو اړیکې څرګندېږي.

د سکندر یرغلونه

د هغو لویو تاریخي جریانو په سلسله کښې چې ترویدي او اوېستايي فرهنګ او د هخامنشي مدنیت تر اغېزو وروسته یې د افغاني فرهنګ په جوړولو او زمونږ په هنر او پخواني فکري جوړښت کښې ډېر زیات او څرګند اثر کړی، یو هم د افغانستان پر خاوره د سکندر مقدوني لښکرکشۍ دي، چې د دغه هېواد د فرهنګ، ژوندانه، فکر او مدنیت لرغوني جریان ته یې څرګنده اوښتنه او نوې بڼه ورکړې ده او د افغانستان په تاریخ کښې دا پېښه خاص اهمیت او ډېرې ژورې اغېزې لري، ځکه چې زمونږ پر سیاست، د ژوندانه پربڼه، فکر، ادب، هنر او زمونږ د فرهنګ پر ټولو خواوو یې دومره ژور او تغییر ورکوونکی اغېز کړی، چې پخوانۍ لاره یې بیخي پرې ایښې ده.

سکندر د یونان په شمال کښې د مقدوني پاچا دویم فلیپ زوی و، چې پر ۳۵۶ ق،م کال د پلا په ښار کښې زیږېدلی دی، پلار یې فلیپ د دریم امین تاس زوی او مور یې المپیاس د مولوس د پاچا، "نی اوپ تولم" لور وه، د یوناني اساطیرو له مخې سکندر د پلار له خوا هرکولس او د مور له خوا "اشیل" د یونان افسانوي پهلوانانو ته رسېږي. همدا چې پلار یې پر (۳۳۶ق م) په یوه مېله (جشن) کښې د یوه یوناني له خوا ووژل شو، نو پر هم هغه کال پر شل کلن عمر د یونان پر شاهي تخت کښېناست.

دا مهال د هخامنشي کهاله تخت دریم داریوش "کدمان" ته رسېدلی و، چې د هېواد چارې د ده د یوه ګوتو هوني وزیر "باګواس" په لاس کښې وې په خپله کدمان لټ، بېکاره او ناراسته سړی و ځکه نو سکندر ته - چې د جهان نیولو اراده یې درلورده - د هخامنشي د ارت هېواد نیول اسانه کار ښکارېده، او له ۸۰ زریز لښکر او جنګي بېړیو سره د دار دانل تر آبنا راپورېووت او پر "اسیا" یې یرغل وکړ.

دریم داریوش هم ۸۰ زره عسکر لرل، چې یو څه یې یوناني اجیر سپایان وو او د دوی قوماندان هم یوناني (میمنین) نومی و، خو د ګرانیك، ایسوس او ګوګمل په دریو جګړو کښې یې کلکه ماتې وخوړه، سکندر هخامنشي ښکلي پایتخت "تخت جمشید" ته اور واچاوه، داریوش پارت (خراسان) ته وتښتېد او د (۳۳۰ ق م) کال په جولای کښې د پنځوسو کالو په عمر دامغان ته نژدې د باختر دوالي "بسوس" او درخج او در نګیانا (کندهار او سیستان) د حکمران (برسینتس) له خوا ووژل شو.

سکندر د داریوش د نیولو له پاره پر خراسان یرغل وکړ همدا چې هغه یې وژلی وموند د هغه وژونکي یې غرغره کړل او د ختیزو سیمو نیولو ته یې مخه وکړه.

دا وخت بسوس باختر ته ورسید، هلته یې د پاچهۍ اعلان وکړ او د سکندر د مقابلې له پاره یې په هځو لاس پورې کړ بر سنتس هم ځان سیستان ته ورساوه او ساتی بارزانس له اریا (هراته) په دغه دفاعي تړون کښې ګډون وکړ، خو چې سکندر سوزیان (طوس) ته ورسېد، د هرات حکمران هغه ته ښه راغلاست وویل، بیانو د بسوس د ترټلو او نیولو له پاره باختر ته وخوځېد، چې د ده په غیاب کښې د هرات خلك د همغه بارزنس په مشرۍ پاڅېدل او د یوناني لښکرو مشر اناکسیب یې په هرات کښې

وواژه، سکندر چې د هراتيانو له دغه ملي پاڅون نه خبر شو، ژرارتاوکوانا ښار ته ستون شو او د ساتي بارزانس او هغه د فدا کار لښکر مقاومت يې "چې په يوه ځنګله کښې يې مورچه نيولې وه "ځنګله ته د اور اچولو له امله مات کړ ده د يوناني لښکرو د ساتلو او استوګنې له پاره د اريا سکندريه ښار ودان کړ چې همدا اوسني هرات دی او د هغه حکمراني يې ارزاسس (ارشك) ته وسپارله.

هرات چې د سکندر لاس ته ورغی، نو د فراه له لارې يې پرزرنګ (سيستان) يرغل وکړ او د ۳۳۰ ق،م کال د اکتوبر پر مياشت يې په سيستان کښې د خپل لښکر ستر قوماندان فيلوتاس د پارمن يو زوی او هم د خپل ګارډ سردار ديمتريوس يې چې ځنې ويريده ووژل او له هغه ځايه ختيځ خواته، دايتي ماندر (هلمند) د غاړې د اورګيتی "ګرمسير" د نيولو له پاره چې تيرې داس يې حکمران و، هغه هېواد يې له ګډ روزيه (بلوچستان) سره ونيو او د هغه ځای پايتخت يې چې ارياسپ نومېده ونيو.

سکندر د هلمند له ناوي څخه د اراکوزی (ارغنداو) ناوي ته ولاړ او د ۳۲۹ق،م پر دوبي يې اوسني کندهار ته نژدې د اراکوزي سکندريه ښارودان کړ او دغه عسکري کوټ يې د يوناني سپايانو قرارګاه کړ او هم يې د هغه ځای له خلکو عسکر واخيستل او (ممنن) يې د هغه ولايت والي وټاکه.

دا وخت که څه هم سکندر دری لوی ولايتونه لکه آريا (هرات)، د رنګيانه (سيستان) او اراکوزی (کندهار) نيولي وو، خو د هراتيانو ملي مشر ساتې بارزانس د باختر له پاچا "بسوس" څخه دوه زره عسکر کومك واخيستل او په اريا (هرات) کښې يې د خپلواکۍ بيرغ پورته کړ؛ سکندر خپله يوه لويه پوځي قوه دار ته بازيوس، ايری ژيوس او کارانوس په مشری،

د هرات د مليون د مقابلې له پاره واستوله او د پارت والي چې فراتافرون نومېد، له دغو مشرانو سره يو ځای شو او د هرات ملي قواوې يې له هرې خوا محاصره کړې، چې په يوه سخته جګړه کښې ساتي بارزانس د ايری ژيوس له لاسه ووژل شو او د هرات مقاومت هم پای ته ورسېد.

تر هغه وروسته سکندر د کابل او د پاروپاميزاد د غرو د نيولو خوا ته مخه کړه او د ۳۲۹ق.م د نوامبر پر مياشت د ژمي په سر کښې کابل ته راغی، بيا د کابل د شمال خوا "کاپيسا" ته وخوځېد او چاريکار ته نژدې يې په هوپيان کښې د قفقاز سکندريه ښار ودان کړ.

د ۳۲۹ق،م د پسرلي په پای کښې سکندر له خپل لښکر سره د قفقاز له سکندريې څخه وخوځېد او د اندراب له لارې د هندوکوش تر غرو (د يوناني قفقاز تر غرو) تېر شو او د باختر د حکمران بسوس پر لښکر يې چې اته زره باختری وسله وال وو يرغل وکړ، خو بسوس په لښکر کښې د مقاومت متره و نه ليده، د باختر سيمې يې ورانې او خوراکي شيان يې له منځه يووړل، د آمو له سينده د سغد خوا ته تېر شو او باختر د سکندر لاس ته ورغی چې ارته بازيوس يې د هغه حکمران وټاکه، ازچيلاس يې له ساتندويو عسکرو سره هلته پرېښوو او په خپله کيليف ته نژدی د آمو تر سينده پورېووت، د قرشي يا اوسني شهر سبز په شاوخوا کښې بسوس لاس ته ورغی، ماراکنده (سمرقند) يې ونيو او هلته يې د تانائيس سکندريه ښار ودان کړ چې اوسنی خجند دی.

په سغد يانه کښې هم د سکندر پر لښکرو سختې حملې وشوې، نو څکه سکندر مقدوني پر کولائوس له دريو زروسپايانو سره هلته پرېښوو، باختر ته راوګرځېد، او چې دلته را ورسېد د هرات والي ستازانور يې دربار ته راغی او د هرات پخواني والي ارزامس او د پارت والي برانس يې چې د

بسوس له خوا مقرر شوي وو، د اوسپنې په ځنځیرو کښې تړلې راوستل، بسوس یې په غونډه کښې محاکمه کړ او ویې واژه (۳۲۸ق.م).

دا مهال نولس زره هوسا او نوي عکسر له یونانه د سکندر له لښکر سره یو ځای شول او ده دمرګیان (مرغاب) په ناوه کښې یې د هغه ځای وطني حکمران اریمیازیس په دار وځړاوه. د مرو په سیمو کښې یې د سرخس او مروچاق کلاوې ودانې کړې او بلخ ته راوګرځېد، د لارې پر سر یې په میمنه، اندخوی، شبرغان، او سرپل کښې څلور پوځي کوټونه (حصارونه) جوړ کړل، بیا تر امو پورې ووت او په مراکنده (سمرقند) کښې له خپلو لښکرو سره یو ځای شو.

د سپیامنش د باختر یو جنګیالي او زړور مېړه چې په هغو سیمو کښې یې له سکندر سره جګړې کړې وې او د څه وخت له پاره له میدانه وتلی و، بیا په باختر کښې ډګرته راووت او د یونان په عسکرې مرکز زریاسپه کښې یې د سکندر د لښکر مشر پیتون Petton ونیو، خو د سکندر له خوا کراتیروس له سپیتامنش سره ونښت او هغه یې له هغه ځایه ویوست، خو لږ وخت وروسته چې سکندر له سغدیانه څخه را وګرځېد، همدغه سپیتامنش له دریو زرو سغدي او باختري سپرو سره د ده مخ ته ودرېد، سکندر د دغه توریالي له مېړانې څخه په عذاب شو او د باختر والي ارته بازیوس یې چې د سپیتامنش په ملګرې تورن و ګوښه کړ او د هغه پر ځای یې مقدوني امینتاس Amyntas وټاکه چې د عسکرې جنرال کوانس په ملاتړ باختر وساتي خو بیا هم د باختر سپیتامنش وریاندې یرغل وکړ، چې د خپلو ملګریو د خیانت له کبله ووژل شو (۳۲۷ق.م) په دې ترتیب د وطنپالو باختریانو مقاومت پای ته ورسېد او زیات ملي مشران د سکندر له لاسه نیست او نابود شول. یو له هغو مشرانو څخه هوخیارتس Oxyates نومېد، چې

له خپلې کورنۍ سره غره ته ختلی و خو مقدوني لښکرو وریاندې یرغل وکړ او دی یې د خپلې خورا پیمخې لور روښانې Roxana سره چې یونانیانو په خپل ګړدود رکسانه بللې ده، سکندر ته راووست او ده دا ښکلې باختري پېغله د ۳۲۷ ق.م په پسرلي کښې ماندینه کړه، خو د یوناني لښکرو مشران له باختري پېغلې سره د یونان پاچا په واده خوښ نه وو. یو له هغو ناخوښیو څخه ستر پوځي مشر "کلیتوس" و، چې د ۳۲۷ ق،م پر پسرلي د مستۍ په یوه مجلس کښې چې په باختر کښې جوړ شوی و، د سکندر له لاسه ووژل شو.

همدا چې د باختر او سغدیانه په سیمو کښې د سکندر دوې کلنې جګړې پای ته ورسېدې، نو هند ته د تګ فکر ورپیدا شو، دیرش زره باختري زلمیان یې په خپل لښکر کښې راغونډ او د ۳۲۷ ق،م په پسرلي کښې له خپلو (۱۲۰) زرو پلیو او "۱۵" زرو سپرو سره چې (۷۰) زره یې اسیایي خلك وو، د هندوکوش له لارې د هند خواته مخه وکړه او امینتاس یې له لسو زرو پلیو او دریو زرو او پېنځه سوو سپرو سره په باختر کښې پرېښول.

سکندر د پارو پامیزاد د خاواك درې له لارې کاپیسا ته واوښت، نیکاتور یې د هغه ځای حکمران وټاکه او د کابل د ناوې حکمراني یې تیریاسپ Tyriaspes ته وسپارله، دی د درونټې له لارې د کونړ ناوې ته ورغی او له هغه ځایه اسمار، باجوړ او جندول ته لاړ، خو د لارې په هره برخه کښې خلکو جګړې ورسره وکړې.

په هغه جګړه کښې چې د کونړ له اسپیزو (غالباً اوسنیو یوسفزیو) سره یې وکړه څلوېښت زره بندیان او دوه سوه او دېرش زره غوایي یې په چور او چپاو ونیول او هغو لښکرو چې د هفستیون او پر دیکاس په مشرۍ د

کابل سیند له لارې د ټکسیلا د پاچا "امپهي" په لارښوونه د پېښور او چارسدې او ویهند د سیمو د نیولو له پاره استول شوي وې، هغه سیمې یې ترسنده ونیولې .

سکندر د کونړ په سیمو کښې تر باجوړ پورې د پښتنو له خورا کلك مقاومت سره مخامخ شو، د هغو سیمو په جګړو کښې دوه ځله ټپي شو او ده هم تر برې وروسته ښارونه وران او بندیان یې تر تېغ تېر کړل. خو څرنګه چې دا سپیزي امیر د سواست (سوات) د ناوې په یوه ښار کښې مقاومت کاوه. نو تر سرکاڼیو، چمر کنډ او ناوګۍ تیر شو او د ګوري (پنجکوره) له لارې چکدرې او د سوات ناوې ته ورسید، څو ښاره یې ونیول او ډېرې قبیلې یې ایل کړې، د یوناني مورخ آریان په وینا (د ۱۷۵م شاوخوا) په وینا، دلته د اساکي نوس Assakenos په نامه خلك اوسېدل او مرکزي ښار یې مساګه Massaga نومید، چې اوس یې د کتګله د درې او وچ خوړ تر منځ کنډوالې لیدل کېږي، همدا چې دلته ۷۵ زریز نوی ملي لښکر د مدافعینو ملاتړ ته راورسید، خورا سخته جګړه ونښته او سکندر دوی د مراګه په ښار کښې ځلور ورځې کلابند او ټول یې له منځه یو ووړل، تر هغه وروسته یې داور، او بازیرا (اوسنی بریکوټ) ښارونه هم ونیول د مهابڼ، (او رنوس) دغره لمنو ته وخوت چې د اټك د شمال په دېرش میلۍ کښې پرتې دي، اوسي کوستوس یې د هغې سیمې والي وټاکه او مقدوني نیکاتور د انډوس د لویدیزې ناوې حکمران شو.

د (۳۲۶ ق،م) پر فرورۍ، سکندر پر هغه پله تېر شو، چې کېدای شي د اټك په شاوخوا کښې یې پر سند ترلی و او د ټکسیلا تر ښاره چې د دغه هېواد لوی دارالعلم و او دراولپنډۍ د شمال لویدیځ په لس میلۍ کښې د مرګله د کوتل په لمنه کښې پروت و، پر مخ ولاړ، د ټکسیلا پاچا امپهی

Omphis یې چې له سکندر سره یې روغه وکړه ښرته په هغه ښار کښې د خپل ستراپ (والي) په توګه وټاکه، له هغه ځخه یې پینځه زره جګړن واخیستل او د ۳۲۶ ق،م د مې تر میاشتې د جیلم غاړې ته ورسید، د همدغه کال پر جولای د هند د پاچا پوروس (فور) سره ونښت، خو هغه غاړه کېښوده، ده هم ښرته پر خپل ځای پرېښوو او په خپلهٔ دبیاس تر غاړې پر مخ ولاړ خو لښکرو یې بلوا وکړه، د هند په توده خاوره کښې یې له نور پر مختګ څخه غاړه وېپچله او سکندر یې ښرته را ګرځېدو ته اړ ویست، ده هم خپلې لښکرې پر دریو برخو ووېشلې: لومړۍ برخه یې د کراتیروس له لښکر ناروغانو سره د بولان، کندهار او سیستان له لارې واستوله. دویمه برخه چې ۱۲ زره سپایان او دوه زره ماښو ګان وو د نیارکس په مشرۍ له سلو کښتیو سره د درياب له لارې واستول شوه، او دریمه برخه چې په خپله سکندر ورسره و، د سند پر لویدیزه غاړه ملتان ته ورسېده خو دهغه ځای خلکو خورا سخته دفاع وکړه، ان تر دې چې په یوه جګړه کښې سکندر ټپي شو، له همدې امله یې ټول ووژل همدا راز د سند دناوې په پای کښې د اتیازرو په شاوخوا کښې خلك ووژل شول، د ۳۲۵ ق،م جولای میاشت وه چې سکندر له خپلو ملګریو سره د اوسنۍ کراچۍ شاوخوا (د اسلامي دورې دیبل) ته ورسید، د یوې سمندریزې سکندریې بنسټ یې هلته کېښوو او له هغه ځایه د ګدروز یا (بلوچستان د افغانستان د جنوب) له لارې پارس ته ولاړ او چې بابل ته ورسید ۳۲۳ ق،م د جون پر ۱۳ مه شپه پر ۳۲ کلنۍ د ملاریا په ناروغۍ مړ شو، د اریانه پر خاوره دده یرغلونه او د دغه ځای د خلکو د مقاومت وخت له ۳۳۰ تر ۳۲۶ ق،م پورې ټول څلور کاله و "وګورۍ ۱۴ مه نومره عکس".

د اریانا په ختیزه برخه کښې (د انډوس لویدیځ ته) تر نیکاتور

وروسته یو سړی د فیلیپس په نامه والي شو، همدا چی هغه پر ۳۲۴ ق،م کال د یوناني عسکرو له لاسه ووژل شو، تر هغه وروسته وایودموس د ټکسیلا د خلکو په ملاتړ د اندوس له لوېدیځ څخه د خپل ترون رسۍ وشلوله او چې سکندر مړ شو، د هند پاچا پوروس (فور) د اندوس برنۍ ناوه ونیوله خو پر ۳۱۷ق.م د ایو داموس له خوا ووژل شو او په خپله ایو د اموس هم هند پرېښوو او د ده له تګ سره په ختیز هند کښې یونان واکمني پای ته ورسېده.

په آریانا کښې، موریا لنډ مهالې واکمني او بودایي لویه اغېزه

د سکندر له مړینې سره سمه د دد پراخه امپراتوري هم ړنګه شوه، د ده لویو افسرانو د شام په طرابلس کښې یوه غونډه وکړه او په هغې کښې یې د سکندر هېواد په خپلو منځو کښې سره ووېشه. د اریانه جنوبي ولایتونه یعنې ارا کوزي (د ارغنداو ناوه) او ګدروزي (مکران) سیبیر تیاس Sibyrtias ته وسپارل شول، په اریا (د هریرود په ناوه) او په درنګیانه (د هلمند په ناوه) کښې قبرسی ستساندار Stasandar واکمن شو، بکتریانه (باختر) او سغدیانه (سغد) ستاسانور Stasanorته ورکړ شول او هو خیارتس Oxyartes د سکندر د ماندینې روښانې پلار د آریانه د مرکزي سیمې (پارو پامیزاد او د کابل ولایت) حکمران شو.

خو د آریانه ختیز ولایتونه چې بریدونه یې تر ټکسیلا پورې رسېدل د هندي شهزادګانو او یوناني جنرالانو تر منځ د کشمکش په حال کښې پاتې شول او همدا چې دغه هېواد ته د یوناني لښکرو راتګ او په باختر کښې د هغو د پاتیو کسانو پاچهۍ دوام وکړ، دلته یوناني فرهنګ، هنر، فکر او عقایدو اغېزه پرېښې وه، دا اغېزه چې د دغه هېواد د خلکو له فرهنګي بقایاو سره ګډه شوې وه، د ختیځ له خوا له یوې بلې ډېرې مهمې پېښې سره مخامخ شوه او هغه په هند کښې د موریا د لوی سلطنت جوړېدل و.

که څه هم د آریانا په ختیز و برخو کښې د موریا واکمنۍ له سیاسي پلوه ډېر دوام نه درلود او دلته د یونانو باختري خپلواك سلطنت منځته راغی، خو په دې لنډه موده کښې د موریا پاچهانو او د بودا د دین مبلغانو د ادیانت د آریانه په ختیځ کښې خپور کړ، چې دلته بیا په یوه فرهنګي آیذ و ګلاس او د ثقافت او عقیدې د یو ځای کېدو په ځای کښې، درې مهم عنصره سره ګډ شول او د دغه هېواد د فرهنګ په تاریخ کښې یې یو مهم باب چې د "ګریکو بودیك" په نامه یادېږي پرانیست. دا دیانت او هنر په افغانستان کښې زرکاله نور د اسلام تر راتګ پورې پاتې شو، چې مهم عناصر یې دا وو:

۱ - باختري یا د دغه هېواد خپل کورني فرهنګي، هنري او عقیدوي عناصر.

۲ - یوناني صنعت، عقیده او فکر چې د ۳۳۰ ق، م په شاوخوا کښې له سکندر سره پیل شوی وو.

۳ - بودایي هنر، فرهنګ او دین له خپلو هندي آثارو سره چې د موریا له واکمنۍ سره یو ځای راغلل.

په هند کښې د موریا د سلطنت مؤسس چندراګو پتا (یوناني: سندروکتس) دی، چې د ننداکه شاهي کهاله یوې شهزادګۍ ته چې میوره (طاوس) نومېدله منسوب و، او دی د کشتر یانوله طبقې او د راجپوت (شهزادګانو) له تبر څخه و، چې پر ۳۲۴ ق،م پاچا او تر ۲۴ کاله پاچهۍ وروسته پر ۳۰۰ ق، م مړ شو او زوی یې بیندو ساره Bindusara چې د "دور دهرا" ملکې له نسه و، د ده پر ځای کښیناست د موریانو پایتخت د هند د پتالي پترا (پټنه) ښار و.

چندراګو پتا د "ننداً" سپه سالارو، ده د ټکسیلا د بهرهمنانو یو

مشر چانه کیه Chanakya (په سیاست، ټولنیزو علومو او اقتصاد کښې د ارتهه شاستره کتاب لیکوال) چې وروسته د ده وزیر شو، له ځانه سره یې ملګری کړ او دمګده پاچا او پاچهي یې له منځه یو وړه او د ګنګا او سند تر منځ یې د یوه لوی سلطنت بنسټ کېښوو چې اداري او مدني منظم تشکیلات یې لرل ځکه نو دی یوازې یو، بریالی سپاهي نه، بلکې یو هوښیار او ځیرك سیاست مدار هم بلل کېږي.

چندراګوپتا د خپل هېواد لویدیز بریدونه د سند تر غاړو وغځول.

د سکندر ځای ناستو یونانیانو غوښتل چې سکندر نیولې ځمکې بېرته لاس ته راولي، نو هغه وخت چې سیلیو کوس ملقب په نیکاتور (بریالی)، د بابل واکمن شو، پارس او پارت یې ونیول او پر (۳۱۱ق،م) یې آریا بکتریا هم فتح کړه او پر ۳۰۵ ق،م د کابل له لارې ختیځ خواته ولاړ او د سند تر رود پورېووت نو د هغه سیند پر ختیزو غاړو د چندراګو پتا له لښکرو سره مخامخ شو، خو چې نیکاتور خپل بده (حریف) ډېر غښتلی ولید نو روغه یې ورسره وکړه، خپله لور یې ورکړه او د ۵۰۰ پیلانو په بدل کښې یې ګندهاره، اراکوزیه‌ګدروز یه - اوپارو پامیزاد، چندراګو پتا ته پرېښوول، او په باختر کښې یې هم د یودوتس حکمران وټاکه.

د چندراګوپتا او سیلیوکوس تر روغې وروسته د هند او باختر اړیکې پراخ شول او د هند تجارتي مالونه تر پخوا ډېر د کابل او بلخ له لارې د خزر بحیرې بندرو ته یووړل شول. سیلیو کوس خپل یو پوه جنرال میګاستینیس Megastenes د موریا دربارته د سفیر په توګه واستاوه او هغه یو کتاب د هند د حالاتو او د موریا د پاچهۍ په اړه لیکلی و، چې اوس نه شته، خو ستر ابو او د یونان نورو مورخانو په خپلو کتابو کښې د هغه کتاب ځینې مطالب راوړي او ساتلي دي. د دغه سفیر په وینا چندرا ګوپتا شپږ سوه

زره پلي، دېرش زره سپاره او نهه زره پيلان لرل. د ده په شاهي کمپ کښې ځلور سوه زره تنه وو، په دې توګه د اريانه د خاورې نيمې برخې د هندوکوش تر جنوبي لمنو پورې په ده پورې اړه درلوده او دا لومړى ځل دى چې د هندي اريايانو فرهنګي او سياسي اغېزه له ختيځ څخه د انډوس لويديزې خاورې ته د هندوکوش تر غره پورې رسېدلې ده.

چند راګوپتا چې پر ۳۰۰ ق،م کال مړ شو، د ده زوى بيندوساره، د اميتره ګهاته Amitraghata (دښمن وژونکي) په لقب د پلار پر تخت کښيناست، ده له يوناني اميرانو سره دوستانه سياست غوره کړ او د ګندهاره، پارو پاميزاد او اراکوزي له لارو يې د سيليو کيدانو له هېواد سره تجارتي اړيکې ټينګې کړل او کله چې سيليو کوس نيکاتور پر (۲۸۰ق،م) د ۷۸ کلنۍ پر عمر مړ شو، دده زوى انتيا کوس سوتر Antiachos-Soter د ده پر ځاى کښېناست نو ده د ۳۰۱ ق،م پر شاوخوا (دى ماکوس) پټنې ته د بيند وساره دربار ته د سفير په توګه واستاوه.

د موريا پاچهى او يونانيانو تر منځ فرهنګي اړيکې له همدغه وخته پراخ شوي وو او دا هڅه د هند او يونان د ګډ مدنيت د تاسيس پيل وګرځېده، سر ببره پردې له هند سره د سمندر له لارې هم تګ، راتګ کېده لکه چې پتروکليس Patrokles د سيليو کوس افسر او د هغه زوى د هند سمندر له لارې سفر وکړ او ښه جغرافيايي معلومات يې راغونډ کړل چې وروسته پلينى او استرابو ګټه ترې اخيستي وه.

د موريا پاچهانو له يوناني سيليو کيديانو سره دومره خپلوي درلوده چې د هند د پخواني سياسي تاريخ مولف ليکي: "بيند وساره انتيا کوس ته وليکل چې ماته يو حکيم، خواږه شراب او وچ اينځر رانيسه او راوېې لېږه، انتياکوس په ځواب کښې ورته وليکل: زه به اينځر او شراب درولېږم، خو د

يونان په قانون کښې د پوهانو پلورل ممنوع دي.(!)"

د اموريايي پاچا د يونان علومو او ادب ته ډېر سرابښ و او د ده پر وخت هنديانو د يوناني هومر اشعار په خپله ژبه ژباړلي او ويل به يې.

وراهه ميهرا Varahamihara په خپـل کتـاب بريـهـت سـمهيـتـه Samhita - Brihat کښې د يوناني آسمان پېژندنې معلوماتو ته په درنه سترګه ګوري او څنګه چې دا اوضاع د ګريکو- بوديك مدنيت پر پيل رڼا اچوي، موږ يې دلته په لنډه توګه راوړو، چې د افغانستان ګريکو - بوديك مدنيت ښه وپېژندل شي.

د هند دا يوناني دوسته پاچا "بيند وساره" پر ۲۷۳ ق،م تر ۲۷ کاله پاچهى وروسته مړ شو او زوى يې چې اشوکا نومېد، د خپل وزير رادها کوپتاپه مرسته پر خپلو ورونو بريالى شو او د موريا پاچاهى پر تخت کښېناست، دى بې شکه د هند ستر پاچا و، چې پر ټوله سرتره وچه او د افغانستان د خاورې پر يوه برخه يې د ارغنداو تر غاړو پورې سلطنت کړى دى.

اشوکا په پيل کښې يو جګړن او وينې بهوونکى سړى و: د بنګال خليج پر غاړه د کالنګه په جګړه کښې يې يو لك تنه ووژل او ۱۵۰ زره يې بنديان ونيول، خو هغو زړه لړزوونکيو فجايعو چې ده په دې خونړۍ جګړه کښې د سر په سترګو وليدې چې تر سلو زرو پورې انسانان له لوږې مړه شول، د ده پر روحيه او شخصيت باندې يې سخته اغېزه وکړه او دى يې د بودا دين د روغې او سلامتۍ د فلسفې پر خوا واړاوه. پر ۲۶۰ ق،م کال يې د بودا دين رسماً ومانه او د هغه تبليغ او خپرولو ته يې ملا وتړله، تر هغه تاريخ وروسته د ده د پاچهۍ دوره دروغې، امن، د ديني ودانيو، د خيريه چارو د پراخوالي، د بودايي بودتونو(معابدو)، لارو او مسافر خانو ودانولو

او د مذهبي دساتيرو د خپرولو دوره وه او دی چې دخپل ارت هېواد هر ځای ته ورسېد، هلته يې پر ډبرو په مختلفو ژبو د بشر پالنې او حتی د ځناورانو او ژويو دنه آزار ولو نصيحتونه وکيندل، چې تر اوسني وخته هم پاتې دي. دا ډبرين فرمانونه د هغې دورې پر اوضاعو ښه ډېره رڼا اچوي.

په ګندهارا او د افغانستان په ختيزه برخه کښې چې جنوباً تر کندهاره رسېږي، د بودايي ستوپو زيات آثار شته، چې دهاغو تاريخي ودانيو يوه برخه تر اوسه پيژندلې شوې ده او د ټولو شمېرل مشکل دي.

وايي چې اشوکا د خپل هېواد په شمال کښې څلور لويې ستوپې وداني کړې چې يوه يې د پيښور د بالا حصار پر غونډۍ پرته او تر (۹ هـ كال) د هيون تسنګ تر عصره پوری هم په همهغه خپل برم پاتې وه. د هيون تسنګ په وينا دا ودانۍ يې له ښکليو ډبرو او انځور شويو لرګيو څخه ودانه کړې وه، چې د فاهيان په وينا په سپينو او سروزرو ښکلې شوې وه موسيو فوشه وايي چې دا هغه ستوپه ده چې "د سترګې سوغات" نوميدله او بوداپانو عقيده درلوده چې دلته بودا خپله سترګه قرباني کړې وه.

همداراز د اوسنۍ چارسدې ختيزې خواته د "کنيز که" پر غونډۍ داشوکاودانه کړې ستوپه وه چې د هيون تسنګ تروختته هم په همدغه نامه مشهوره وه او دی وايي چې د استوپه په پرله پسې عصرو کښې د څلورو بوداګانو د قوانينو د تبليغ ځای و.

د بودا دين او په افغانستان کښې د هغه خپريدل:

سره له دې چې د افغانستان خلکو ته د ويدي او برهمني پخوانيو او زړو عقيدو بايخوږ چې د هېواد په ختيزو سيمو کښې يې رواج درلود ورپاتې و، د هېواد په شمال اولويديز و سيمو کښې د زردشت آيين او

اوېستايی مزد يسنا هم رواج درلود، خو هغه وخت چې پر ٢٦٠ ق،م اشو کادبودا د دين تبليغ او خپرولو ته ملا وتړله دغو عقيدو او ائين آن زر کاله وروسته هم د هېواد په ختيزو او شمالي سيمو کښې پوره دود وموند او هېواد د دغه ديانت دودې زانګو شوه چې د فکر، هنر او فرهنګ له پلوه يې ددې خاورې د خلکو په ژوندانه کښې ژورې اغېزې وکړې.

« بوده"د دغه دين موسس دساکيا ټبر د کشتر يه او جګړنې طبقې يو شهزاده و، چې د ساکيا مونی (دسا کياد د ټبر پوه) په نامه معروف شو او پر ٥٦٣ ق،م کال د نيپال د کپی لاواستو په ښار کښې زيږېدلی و او پر ٢٩ کلنۍ يې خپله کورنۍ او د شهزادتوب ژوند پرېښو و.

تر ٥ - ٦ کالو ګوښه کښېنستلو (انزوا) وروسته يوه شپه چې ډېره روښه وه (بدهـ) يعنې روڼ او ويښ وبلل شو د خپل دين په تبليغ کښې يې زيار ويوست؛ د هند پاچهان يې خپل دين ته راوبلل او وروسته تر هغه چې د هند زيات خلك يې بودايي کړي وو پر ٤٨٣ ق،م د اتيا کالو په عمر په کوچي نګره کښې مړ شو. (وګورئ **١٥** مه نومره عکس).

څنګه چې د بودا دين يوه تياره فلسفه نه درلودله، نو د ده د مړينې پر کال په باجا ګره کښې د بودا د پيروانو يوه مذهبي غونډه وشوه، د ده دريوتنو نامتو ملګريو اانده،يو پالی، او کاسياپه دده خبرې او وينا وې راټولې کړې او له هغو څخه يې د تری پيټکه Tripitaka (دری ټوکری ګلان) په نامه د بودايي قوانينو مجوعه جوړه کړه.

بودايي ديانت داشوکا د سلطې د نفوذ له امله د هندوکوش له جنوبه تر کندهاره خپور شو او د بودايي دين دريمه لويه جرګه د اشوکا په قيادت او د لوی عالم" موګالی پوتاتيسا" په مشر تابه جوړه شوه، چې په هغې کښې د مذهبي احکامو پر ترتيب او تدوين سر بيره داسې پريکړه وشوه چې يوه

بودایي ډله مبلغان لرې هېوادوته ولېږل شي د دغو هېوادو اولېږل شویو مبلغانو نو مونه، اشوکا د خپل جلوس پر ۱۴ کال(۲۵٦ ق،م) په ۱۳ لمبر ډبرین فرمان کښې کیندلي دي، له هغه څخه ثرګندېږي، چې څو تنه بودایي مبلغان چې مجهان تیکه، مدهیان تیکه، دهه مراکهیه ته، او مهار کهیته نومېدل، ګندهاره او د آریانه ختیزو سیمو ته را استول شوی دي، دا مبلغان چې د دوتا Douta په نامه بلل کیده، د (۲۵۸ ق،م) په شاوخوا کښې د بودایي دین په تبلیغ بوخت وو او په همدغو وختو کښې انتیا کوس د سیلیو کوس زوی د باختر پاچا و، چې د ده نوم یې د اشوکا په ډبرینو فرمانو کښې "انتیا که" لیکلی دی.

د موریا وروستی حکمران چې په دغه وخت کښې یې پر کابل حکومت کاوه، سوفاګازنس دی، چې د باختر د پاچا ایوتیدیموس د واکمنۍ تر پیله یې هم په ګندهاره او د کابل په لویدیزه سیمه کښې نفوذ درلود، ایوتیدیموس چې په باختر کښې خپلواک پاچا شو ده د هندوکوش جنوبي خوا ته لښکرویوست او په کابل کښې یې د موریا نفوذ ته خاتمه ورکړه او تر هغه وروسته د هندوکوش جنوب سیمې هم د باختري یونانیانو د خپلواک سلطنت برخې شوې.

د افغانستان په خاوره کښې د موریا سیاسي نفوذ ډېر لنډو، اشوکاپر (۲۳۲ ق،م) کال تر ځلوېښتو کالو پاچهۍ وروسته په ټکسیلا کښې مړ شو د ده په کهاله کښې یو مقتدر پاچا نه و، چې د ده پر ځای کښیني او د ده ارث سلطنت وساتي، نو ځکه د افغانستان په خاوره کښې د دوی د نفوذ ځنځیر هم وشلېد، خو هغه دین چې اشوکاله ځان سره رواړی و، د هغه له فکري، هنري او فرهنګي آثارو سره تر زرو کالو پورې پاتې شو.

و مووېل چې بودا ځان په فلسفي مسایلو کښې نه و پېچلی، خو

پیروانو یې د ده ویناوته د الهیاتو بڼه ورکړه چې د زماني په تېرېدو سره دا دوه لوی مذهبونه ځنې جوړ شول:

لومړی، مهایانه: یعني لوی مذهب(یون = یانه = په پښتو کښې د تګ رفتار او مذهب مانا لري) چې د هند په شمال، تبت او چین کښې تر ژاپون = جاپانه خپور شو او د ځای د پراخوالي او د قومو د ډېروالي په سبب ډېر تاویل پکښې پیښ شو، د دغه مذهب پیروانو تبلیغ مهم باله او ویل به یې: هر فرد د کل جزو دی چې هغه انسان نومېږي او بیا دغه انسان د هغه لوی کل جزو دی چې د دهرمه (کېش) او عمل تر قانون لاندې راغلی دی، نو څوک چې غواړي د شر له لومي وژغورل شي، له نورو دې نه بېلېږي زیار ایستل باید مجموعي وي نه انفرادي او دا ډول زیار انسان بودی ستوه Bodhisattva ته رسوي او د دې کلمې مانا د ژوندانه هغه دانشمندانه حالت دی، چې د نورو په خدمت کښې تېر شي. نو انسان دوه مقصده لري، یو د پوهې زده کړه او بل یې له خپل ځانه پر بل مهرباني او د بل خدمت.

دویم، هینه یانه Hina-Yana: (کوچنی مذهب) نومیږي، چې تابعان یې په جنوبي هند کښې دي. دوی پر فردي زیار تکیه کوي او کتابونه یې زیاتره په پالي ژبه دي، حال دا چې د لوی مذهب کتابونه په سنسکریټ ژبه لیکل شوي او لکه چې چیني زایرانو د مسیحي عصر تر پیل وروسته په افغانستان کښې لیدلي دي، د دغه ځای په بودایي معبدو او ښارو کښې د بودایي دواړو مذهبو تابعان وو.

بودا خپل دین پراوو اصولو: سپېڅلي عقیده، سپېڅلي اراده، سپېڅلي وینا، سپېڅلي رفتار، سپېڅلي روزي، سپېڅلي زیار او سپېڅلي پاملرنه بنا کړې و او ویل یې:

هر چا چې پردغو اوو اصلو عمل وکړ له قیودو پاکېږي او خپل فکر

په یوه مخصوص ټکي کښې چې د خواهشو له ځنځیره بشپړه آزادي ده متمرکز وي، هغه وخت نو تر څلورو نورو مقامو تیرېږي:

۱ - درشتیا پیژندنې په لار کښې څېړنه.

۲ - د حقایقو په پوهېدلو کښې تفکر.

۳ - ژور تفکر او سکون.

۴ - بشپړ سکون او توازن چې "نروانه" (فنا) نومیږي.

د فرانس نأمتو محقق فوشه د بودا دین د خپریدو د سببونو په اړه وایي: د آریانا د ختیزو سیمو خلکو چې تل د بېرحمو بر غلګروتر پښو لاندې ژوبلیدل (د هخامنشي اسکندر او چندراګوپتا د برغلو تر لیدو وروسته) دا دین چې له وینو تویولو بیزار و او د خود ګذرۍ او ښه نیت توصیه یې کوله له خپلې سلیقې سره سم ومونډ او کروند ګرویا کسبګرو خلکو هغه په آسانۍ ومانه.

د بودا د دیانت پراختیا د اشوکا په توجه دې درجې ته رسېدلې وه چې دغه پاچا (۸۴۰۰۰) مذهبي ودانۍ یعنې ستوپې (توپ افغاني مقامي کلمه) جوړې کړې وې، چې د دغو ستوپو شکل په کابل او کاپیسا کښې توپیر پیدا کړی او لوړې شوې دي، یعنې د ستوپې تنګاچه (سکو) څلور کنجه شکل موندلی او لوي والی یې زیات شوی؛ د کنبد او تنګاچې تر منځ یوه استوانه یې برخه اضافه شوې ده او د ګنبدې لوړه څوکه د شیروانی په شکل لیدل کېږي. خو د اشوکا د عصر ستوپو چې هندي خصوصیات یې درلودل، د آریانه خاورو ته لږ سرایت کړی دی.

د اشوکا د وختو پاتې لیکنې چې د بودایي نصیحتو له مجموعې څخه دي د ټکسیلا تر ډبرلیکونو وروسته پر دوو ډبرو لیکلې پاتې دې، چې یوه له مانسهرې څخه لس میله لرې دایبټ اباد شمال ته د پکهلی د ناوې په

مدخل کښې او بله یې د سوابۍ پر لویه لار د هوتي مردان ختیز خواته اته میله لرې په شهبازګړهۍ کښې پرته ده، چې دواړې لیکنې په پراګریت ژبه او خروشتهی لیکدود دی، حال داچې د اشوکانورې ټولې لیکنې په هند کښې په براهمو لیکدود دي چې د لرغوني هند د نورو سیمه ییزو لیکدودو پیل دی. د اشوکا د همدغو اخلاقي فرمانو یوه بله لیکنه د لغمان او ننګرهار ترمنځ د درونټې په تنګي کښې وه چې پر درې کونجه غونډې ډبره په ارامي ژبه لیکل شوې او اوس په کابل موزیم کښې ده خو ډېر تاوان ورپېښ شوی چې څولیکې یې-چې د څارویو د نه وژلو په اړه دي-اوس هم ښکاري.

د همدغه پاچا یوه بله مهمه لیکنه پر ۱۳۳۷ ل کال له خاورې څخه راووتله، دا لیکنه د کندهار په زاړه ښار کښې چهل زینې ته نژدې د غره پر یوه کاڼي په یوناني او آرامي دوو ژبو او دوو لیکدودونو موندل شوې ده، چې پورتنۍ برخه یې په یوناني ژبه ۱۳ نیمې کرښې او کښته برخه یې په آرامي ژبه ۷ نیمې کرښې دي، چې د ټولې کتیبې اوږدوالی ۵۵ سانتی او سور یې له ۴۵ څخه تر ۵۰ سانتیو پورې دی پر هغې هم د څینو نورو کتیبو په څیر د اشو کانوم پیوداسس لیکلی شوی دی (وګورئ ۱۶ مه نومره عکس).

د دغه ډبرلیك له کتنې څخه پوهېږو، چې د اشو کا د بودایي کېدلو پر لسم کال یعنې پر ۲۵۰ ق،م لیکل شوی دی او په دغه وخت کښې د موریا نفوذ او بودایي دیانت تر کندهاره خپور او د ده زیاتره اخلاقي بنسټونه تطبیق شوي وو - حال دا چې په نورو ډبرلیکونو کښې د همدغو بنسټونو د عملي کولو توصیه کوي. د کندهار ډبرلیك د یوناني لیکنې ژباړه دا ده:

"پیوداسس پاچا د لسوکالو زیار ایستلو په پای کښې انسان ته اخلاقي اصول ورزده کړل او له هغه وخته یې د ټولې ځمکې خلك لاښه دیندار

او لانبه نېکمرغه کړل، پاچا د ښارویو له وژلو څخه ځان وژغوره، نورو ښکاریانو او کب نیوونکیو خلکو له ښکار او کب نیولو څخه لاس واخیست او د مور او پلار په نمانځنه یې لاس پورې کړ، نو تر دې وروسته به په دغه ډول ډېر ښه ژوند ولري.

له دې ډبرلیك څخه څرګندېږي چې تر میلاد دمخه د دریمې پېړۍ په منځ کښې په افغانستان کښې یوناني او آرامي دواړه ژبې او لیکدودونه وو، د یوناني ثقافت اغیزه دومره غښتلې وه، چې په کتیبو کښې یې لومړی ځای یوناني ژبې او لیکدود ته ورکړی و، دا هغه عصر ته نژدې و چې په باختر کښې یونان باختري خپلواك دولت جوړېده، حال داچې د بودا د دین اغېزه اویوناني فرهنګ د اراکوزی تر سکندر یې (زاړه کندهار) پورې رسېدلې وه خو کټ مټ په همدغو وختو کښې د هخامنشیانو له بقایاو څخه آرامي لیکدود هم په دغه سیمه کښې و.

یونان، باختري خپلواك سلطنت

هغه وخت چې سکندر باختر ونیو نو "پارسي ارته باز یوس" یې پر خپل ژوندانه د دغه ځای حکمران وټاکه، دی تر لنډې مودې وروسته مړ شو او د ده ځای امین تاس "د نیکو لاوس" زوی ونیو. د آریان په وینا د سکندر تر مړینې وروسته قبرسي "ستاسا نور" د باختر او سغد حکمران و او چې "سیلیو کوس" په هند کښې له "چند راګوپته" سره روغه وکړه (۳۰۲ ق،م) د باختر حکمران هم ده ته غاړه کښېښووه، هغه وخت چې "سیلیو کوس" بابل ته ستون شو، باختر تر پنځوسو کالو پورې د ده د کهاله تر لاس لاندې پاتې شو چې په باختر او بخارا کښې یې ډېرې سیکې موندل شوي دي، ده د باختر ځایي خلك په خپل لښکر کښې اخیستي وو.

د سیلیدوکي کورنۍ د دریم پاچا په وخت کښې چې دویم "انتیو کوس" نومېد، د شاو خوا حکمرانانو په مصر کښې د هغه له جګړه ییزې بوختتیا نه په ګټې اخیستلو سره، د ده له اطاعته سر وغړاوه او له هغې جملې څخه د باختر خلکو له هغو یونانیانو سره لاس یو کړ چې په دغه هېواد کښې له باختري ادابو او فرهنګ سره اشناشوي وو، نو د خپلواکۍ اعلان یې وکړ. دا وخت په باختر کښې دیودو توس = تهیودوتوس Diodotos حکمران و، ده د ۲۵۶ ق،م په شاوخوا کښې د آزادۍ غوښتونکیو باختریانو په ملاتړ په باختر کښې د خپلواکۍ پاچهۍ اعلان وکړ چې حدود یې تر سند، مرو او

هندوکوش غره تر لمنو پورې رسېدل او دا چې ده باختریان د نورو له تسلط څخه ژغورلي او کورنی آزاد حکومت يې جوړ کړی و، نو ځکه "منجی" لقب ورکړ شو.

د دیو دوتوس یوه سکه شته چې پر یوې خوا یې د دویم انتیوکوس څېره او پر بل مخ يې د ده د کهاله ساتندوی رب النوع "زیوس" له دوو، وازرو سره لیدل کېږي. له دې څخه څرګندېږي چې ده د باختر د خپلواکۍ تر اعلان د مخه د "انتیو کوس سیلیوکي" په نامه د سپینو زرو سکه خپره کړې او بیا يې تر خپلواکۍ وروسته د باختر په دارالضرب کښې خپله سکه د پاچا په توګه پر سرو زرو وهلې ده. دا د سرو زرو سکه چې په پاریس کښې ده پر یوه مخ یې د دیو دوتوس څېره او پربل مخ یې د جوپیتر (داسمان، تالندې او برېښنا دورمی رب النوع) لوڅ لغړ شکل دی، چې په پښو کښې يې یوه ګربته (عقاب) هم کښېنل شوې او د سکې پر څنډه "بازیلیوزد یو دوتوس" لیکلی شوی دی یعني دیو دوتوس پاچا (وګورئ ۱۷ مه نومره عکس). د لومړي "د یودوتوس" له کهاله یوازې د ده یوه زوی چې "دویم دیو دو توس" نومېد د پلار تر مړینې وروسته (له ۲۵۰ تر ۲۳۰ ق،م شاوخوا) په باختر کښې حکومت کړی دی، چې ده د شاهي سیلیو کیانو د اقتدار پر خلاف د پارت له دولت سره ښه اړیکي او هم آهنګي درلوده او ځکه چې د پارت د دولت موسس "ارساس" هم د باختر له خلکو څخه و، نو "دویم دیودو توس" له ده سره د دوستۍ تړون او ښه روابط لرل او د ده د پاچهۍ په وخت کښې د هریرود او د هرات ښار هم د باختر په قلمرو کښې شامل شو او سغدیانی ته هم له باختره حکمران استول کېده.

د لومړي دیو دو توس د کهاله پاچهي ډېره پاتي نه شوه او د دویم دیوتوس یو امیر چې ایو تیدیموس Euthydemus نومېد او د سغدیانی حکمران

یاغي شو، د باختر پاچایي وواژه او دی په خپله د باختر خپلواك پاچا شو (د ۲۲۰ ق،م شاوخوا) (وګورئ ۱۷ مه نومره عکس).

د باختر ایوتید یموس په وخت کښې د شام یوناني پاچا "دریم انتیو کوس" د لوېدیځ له خوا د پارت پر دولت یرغل او پارتي پاچا "تیری داد" يې مغلوب کړ او د ۲۰۸ ق،م په شاوخوا کښې یې د باختر خواته مخه وکړه، له دې خوا ایوتیدیموس له لسو زرو باختري سپرو سره د اریوس (هریرود) پر غاړه له انتیو کوس سره ونښت، خو چې مقاومت يې ونه کړای شو نو بیرته باختر ته راغی، او د باختر په پایتخت "زریاسپ" کښې تر دوو کالو پورې کلابند پاتې شو (د دغه ښار موقع د مرو او اندخوی تر منځ ګڼل شوې ده) په دې موده کښې "دریم انتیو کوس" درنګیانه او اراکوزیه هم ونیول، خو چې زریاسپ يې ونه نیولای شو، او دواړی خواوې ستړې شوې وې، نو هغه وخت چې د باختر شهزاده "دیمتر یوس" دروغي د خبرو له پاره ده ته راغی، ده خپل لور ورکړه، او تر روغې وروسته د کابل او اراکوزیه لوېدیځ خوا، د خپل سلطنت د قلمرو لورې ته وخوځېد(۲۰۵ ق،م).

ایو تید یموس تر هغه وروسته د هېواد د اداري په یووالي کښې زیار ویوست، او د کابل د ناوې حکمران "سوفا ګازتوس" يې د ځان تابع کړ او شمال ته تر پامیر ها خوا تر چیني ترکستان او ختن پورې پر مخ ولاړ او لوېدیځ ته يې مرورود، هرات او طوس ونیول، او خپل زوی "انتي ماکوس" يې د هغو سیمو حکمران وټاکه، د جنوب له خوا تر اراکوزیه او درنګیانه پورې یعني د آریانه ټوله خاوره د ده د پاچهۍ د قلمرو برخه شوه، بل زوی يې "دیمتریوس" ددغه ولایت حکمران و، چې دغه ټول ارت هېواد د یوناني جغرافیونو په اصطلاح زر ښاره درلودل دا مهال د باختري یونانیانو د دولت فرهنګي او تجارتي روابط له هند او غربي چین سره ټینګ وو، "وایو

تیدیموس" لومړی پاچا دی چې د ده په عصر کښې باختري هنر مندانو او صنعت کارانو ددغه ځای هنر او صنعت هند ته سوغات یووړ، درا ولنسن په وینا: له یوې خروشتهي کتیبې څخه څرګندېږي چې یوناني باختري هنر مندان په دغه عصر کښې هند ته تللي او د هند په هنري آثارو کښې یې خپله هنري اغېزه پرېښې ده. د باختري "ایوتیدیموس" د پاچهۍ دوره له ۲۲۰ څخه تر ۱۹۰ ق،م پورې ګڼل شوې ده. چې د ده تر مړینې وروسته یې زوی "دیمیتریوس Demetrius" پاچا شو (وګورئ ۱۸ مه نومره عکس) او دی د هند په خاوره کښې د ټکسیلا تر نیولو وروسته د ګجرات تر کڅو او کاتیا وار او د موریا تر پایتخت پټنه پورې پر مخ ولاړ چې دا پر مختګ د ده د دوو لویو جنرالانو "اپلودوتوس" او "منامندر" د زیار نتیجه وه، "مناندر" د کابل په شمال او پیان کښې زیږېدلی و او اولادو یې د ۱۰۰ ق،م تر شاوخوا پورې په هند کښې پاچهي کوله.

"دیمتر یوس" د ۱۷۵ ق،م په شاوخوا کښې له هند څخه باختر ته راوګرځېد، خپل دریم زوی "پانتالئون Pantaleon" یې دارا کوزي او سیستان حکمران وټاکه او بل دویم زوی یې د باختر حکمران و.

هغه وخت چې د اراکوزی حکمران پانتالیون مړ شو، ځای یې دده څلورم ورور "اګاتو کلیس Agathoicles" ونیو (وګورئ ۱۹ مه نومره عکس).

دیمتریوس او د ده پر ځای ناستو حکمرانانو په خپل قلمرو کښې ډېرې سکې وهلي دي او همدغه پاچا داراکوزی "دیمترماس" (کلات) او ایو تیدمیا (سیالکوټ) او د سند دیمتریاس (پټیاله) او ته او فیلیا (د سند په دلتا کښې) ښارونه ودان کړل، چې دویم ښار د ده د پلار په نامه او څلورم ښار یې د مور په نامه نو مول شوی دی.

دیمتریوس د خپل ژوندانه په پای کښې له خپلو لښکرو سره په هند

کښې بوخت پاتې شو، نو ځکه پر ۱۸۱ ق،م کال د باختر له یونانیانو څخه یو سړی چې ایو کراتیدیس Eukratides نومېد په باختر کښې پورته شو، د پاچهۍ اعلان یې وکړ او سکه یې ووهله، چې په هغې کښې یې ځان باز یلو زمیګا لیوس (لوی پاچا=هندی مهاراجه) وباله (وګورئ ۲۰ مه نومره عکس) او چې دیمتریوس د خپل تاج او تخت د بیرته موندلو له پاره زیار ویوست، ځای یې ونه نیو او مړ شو. ایوکراتیدیس په باختر کښې دیو نانی پاچهانو د دریمې سلسلې بنسټ کښېښوو تر ۱۸٦ ق،م پورې د آریانه د ختیزې سیمې له حکمران "مناندر" سره وجنګید، چې د آریانه ټوله خاوره یې ونیوله، خو له لوېدیزې خوا د پارت پاچا د ده د هېواد لوېدیز ایالتونه ونیول او هغه اختلاف چې د "دیمتر یوس" او "ایو کراتیدیس" د کورنیو تر منځ پیدا شوی و، د باختر سلطنت یې کمزوری کړ او د ۱۳۵ ق،م په شاخوا کښې د هغه سلطنت مرکز د هندو کوش له شماله کاپیسا ته یوړل شو. هیلیوکلیس Heliokles د ایو کراتیدیس زوی چې د ۱۴۷ ق،م په شاوخوا کښې پاچا شوی و، د باختر وروستنی یوناني پاچا ګڼل کېږي، چې د هندوکوش د شمال سیمو تر پرېښولو ورسته یې خپله پاچهي د ګند هارا د ولایت تر پایه (تر ټکسیلا او جیلم پورې) غځولې وه. (وګورئ ۲۱ مه نومره عکس).

تر"هیلیو کلیس" ورسته یې نورو لسوتنو ځای ناستو حکمرانانو پر کابل، ګندهارا او پنجاب حکمراني کړې ده، چې د ۳۰ ق،م په شاوخوا کښې د کابل له وروستنیو یوناني پاچهانو څخه "انتیال کیداس" "امین تاس" - "هرما یوس" - زیات شهرت لرې (وګورئ ۲۲ مه- ۲۳ مه - ۲۴ مه نومره عکسونه). د باختر یوناني پاچهانو د سقوط علت د ساکا او سیتي قبیلو منځته راتګ دی، چې دا پاچهي یې د ق.م د لومړۍ پېړۍ پر لومړۍ نیمایي پای ته ورسوله، او په دې ترتیب د دوی واکمني تر دوه نیمو سوو کالو

وروسته ختمه شوه. په دې موده کښې د"دیو دوتوس" له وخته د ۱۰۰ ق،م تر شاوخوا پورې د دوی ۳٦ پاچهانو او یوې ملکې په افغانستان او هند کښې واکمني کړې ده، یوناني فرهنګ او هنر یې په آریانه او هند کښې خپور کړی دی، چې په دې موده کښې د ارباب انواعو پرستنه، یوناني صنعت، افکار، فلسفه، ژبه لیکدود او نور فرهنګي مظاهر د آریانه په ټوله خاوره کښې له محلي او بودایي فرهنګي عناصرو سره ګډ شول، او د یونانو باختري او ګریکو بودیك خاص فرهنګ منځته راغی، چې د اسلام تر راتلو پورې یې اغېزه درلوده.

د دانیل شلوم برژه (په افغانستان کښې د لرغون پېژندنې فرانسوي مشر) په وینا: د هیلنسم نفوذ په افغانستان کښې تر اوومې پېړۍ پورې دوام درلود چې نښې یې په دوه ډوله لیدل کېدای شي: لومړی د هنر له لارې او دویم د لیکدود له لارې. د اسلام تر راتلو دمخه په اوومه پېړۍ کښې د دغه هېواد هنر لادګریکو بودیك د مشهور هنر یوه وروستنۍ ځانګه وه، خو د لیکدود په اړه ښایي وویل شي، هغه وخت چې د چین نامتو زایر "هیون تسنګ" پر ٦۳۰ م کال یعني په عربو کښې د اسلام د لمر راختو پروخت له باختره تیرېده، دلته د الفبا ۲۵ توري وو چې ۲۴ توري یې بې شکه یوناني وو او یو د (ښ) غږ یې چې په پخوانۍ دري کښې و، خو په یوناني کښې نه و، پر زیات کړی و او هغه د PX توري یعني د ش + خ مجموعه توری = ښ دی.

هغه دوه یوناني ډبرلیکونه چې پر ۱۹۵۸ او ۱۹٦۳ کلو په کندهار کښې موندل شوي داشوکا هغه اخلاقي موعظې دي چې په ټول هند کښې په هندي ژبو کیندل شوې دي، خو د دغو ډبرلیکونو اهمیت په دې کښې دی، چې د ارغنداو په ناوه کښې آرامي ژبه او لیکدود د اشو کاتر وختو (۲۵۰

ق،م شاوخوا) پورې ثابتوي او لکه چې یونان پېژندونکي پوهان وايي د دغو دوو ډبرلیکونو یوناني متنونه د یوناني فیلسوفانو او خطیبانو لکه اپلاتون او ارستو د ژبې ساري ګڼل کېږي او وینو چې د ق،م پر دریمې پېړۍ په کندهار کښې د فکر او لیکنې ژبه همهغه ده چې په آتن یاد میلیت په ښارو کښې رواج وه او حتی د کتیبو د کیندنو ډول هم د یوناني کلتور یوناني ښیي او څرګندېږي چې دا ځای د یوه یوناني مورخ په وینا د مسیحي عصر په پیل کې دیونانیانو ټاټوبی و، (د کندهار ډبرلیك (۱٦) لمبر عکس دې وکتل شي). سربېره پردې تر ۱۹٦۱م کال وروسته فرانسوي لرغون پېژندونکیو د یوه یوناني ښار (آی خانم = سپوږمۍ مخې مېرمن) په کنډوالو کښې د همدغه یونان باختري مدنیت ډېر ښه آثار موندلي دي. دا ښار د افغانستان او شوروي اتحاد پروېش د افغانستان د خاورې په هغه برخه کې پروت دی چې هلته آمو او کوکچه سیندونه سره ګډېږي او ډېرې کنډوالې لرې چې دا کنډوالې د دواړو سیندو پر غاړه پر دوو ټاکلیو برخو وېشل شوي دي: یوې خوا ته یې یوه لوړه غونډۍ ده چې د جنوب له پلوه د کوکچې پر سیند حاکمه ده او ددې شل مترۍ غونډۍ بلې خواته آمو سیند بهېږي او هم ددې غونډۍ پر سر لوی استحکامات شته چې د دغه ښار بالاحصار دی او یو حصار یې د برج او خندك سره د لیندۍ په شکل درلود او د ښار په منځ کښې یې له شمالي دروازې څخه جنوبي دروازې، خواته ۱٦۰۰ متره واټ ایستل شوی و، چې کوڅې یې هم لیدل کېږي (وګورئ ۲۵مه نومره عکس ـ د ښار نقشه).

په دغه لرغوني ښار کښې یې د مدنیت نخښې موندلې دي، چې هغه باید "دګریکو باختر" خاص مدنیت په نامه یاد کړی شي، چې د منځنۍ آسیا د صحرا نښینو د یرغل له امله له منځه تللې دي. خو کنډوالې یې د

لوړې معمارۍ طرز راښيي، چې په پخو خښتو او ډبرينو ستنو د مرکزې لوېې مانۍ ودانۍ جوړې شوې دي، دامانۍ يو اوږد غولی لري او هم په مانۍ کښې د شنې، ژيړې، سرې او تورې رنګ اميزۍ نخښې شته. هغه خښتې چې په دې مانۍ کښې کارول شويدی هره ضلع يې ۴۵ سانتي او پنډوالی يې له ۱۲ څخه تر ۱۵ سانتيو پورې دی، د دغه ښار اوبه د وياله لارې د کوڅو لوړو برخو او حتی بالاحصار ته رسېدلې، چې د کوکچې سيند له ۲۰ کيلو متره واټن څخه را بهيدلې. ښار درې برخې درلودې، چې يوه برخه بالاحصار، بله برخه تر حصار را کښته او دريمه برخه ارګ دی. په جنوب لوېديزو برخو کښې د خلکو د اوسېدو ځای، د ورزش ودانۍ او بازارو نه وو، له دې ورزشګاه څخه د هرمس(دپهلوانۍ رب النوع) مجسمه لاس ته راغلې ده، چې د کشف شوي ډبرليك له مخې هغه يوه يوناني "ترياباه کوس"! د استراستون نومي هرمس او هرکول وقف کړې وه.

بله ليکنه چې د دغه ښار د خلکو د فکر او فلسفې ښکارندويه ده، هغه د يوه يوناني "کي نه آس" د قبر د اوږ ده سندوخ کتيبه ده چې "کلا ارك" "د اپی فراد يوس" زوی په آی خانم کښې پر هغه سندوخ کيښلی او پر هغه قبر يې ايښې ده چې مطلب يې دا دی:

"په کوچينوالی کښې ښه روزنه واخله! په زلميتوب کښې خپلې غوښتنې (خواهشات) اداره کړه! په پاخه سن کښې سم کاری اوسه! پر زوړ والي ښه ناصح شه! او د ژوندانه په وروستيو ورځو کښې پوه شه چې څنګه بې افسوسه مړ شې!"

دا قيمت بها وجيزه د هغه وخت د خلکو د فکر او اخلاقو د بهير ښه ښکارندويي کوي.

ساکان، پارتيان او پهلوايان

د هخامنشي پاچهانو په ډبرليکونو کښې وليدل شو، چې د ساکه قبيلې د آمو ها غاړې ته د پامير په شاوخوا کښې د هومه راوړونکيو يا د ګړنديو ساکانو په نومو د هغو پاچهانو تر اداري لاندې اوسېدلې او د پارت (خراسان) له لارې د زرنګه ـ د رنګيانه ځمکې ته راتېرې شوې خپل نوم يې سکستان ـ سيستان ته ورکړی و او هم يې د هندوکوش په شمالي سيمو او باختر کښې ژوند کاوه، چې بيا له دې ځايه لوېديځ او ختيځ خواو ته خپرې شوې او د دوی پېښې د آريانه د تاريخ برخه ګڼل کېږي.

موسيوهاکن په خپل کتاب کښې چې "په افغانستان کښې د فرانسې د لس کلنو کيندنو نتيجه" نومېږي وايي: "صحرانشين ساکان تر عمومي مهاجرت دمخه په باختر کښې يونانيانو ته راتلل او د سرتېرو په ډول نوکران کېدل د دوی ځينې مشران لوړو ملکي او عسکري رتبو ته رسېدلي وو چې د هغوی له جملې څخه هرا يوس (Heraius) د يونانو باختري د وروستيو پاچهانو په تقليد سکه وهلې، او داسکه يې "هاکن" په تاشقرغان کښې موندلې وه. دا قبيلې له باختر څخه د هريرود ناوې او له هغه ځايه د هلمند او ارغنداو ناوو ته راښوه شولې او د پاچهۍ په جوړولو يې لاس پورې کړ چې د دوی د هيواد وېش ختيځ پلو ته د بولان شاوخوا ته د سند تر ناوې پورې هم رسېدلی و او هغه يې "کی ـ پن ـ Ki - Pin" بللی دی او د ساکه له

دې قبیلو څخه چې د ارغنداو او کښته سند په ناوو کښې اوسېدل یوه سړي چې مایوس ـ (Mayos) نومید د ۷۲ ق،م په شاوخوا کښې د "بازیلیو زباز یلیون میګا لیوس مایوس" په عنوان یعنې "لوی شهنشاه مایوس" سکه وهلې ده او د خپل هېواد وېش یې تر ټکسیلا پورې رسولی دی، چې یوه ډبرلیك یې په ټکسیلا کښې پر مسي غاب کشف شوی چې نېټه یې (۷۸ ق،م) ده، له دې څخه معلومېږي چې د ختیز پنجاب د یوناني پاچهانو نفوذ د مایوس په لاس له منځه تللی دی او اووه زره سکې یې په یوناني او خروشتي لیکنو موندل شوي دي.

تر مایوس نومي وروسته د ده له پاتې کسانو څخه دوه نور هم د سکو له مخې پېژندل شوي چې یو یې ازیس AZES (د۵۰ ق، م په شاوخوا کښې) او بل ازیلیسیس ـ AZILISES دی. دوی په یوه عصر کښې اوسېدل او د دواړو پر سکو باندې په یوناني خط "لوی شاهنشاه" لیکل شوي دي. داسې سکې هم لیدل شوي دي چې د دواړو پاچهانو نومونه یو په یوناني خط او بل په خروشتي لیکل شوي دي (وګورئ ۲٦ مه نومره عکس).

هغه وخت چې دغې ګرځندویې کوچی قبیلې د آمو د بهیدو جنوب ته د باختر په سیمو کښې له پکهت ـ پښت او پښتنو سره ګډې شوې د ساکه نوم یې په دغو پښتنو کښې پرېښوو، چې په زابل او کابل کښې د پښتنو د سهاك قبیله او په هلمند کښې ساکزي (سکزی) تر اوسه د دغه نامه ریښه لري، د دوی نورې قبیلې په خراسان کښې د هریرود له ناوې څخه د خزر بحیرې تر کڅو پورې د پارت په نامه میشته شوې او ځمکه یې هم د دوی په نامه یاده شوه، ځنګه چې له خپل اصلي ټاټوبي باختر څخه د هریرود ناوې ته تر دامغان (د خراسان یوه برخه) پورې تللې وې نو د ژوستن په وینا د پارت په نامه مشهورې شوې چې پارت په سکایي ژبه تبعید شوي ته وایي او دوی

هم له باختره هجرت کړی و.

"سر او لف کرو" انګریز افغان پیژندونکی د ګندهاره د ساکانو حکمرانانو په نومو کښې له پښتو سره ډېر شباهتونه موندلي او لیکي چې د ساکي حکمرانانو دا نومونه پښتو ته نژدې دي: سپاله که دمه Dama-Spalag (سپاله = سپاه) + (ګه ـ د تجلیلی تصغیر نخښه) + (دمه = جلال ـ برم) چې ټوله جمله د "مجلل سپاهی" په مانا ده.

بل نوم سپاله هوره Spala-Hura دی: (سپاله = سپا+ هوره = اور یا هور) د اور سپاهي یا لمر سپاهي او بادرنا سپاهي په مانا ده.

همدارنګه د چستنه Chastana نوم همدا د پښتو "څښتن" د مالك او خاوند په مانا دی.

او که موږ پارت ـ پارتهوه د ژوستن په وینا "تبعید شوی" او "مهجور" وبولو، نو په پښتو کښې یې اوسنی شکل "پردی Pradia" یعنی بیګانه او مهاجر دی. یا به د پښتو (پرته) PRATA وی (د دریم حرف په زور کښې) چې دغه هم دلیری مانا لري لکه چې وایي: له مخه مې پرته شه یعني لېرې شه. یا پلانی پرتې وایې یعنې له عقله لېرې خبرې کوي.

داسې ښکاري چې سیستان ته د ساکه قبیلو لومړني مهاجرتونه تردې وختو ډېر پخوا پیښ شوي دي: د موسیو فوشه په وینا لوی کوروش (۴۵۰ ق،م) د سیستان د نیولو په وخت کښې دا "ساکان" د دوی د ښو خدمتو په سبب "ښه کړونی ـ نیکو کردار" (په یونانی کښې ایو یرګت (Evergetes) بلل همدا خلك د(۳۳۰ ق،م) په شاوخواکښې پر همدې ځمکه اوسېدل، چې سکندر هم دوی نازولي وو او ښه نرمه رویه یې ورسره درلوده (وګورئ تمدن ایراني کتاب).

د (۲۵۰ ق،م) په شاوخوا کښې بلخی ارساس ـ ارشك ـ اشك د "فري

یاپت" زوی له خپل ورور "تیرداد" سره لوېدیځ خواته لاړ، د پارت یوناني حکمران فریکلیس یې وواژه او داشکاني سلطنت بنسټ یې کېښېښوو، په یوناني او خروشتی دواړو ژبو یې سکه ووهله، او خپل ځان یې بازیلیوزبازیلیون (شهنشاه) وباله، چې منځته راتګ یې د ۲۴۹ ق،م په شاوخوا کېږي او پایتخت یې اوسني دامغان ته څېرمه و، داشکاني پاچهانو سلسله ده ته منسوب ده، د سترا بو په وینا دی تر دوو داخلي جنګو وروسته د خپل نیزه وال له لاسه ټپي شو او د هغه ټپ له امله پر ۲۴۷ ق،م کال مړ شو. پر ۲۴۸ ق،م کال دده زوی تیرداد د دویم اشك په نامه پر تخت کېښیناست ښه غښتلی مدبر پاچا و، تر بابل پورې یې فتح وکړه او ختیځ خوا د باختر شاوخواته ورسېد، خو له باختر یوناني پاچا دویم "د یودوتوس" سره یې د سیلیوکي دولت په مقابل کښې روغه وکړه او د یووالی لاس یې ورکړ، دی چې زوړ شو مړ شو، او پاچهي یې له ۲۴۸ څخه تر ۲۱۴ ق،م پورې وه.

نور اشکاني نامتو پاچهان دادي:

۳ - ارتبان: اردوان (۲۱۴ تر ۱۹٦ق،م) د تیر داد زوی چې د ده په وختو کښې "دریم انتیو کوس" پر پارت حمله وکړه او باختر ته راتیر شو.

۴ - فري یاپت د اردوان زوی (له ۱۹٦ تر ۱۸۱ ق،م).

۵ - لومړی فرهاد د فري یاپت زوی (له ۱۸۱ تر ۱۷۴ ق،م) د باختري د یمتریوس معاصر.

٦ - مهر داد د لومړي فرهاد ورور(۱۷۴ - ۱۳٦ق،م) لوی او هوښیار پاچا و، چې د باختري یونانیانو غربي ولایتونه او مرو یې ونیول، اراکوزی، کابل او سند یې لاس ته راوستل او د پارت د هېواد وېش یې د سند تر سینده ورساوه. خو سره له دې هم د ده حکومت مشروطه و، د شورا دوه

مجلسونه یې لرل چې د دوی په غوښتنه یې کار کاوه.

۷ - دویم فرهاد د مهر داد زوی(۳۱٦ - ۱۲۷ ق،م) ده ساکه قبیلې خپلې مرستې ته وبللې چې له انتیو کوس یوناني دولت سره په جنګ کښې له ده سره مرسته وکړي خو ساکا نو په چور او چپا ولاس پورې کړ، او فرهاد له دوی سره وجنګید، خو چې فرهاد ووژل شو، او پارتیانو ماته وکړه.

۸ - ارتبان (دویم اردوان) (۱۲۷ - ۱۲۴ ق،م) دی د دویم فرهاد تره او د فري یاپت زوی‌و، چې د دویم فرهاد تر مړینې وروسته د پارت پر تخت کښېناست دی د تخار له خلکو سره چې د باختر یوه برخه وه ونښت، په یوه جنګ کښې د لاس پرمونږ ټپي او له همدې امله مړ شو، پارتیان پرشاشول، همدا وخت و چې ساکانو درنګیانه (سیستان) ونیو، او هغه یې په خپل نامه سکستان (ـ معرب یې سجستان) وباله او ان د کابل تر نیولو ورسته د هند خواته هم تیر شو او هلته یې د هندوساکه یا هندو سیتهین دولت جوړ کړ. همدارنګه ګرځنده صحرایي سپین پوټکیو آریایي قبیلو (هون) د شمال له خوا یرغل وکړ او د ۱۲۷ ق،م په شاوخوا کښې یې باختر او تخار ونیو او د هغه ځای یونانیان یې جنوب ختیز خوا د کابل او سند لوري ته وشړل، او دا ټولې صحرایي قبیلې (ساکه، تخار، هون) شمالي آریایي خلك وو، چې د ژیړ پوستو له توکم (نژاد) څخه نه وې، بلکه د دوی ژبه ـ څېرې ـ بڼې بیخې اریایي دي د تورن فان کشف شوي آثار دا مطلب ښه څرګندوي.

۹ - دویم مهر داد دارتبان زوی(۱۲۴ ـ ۷٦ ق،م) لوی پاچا و، چې په خپل ۴۸ کلني سلطنت کښې پر ساکانو او سرکښو قبیلو بریالی شو او د باختر او سیستان یوه برخه یې ونیوله او د خپل سلطنت وېش یې همالیا غروته ورساوه.

خو لوی مهرداد د پارت د دولت پایتخت له خراسانه د دجلې غاړې

ته يووړ او دار منستان اوروم له دولتو سره په جنگو بوخت پاتي شو، نو څكه تر هغه وروسته دپارت د دولت پيښې په آريانه پورې اړه نه لري، او زموږ د تايخ برخه نه ده. داشكانيانو له سلسلې څخه تر پينځمې ميلادي پيړۍ پورې په ايران، ارمنستان او د لوېديزې اسيا په مختلفو برخو كښې ډېر پاچهان پاچهۍ ته رسېدلي دي، خو زموږ له هېواد او زموږ له خلكو سره يې اړه نه لرله خو څلورم اشك (څلورم فرهاد) پر ٣٣ ق،م كال ظلم او تيري وكړ او خلكو پر هغه بلوا وكړه، دی ختيځ خوا ته وتښتېد او هغو ساكانو ته ورغی چې په باختر، سيسات رخج او نور وځايو كښې اوسېدل او له دې ځايه بېرته خپل هېواد ته لاړ.

د ساكانو او پارتيانو له گډو څانگو څخه چې په جنوبي افغانستان او غربي هند كښې يې پاچهي كړې ده، يوه، څانگه هم د پرتهوا - پهلوا ده چې د دې څانگې د سياسي تشكيلاتو او اداري لومړی ځای سگستان او اراكوزي (د هلمند او ارغنداو ناوه) ده، ددې څانگې د خلكو واكمنې د ميلاد په لومړۍ پيړۍ كښې تر تكسيلا پورې رسېده او هغه وخت چې اپولو نيوس APOLLONIOS پر ٤٣ - ٤٤ م كال د تكسيلا د ليدو له پاره راغی، هلته له دې خلكو څخه يوه يوويشت كلن پاچا د فراوتيس Phraotes (فرهاد) په نامه پاچهي كوله.

د سيستان او اراكوزي د پهلوا د خپلو اكو پاچهانو د لړۍ مؤسس ونونيس Vonones نوميده، په سكو كښې د لوی شهنشاه په عنوان ياد شوی او د ١٢٠ ق،م په شاوخوا كښې يې پاچهي جوړه كړې ده، سكې يې په يوناني او خروشتهي ليك دي او پر ځينو سكو يې د خپلوانو او تابعانو نومونه هم ليكل شوي لكه "سپه له هوره" ورور يې Spalahora او سپه له گادمه Spalagama وراره يې، سپه لي ريزا Spalirisa بل ورور يې نو څكه ويل

كېدای شي چې د سا كه پهلوا د كورنيو افرادو په دې خاوره كښې يو بل ته نژدې په يوه عصر كښې په گډه حكمراني كوله، د ونونيس دا خپلوان د هېواد په مختلفو ځايو كښې د ده نايب السلطنه گان وو (د ١١٠ ق،م په شاوخوا كښې) (وگورئ ٢٧ مه نومره عكس) د دې سلسلې بل لوی پاچا گندو فاريس Gandophares يا اندوفيريس دی (١٩ - ٤٨م) چې په سكو كښې شهنشاه - ژغورونكی نه ماتيدونكی او ديندار معرفي شوی دی او هم د پښنور شمال ختيز ته د تخت بايي په ډېرليكونو كښې (١٠٣م) گودو هره Guduvhara هم دا پاچا گڼلی شوی چې له سيستانه يې تر سند و پنجاب پورې واك درلود، ځينو مورخانو د اوسني كندهار نوم پخوانی گندوفارو ده ته منسوب بللی دی چې په دی نامه كښې د "فر" تاريخي كلمه د برم او جلال په مانا شته او مانا يې "برم گټونكی" دی، كه موږ دا نوم په پښتو واړوونو" گونده فر" د اساسي جلال او برم مانا وركوري او موږ وينو چې د آريانه د كوشاني پاچهانو پر سكو يې هم د "فر" توری ليكلی دی.

د لرغوني هند د سياسي تاريخ ليكونكی د تخت بايي د ډېرليك له مخې د گندو فاريس د پاچهۍ وخت ٤٧ م كال ټاكلی او وايي چې دا كال نه مسيحي رواياتو سره هم سم دی په دغه اساس نو دغه پاچامزدي (زردشتي) دين لاره، خو د حضرت مسيح شاگرد او په هند كښې د هغه د دين "مبلغ سنت توماس" د ده دربارته واستول شو او پاچا د مسيح دين ومانه چې په مسيحي روايتو كښې د گندو فوروس په نامه ياد شوی دی، له همدې سببه ده په ځينو سكو كښې له خپل نامه سره دديوه ورته Deva-Varta صفت يعني دين دارهم ليكلی دی.

. د لرغوني هند په سياسي تاريخ كښې ليكی چې: له گندو فاريس سره هم دده ځينې خپلوانو په حكمرانی كښې گډون لاره، چې يو له هغو څخه

د ده ورا ره ابداګاسیس Abdagases د افغانستان په جنوب کښې، اوله جنرالانو څخه یې اسپاورمن Hspavarman اوسسه (چچ) او له حکمرانانو څخه یې سپیدنه Spedana اوسته وستره Satavastra په ټکسیلا کښې وو.

د ګندو فاریس تر مړینې وروسته د ده ارت هېواد د ده د ځای ناستو تر منځ پر کوچنیو برخو وویشل شو(د ۵۰م شاوخوا) چې د هغو له جملې څخه سنه باریس Sanabares په سیستان کښې، پاکوریس Pakores او سسه په ګندهاره او لودیز پنجاب کښې حکمرانان وو، د دوی سکې په یوناني او خروشتي لیکدودونو له ټکسیلا څخه لاس ته راغلې دي، د پهلوا له همدغو شاهزادګانو څخه اورتاګنس هم دسکو له مخې پېژندل شوی دی، چې دی یې همهغه ګودا . ګاد د ګندو فاریس ورور بللی دی، چې د میلاد د لومړۍ پېړۍ په دویم نیمایي کښې یې حکمراني کوله، د چارسدې په خروشتي ډبرلیکونو کښې یې نوم "ګادسا" دی چې ځینو دا نوم د ګندو فاریس د قبیلې نوم هم ګڼلی دی، په دغه صورت کښې نو د مهابن د لمنو د پښتنو د "ګدون" د قبیلې نوم هم راپه یادوي چې د چچ (همهغه سسه) د ځمکې په شمال کښې پرته ده، عربي مؤرخانو دانوم په "صصه" معرب کړی و.

(وګورئ ۲۸ مه نومره عکس).

کوشانیان

هغه قبیلې چې د (۱٦۵ق.م) پر شاوخوا یې له اریایي ساکانو او سیتانو سره د وینې او توکم (نژاد) ګډون لاره، د بڼې، څېرې جګو پوزو او نور څرګندو ژبنیو ځانګړتیاوو له مخې د ختیز شمال له آریایي نژاد څخه ګڼل کېږي او چینیانو دوی یوچی yuach-chi بللي دي چې له خپل پخواني ټاټوبي څخه چې د ختیز چین خوا ته و، راووتلې او د آمو سیند شمالي سیموته راغلې. دوی د هغه ځای ساکان په باختر کښې د آریانه ختیزو سیمو او د هندوکوش جنوب ته وشړل چې تر ۱۲۷ ق،م وروسته تر هنده پورې هم پرشا شول او ځای یې یو چیانو ونیو.

پر ۱۳۸ ق،م چې د چین امپراتور وو-تی Wou-ti (۱۴۰ - ۸۷ق،م) د هیوانګ نو د قبیلو له یرغلو او حملو څخه وربرېد، نو خپل یو سفیر یې د چانګ-کین Tchang-kien په نامه یوچیانو ته واستاوه چې له ده سره مرسته وکړي، خو هغوی مرسته ورنه کړه، د دغه سفیر په وینا د آمو په جنوبي سیمو (باختر او بدخشان) کښې د تاهیا (تخار) خلك اوسېدل او د یوه بل چیني مورخ سیو . ماتسین Seu-Matsien (د ۹۰ ق،م شاوخوا) له لیکنې څخه هم څرګندېږي چې یو چیانوتر (۱۲۵ ق،م) پورې لا د آمو په شمالي سیمو کښې ژوند کاوه، او د آمو جنوبي خواته را شیوه شوي نه وو.

يوچي خلك د (۷۰ ق.م) په شاوخوا كښې تر آمو را پوريوتل، او د تخاريانو (تاهيا) په مرسته يې باختر ونيو، تر هغه وروسته د يوچي او تخار تر منځ ګډون راغی، او يو غښتلی او ممتازتكم (عرق) يې منځته راوست چې د كوشي Kushi كوی شانګ . كوشان نامتو قبيله د دغو خلكو له پينځګونو قبيلو څخه وه. د "كوچي" اوسنی كلمه په پښتو او دري دواړو ژبو كښې ددې ريښې نمايندګي كوي. د چين د يوه مورخ د يادونې په اساس د كوشيانو مشر چې كيو . تسيو . كيو . kieu-Tsiu-Kieu نوميد د نورو څلورو قبيلو مشران يې د ځان تابع كړل او په خپله دی" د كوی شانګ پاچا"په نامه وپيژندل شو، له همدې وخته په تاريخ كښې د كوشان كلمې د يوچي ځای ونيو، د دغه تېر لومړی نامتو پاچا د چين د ليكونكيو په وينا همدا كيو . تسيو . كيو(. كوجوله كره كد فيزيس) Kujula-kara-kadphises (د ۴۰م شاوخوا) و، چې پارتيا (خراسان)، كابل او كاپيسا يې ونيول او د غزني په شاوخوا كښې يې د پوتا Pauta خلك هم د ځان تابع كړل چې د فرانسوي"واله د ويوسن" په وينا دا خلك پښتانه وو.

كوشان شاه د خپلې پاچهۍ په اوږده موده كښې وكړای شول چې د يوناني او پارتي پاچهانو پايخوړ(بقايا) له منځه يوسي؛ د آريانا په ټوله خاوره كښې خپل نفوذ ټينګ كړی او دافغانستان د خورا سترې امپراتورۍ بنسټ كښيږدي. دي د ۷۸ م په شاوخوا كښې پر ۸۰ كلنۍ تر ۳۸ كالو پاچهۍ وروسته مړ شوی دی، تر اوسه پورې يوازې د ده راز، راز مسي سكې پيدا شوي دي، چې يوناني او خروشتي ليكنې لري، دده نوم په يوناني كښې" كوزولا كدد فيس" دی چې دده القاب يې "ديندار،د آسمان زوی، شاهنشاه" ليكلی دی. (وګورئ ۲۹ مه نومره عكس).

د ستر كوشانشاه لومړي كد فيزيس تر مړينې وروسته يې زوی دويم

ويمه . كد فيزيس Wema-Kadphises د ۱۱۰م تر شاوخوا پورې حكمراني وكړه او پر ۸۰ كلنۍ وفات شو. (وګورئ ۳۰ مه نومره عكس). دی لومړی كوشانی شهنشاه دی چې د خپل هېواد وېش يې ختيز خواته د ګنګا تر غاړو پورې رسولی و. خو چې د چين د پاچا در بارته يې خپل استازی (سفير) واستاوه او د هغه لور يې ځانته وغوښتله او دا غوښتنه يې رد شوه، نو پر ۹۰ م كال يې اويا زره سپاره د خپل نايب (سی Si) په مشرۍ د پامير له لارې ختيز چين ته د يرغل له پاره ولېږل او د چينی جنرال پان . چاو په لاس يې ماتې وخوړه، د چين امپراتور Ho-Ti هو . تي ته يې كلنګ(باج) وركړ، خو تر هغه وروسته يې درومن له امپراتورۍ سره خپل اړيكي ټينګ كړل او پر ۹۹م كال يې خپل استازی د روما امپراتور "تراجان" دربارته استولی و، او له هغه هېواد سره يې تجارتی او فرهنګي راوابط درلودل، چې دده، د عصر په سكو كښې درومن د سكو جوړولو د هنر پيښې (تقليد) څرګندې دي او پر هغو باندې دستر كوشانشاه د يوه پوتره Deva-putra (خداوند زاده) القاب ليدل كېږي چې دفغ پور(فغفور) د لقب مانا ده، دده مړينه د ۱۱۰ م كال په شاوخوا كښې ګڼلې شوې ده. تر ده وروسته په تاريخ كښې ۲۰ كاله خلا شته چې په دې موده كښې له لرغونيو آثارو او سكو څخه تر اوسه د يوپاچا وجود نه دی څرګند شوی ځينی د سوتر ميګاس (لوي ژغورونكی) سكې په دې خلا كښې ځايوي، خو غالب اټكل دادی چې دا سړی په هند كښې دويمه نايب السلطنه و.

په هر صورت د لويو كوشانيانو شهنشاهي د ۱۲۵ م يا د ۱۴۴م په شاوخوا كښې يو چاته ورسيدله چې كنيشكه Kanishka نوميد، او ښايي چې د كد فيزيس له كورنۍ سره يې د خپلوۍ روابط هم درلودل، خو دی ديوه لوی كهاله موسس دی چې د ميلاد د دريمې پيړۍ تر منځ پورې يې زموږ په

هېواد کښې پاچهي کړې او خپله واکمني یې په هند کښې هم پراخه کړې ده.

د کنیشکه د شهنشاهۍ مرکز په ژمي کښې پوروشاپوره (پېښور) او په دوبي کښې د کاپیسه بګرام و، چې د هېواد ختیز ویش یې د هند تر بنارس رسیده او د لوېدیځ خواته په پارت پورې نښتی و، د شمال لورې ته یې کاشغر، یار کنډ او ختن هم ونیول د چین له امپراتوره یې یرغمل واخیستل؛ بودایي دین یې ومانه؛ د اشوکا غوندې یې د هغه دین تبلیغ او خپرولو ته ملاوتړله؛ د بودایانو څلورمه لویه دیني جرګه یې چې پېنځو سوو پوهانو برخه په کښې اخیستې وه د کشمیر په سرینګر کښې د هغو اختلافاتو د لیرې کولو له پاره جوړه کړه چې د هغه دین د روحاني طبقو تر منځ پیدا شوي و، په بودایي دین کښې بدعتونه او پساتونه پېښ شوي وو، او پر خپل اصالت پاتې نه وو، هر پلوته بېلې بېلې ډلې منځ ته راغلې وې نو په دې جرګه کښې چې د کنیشکه د دربار پوهان او د ګندهاره علما هم په کښې و، د اووم بودایي پیشوا د ګندهاره د لوی عالم واسو میتره Vasumitra په مشر تابه جوړه شوې وه داسې فیصله وشوه چې دهینه یا نه Hina - Yana د کوچنۍ بګۍ - کوچني مذهب لرغونی مذهب چې د بودا تر مړیني راپه دې خوا یې پېنځه پیړۍ رواج موندلی و تعدیل او اصلاح شی، او دا مذهب چې د سپېڅلي تقوا او نفس د تهذیب سپارښتنه یې کوله د مهایانه Maha-yana په لوی مذهب تعدیل شو، چې د ناګار جونه Nagarjuna نومې عالم له خوا ترتیب شوی و. په بودایي لوی مذهب کښې چې ورسته یې په ختیزه آریانه کښې هم رواج وموند، د کوچني مذهب د اخلاقي سپېڅلیو د ساتیرو پر ځای داسې ښوول کېده چې یو سړی باید د بود یستوه Bodhisattva روښانه شوي راتلونکي بودا مقام ته لوړ شی، او هم د بودا د پېښې یا نورو نخښو ښوولو پر ځای باید د ده تړوله او بشپړه مجسمه لکه د آریانه نور ارباب انواع چې

د یونانو باختري په صنعت کښې یې رواج و، ونمانځل شي.

د هند د جنوبي ژبې "پالي" پر ځای دې د سنسکریټ ژبه مذهبي ژبه شي، په همدې سبب پخواني کوچنی مذهب جنوبي مذهب، او مهایانه د شمال مذهب ګڼل کېږي. هغه وخت چې لوی کوشانشاه بودایي دین ومانه، نو پر خپلو سکو یې چې پخوا د آریانه نور ارباب انواع کښل د بودا بشپړ صورت وکیښ، په دې توګه نو د لوی مذهب طرفدارانو وکړای شول چې خپل ځانونه له کوچني مذهب څخه بېل او په ماوراء الطبیعه مسالو کښې خپل عقاید او د بودایت په عالم کښې د ژوندانه دساتیر خپاره او د خپلو نویو ګروهو تفسیرونه بشپړ کړي، په هغه زمانه کښې د کنیشکه تر دربار پرته بل داسې دربار چې په متبحرو پوهانو عالمانو ډك وای نه شو لیدل کیدای چې په هغه کښې دلوی مذهب پر موسس "ناګار جونه" سربېره نور پوهان هم وو، لکه: ((اسوه ګهوشا Asvaghosha د حماسیاتو او هسکو ډرامو لیکونکی د بودهه چریته مؤلف او ساري پوتره پره کره نه، د طبي علومو ستر لیکونکی چره که، د دربار دینی مشاور پارسوا، سنګهه رکشه، او سدره سنه (هغه مبلغ چې کنیشکه یې بودایي دین ته واړا وه.))

د کنیشکه په وختو کښې د ده په ټول ارت هېواد کښې خورا ډېر بودایي معبدونه او سنګارامې ودانې شوې چې له هغې جملې څخه دهیون تسنګ په وینا یو د "شا- لو- کیا" معبدو، چې چیني یرغملانو ودان کړی و، په هغه کښې یې د مها کاله د لوی بت په پښو کښې خزانه هم ښخه کړې وه چې که دا سنګهارا مه ورانه شي بیرته یې په هغو پیسو ودانه کړي. اوس د دغه لوی بودایي معبد نښې بګرام ته دوه کیلو متره ورځیرمه د شترك پر غونډۍ (پوزه شترك) کښې ښکاره شوي او هلته انځور شوې ودانۍ او ښکلې مجسمې له ځمکې راوتلي دي.

د دویم لوی معبد آثار چې کنیشکه خپل ژمني تاتوبي پېښور ته نژدې ودان کړی و، د شهرشاهي جنوب ختیز ته د ۱۵۰ فټه جګ معبد کنډوالې دي، هغه یې په خوارا عظمت د بودا د کچکول Patra-Chity د ساتنې له پاره ودان کړی و، د دغه معبد په اړندو ودانیو کښې د اووسوو په شاوخوا کښې بودایي راهبان اوسېدل. د هیون تسنګ په وینا دا کچکول وروسته کندهار ته وړل شوی و (چې پر ۱۳۰۴ ش کال د کابل موزیم ته راوړل شو) وایي چې د بودا دا کچکول په شپږ مې میلادي پیړۍ کښې هغه وخته چې شاه کیپین (کابل) ګندهاره ونیو کندهار ته یووړل شو.

دغه معبد ته نژدې سل فټه جګه د پیپل ونه ولاړه وه چې د هغه وخت د خلکو په عقیده بودا د هغې تر سیوري لاندې کښېنستلی و، او همدلته یې د بودایي دین روزونکي شهنشا، کنیشکه د زیږېدو پیشګویي کړې وه. همدارنګه کنیشکه، د دې مقدسې ونې جنوب ته یوه لویه ستوپه جوړه کړه چې د فاهیان په وینا د ۴۷۰ فټو په شاوخوا کښې لوړه، او په قیمتي جواهرو ښکلې شوې وه؛ چې اوس یې آثار د پېښور جنوب ته نیم میل لیرې د "شاه چې ډهیرۍ" په شپږ ګزه غولي کښې پیدا شوي دي؛ او ډاکټر سپونر پر ۱۹۰۹ کال د هغې ستوپې له کنډوالې څخه یوه فلزي انځور شوې سندوخچه کشف کړه، چې پر هغې د کنیشکه ولاړ تصویر کښلی شوی و، او په سندوخچه کښې د بودا مقدس آثار وو، چې دلارډ کرزن له خوا د برما بودایانو ته ورکړل شوه د هغې سندوخچې یوه مهمه لیکنه داسې ژباړل شوې ده:

"دآګیسله Agisala خدمتګار مهاسینه په سنګهارامه کښې د کنیشکه د ویهاري د کار څارندوی" په هر صورت کنیشکه د افغانستان د کوشانیانو له سترو پاچهانو څخه دی (وګورئ ۳۱ مه نومره عکس). چې د

ده له راتلو سره په دې خاوره کښې د اداري یو مرکزي واک او د مدنیت او فکر پیدا کېده منځته راغله او څنګه چې دده شهنشاهي ۲۲ کاله ګټل شوې ده، نو څکه دده مړینه د ۱۵۱م په شاوخوا کښې اټکلیدای شي چې په دغه وخت کښې به دی د ختن په سیمو او د چین او سغد ترمنځ په غرو کښې مړوي.

د کنیشکه تر مړینې وروسته د ده هېواد د ده د زامنو تر منځ وویشل شو، او واسیشکه ـ Vasishka زوی یې چې د هند په ماتوره کښې نایب السطنه و دده پر ځای کښیناست، که څه هم دده کومه سکه لاس ته نه ده راغلې خو ماتوره ته نژدې په یوه ډبرلیك کښې چې د کنیشکه د سلطنت پر ۲۴ کال لیکلې شوې ده، او هم په دوو نورو لیکنو کښې چې دده د جلوس پر ۲۶ ـ ۲۹ کلو پورې اړه لري، دده د زوی نوم لیکل شوی دی او له دې څخه څرګندیږي چې دی د ۱۴۵ څخه تر ۱۶۰ پورې په هند کښې حکمران و، چې زوی یې هم د کنیشکه په نامه یادیده او ده ته یې دویم کنیشکه وایه، اباسیند ته نژدې د آرا په ډبرلیك کښې د ده نوم په څرګند ډول په خروشتي لیکدود" واجشکه پوتره کنیشکه" یعنې واسیشکه د کنیشکه زوی لیکل شوی دی.

همدارنګه کنیشکه یو بل زوی د هوویشکه Huvishka په نامه درلود چې د کنیشکه د جلوس د ۳۳ کال په شاوخوا کښې دده د شهنشاهۍ د ختیز ولایت حکمران و، خو د جلوس د ۴۰ کال په شاوخوا کښې (=۱۶۹م) د مهاراجه د یوه پوتره (خداوند زاده شهنشاه) په نامه یاد شو او څرګنده ده چې تر دې دمخه یې بشپړه خپلواکي نه درلوده. خو وروسته یې سکه وهلې ده او داسې معلومیږي چې ده په هند کښې او دده وړره دویم کنشکه په آریانه کښې پاچهي کړله، مګر د پاچهۍ په ۵۱ کال (د ۱۸۰ م شاوخوا) د

هوویشکه نفوذ تر کابل پورې رسېده، هغه ډبرلیك کښې چې د وردګو په خوات کښې لاس ته راغلی دی، دی د مهاراجه (شهنشاه) په عنوان بلل شوی دی او له بګرامه هم د ده ډېرې سکې کشف شوې دي، په دې توګه د ده د هېواد ویش ختیځ خواته تر کشمیره او د هند تر ماتوره پورې رسېده، ده په ماتوره کښې یو شاندار معبد پخپل نامه ودان کړی و، پرسکو یې هم په یوناني لیکدود "شانن شا او ویشکی کوشان" یعنې شاهنشاه هویشکه کوشان لیکلی شوي، په کشمیر کښې یې د "هوشکه پوره" ښار ودان کړی دی، او د ده د مړینې کال یې د ۱۸۲ م شاوخوا کښې لیکلی دی.

د دغه کهاله بل شهزاده واسوشکه Vasushka دی چې په هندي آثارو کښې یې واسودیوه Vasu-Diva بللی دی، ده په هند کښې د ۱۸۲ م په شاوخوا کښې پاچهي کوله، خو آریانه ته یې نفوذ، نه و رارسیدلی، پرسکه یې په یوناني لیکدود د "شاناناشا ـ یاشانن شا ـ شهنشاه" عنوان شته، خو ترده وروسته مود دې کهاله بل پاچا نه دی پېژندلی.

د لویو کوشانیانو دوره د ۱۲۵ م په شاوخوا کښې د کنیشکه له جلوسه پیل او د ۲۵۰ م په شاوخوا کښې پر واسوشکه ختمیږي، چې په اټکلي ډول یوه پېړۍ او د پېړۍ څلورمه شي. په دې دوره کښې زموږ د هېواد ویدی او اوېستایي لرغوني فکري او فرهنګي مبادي د هخامنشي ـ یوناني ـ هندي او بودایي مدنیتو له آثارو سره ګډ شوي، او د شمالي توراني آریایانو د ساکانو وسیتی تهذیبی عناصر هم په کښې داخل شول او یو ډېر غښتلی افغاني فرهنګ یې منځ ته راوړ، چې د دین نمانځنې له مخې یې بشپړه آزادي درلوده، له سپېڅلي او رمز دیسنایی اتشکدو سره بودایي سټو یې ولاړې وې چې کنیشکه او زامن یې د بودایي دین ټینګ روزونکي او نمانځونکي وو، خو بیا هم د کوشانیو په ټول ارت هېواد کښې د نورو

ادیا نو معبدونه او نمانځونکي هم وو. لکه د بغلان د مهادژ په معبد کښې، چې د کشف شوي ډبرلیك له مخې د کنیشکه په وخت کښې جوړ شوی او بیا د ۱٦۰م په شاوخوا کښې یعنې د کنیشکه د جلوس د ۳۱ کال په پسرلي کښې یې ترمیم کړی دی د مقدس اوراو د زردشتي معبد آثار پیدا شوي دي او د هغه معبد ترمیم کوونکی نوکونزیکی نومېد چې د ماریګ Marig له کورنۍ څخه و چې د فرانسوي څېړونکي مریك په وینا دا فامیلی نوم د دوو ورونو له نامه سره د وردګو د خوات په خروشتي ډبرلیك کښې هم راغلي دي، حال دا چې د بغلان د مهادژ په معبد کښې د اور نمانځنې آثار او د خوات په ډبرلیك کښې د بودایي دین نخښې څرګندې دي او دا معبد د کنیشکه د جلوس پر ۵۱ کال د (۱۸۰م) شاوخوا ودان شوی دی، د دواړو ترمنځ یوازې شل کاله واټن شته دی.

په هغه عصر کښې د دیني عقایدو د آزادۍ بل مظهر دادی: په ټکسیلا کښې چې د بودایي تهذیب مرکز و، د اتشکدې د ودانۍ دیوالونه شته چې ۱۵۸ فټه اوږدوالی او ۸۵ فټه پلنوالی لري او د ستنو د جوړښت او معمارۍ سلیقه یې یوناني ده، دا څرګنده ده چې د یونانو باختري د مدنیت تر خپرېدو وروسته جوړه شوې ده، پردې سربېره هلته اتشکده، بودایي معبدونه او برهمني بود تون هم و، چې البته د هر دین پیروانو په آزادۍ سره د خپل دین مناسك پر ځای کول.

د ژبې او لیکدود له مخې هم کوشاني فرهنګ ځکه غني و، چې په سکو او د معبدو په ډبرلیکونو کښې یې یوناني، برهمني او خروشتي لیکدود استعمالاوه او د بغلان د مهادژ په ډبرلیك کښې په پخوانۍ تخاري دري ژبه داسې مطالب لیکل شوي چې پښتو ته ډېر نژدې دي، خو په خروشتي لیکدود کښې یې سنسکریټ او پراکریتو ژبې هم استعمالولې،

همدارنګه د هغه وخت په افغانستان کښې د برهمني ليك نخښې هم ليدل کېږي او هغه ليکدود چې د کوشانيانو په عصر کښې د يوناني الفبا له تغييره منځته راغلي ځينو څېړونکيو پوهانو هغه "يونانو کوشاني" ليك بللى، چې تر ميلادي پېړۍ او د هيون تسنګ د راتګ تر مهاله پورې لاو، او له کېڼې خوا څخه ښۍ خواته ليکل کېده چې (٢٥) توري يې درلودل (وګورئ ٣٢ مه نومره عکس).

په هغو اسنادو کښې چې د بغلان د سره کوتل د کوشاني او کنيشکه (د ١٣٠م د شاوخوا) د معبد له کيندنو څخه لاس ته راغلي داسې څرګندېږي چې کوشانيانو د دغه هېواد د افکارو، فرهنګ او صنعت په جوړښت کښې چې هغه ته د ګريکو بوديك تر دورې وروسته د "افغاني فرهنګ" يوه ټاکلې او ځانګړې دوره ويل کيداى شي، څرګندې کارنامې کړي، چې له هغې ډلې څخه د شاه نمانځنې ځانګړی قانون دی چې د بودايي او زردشتي (سپيڅلي اور) د افکارو د پايځوړ له عناصرو سره يې په خپلو معبدو کښې د پاچهانو مجسمې او بتان هم ايښي دي موږ د دغه آيين پايځوړ (بقايا) د اسلامي دورې په سر کښې د غزني او باميان د دروازې په مزګت کښې ګورو چې د لويك د کهاله وروستنى پاچا د خپل لوى نيکه لويك مجسمه د بت ماتوونکيو مسلمانانو له وېرې د سپينو زرو په تابوت کښې ايښې او په هغه مزګت کښې چې پخوا د شاه پرستۍ خاص معبدو په ځمکه کښې ښخه کړې ده. دا مطلب د غزني په تاريخ کښې راوړل شوی و.

فرانسوي موسيسو فوشه وايي چې: "کوشاني صنعت ددې دورې له ابتکارو څخه بلل کيداى شي، ځکه چې د دې دورې د سټوپو نوعيت د آشو-کا د زمانې له ودانيو څخه په ډېره آسانۍ بيلېږي او د آشو کا سټوپې د ايران د فلات لوړو ته نه دي راغلي، خو د کنيشکه او د ده د ځاى ناستو کسانو

سټوپو په آسانۍ سره هند ته لار پيدا کړې ده، او ان د نوي پايتخت پوروشا-پوره (پيښور) د ختيځ په شاوخوا کښې د کوشان امپراتور خورا لوى بود تون ودان کړی دی."

د کتور هرمان ګويتز چې د هند په اړه د څېړنو الماني استاد دی د کوشاني دورې د هنر په اړه وايي:

"يوناني هنر د هندي هنر شکل ته تغيير ورکړ او د ګندهارا د آرټ مکتب بڼه يې پيدا کړه، خو دغه هنر ته بايد لږ د يوناني او بودايي طرز پراخوالى وويل شي، بلکې اصلاً د ايران ختيز خوا (آريانه) د طرز پراخوالى دی چې ورسره سم يې د جنوب ختيز ساکانو د قبيلو او کوشانيانو تر حکمرانۍ لاندې پراختيا موندلې ده، تر ٣ - ٤ پېړۍ پورې لکه د کشمير د هروان په معبدو کښې چې ليدل کېږي بيخې خالص هنر پاتې شوی د دغو خلکو يرغل د يونان بلخ او هند دولتونه له منځه وړي دي، او داسې هنري منځته راوړی چې د ايران د فلات په ختيز پورې اړه لري او د لوېديز ايران او هخامنشي له هنر څخه اخيستل شوی نه دی."

په دې ډول نور د افغانستان د کوشاني دورې مدنيت ددې خاورې يو خاص تمدن او په دغه هېواد کښې زېږېدلی فرهنګ دی چې د ودانۍ جوړولو، هيکل تړولو، مجسمه جوړولو، ژبې، سکې وهلو او کاليو اغوستلو د هنرو له مخې بيخې افغاني خصوصيت لري، د مثال په توګه، سره له دې چې د دغو پاچهانو پر سکو په يوناني، خروشتي او هندي ژبو او ليکدودو ليکنې شوي خو بيا هم د دري، تخاري ژبې کلمات چې د همدې اوسنۍ ژبې مور ده هم ليدل کېږي لکه شا(ـ شاه)، شاناناشا (ـ شهنشاه) او فر (ـ برم او عظمت) چې د پخوانۍ دري ژبې کلمات دي، د کوشاني مدنيت ډېر ښه ښکارندوی د بغلان د نوشاد د مهادژ د مندر (معبد) کنډوالې دي، چې په

سره کوتل کښې له ځمکې څخه راوتلي او د زردشت د مقدس اور د نمانځنې خورا لوی ځای و، هلته لیکنې، مجسمې، سکې او د پخوانیو ودانیو دوهې (اتشګاه) آثار کشف شوي دي.

په دغه لرغوني معبد کښې پر یوه ډبره د لیکل شوي مضمون درې نسخې لاس ته راغلې، چې اصلي او یقیني نسخه یې د معبد د پورتنیو کنډوالو له خاورو څخه را ویستل شوې، دا یوه هواره شاخه ده چې کین اړخ یې ۱۲۷ سانتي متره، ښی اړخ یې ۱۱۰ - پورتنی اړخ یې ۱۳۲ - او لاندینی اړخ یې ۱۲۵ سانتي متره دی، پر هغې (۲۵) لیکې چې (۹۴۷) شکسته یوناني توري او (۱۶۰) کلمې لري لیکلې شوي دي (وګورئ ۳۳ مه نومره عکس).

د معبد په کښته پوړ کښې یې د یوې لویې ځا کنده موندل شوې چې دیوالونه یې په منظم ډول په ډبرو راپورته شوي، د دیوال د دغو ډبرو تر منځ د مسطحو ډبرو ټوټې پیداشوې چې پر هرې ټوټې په همهغه شکسته یوناني لیکدود لیکنې وې، همدا چې د ډبرو دا ټوټې څنګ تر څنګ سره کېښېښوول شوې نو ځرګنده شوه چې د دغو ټوټو لیکنې د ځینو کلمو په لړ املایي اختلاف همهغه د پورتنی شاخې مضمون و، د ډبرو دا ټوټې (۲۱) وې چې په مختلف سور او اوږدوالي د ډبرلیك دویمه نسخه ځنې جوړېږي، او(۲۷) لیکې لري، چې د لیك او املا د ښکلا له مخې دویمه درجه ګڼل کېږي، خو دریمه نسخه د ډبرو پر (۳۲) ټوټو په (۲۷) لیکو کښې لیکلې شوې چې لیکدود یې ډېر بې تناسبه او ناوړه دی، په املا کښې یې هم ځینې کلمات له هغو نورو دوو نسخو سره توپیر لري داچې دا (۵۳) لیك لرونکې د ډبرو ټوټې یې ولې د ځاپه دیوال کښې کارولې دي؟ د دې پوښتنې ځواب تر اوسه ځرګند نه دی دا درې واړه نسخې د کابل په موزیم کښې شته، د

ډبرلیك له مضمون څخه ځرګندېږي چې د بك لنګ (بغلان) اصلي بنسټ اېښوونکی کنیشکه و (د ۱۳۰ م شاوخوا) دغه نامتو او بریمن بګ شاه (لوی پاچا) د بغلان مالیز (مهاذږ او مندر) (معبد) ودان کړی و، چې هغه یې نوشاده هم باله، خو د کنیشکه تر مړینې وروسته (د ۱۵۱ شاوخوا) د دغه معبد اوبه وچې شوې، نو ځکه د مقدس اور نمانځونکي له دغه ځایه لاړل، او معبد یې پرېښوو، خو چې د کنشکه د عهد د ۳۱ کال د پسرلي د حمل (نیسان) پر میاشت (د ۱۶۰ م شاوخوا) هغه وخت چې شاه بغپور لویك بوسر د شېزو ګرګ اروابناد (مرحوم) زوی د کوشاني شهنشاهی تر اثر لاندې په دغه هېواد کښې حکومت کاوه، د هغه وخت یو سړی چې "نوکونزوك" نومېد او د خداوند او ایومن نوبخت (پاچااو د هغه د وزیر) په فرمان یې د ماریګ د کورنی د کنارنګی منصب لاره، د نوموړي نویك بوسر له خوا فریستار آب (د اوبو رسولو مامور) و، بګ لنګ ته راغئ، او د هغه نوشاد او مندر د بیرته ودانولو له پاره یې ځا وکینده او د هغه بنسټ یې په ډبرینو ځښتو کښېښوو او په هغه پوري یې یو ارت غولی هم ونښلاوه؛ چې تر اوبو پیدا کېدو وروسته، د نوشاد معبد بیا استوګن او ودان شو، او اور نمانځونکي هلته راغونډ شول.

د ډبرلیك په پای کښې څو تنو چې د هغه مندر په بېرته ودانولو کښې یې ونډه اخیستې وه لاسلیك کړی دی چې نومونه یې دادي:

بورزو مهر - کوز ګاشکي پور - نوکونزیکي، کنارنګ ماریګ، ایمن نوبخت، مهره من، بورزو مهر، پورا مهره من.

هغه ژبه چې په یوناني لیکدود ددې مهمې تاریخي ډبرې په لیکنه کښې کار ځنې اخیستل شوی دی بې له شکه د همدې اوسنی دري ژبې پخوانی شکل دی چې د ګډو توریو او ګډ ګرامر د استعمال له مخې له پښتو

سره خورا زیات نژدیوالی لري، د مثال په توګه: آب - فریستار آب(د اوبو ر سولو مامور)، شا (شاه)، بګ لنګ (بغلان)، بګ شا (لوی شاه)، مالیز (مهادژ) انند (په پښتو د بهره ور په مانا) سا (ځا)، ناموبرګک (نامور) کرد (د کاف په زیر د کردن ـ کړني له مصدر څخه د ودانولو په مانا) فروګرد (پوره کدر ـ پوره کړ ـ تمام کرد) تادي (په پښتو د تلوار په مانا) ستا د (د لومړی توری په سکون ـ ایستاد) ایر (د آتشګاه په مانا چې په وزیری پښتو کښې هم تر اوسه "ایر" د "اور" په مانا دی او ایرې خاکستر ته وایي) فري (فرا) خودي (خدای) بګ پوهر (فغفور) الو (په پښتو او دری کښې اروا) ایوګ او دوهیرس (ـ بودیرش)، نیسان (حمل) ما (ماه ـ میاشت) مال (په پښتو مهال د وخت په مانا دی) کند (د کندن ـ کیندل مطلقه ماضي) نوشال (نوشاد) فرومان (د لومړي توري په سکون ـ فرمان).

د فرانسي هیئت کیندونکي پوهان وایي: دا لوی او له برمه ډک معبد په وروستیو زمانو کښې د خورا مدهش اور لګیدو له امله نړیدلی دی، لکه چې د ودانۍ په مرکزي شبستان، کوشکنو او برنډه کښې د ایرو پنډې طبقې شته او هم د نوشاد په دواړو اصلي او فرعي اتشکدو کښې د اور لګیدلو نخښې لیدلې کېږي، ښایي دا اور د (۲۴۰ م) په شاوخوا کښې د ساساني لومړي شاپور د فتوحاتو په وختو کښې په قصدي او عمدي توګه لګېدلی وي.

د نوموړي ډبرلیک له کتنې او څېړنې څخه دې نتیجې ته رسېږو چې په لومړۍ او دویمه میلادي پیړۍ کښې دري ژبه په همغه لرغوني شکل په تخارستان او کوشاني دربار کښې د لیکنو او دفتر ژبه وه، حال داچې په همدغو وختو کښې په لوېدیز او شمالي ایران کښې په پهلوي ژبه خبرې کېدې او دیني او درباري ژبه وه، پر یوه مهال په دوو ختیزو او لوېدیزو

دربارو کښې د دوو ژبو له دغه نژدیوالي څخه پوهېږو چې دري ژبه له پهلوي ژبې څخه زیږېدلی نه ده او له لوېدیځه ختیځ ته نه ده راغلې، بلکې د افغانستان وطني ژبه او له پښتو سره یې ریښه یوه او نژدې ده.

څنګه چې د یوې ژبې د پیدایښت مرحلې په آني او ارتجالي توګه نه دي نو باید وویل شي چې پخوانۍ دري ژبه د ساکانو او کوشانیانو تر مهاجرت دمخه هم په تخارستان کښې وه، خو د یونانیانو له تسلط سره یوناني ژبه پر دمخه شوه او د سکندر د اخلافو د دربار، دفتر او سکې ژبه وه، هغه وخت شمالي آریایي نژاده قبیلې تر آمو سینده راپورې وتې او په تخارستان او باختر کښې مېشتې شوې او بیا یې ټوله آریانه تر لاس لاندې کړه، دغه وخت به نودري ژبه د دربار او لیکنې ژبه ګرځېدلې وې، چې همدا ډبرلیک د هغې رسمي ځای ا و شهرت ثابتوي.

د کوشانیانو پایڅوړ اود هپتالیانو منځته راتلك

تر کنیشکه پاتې کسانو د ۲۲۵م کال تر شاوخوا پورې حکومت وکړ، بودايي دين هم په دې دوو پېړيو کښې بيخي دود شو او مخ پر خپرېدو و. خو د دغه دين منفي او فنايي روحيي د کوشانيانو له عسکري تابه او هغه قوت سره جوړښت ونه کړ چې د لښکرو پر متهو او فتوحاتو يې تکيه درلوده، او همدا روحيه د ساساني قواو په مقابل کښې د کوشانيانو د ماتې سبب شوه، ځکه نو خلك له دغه دين څخه واوښتل او بيرته خپل برهمني دين ته وګرځېدل، ان د "اګني پورانه" په وينا هندو مفکرانو د کوشانيانو له پاره بودايي دين منل د هغو د پاچهی د زوال لامل بللی و.

پر ۲۲٦م کال اردشیر بابکان د ساسان لمسی په پارس کښې يو ډېر غښتلی سلطنت جوړ کړ، د ده تر مړينې وروسته يې زوی شاپور پر (۲۴۰م) کال پر ځای کښيناست، داسې معلومېږی چې د ساساني سلطنت ويش تر پېښوره رسېدلی او دا ښار اردشير د (۲۳۰م) په شاوخوا کښې نيولی و.

د شاپور په ډبرليك کښې چې د (۲٦۰-۲۷۳م) تر منځ د پارس په نقش رستم کښې کينل شوې ده د پشکی باوره (پېښور) ښار د ساساني پاچهی ختيز وېش بلل شوی او هم د ابګان ABGAN کلمه ياده شوې چې بې له همدغه اوسني "افغان" څخه به بل څه نه وي. څنګه چې دواسو د يود د ۲۲٦م کال ډبرليك هم لاس ته راغلی او دا د هغه پر برهمنيتابه والي دلالت

کوي. نو څرګنده ده چې د کوشانيانو پايڅوړ (بقايا) بېرته برهمني دين ته اوښتي وو، په همدغو وختو کښې ساساني نفوذ تر پېښوره رسېدلی و، چې د دوی په تعبير هغه وخت يې د افغانستان هغو سيمو ته چې تر ساساني نفوذ لاندې وې "کوشان شهر" وايه او د (۲٦۵ م) په شاوخوا کښې دغه ساساني حکومت تر هغه وخته دوام درلود چې سپينو هونانو له تخارستانه خپل فتوحات د هندوکوش جنوب ته تر زابل، سند او کشميره خپاره کړل.

مګر هغو شهزادګانو چې د کوشاني نسل پايڅوړ ته منسوب وو، داو سو ديوه (۱۴۵ ـ ۱۷٦م) تر عصر وروسته د آريانه په لرې غرو او رغو کښې حکمراني کوله، چې ځينو د اسلامي دورې تر دريو سوو کلو پورې هم په دغه هېواد کښې خپل موجوديت ساتلی و، له دوی څخه يوه خپله لور دويم ساساني هرمزدته (۳۰۱ ـ ۳۰۹م) واده کړې وه، له هندي منابعو سره سم، د يوه پوتره، شاهانو خورا ښکلي کوشاني شاهي، سوغاتونه د هند سمودره ګوپتاته استولی وو (د ۳۲۵ م شاوخوا) د کوشاني پايڅوړ له دغو شهزادګانو څخه يو چې کيداره Kidara نومېد د څلورمې ميلادي پيړۍ په منځ کښې پر ګندهاره تر کشميره حکومت کاوه (وګورئ ۳۴ نومره عکس)، چې په همدغه نامه څو نور کسان هم پېژندل شوي دي د چيني سرچينو په اساس د هغوی پايتخت هم پېښور و، دوی په چيني نامه" کی ـ تو ـ لو" بلل کېدل، او د ژوان له قبيلو سره يې جګړې درلوده او له باختره وتلی په کابل او ګندهاره کښې يې يو سلطنت جوړ کړی و د دوی په وختو کښې دښيښې جوړولو صنعت د آريانه سوداګرو په واسطه په چين کښې وده کړې وه.

د کيداره له سکو څخه داسې څرګندېږي چې په لومړ ی سر کښې تر ساساني اغېزې لاندې و خو وروسته خپلواك شوی دی، د دې سلسلې دويم پاچا "پيرو" نومېد چې د "کيداره" زوی و او د ساساني واکمنۍ تر اغېزې لاندې يې سکه وهله، د ده سکې په برهمي او پهلوي دواړو خطوشته،

له دې څخه معلومېږي چې په همدغو وختو کښې د ساساني مدنیت نفوذ خپور شوی او د ساساني وخت پهلوی لیك دود و.

الماني څېړونکي مار کوارټ درومن د یوه منصبدار په حواله وایي ساساني دویم شاپور د (٣٥٠م) او (٣٥٨م) تر منځ له خیونیانو او کوشانیانو سره چې په کابل، زابل، تخار او باختر کښې اوسېدل، جګړې کړې دي، ددې قبیلو مشرګرومیاتس Grumbates و، چې شاپور پر (٣٥٨م) ورسره روغه وکړه، دې قبیلو درومنیانو په جګړه کښې له شاپور سره مرسته کوله او داسې اټکل کېدای شي چې د ٣٥٦م په شاوخوا کښې کابل د شاپور لاس ته ورغلی و، ځکه چې پر همدغه کال د کابل قاضي القضاة "سلوك" په تخت جمشید کښې یوه ډبرلیك لیکلې او په هغې کښې دعا کوي چې شاپور دی کابل ته روغ رمټ راوګرځي. له دې څخه ځرګندېږي چې په دغه کال ساساني شاپور له کیداریانو سره د ګندهاره په ولایت کې جنګ کاوه، ښکاري چې دا سیمه یې تر (٣٥٦م) پخوا نیولې وه، کیداره په ګندهاره کښې سکه وهلې ده، چې د کنیشکه د عهد پر ٢٣٩ کال د ٣٦٧م په شاوخوا کښې وه.

د کیداریانو نفوذ تر تالقانه او د مسرو روډ تر ناوې پورې رسېدلی و، چې په دغه ځای کښې یې د بهرام له زوی دویم یزد ګرد سره (٤٣٩ ـ ٤٥٧م) چې ساسانی پاچا و، جګړه وکړه او پرشا یې وشاړه، پاچا د خپل ژوند تر پایه په همدغه جګړه کښې اخته پاته شو، تر ده وروسته یې زوی پیروز (٤٥٩ ـ ٤٨٤) زیار ویوست چې کیداریان د ځان تابع کړي، خو دوی ورته ټینګ شول، پر دغه مهال پاچهي کنګ خاس kungkhas د کیداره زوی ته رسېدلې وه، چې ساساني پاچا د خپلې خور په ورکړې سره هغه ته د روغې وړاندیځ وکړ، خو بریالی نه شو کنګخاس هم ګندهاره ته راوګرځېد. د کیداریانو پایتخت په لومړي سر کښې کاپیسا و، چې بیا وروسته د نورو قبیلو د فشار په اغېزه پېښور ته یوورل شو، د دوی د سپینو زرو او مسو

سکې لاس ته راغلې دي چې د کیداره پر خول نوې میاشت لیدل کېږي، رېره نه لري، غوږوالی یې پر غوږ دي، په برهمي لیکدود ورباندې "کیداره کوشان شاه" لیکلي دي او د سکې پر بل مخ یې یو اورتون له دوو ساتندویو سره چې د هر یوه توره په لاس کښې ده ښکارېږي.

بل کیداري پاچا چې (د٣٧٥م شاوخوا) شاوخوا په پېښور کښې د پاچهی، پر تخت کښېناست همهغه "پیرو" دی چې د ده پر سکه نیم تنه تصویر او د پاچهی د نخښې فیته له دوو ښکرو سره چې ښی. او کیڼې خواته کاږه دي لیدل کېږي، کوچنې بریتونه لري او د رېرې پر وېښتانو یې مرغلرې خړېږي، غاړه کی. او غوږوالی لري او پر اوږو یې دوپټه هم شته او په برهمي لیکدود ورباندې "پیروشا" لیکل شوي دي.

د سکې پر شا یو اورتون له دوو توره لرونکیو ساتندو یو سره لیدل کېږي. د کیداریانو له ټولو کشف شویو سکو څخه څرګندېږي چې دوی بودایان نه، بلکه اور نمانځونې وو.

د "پیروشاه" له کلماتو څخه ښکاري چې د دوی ژبه همهغه د بغلان له معبد څخه د کشف شوي ډبرلیك پخوانی. دري ژبه وه.

(وګورئ ٣٥ مه نومره عکس)

تر پیروشاه وروسته بل کیداري پاچا ورهران Varahran (بهرام) هم حکومت کړی چې سکې یې کټ مټ د پیرو شاه سکوته ورته، او قوي احتمال دادی چې د بامیان شیران او غرجستان شاران چې تر اسلامي عصره پورې یې د افغانستان په زړه کښې حکومت کړی د همدغه کیداري کهاله پایڅوړ وي ـ ناصر خسرو قبادیاني هم د غزنویانو په عصر کښې ویلي وو.

استاده بد به بامیان شیری بنشسته بعز دربشین شاری

هپتالیان

د پینځمې میلادي پېړۍ په پیل کښې د کوشانیانو او کیداریانو پایځوړ خپل ځواك د دوو لویو امپراتور یو تر منځ چې ختیځ ته یې د هندي ګوپتایانو امپراتوري او لوېدیځ ته یې د پارس د ساسانیانو شهنشاهي وه . بایلوډ، خو د خپلې ازادۍ او ملي موقعیت ساتنې له پاره یې د دغو دواړو لویو قوتو تر منځ خپل شتوالی ساته.

د ۴۲۵ م کال په شاوخوا کښې د آریایی نژاد سپین رنګې قبیلې چې چینیانو "یی - تی - لی - دو" یونانیانو او رومیانو افتهالیت Ephthalites یا خیونیت Chionites، پارسیانو خیون یا هون Hion یا Hun، په پهلوي، عربي او دري ژبو یې هیتال، هیطل، هیفتال یا هیاطله او د سنسکریټ په هندي سرچینو کښې یې شوته هونه (سپین هونان) بللي دي، د منځنۍ آسیاله ځمکو د هندوکوش شمالي سیمو تخارا او باختر ته د آمو تر سیند راپورې وتې، چې چینیان دوی له هونان هیونګ . نو څخه بیخي جلا بولي او هم بیزانسی مورخ پرو ګوپیوس یې چې د هپتالیانو هممهالی دی پر (۵۶۲م مړ)، دوی په دې سبب له ژیړ پوستو وحشیانو څخه بېل بولي، چې د دوی بڼه سپینه او هم تر هغوی مهذب وو، آن د چیني مؤرخانو په وینا د دوی ژبه هم مغولي یا ترکي نه وه او ښایی چې د ترکي او آریا نه له لهجو څخه یوه ګډه ژبه وي چې د خان . هون نوم یې له همدې ګډون څخه اخیستی دی او

اصلاً همهغه یو . چې ده.

دغو هپتالي خلکو پر ۳۶۰م کال له شماله د جنوب خوا ته تګ پیل کړی او څنګه چې کوشاني کیداریان د دوی د یرغل په ګواښ پوه شول، نو له ساسانیانو څخه یې مرسته وغوښته، خو ورته ټینګ نه شول. لکه چې وویل شول د ګندهاره سیمو ته پر شاشول . خو هپتالیانو چې نوم یې د بدخشان په یفتل او د غزنی د جغتو په هفتاله کښې تر اوسه پاتې دی تر ۴۲۵م کال پورې ټول باختر ونیو او له دغه ځایه یې لوېدیځ خوا ساساني دولت ته ګواښ پیښ کئ، د جنوب ختیځ پلوته یې د کابل، ګندهاره او زابل سیمې ونیولې او د افغانستان غښتلی هپتالي دولت یې جوړ کئ.

هپتالیان هم لکه کوشانیان، کیداریان او ساکیان د دغه هېواد له نورو آریایي نژادو وګړیو او پښتنو سره ګډ شول دوی چې په خپله هم سپین نژادي آریایان، اریایي ژبي او د آریایی فرهنګ خاوندان وو، نو په افغانستان کښې یې یو غښتلی او واکمن نژاد منځته راوست، چې د دوی د پاچهانو جګی پوزې او بڼې کټ مټ د پښتنو قبیلو زلمیانو ته ورته وې. د دغه نامه ریښې په تاریخ کښې په لاندې ډولو په بېلابېلو ژبو کښې پاتې دي، چې په دغه ډول اوښتي دي:

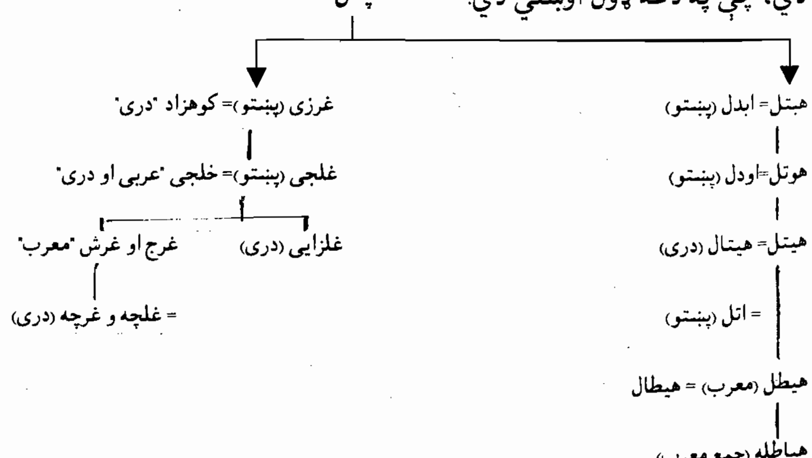

او موړ ګورو چې دا نوم د اودال Odal په شکل د ۱۹ مې پېړۍ تر لومړیو پورې د توریوښو (اوسنی نورستان) په قبایلو کښې تر اوسه شته، دا خلك تر هغه وخته چې په خپل پخواني دین وو او مسلمان شوي نه وو، تر دوی د لاندې ناوونو ټولو خلکو ته اودال ویل. دغه ټکی میسن انګریز چې د امیر دوست محمد خان د پاچاهۍ پر مهال په کابل کې و، د سیاه پوش کافرانو (نورستانیانو) نه اورېدلی و او د خپل سیاحت په یادښتونو کښې یې لیکلی و.

یفتلیان په ټول افغانستان کښې له مروې تر کشمیره خپاره شول او دلته یې ډېر ځواك وموند.

د هیتالي لښکرو لومړی جګړه پر ۴۲۷ م د پارس له ساساني پاچا بهرام ګور سره وه. هیتالي خاقان له خپل دوه سوه پنځوس زریز لښکر سره د مرغاب او مرو رود په سیمو کښې له هغه سره وجنګېد چې په دې جګړه کښې مات او ووژل شو. بهرام ګور د هغه مرصع او زرین خول د آذر بایجان اورتون ته ډالۍ کئ او خپل ورور نرسي یې د لوېديزې آریانه د سیمې نایب السلطنه وټاکه.

پر ۴۳۸ کال د بهرام ګور زوی دویم یزد ګرد پر ساساني تخت کښېناست، دی څو ځل له هغو هیتالیانو سره چې د ګرګان د شمال په چول او په تالقان کښې اوسېدل ونښت، خو په پای کښې یې ماته وکړه او پر ۴۵۷م کال مړشو، ترده وروسته چې لومړی فیروز (۴۵۷ . ۴۸۴م) پاچا شو، د هیاطله مشرتوب هغه پاچا ته رسېدلی و چې اخشونوار (خشنواز) یا اخشوان نومېد، دا وروستی کلمه په تخاري ډبرلیکونو او سندي متنو کښې د پاچا په مانا ده. هیتالي (یفتلي) او ساساني دولتونه د خراسان په شمال کښې سره ونښتل چې په نتیجه کښې پیروز مات او د تالقان سیمه یې دوی

ته پرېښووه، له اخشوان سره یې تړون وکئ چې د پارس دولت به تر دغه ویش تېری نه کوي، تر دوو کالو پورې به پارس هیتالیانو ته خورا زیات کلنګ(خراج) ورکوی او دپارس دید شاه زوی کواذ (قباد) به هم د یرغمل په توګه ورکړي.

خو پیروز د دغه تړون پر خلاف تر څه مودې وروسته پر هیتالیانو یرغل وکړ "په نوموړې حرکت کښې سپهبد بهرام ورسره موافق نه و، همدا وه چې د پارس سپایان د خراسان د شمال په بیابانو کښې تباه شول، او په خپله پیروز هم ووژل شو (۴۸۴م) لور یې د اخشوان لاس ته ورغله چې هغه یې ماندینه کړه؛ د هیتالیانوا کمني له مرو روده تر هراته خپره شوه او ساساني دولت یې باج ته غاړه کښېښووه.

په دې توګه اخشوان وکړای شول چې د آریا نه خاورې یووالی د هریرود له مجرا څخه د کابل او هلمند تر ناوو پورې ټینګ کړي او داسې یو غښتلی دولت منځته راولي، چې د پارس ساسانیانو یې خراج ته غاړه اینبې وي.

هغه مهال چې د هیتالیانو پاچهي په ټوله آریانه کښې ټینګه شوه، د دوی قبیلې په زابل کښې سره یوځای شوې، نو د زابلي پاچهانو په ډبرلیکونو کښې هیتالیانو، ځانته جابوله Jabula یا جیووله Jauvla یعنې زابلي ویلي دي.

د پیروز تر وژلو وروسته یې ورور ولاش (بلاش) پاچا شو، خو تر څلورو کالو وروسته د ده د وزیر "زرمهر" په زیار د پاچهۍ له تخته راپرېووت او ړوند کړی شو. پر ۴۸۸ م کال کواذ (قباد) د پیروز زوی چې د شهزادګۍ په دوره کښې له هیتالیانو سره یرغمل پاتې و، او له دوی سره یې دوستانه اړیکي لرل د ساسانیانو پر تخت کښېناست او د ایران دولت هیتالي

دولت ته خراج ورکاوه، لکه چې دولاش، کواذ او لومړي خسرو پر کشف شو طلايي سکو باندې په کوشاني هپتالي ليکدود ليکنې شته، نو د مارکوارټ په وينا (په ايران شهر ۶۲ کښې) دا سکې يوازې هپتاليانو ته د خراج ورکولو له پاره وهل کيدې.

د هپتاليانو اړيکي له کواذ سره دوستانه وو او آن هغه پيغله چې د هپتالي اخشوان له ملا او د پيروز د لور له نسه وه د کواذ ماندينه شوه، همدا چې د کواذ پاچهي د دښمنو له خوا وګواښېده، دى يې د مزدکي دين د منلو له کبله بېواکه کړ او پر ځاى يې ورور زمياسپ په پاچهۍ ومانه، نو کواذ د افغانستان هپتالي دولت ته پناه راوړه، او پر ۴۹۹ م کال د هپتالي لښکر په مرسته بيرته د پارس پر تخت کښيناست.

لوى هپتالى اخشوان تر ۴۶۰م وروسته د خپلې پاچهۍ په نيمې پېړۍ کښې چې (۴۰) ايالته يې لرل او د پارس له ځمکو څخه نيولې تر ختن، چين او هند پورې خپره وه، لوېديځ خواته يې د ساسانيانو غښتلي پاچهي تر لاس لاندې کړه او ختيځ پلوته يې د هند ګوپتايان پر سر ټکولي وو، ساساني پاچهان بلاش، کواذ او نور يې د ځان تابع کړي او خراج يې ځنې اخيست. تر اخشوان وروسته هپتالى مشهور پاچا توره منه Turamana نومېد (توره من په پښتو د توري او من د کلمو څخه جوړ شوى چې توره د شمشير په مانا او من د فاعليت توري دى - تورمن يعنى شمشيري) چې د هند نيولو هڅه يې وکړه؛ د هند ګوپتا دولت يې وريږداوه او خپل هندى پايتخت يې په سکله Sakala (د پنجاب په اوسني سيالکوټ) کښې وټاکه.

په هند کښې دوو ډبرليکونه د دغه هپتالي (زاولي) توره من نوم ياد کړى، يو يې په سکهر او بل يې په کور کښې، چې "مهاراجه توره منه ساه جاوله" يعنې: "توره من شاه زاولي پاچا" يې بللى دى. له دغه ډبرليك څخه

څرګنديږي چې د (۵۰۰م) پر شاوخوا د توره من د پاچهۍ په لومړيو کلو کښې د ده واکمني پر هند خپره شوې ده.

د توره من مړينه د ۵۲۰ م په شاو خوا کښې اټکل شوې چې تر ده وروسته يې زوى ميهيره کوله Mihirakula د زابلي هپتاليانو د شهنشاهۍ پر تخت کښيناست او د ده د پاچهي په پنځلسم کال (د ۵۱۷ م په شاوخوا کښې) د ده نوم د هند د ګواليا په ډبرليك کښې ياد شوى دى، ده خپل فتوحات د هند تر منځه رسولي او نوم يې سوچه پښتو دى: مير (لمر) - کول - (کهول) کورنۍ يعنې د لمر له کهاله، چې د بدخشان په يوه ليکلې دري تذکره کښې يې نوم په دري مهر پور ترجمه شوى دى، ده د هند سيمه ييز شهزادګان او د ګوپتا کورنۍ پايڅوړ د ځان تابع او باج يې ځنې اخيست او کشمير يې هم ونيو. دى هغه پاچا دى چې د کاسماس Cosmas په کتاب کښې (د ۵۴۷ شاوخوا) د ګولاس Golloss په نامه ياد شو دى چې لښکرو يې له دوو زرو جګړنو پيلانو سره پر هند يرغل کړى او بلخ، باميان او باد غيس يې پوځي مرکزونه وو.

د ميهيره کوله پاچهي د(۵۴۲ م) تر شا وخوا پورې له ويرجنو جګړو او وينو بهېدو سره دوام درلود، د هندي او چيني بودايانو او د بيزانتي راهب په آثارو کښې چې هغه مهال يې شمالى هند ليدلي و، دده، د دهشت او وينو بهولو يادونه شوې، تر دې چې د هند شهزادګانو لکه بهانه ګوپتا د بنګال له سيمه يز امير "د ګو په راجه" او نورو اميرانو سره لاس يو او پر (۵۱۰م) کال يې په يوه سخته جګړه کښې "ميهيره کوله" مات کړ او د کشمير خواته يې وشاړه تر هغه وروسته د ۵۲۸م په شاوخوا کښې د مرکزي هند راجه "واسو د هارمن" د نورو راجګانو په ملاتړ هپتالى لښکر له هنده

وويست "مهيره كوله" د(۵۴۲) كال ياد (۵۵۰) كال پر شاوخوا مړ شو خو نكلونه يې تر ډېرې زمانې پورې په كشمير كښې پاتې وو.

په پېښور موزيم كښې درې هېتالي ډبرليكونه شته چې د وزيرستان په توچي كښې ميندل شوي، پر دغه ډبرليكونو په يوناني او منګولي ليك دود ليك شوى، خو تر اوسه نه دى لوستل شوى.

د پېښور موزيم ۴۱ مه نومره ډبرليك سربېره پر يوناني او منګولي ليك، په كوفي ليك د الله او محمد كلمې هم لري؛ همدارنګه دوه هېتالي ډبرليكونه د كندهار د شمال د روزګان په شالي دره كښې په لويو لويو ډبرو ليدل كېږي چې په يوه ډبره په يوناني ليك د "بګوس شاه زاول مهرزى" يعنې "زاول مهرزى لوى پاچا" ليكل شوى دى، دا پاچا هم بايد همدا ميهيره كوله = مهرزى = مهرپور وګڼو، د ډبرليك الفاظ درې او پښتو ريښې لري.

د ميهيره تر مړينې وروسته هېتالي دولت كمزورى شو او د "خسروانو - شېروان" (۵۳۱ - ۵۷۹م) پر مهال ساساني لښكرو له لوېديځ خوا او توركي قبيلو له شمال پلوه پر هېتاليانو يرغل وكړ او په هغه جګړه كښې چې دغو ملګريو ځواكو په سغد كښې له هېتاليانو سره وكړه پر ۵۶۸م كال يې دوى له پښو وغورځول. فردوسي هم په شاهنامه كښې د هېتال د ماتې يادونه كړې چې موخه يې همدا هېتاليان دي. دا مهال هېتالي دولت رسماً له منځه لاړ او په افغانستان كښې د كوشاني، هېتالي او تركي كورنيو سيمه ييز امارتونه تراسلامي دور پورې پاتې شول، چې وروسته به وښوول شي.

د هېتاليانو د ژبې او فرهنګ آثار په افغاني ژبو (پښتو-درې) او نورو كښې پاتې دي چې يوه نښه يې د {"خان"} لقب تر اوسه پورې د هر افغان له نامه سره تړلى ښكاري. په هند كښې هم هر افغان په دغه نامه

يادېږي او تور خان او مهر ګل هم په پښتو كښې ډېر مروج نومونه دي. همدارنګه د اولس (ملت)، جرګه (د شورا مجلس)، يرغل (ايلغار) لغتونه په پښتو او درې كښې او د سهاك (ساكه)، خلجي (غلجي) او ابدالي (هېتالي)، كشاني (كوشاني) او ميروس (مهرويسه = مهره كوله - د لمر له كهاله) او نور نومونه په افغانستان كښې د ساكيانو، كوشانيانانو او هېتاليانو له مهاله را پاتې دي.

داسې ښكاري چې هېتاليان بودايان نه وو او د خپلو فتوحاتو په وخت كښې يې ډېر بودايي معبدونه وران كړل او د هغه دين پيروان يې ووژل.

هغه وخت چې هيون تسنګ پر ۹ه كال افغانستان ته راغى، د ګندهاره په ولايت كښې يې ډېر خلك او شهزادګان وليدل چې د خپلو معبدو په ترميم اخته وو، چې دا بودايي معبدونه د ده تر راتګ دمخه وران شوي وو، همدا چې پر (۵۲۰م) سانګ - يون چيني ګرځندوى ماوراء النهرته ورسېد، هلته يې وليدل چې هېتالي پاچا د كراستي تر كېږدۍ لاندې د سرو زرو پر تخت ناست او له خپلو څلوېښتو هېوادو راوړلې شوي سوغاتونه يې منل، د هندوكوش په جنوب كښې د بودا د دين دښمن او ورانوونكى همدا "مهره كوله" و.

د هېتاليانو پر سكو چې له هډې - كابل غوربند او نورو ځايو څخه موندل شوي د دوى د پاچهانو څېرې له جګوېزو، غاړګيو او د مرغلرو د غوږواليو او تاجو سره ښكاري چې د كوچيانو ښو ته ورته دي او هم يوناني، پهلوي، سنسكريت ليكنې ورباندې شته، د سكې پر بل مخ د اورتون شكل له دوو غشيو لرونكيو ساتندويانو سره ليدل كېږي، له دې څخه په خپله څرګندېږي چې دوى اتشكدې او رڼاته درناوى درلود، او څنګه چې ددغه مهال د سوريا (لمر) د معابدو آثار د خير خانې په كوتل كښې هم موندل

شوي دي او د زور (سور) او زون لوی معبد د هلمند ها خواته په زمینداو رکښې د اسلامي فتوحاتو تر عصره پورې هم و، نو ویل کېدای شي چې هپتالیانو د اور او لمر رڼا نمانځله او بودایت یې له منځه وړی.

(وګورئ ۱۱ مه نومره عکس)

افغانستان د اسلام د پیدایښت په وخت کښې

د میلادي اوومې پیړۍ په لومړۍ نیمايي کښې چې د اسلام لمر د بطحا له څنډې څخه راخوت، د افغانستان هېواد د محلي حکمرانانو تر اداري او د ختیز او لوېدیز ادیانو تر اغېزې لاندې و. د هېواد لوېدیزه سیمه سیستان، هرات او د هغه شاوخوا د ساسانیانو د دورې تر سیاسي، ادبي او دیني نفوذ لاندې وه، چې ژبه یې پهلوي او دین یې زردشتي و. خو په منځنۍ غربزه سیمه، زابلستان او د کابل سیند د ناوې په ګندهارا، دارغنداو او ترنك په ناوو کښې د هندوکوش د غرو تر لمنو، د هغه شمال ته او د سند تر غاړو پورې د کوشانیانو او یفتلیانو د پایځوړ د داخلي حکمرانانو کورنیو او د دغه هېواد نورو خلکو حکومت کاوه، چې بودايي او برهمني دینونه یې لرل، د دوی ثقافت، دین او ائین ښخي محلي بڼه موندلې وه، داسې ښکاري چې د میلادي پېړیو له پیله په دغه هېواد کښې د عقیدې او نمانځنې خپلواکي وه، هرې خواته د راز راز دیانتو معبدونه ودان وو، او په میلادي لومړنیو پېنځو پېړیو کښې د ګریکو بودیك صنعت، مدنیت، ګډ تمدن او ادیان د خپل تقاطع او ښتون په ځای کښې یعنې د ټکسیلا او د هلمند د ناوې د سیمو تر منځ او شمالاً تر بلخ او تخارستان پورې موجود وو، د

افغانستان خلکو د دغه ګډ مدنیت په موندلو کښې لاس درلود، تر اوومې پیړۍ او د اسلام د دین تر راتلو پورې په هېواد کښې بودایي - زردشتي - لمر پرستي - شیوایي - مسیحي - نسطوري دیانتو او د ځینو ارباب انو اعواو محلي معبودانو نمانځلو دود لاره.

د هغه مهال لیکدودونه خر و شتهی - پهلوی - سره دا ناګري سنسکریټ، یوناني منګولي وو، چې د دغه هر یوه لیکدود نخښې له ځمکې څخه موندل شوې دي.

د همدغه عصر له ژبو څخه دری (تخاري) پښتو، پهلوی او پراکریت ژبې وې چې د هغوی د تاریخي روایاتو او آثارو د کتنې له مخې یې په افغانسان کښې څرک موندلای شو.

چیني او بودایي ګرځندوی هیون تسنګ چې پر ۹هـ کال افغانستان ته راغلی و، د دغه هېواد د ختیز او شمالي سیمو د خلکو ټولنیز سیاسي او فکري اوضاع په تفصیل سره لیکلي، او وایي: په دې سیمو کښې د بودایي لوی او کوچني مذهب دواړو پیروان خورا ډېر وو او په زیاتو ښارو کښې د دغو دواړو مذهبو معبدونه ودان وو، هرې سیمې یو حکمران درلود، چې د مرکزیت د نشتوالي له امله او د ملوك الطوایفی د اغېزې له کبله ددې سیمو ټولنیز، سیاسي، اقتصادي او فکري اوضاع دومره ښه نه وه، اوپه دیني چارو کښې او هام او خرافات ګډ شوي وو.

هیون تسنګ د پېښور، هډې، لغمان، کاپیسا، بامیان، غزني، بلخ او د هندوکوش د نورو شمالي ښارو د بودایي معبدونو په تفصیل سره نوم اخلي او چې پر ۲۴ هـ کال چې له هنده بېرته را ګرځېد د کاپیسا د جنوب په ۲۳ میلی کښې یې د ارونا په غره کښې د اسماني روح (سونا) معبد لیدلی او وایي چې دا معبد د زابلستان سونا ګیر ته ورپل شوی و او دا همغه د

زمینداور د زرو (زون) غره بودتون (پرستشګاه) وه، چې د البلاذري په وینا پر ۳۰ هـ کال د اسلامي فاتح عبدالرحمن بن سمره له خوا تسخیر او د سرو زرو یاقوت سترګی بت یې مات کړی شو.

د دې دورې بل مشهور بودتون د کابل شاهي بهار بودتون و، چې هیون تسنګ د کابل د شمال د یو څو شاهي معبدو یادونه کړې ده او د کابلستان یو لوی بودتون غالباً د هندوکوش د اوسني شیبر په شاوخوا کښې و (شیبر هم د شابهار لنډیځ دی) چې عرب مورخ یعقوبي هغه د غوربند او د بامیان د سرخ بد (سارخود) په سلسله کښې یاد کړی او وایي چې پر ۱۷۶هـ کال د فضل بن یحیی برمکي له خوا تسخیر او بت یې وسیزل شو.

د دې دورې د معلوماتو مهمه سرچینه د چیني بودایي زایرانو لیکنې دي چې د بودایي بودتونو (معابدو) د زیارت له پاره راتلل، او له هغې جملې څخه پر ۳۹۹ م کال شي فاهیان، پر ۵۱۷ - ۵۱۸م سونګ یڼ، (له ۶۲۹ څخه تر ۶۴۵ هیون تسنګ پر ۶۶۰م وانګ هیون - تسو - سفیر، پر ۶۶۴م هیون تچاو او پر ۷۵۱ م وو کنګ د افغانسان ځمکه لیدلې ده او ښه معلومات یې را ټول کړي او لیکلي دي.

هیون تسنګ چې د هجري لومړنۍ پیړۍ په لومړۍ نیمایي کښې د افغانستان د ښارو اوضاع په خیر او بصیرت سره لیکلې، په هر ولایت کښې یې له ملوك طوایف څخه د یوه پاچا اود کشتریانو له طبقې څخه یو لښکر ښوولی دی، تر هغه وروسته د عربو مورخان او جغرافیا لیکونکي هم وایي چې په هره سیمه کښې په بېل نامه حکمرانان وو، چې له هغې جملې څخه: سجستان شاه، مروشاه - ققص شاه، مکران شاه - کابلان شاه - قیقان شاه - داوران شاه - قشمیران شاه نخشبان شاه - کنار نشاپور - مرو ماهویه - د سرخس راذویه - دا بیور دبهمنه - د نسا ابراز - د غرجستان برزاینده - د

مرورو د کيلان - د زابلستان فيروز - ترمز شاه - شيرباميان - د سغد فيروز د فرغانې اخشيد، ديو شار گوزگان خداه، ختلان شاه ياشيرختلان، بخارا خداه د سمرقند طرخال، د سيستان اور خج او د اور رتبيل - د هرات او پوشنګ او د باغيس برازان - دماواراء النهر کوشانشاه - د غرجستان شار د بادغيس او تخار نيزك - د تخاريبغو - د سور او غور جهان پهلوان - د غزني او گرديز لويك دى - چې فردوسي د مهراب کابلي او سام او زال زابلي د کهاله خواره نکلونه لري.

د غزني لويکان لرغونی کهول و، چې د يوه نيکه نوم يې د بغلان په ډېرينه ليکنه کښې لويك بوسر راغلى دی او د ۱۶۰م په شاوخوا کښې د کوشانيانو فريستار آب (د اوبو رسولو وزير) و، د دغه کهاله پايځوړ په گرديز او د غزني په دربار کښې د يعقوب ليث او سلطان مسعود تر وختو موجود و.(۱)

بل مشهور کهول د زابلی رتبيلانو دی، چې له کابل شاهانو سره يې خپلوي او خپښي درلوده او پر زابل يې له غزني څخه تر سيستانه حکومت کاوه، د بيهقي په وينا شهرستان رتبيل د ارغنداو پر غاړه په کوهك کښې و چې د ډېرليکونو عربو هندی او چيني مورخانو د يادونې له مخې د دغه کهاله ډېر شاهان پيژندلی شوي دي، دوی افغانستان ته د اسلامي لښکرو د راتګ پر وخت له اعرابو سره جگړې او مقاومتونه وکړل، څو چې د ۲۵۸هـ په شاوخوا کښې د يعقوب ليث صفاري له خوا له منځه ولاړل.

بل غښتلی او نامتو کهول د کابل شاهانو، چې پر لومړی اسلامي

(*) د تفصيل لپاره وګورئ "افغانستان بعد از اسلام" ۳۱/۱ او "لويکان غزنه"، کابل، ۱۳۴۸هـ.ل.

پيړۍ او د عربو د فتوحاتو په وخت کښې يې له کابله تر پنجابه حکم کاوه، د البيروني په وينا د برهتګين له اولادې څخه دی چې د دغه کهاله د وروستني پاچا لکتورمان د پاچهی په وخت کښې د هغه وزير کلرد تاج او تخت يې ونيو. سامند، کملو بهيم، جيپال، انندپال، او ترو جنپال د ده له اولادې څخه برهمني پاچهان دي.

د البيروني پر روايت سربېره د کابلشاهانو ځينې نومونه د دوی له هغه سکو څخه چې لاس ته راغلي څرګنديږي لکه خودويه که - سپاله پتي پدمه - ونکه ديوا.

د تاريخ سيستان مؤلف، د ۳۶ هـ په شاوخوا کښې د کابلشاهانو د دوو نورو پاچهانو نومونه يادوي چې لوی کابلشاه د کوچني کابلشاه تر ماتې وروسته د عبدالرحمن ابن سمره په مقابل کښې مقاومت کاوه او ۲۸ زره وسله وال او پيل لرونکی لښکر يې درلود.

عربي مورخ اليعقوبي يو کابلشاه د "خنجل" په نامه يادوي، چې د ۱۶۴هـ په شاوخوا کښې د المهدی بن منصور عباسي هممهالی و.

دا کابلشاهان د کابل تر پرېښودو وروسته د اسلامي فتوحاتو په اثر د پېښور - ويهند - ټکسيلا او پنجاب خواته پرشا شول، سلطان محمود دوی د سند د سيند له غاړې ويهند څخه ها خوا وشړل او د (۲۹۰ هـ) په شاو خوا کښې د کشمير پاچا "ګوپاله ورمن" هم د سوات د پېښور د شمال مردان مخکې له دوی څخه ونيولې، د دوی پايځوړ تر (۴۹۰ هـ) پورې په کشمير کښې د شاهي پوتره (شهزاده) په نامه اوسېدل(۱).

(۱) راجه ترنګيني ۸ - ۳۳۳۰. او د تفصيل لپاره "افغانستان بعد از اسلام" وګورئ.

په همدې دوره کښې د افغاني محلي اميرانو يوه کورنۍ د نېکی = ملکانېکي شاهانو په نامه هم د هغو سکو له مخې پېژندلې شوې چې له غزني څخه لاس ته راغلي او د يفتلي او کوشاني محلي اميرانو پايځوړ به وي.

د هندوکوش په شمال کښې هم ځينې پاچهان د تګينانو په نامه وو، چې نيزك، شاد او جبغويه له تخارستانه تر بادغيسه حکومت کاوه، عربي مؤرخان پر (۹۱ هـ) کال د عربي فاتح قتيبه پر وړاندې د نيزك کلك مقاومت په تفصيل سره راوړي.

د باميان شيران هم د دغه عصر واکمنه کورنۍ وه، چې تر ۹هـ وروسته د هيون تسنګ د سفر په وختو کښې او بيا وروسته پر ۱۶۴هـ کال يې هم واکمني درلوده او د منصور عباسي (۱۳۶ - ۱۵۸هـ) په وخت کښې لومړنی شېر باميان مسلمان شوی و چې د ده زوی حسن د ۱۷۶هـ په شاوخوا کښې ژوندی و.

په غور کښې هم د سوريانو کهاله چې د هغې سيمې ځايي خلك وو، حکومت کاوه، چې سوری ماهوي د (۳۵هـ) په شاوخوا کښې د حضرت علی معاصر و او د (۳۶هـ) په شاوخوا کښې شنسب د خرنګ زوی، د (۱۳۰هـ) په شاوخوا کښې امير پولاد، (له ۱۳۹ څخه تر ۱۵۴هـ) پورې جهان پهلوان امير کروړ د امير پولاد زوی، او د (۱۶۰هـ) په شاوخوا کښې امير ناصر د امير کروړ زوی، د (۱۷۰ هـ) په شاوخوا کښې امير بنجي د نهاران زوی، د (۲۵۳هـ) په شاوخوا کښې، امير سوری د محمد زوی د دغه کهاله له قدماوو څخه بلل شوي دي (*) چې د غور پاچهانو کورنۍ هم دغه کهاله ته منسوب ده.

*: د دې کورنۍ تفصيل په "افغانستان بعد از اسلام" کښې تر ۱۰۹/۱ مخ وروسته وګورئ.

په دې توګه د افغانسان خلکو د اسلام د پيدايښت په وخت کښې د دغو پاچهانو تر حکمرانۍ لاندې د ګډو اديانو - افکارو او فرهنګو تر منځ ګډوډ ژوند کاوه، که څه هم د دوی ديني ژوندون وروست او په چټياتو ککړو، خو له خپلې ملي بنې، آزادۍ او فرهنګ سره يې مينه درلوده.

د افغاني فرهنګ تاريخي بنسټونه
تر اسلام دمخه او وروسته

دا سرليك د تاريخ له مخې خوندور تحليل او په زړه پورې شرح لري.
په دې ماناچې موږ ټول هغه فکري او مدني خو ځښتونه چې د تاريخ په لمنه کښې د افغانستان په خاوره کښې راغلي دي، "افغاني فرهنګ" بولو، دا فرهنګ د افغانستان د تاريخ له لرغونيو وختو يعنې د ۱۴۰۰ ق، م په شاوخوا کښې له "ويدي" دورې څخه پيل شوی او بيا تر هغه وروسته د" اوېستا" په دوره کښې يعنې د ۱۲۰۰ ق،م په شاوخوا کښې ادامه لري، په دې دوره کښې آريايي خلك په بلخ کښې د بدوي او کوچيتوب له ژوند ښاري ژوند او مدنيت‌ته رسېږي. زره تشتره (زردښت) په همدغه هېواد کښې د مزديسناد دين او د ژوند د دريو بنسټو: "ښه انګېرل، ښه کول، ښه ويل" په تبليغ خوله پرانېزي او د پيشداديانو او کيان شاهي کورنۍ د انساني مدنيت په زانګو "ښکلي بخدي" کښې د خپل سلطنت او شاهی برم (فر) بنسټ ږدي.

تر دې وروسته زموږ د هېواد په لويديزو سيمو کښې د آريايي خلکو هخامنشيانو، اشکانيانو او ساسانيانو مدنيتونه منځته راځي او خپل ځانګړي او فرهنګي بنسټونه په دې سيمو کښې خپروي څو چې د هخامنشي

دورې په پای کښې يوناني اسکندر له ۳۳۱ څخه تر ۳۲۳ ق،م پورې د ايران له لارې پر افغانستان يرغل کوي او دا فتح د يوناني ژبې، ادارې، سياست، هنر، ليکدود او نورو فرهنګي مظاهرو اغېزه افغانستان ته راولي، پر ۲۵۰ق،م کال په باختر کښې د يوناني باختري سلطنت بنسټ ږدي چې د ميلادي عصر تر سره يې دوام وکړ او د افغانستان د يوناني او باختر ځانګړي فرهنګ او مدنيت په جوړښت کښې يې چې لرغونې ويدي او اوېستايي رېښې يې درلودې ځرګنده اغېزه وکړه.

د دويمه ميلادي پېړۍ په لومړيو کښې - دافغانستان کوشاني لوی پاچا کنشکا د لويو کوشانيانو د سلسلې بنسټ کښېښوو او د بودايي دين په منلو، خپرولو او تبليغو لوېې د افغانستان مدنيت او فرهنګ ته يوه ځانګړې ښه او مرتبه ورکړه.

د کنيشکا پايتخت په دوبي کښې د کابل په شمال کښې کاپيسا، او په ژمي کښې پېښور و، ده د مهايانه بودايي لوی مذهب په ټول افغانستان، د آموېه شمالی سيمو او هند کښې رواج کړ او لويه کوشاني شهنشاهي يې جوړه کړه.

د کوشانيانو په دوره کښې چې تر څلورمې ميلادي پېړۍ پورې يې دوام درلود د افغانستان د داخلي مدنيت او فرهنګ ځانګړې ښه له يوې خوا د زردښتی له پخوانيو هېوادنيو عناصرو څخه، او له بلی خوا د هند له بودايي آثارو او يونانی مواريثو څخه جوړه شوې وه.

له هغو اسنادو څخه چې په دغو وروستيو وختو کښې د بغلان د سره کوتل د کوشاني معبد له کيندلو څخه لاس ته راغلي داسې ځرګندېږي چې کوشانيانو ددغه هېواد د خاصو افکارو او فرهنګ په پيدايښت کښې چې وروسته ورته د "ګريکوبو ديك" په نامه يوه خاصه افغاني دوره ويل

کېدای شي ځرګندې کار نامې سرته رسولې دي.

فرانسوي لرغون پېژاند او څېړونکي "موسیوفوشه" کوشاني صنعت د کوشاني دورې له ابتکاراتو څخه بللی او وايي: د دې دورې د سټوپو ډول د آشوکا د زمانې له ودانیو څخه په ډېرې آسانۍ بېلېدای شي. که وغواړو چې دا نوی سبك د اروپا له مذهبي ودانیو سره بیان کړو بنايي ووایو چې د آشوکا سبك (په فرانسه کښې له ۱۰ پېړۍ څخه تر ۱۲ پورې) د سټوپو رومي سبك او د کنېشکا سبك د ګوتیك سبك دی چې په فرانسه کښې له ۱۲ پېړۍ څخه تر ۱۵ میلادي پېړۍ پورې موجودو.

د آشوکا سټوپې هېڅکله د ایران فلات ته نه دي راغلي، خو د کنېشکا او د هغه د ځای ناستو پاچهانو سټوپې په ډېرې آسانۍ سره هند ته لار موندلې ده. آن د کوشان امپراتور د نوي پایتخت پورو شاپوره (اوسني پېښور) جنوب ختیځ خواته خورا لوی بودتون (معبد) ودان کړی دی.

دغه بودتون څو واره اور اخیستی و او اوس یوه کنډواله ده، خو موږ د چیني مسافرانو د یادښتونو د لوستلو په نتیجه کښې وکړای شول چې اصلي خطونه یې وپېژنو، چې د دې کنډوالې په آثارو کښې د معجزې په توګه د بودایي له سپېڅلیو شیانو څخه یو شی چې د کنېشکا تصویر او لاسلیك وربانديې شته راپاتې او موندل شوی دی.

آلماني ډاکټر هرمان ګویتز چې د هند په اړه د څېړنو استاد دی د کوشاني دورې د هنر په باب وايي: یوناني هنر د هندي هنرو د ډول په بدلون پیل وکړ او د ګندهارا بڼه یې وموندله، خو ډېر څېړونکي په دې عقیده دي چې نوموړی سبك باید د یوناني او بودایي طرز پراخوالي ته لږ منسوب وبلل شي، بلکه دا د آریانا "ختیځ افغانستان" د هغه طرز پراختیا ده چې د جنوب ختیځ د سکایانو او کوشان د قبیلو تر واکمنۍ لاندې خپور شوی دی، په دې

ډول په کشمیر کې د ګویتا تر دورې (۳ - ۴ میلادي پېړۍ) پورې لکه چې د هروان د بودایي بودتونو (معبدو) له کنډوالو څخه ځرګندېږي یو بیخي سوچه هنر پرځای پاتې شو او د دغو خلکو یرغل د یونان او بلخ او د یونان او هند دولتونه له منځه یوړل او هند ته یې تازه عناصر راوستل چې نور یې نو په لویدیځ ایران او د هخامنشي په نفوذ اړه نه درلوده او د ایران د فلات په شمال پورې تړلي وو. (میراث ایران ۱۵۳)

د کوشاني دورې کلتور، تمدن او هنر د خپل بشپړتابه او انحطاط مرتبې تېرې کړې او د اسلامي دورې تر پیل او د عربو د لښکرو تر نفوذ پورې راورسېدل چې بیا یې په اسلامي لومړۍ پېړۍ او د ٦۵۰م په شاوخوا کښې خپل ځای یو بل ګډ مدنیت او فرهنګ ته پرېښوو، چې هغه ته د افغانستان د لومړۍ اسلامي دورې فرهنګ وایو.

اسلامي او عربي عناصر چې په تر اسلام دمخه پخواني مدنیت او فرهنګ کښې ورګډ شول، هغو ته یې بیخي یوه نوې تازه بڼه ورکړه چې وروسته بیا دوی د همدغه خراسان او افغانستان له خاورې د شمال او ختیز خواته تر چین او هند پورې خپاره شول.

په همدې سبب د افغانستان خاوره د جغرافیایي اقلیم او وضع له مخې باید په پخوانیو پېړیو او وختو کښې د ګډو شویو فرهنګو د پیدایښت ځای وبلل شي او له همدې اړخه پروفیسور تاینبي د تاریخ انګریز فیلسوف په خپل نوي کتاب کښې چې "د اکسوس او جمنا تر منځ" نومېږي دې نتیجې ته رسېدلی چې د افغانستان خاوره یو Round - About یعنې د فرهنګو د انشعاب ټکی او د ځلا مرکز او څلور لارې و، چې د څو زرو کالو په تېرېدو یې چې څه په خپله درلوده او څه چې له باندې ورته رارسېدلي و، خپل شاوخوا هند، ایران، ماوراءالنهر او مرکزي آسیا ته خپاره کړي دي.

د لومړۍ اسلامي پېړۍ پر لومړۍ څلورمه (د ۲۴هـ) په شاوخوا کښې د عربي بریالیو لښکرو فتوحات د خراسان او مرو تر منځ او له سیستانه د ارغنداو تر ناوې پورې رارسیدلي وو او همدا وخت دی چې افغانستان په تېره بیا په جنوبي جبهه کښې د اسلامي بریالیو عسکرو د عربي نوي دین، افکارو، ثقافت او ژبې د تېرېدو لار وګرځېده او دا ټول فرهنګي مهم توکي په افغانستان کښې دوې پېړۍ له پخوانۍ تهذیبي او ثقافتي بنې سره ګډه شول او بیا په ګډه د "سند" د مهران تر څنډو پورې پر مخ ولاړل، دا مطلب له هغې لیکنې څخه زباتېږي چې په عربي او سنسکریټ ژبو پر یوه ډبره لیکل شوي او دا ډبره د شمالي وزیرستان په توچي کښې لاس ته راغلې چې د لیکنې نېټه یې (۲۴۳هـ ۸۵۷م) د جمادی الاولی میاشت ده.

توچي ناوه له غزني او ګردیز څخه د هند خواته د فاتحانو او د تجارتي کاروانو د تېرېدو لار وه او ښکاره ده چې اسلامي ژبه او ثقافت د (۲۰۰هـ ۸۱۵م) په شاوخوا کښې هغه ځای ته رسېدلی و.

اسلامي فرهنګ ځانګړي عربي عناصر درلودل چې د خلفاء راشدینو او امویانو په وختو کښې پر همهغو خالصو عربي بنسټونو باندې ولاړو او مهم اجزاء یې داسې سوچه عربي دودونه او د قران او د اسلام د حضرت پیغمبر ښوونې وې چې توحید ښه اخلاق د افرادو او ټولنې ټولنیز فرایض یې څرګندول.

دربیم هغه نوي عناصر چې مسلمانانو د مصر، روم، پارس او خراسان څخه د لښکر کښیو، سوداګریو، ادبي او فرهنګي اړیکو په ترڅ کښې اخیستي وو او په تېره بیا تر ۱۳۲هـ کال وروسته چې د امویانو د واک کمبله ټوله شوه، خراسانیانو په بغداد کښې د عباس کورنۍ خلافت جوړ کړ چې له دغه انقلابي حرکت سره اسلامي فرهنګ ځانته نوي ښه وموندله او د

عباسیانو د دورې په مدنیت او فرهنګ کښې ډېر خراساني عناصر ننوتل ډېر ژر یې په ډېر ځواک د خراسان ټولو فرهنګي، فکري او عقلي بنسټونو ته په عربي ثقافت کښې ځای ورکړ.

دا وخت په افغانستان کښې یو ځانګړی اسلامي افغاني فرهنګ رامنځته شو، یعنې تر اسلام دمخه دورو، د فرهنګ پر پخوانیو بنسټونو اوس یوه نوې مبدا زیاته شوه او هغه د قرآن او اسلام اغېزه وه چې د افغانستان له هېواده د مدنیتونو د یوې لارې په توګه د هند، ماوراءالنهر او چین خواته هم تېره شوه.

اوس خراساني اسلامي فرهنګ یوه بیله ښه موندلې وه په دې مانا چې خراسانیانو له خپلو فرهنګي پخوانیو دودونو سره سره د اسلامي مدنیت بنسټونه هم منلي وو، دغو خراسانیانو د خراسان او د عباسي خلافت سیاسي، ټولنیز، اداري او علمي مرکزو په تیره بیا بغداد ته مخه وکړه او په ټولو فرهنګي برخو کښې یې ښه څرګند فعالیت وکړ، د بلخ د برمکیانو نامتو کهول چې د خراساني او افغاني فرهنګ په زانګو کښې روزل شوی و، په عباسي هېواد کښې یې د اداري علم او فرهنګ واګې په لاس کښې ونیول. ددغو خلکو په زیار اسلامي نقلي او عقلي علومو وده وکړه. د خراسان مشهور ښارونه له نیشاپور او مرو څخه نیولې تر هرات زرنج، بلخ، بست، بغشور او نورو پورې د اسلامي علومو افکارو او فرهنګ د روزنې ځایونه وګرځېده، ډېر خراساني موالي عربي کورنیوته ننوتل او خپل افکار او ثقافتي روایتونه یې د عربو دنیا ته ولېږدول او د خراساني او عجمي فرهنګ اغېزه د بغداد د عباسیانو په دربار او د عباسي ارت هېواد په نورو ښارو کښې تردې درجې وه چې ځینو خلفاو خراساني ښځې په نکاح کړې او د بغداد د څو تنو غښتلیو خلفاوو، میندې له همدې خلکو څخه وې.

اسلامي خراساني فرهنګ چې په همدغه افغاني ښارو او خراسان کښې روزلی شوی و دومره وده وموندله او دومره لوړ شو چې حتی عربي ژبیو شاعرانو هم خراساني مضامین او افکار او کلمات خپل ژبې ته ورننه ایستل. څنګه چې خراسان د منځنۍ آسیا پر څلور لارې پروت و، نو له لودیځه، ختیځ ته او له ختیځه لوېدیځ ته د افکارو د انتقال ځای وګرځېد. مثلاً ابن ندیم د سمنیه (بودائیانو) او د هغو لارښود بوذاسف د حالاتو د بیانولو پر مهال له یوه کتابه نقل کوي چې هغه یوه خراساني سړي لیکلی و او له دې څخه هم څرګندېږي چې خراسانیان د افغانستان او د هغه د ګاونډیو خاورو خلك عربو ته د هندي افکارو د وړولو وسیله وه. څکه نو ښایي په لنډه توګه وویل شي چې زموږ په دغه هېواد کښې تل افغاني فرهنګ موجود و، که څه هم د زمانې له تېرېدو سره یې بڼې او صبغې بدلون کړی دی خو ددې ګذرګاه افکارو اندېښنو او مدنیت تل خپل افغاني هویت او تشخص ساتلی دی (۳٦مه نومره: وګورئ د دغه مخ اړونده نقشې).

اخځلیکونه:

افغانستان بعد از اسلام لمړی ټوك، آریانا انتیکوا، تاریخ افغانستان لومړی او دویم ټوك، تاریخ افغانستان (د سرپرسی سایکس)، پټانان (د اولف کیرو)، خروشتي ډېرلیکونه (د ستین کونو)، مادر زبان دري.

د اخځونو د بشپړې پېژندنې لپاره د کتاب په پای کښې اخځ لړ وګورئ.

دویمه برخه

افغانستان ته د اسلام راتلګ او د خلفاوو دوره

د اسلام له پیدایښت څخه لا د یوې پېړۍ څلورمه برخه نه وه تېره شوې او ستر خلیفه حضرت عمر رض د اسلامي خلافت پر مسند ناست و، چې د عربو زړه ور او جهان نیوونکي لښکر د پارس د ساسانیانو زړه شهنشاهي له پښو وغورځوله او ساساني وروستني پاچا درېیم یزدګرد د جلولا تر جګړې (١٦هـ کال) او د نهاوند تر جنګ (٢٠ هـ کال) وروسته خراسان ته راغی او د ماوراءالنهر له خاقان څخه یې مرسته وغوښتله؛ خو څه لاس ته ورنه غلل.

د اسلام خلیفه حضرت عمر، احنف د قیس زوی په یزدګرد پسې وګماره او احنف د خراسان څمکه په روغه ونیوله. دا مهال د افغانستان د لوېدیزو سیمو او د غور ساتندوی په مرو کښې ماهوي سوري و، چې د فردوسي او طبري په وینا د خراسان حکمران ګڼل کېده. د عربو حکمدار احنف چې په یزدګرد پسې و، یزدګرد په مرو کښې ماهوي سوري ته پناه یوړه ماهوي د ماورای آمویه له واکمنو سره دیزدګرد د اړیکو له ټینګیدو څخه ووېرېد او یزدګرد یې د یوه ژرندګرې په لاس وواژه (٣١هـ = ٦٥١م) او خپله واکمني یې د فردوسي په وینا تر بلخ، هرات او بخارا پورې پراخه کړه، د ده د لښکر سپه سالار کرسیون بخارا ونیو.

دا سوري کورنۍ د محلي اميرانو خورا نامتو کهول دی. خو احنف، ماهوي سوري هم له خراسان او مرو څخه د جيحون هغې خواته وشاړه او د ژوند تر پايه د مروالرود په څلور فرسنګۍ کښې يې د خلافت له خوا د خراسان پر يوه برخه حکومت کاوه، خو د ماهوي له ماتې سره د سوري اميرانو کهول له منځه لا نه ړو چې وروسته به يې مفصل ذکر راشي.

د جنوب له خوا هم د عربو بريالی لښکر د البلاذري په وينا د خراسان تر دروازو طبسين (د طبس تر کلا او د کرين تر کلا) پورې رسېدلی و، چې د افغانستان د اوسني ګرمسير په لوېديځ بريد پورې نښتې دي او د هغه لښکر مشر عبدالله د بديل خزاعی زوی و.

د فاروقي عهد په پای کښې (۲۲ - ۲۳ هـ کال) د عربو د لښکر يوې برخې د عبدالله بن عامر په مشرۍ د کرمان ترنيولو وروسته پرسجستان (سيستان) باندې هم يرغل وکړو، او د سيستان ساتندوی د زرنګ (معرب يې زرنج) په ښار کښې چې د سيستان مرکز و ځان کلا بند کړ، خو دا چې د اسلام لښکر د کندهار او هند (سند) تر شاوخوا پورې پرمخ ولاړ نو ځکه د زرنګ ساتندوی روغه وکړه او زرنګ د مسلمانانو لاس ته ورغی، او هغه لښکر چې له سيستانه ختيځ خواته پرمخ تللی و، د ارغنداو په ناوه کښې د رتبيل له لښکر سره (چې د مخه يې يادونه شوې ده) ونښت، او هغه يې وواژه، چې البلاذري يې د هېواد ارتوالی د "هياطله" په نامه تر هراته يادوي (۲۴ هـ - ٦۳۳ م).

❀❀❀❀❀

د حضرت عثمان ﷺ خلافت

(۲۵ - ۳۵ هـ)

په عثماني وخت کښې تر (۲۵هـ) کال وروسته اسلامي فتوحات د افغانستان په خاوره کښې پر مخ ولاړل او د عربو د لښکر مشر عبدالله بن عامر تر کابله راورسېد، دا ښار يې کلابند او تر سختې جګړې وروسته يې ونيو، خو د کابل خلکو د عربو د لښکر تر راتګ وروسته بيا د خپلواکۍ بيرغ پورته کړ او تر نورو پينځو کالو پورې يې د محلي پاچهانو تر واکمنۍ لاندې خپلواک ژوند کاوه.

د حضرت عثمان له خوا احنف د قيس زوی په مرو کښې تر هراته، خبيب د قرة اليربوعي زوی په بلخ او تخارستان کښې او عبدالله د عمير ليثي زوی په سيستان کښې حکمرانان وو، چې په ټول افغانستان کښې د عربو د لښکرو پر خلاف بلوا پيل شوه، خو په کابل کښې د سيستان حکمران، ياغيان له منځه يووړل او کابل يې بيا ونيو، مجاشه د مسعود زوی چې د کرمان حکمدار و د قفص (د کوچ - کفچ او اوسنی کوچی) قبيلو او د افغانستان د جنوب د ګرمسير له بلوڅو سره ونښت او تر خونړيو جګړو وروسته يې هغه ايل کړل (د ۲۹هـ - ٦۴۹م شاوخوا) د شمال له خوا هم احنف د قيس زوی او د هغه ملګريو (تر ۳۲هـ - ٦۵۲م) کال پورې ټول بلخ او

تخارستان ترسمنگان پورې له ياغيانو پاك كړ او ډېره موده يې په بلخ، مروالرود، گوزگانان او تالقان (د افغانستان په شمالي ولاياتو) كښې جگړې وكړې او پر همدغه كال يې د مروالرود له محلي شهزاده بازان سره چې د ډېرش زريز لښكر په ملاتړ جنگېده، په قصر احنف كښې جگړه وكړه هغه يې له منځه يووړ، خالد د عبد الله زوى هم هرات، بادغيس، غور او خراسان ونيول او د سرخس سيمه ييز ساتندوى راذويه پناه وغوښته او د هرات او بادغيس او فوشنج له اسلامي حكمدار سره يې تر جزيې او يو مليون درهمو منلو وروسته روغه وكړه. پر (۳۲هـ) كال هراتي قارن له څلوېښتو زروتنو سره د عربو پر خلاف پورته شو، خو دا سړى هم د نيشاپور د عربي حكمران عبدالله د خازم د زوى له خوا تر سختو جگړو وروسته وځپل شو.

د (۳۰هـ، ۶۵۰م) كال په شاوخوا كښې د خليفه له خوا ربيعه د زياد زوى سيستان ته راغى او د پهره (فهرج) زالق (جالق) تر نيولو وروسته تر هيلمند پورېوت او د زرنج درې ميلى ته يې په (زوشت) كښې سخته جگړه وكړه او د سيستان ساتندوى يادهقان اپرويز (ياايران د رستم زوى) د روغې له لارې ور وړاندې شو، زرنج يې مسلمانانو ته وسپاره، خو ربيع پر مخ ولاړاو تر سنارود او قرينن پورې يې چې د رستم دآس اخور و، ونيول او همداسې تر خواش (خاشرود) او بست پورې ورسېد، مگر سيستانيان تر هغه وخته تابع وو، چې ربيعه هلته و او چې دوه كاله وروسته له هغه ځايه ووت، د سيستان خلك بيا وښورېدل او د ربيع نايب يې چې په زرنج كښې و له هغه ځايه وشاړه، ځكه نو د خلافت له خوا دا وار د پيغمبرﷺ له نامتو اصحابو څخه يو تن چې عبدالرحمنؓ د سمره زوى نومېد حسن بصري او ډېرو فقهاو سره زرنج ته واستول شو، ده پر (۳۳ هـ ۶۵۳م) كال هغه ښار بند كړ او د

سره زرنج ته واستول شو، ده پر (۳۳ هـ ۶۵۳م) كال هغه ښار بند كړ او د
هغه ځاى ساتندوى اپرويز (ايران) اطاعت ته غاړه كښېښوه، دوه مليونه درهمه او دوه زره نابالغه مريان يې ومنل، عبدالرحمن د اسلامي فقهاوو په مرسته د اسلام په خپرولو پيل وكړ، خو پر دغه وخت د حضرت عثمان د شهادت خبر سيستان ته ورسېد، نو عبدالرحمن له خپلې خوا امير د احمر زوى په زرنج كښې پرېښوو او په خپله د بصري خواته ولاړ، دا مهال د سيستان خلكو بيا د عبدالرحمن له غيابه گټه واخيسته او پر امير يې بلوا وكړه، دى يې له هغه ځايه وشاړه او په دې توگه سيستانيانو بيا وكړاى شو چې د عربي حاكمانو د اطاعت له كړۍ څخه خپلې غاړې وباسي.

ماهوي کوفې ته ولاړ او د اطاعت غاړه یې کېښېښووه، حضرت علي ده ته فرمان ورکړ چې: د خراسان بزګران او سالاران دې ده ته جزیه ورکړي. خو خراسانیانو بلوا وکړه، څو چې جعده د هبیره مخزومي زوی (چې مور یې هانی د ابو طالب لور وه) د دوی د خپلو له پاره راغی، مګر دغه سړي هم خراسان ونه نېولی شو.

د علي رضی الله عنه خلافت

(۳۵ـ۴۰ هـ)

حضرت علي رضی الله عنه په خپل خلافت کښې عبدالرحمن د جروالطایي زوی د سیستان حاکم وټاکه او پر (۳٦هـ - ٦۵٦م) کال یې سیستان ته راواستاوه، دا سړی په یوه جګړه کښې چې د حسکه د عتاب زوی سره یې وکړه ووژل شو، عبدالله د عباس زوی چې د بصري والي و، څلور زریز لښکر د ربعي بن کاس په مشر تابه د ابن عتاب د سرکوبۍ له پاره راولېږه.

ربعي ابن عتاب یې وواژه او سیستان یې ونیو، د ثاغر بن دعور او حارث بن مره په مشرتابه تر قیقان (د بلوخو اوسنی کلات) پورې پرمخ ولاړ.

شلو زرو قیقانانو سخته جګړه وکړه او تر خونړیو جګړو او کلابندیو وروسته په داسې حال کښې چې په زرو تنه یې د مسلمانانو په لاس کښې بندیان وو، نور تیت او پرک شول (۳۸هـ - ٦۵۸م کال).

پر ۳٦م کال د عربو یو لښکر د عبدالرحمن بن سمره په مشرتابه د سیستان او ارغنداو د ناوې له لارې پرمخ ولاړ او کابل یې ونیو، په دې جګړه کښې په خپله کابلشاه ګډون درلود، خو په پای کښې یې د عربو لښکر ته ځان وسپاره.

همدا راز د حضرت علي رضی الله عنه د خلافت په وخت کښې د مرو ساتندوی

اموي دوره

(۴۱ -۲۳۱ هـ)

پر (۴۰هـ ٦٦٠م) کال چې حضرت معاویه د ابو سفیان زوی د حجاز له بني امیه څخه واك ونیو او پر اسلامي هېواد یې برې وموند نو ده اسلامي لښکر د خراسان شمالي او جنوبي خواو ته پر دوو جبهو وخوځاوه، په شمالي جبهه کښې د هرات خواته قیس بن الهیثم سلمی، بادغیس او فوشنج ونیول بلخ ته ورسېد او د هغه ځای د نوبهار بودتون (معبد) یې وران کړ. د ده ترلاس لاندې حاکم "عطاخشك" د بلخ پر درو سیندو درې پلونه جوړ کړل، چې د عطا په پلو مشهور وو، تر هغه وروسته تر (۴۵هـ - ٦٦۵م) کال پورې د بلخ په شاوخوا کښې عبدالله د خازم زوی په هرات، بادغیس، فوشنج او قادس کښې نافع د خالد زوی او په تالقان، فاریاب او مروالرود کښې قیس د الهیشم زوی، په مرو کښې امیر د احمرزوی او د خراسان په نورو برخو کښې حکم د عمرالغفاري زوی د اموي دربار له خوا امیران وو، او پر (۵۱هـ - ٦٧۱م) کال چې ربیع د زیاد حارثي زوی د خراسان والي شو، پنځوس زره عرب یې د آمو پردې غاړه میشت کړل او تر هغه وروسته سعید د عثمانؓ زوی د خراسان والي وټاکل شو، چې د عربو لښکر یې د لومړي ځل له پاره

د آمو پورې غاړې ته وخوځول. تر سعید وروسته عبدالرحمن د زیاد زوی د خراسان حکمران شو، چې د معاویه تر مړینې پورې همدلته و.

د معاویه تر مړینې وروسته د یزید له خوا اسلم د زیاد زوی د خراسان په امیرۍ وټاکل شو، ده د یزید تر مړینې وروسته مهلب د خراسان امیر کړ، خو چې دی له هغه ځایه ووت خلکو پر مهلب بلوا وکړ، ځکه نو سلیمان د یزید زوی پر مرو، تالقان او ګوزګان او عبدالله د خازم زوی د خراسان پر نورو برخو امیري وموندله. پر دغه مهال د عربي مشرانو تر منځ شخړه پېښه شوه او عبدالله خپل زوی موسی پر خپل ځای کښېناوه او په خپله یې په هرات کښې بني ربیعه او بني تمیم کلابند کړل، تر یوه کال جګړې وروسته چې اته زره تنه ووژل شول هرات یې په زور ونیو او خپل زوی ته یې وسپاره (تر ٦۴هـ - ٦٨۳م وروسته).

عبدالله د خازم زوی د عبدالملك اموي تر وختو پورې په خراسان کښې پاته شو او پر (۷۲هـ - ٦٩۱م) کال وکیع د عمیره زوی د خلیفه له خوا وټاکل شو، چې عبدالله ووژني، ده هم د عبدالله سر پرې کړ او پر خراسان واکمن شو، خو پر (۷۸ هـ - ٦٩۷م) کال خراسان د عراق د والي حجاج له خوا مهلب ته وسپارل شو، مهلب تر مروالرود راتېر او تر بلخ پر مخ ولاړ، او له هغه ځایه تر آمو پورې ووت، تر دوو کالو پورې په ماوراء النهر کښې په جګړه بوخت و بیا بېرته بلخ ته راوګرځېد.

پر ۸۲هـ کال چې مهلب د مروالرود په زاغول کښې مړ شو حجاج دده زوی یزید بن مهلب د خراسان په حکمرانۍ وګماره او تر هغه وروسته یې ورور مفضل د ابي صفره زوی د خراسان امیر شو، ده پر (۸۵هـ - ۷۰۳م) کال بادغیس ونیو او پر (٦٨هـ - ۷۰۵م) کال د عربو نامتو بریالی قتیبه د مسلم زوی له سیستانه راوګرځېد او حجاج خلیفه عبدالملك ته منځګړی شو څو

چې قتيبه يې د خراسان حکمران وټاکه، قتيبه مرو ته راغی او له هغه ځایه یې بلخ، تالقان او تخارستان فتح کړل، په بلخ کښې یې ډېر مریان ونیول، او تر هغه وروسته يې په ماوراءالنهر کښې په خپلو فتوحاتو لاس پورې کئ، قتیبه خراسان، تخارستان او بلخ د خپلو لویو لښکري سوقیاتو مرکز وټاکه او هر وخت چې د ماوراءالنهر له پر له پسې یرغلو څخه را ګرځېد په بلخ، مرو او خراسان کښې یې خپل ځواك نوی کاوه (۸٦ تر ۹٦هـ پورې) قتیبه کلك او کروړ سړی و، چې د خراسان په ولایت کښې یې د تخارستان تر پایه پورې ټول مخالف عناصر د ۵۳ زرو تنو لښکر په واسطه له پښتو وغور ځول او و یې ځپل، د افغانستان د شمالي سیمو له مدافعینو څخه یو هم بادغیسی نیزك دی، چې د تخارستان د ییغو امیر له خوا حکمران و (۸۴هـ) دی څه وخت د آمو د دواړو غاړو په فتوحاتو کښې د قتیبه ملګری و، خو چې د بلخ نو بهار ته ورسېد د خپلواکی بیرغ یې پورته کړ، د بلخ مروالرود تالقان، پاریاب (اوسنی میمنه) او ګوزګانان (اوسنی سرپل) خلك یې د قتیبه پر خلاف له ځان سره کړل او له کابلشاه څخه یې هم د مرستې ژمنه واخیسته.

قتیبه د راتلونکي کال (۹۱هـ) په پسرلي کې له بلخ څخه پر تخارستان یرغل او په تالقان کښې یې د نیزك له لښکر سره جګړه وکړه، نیزك ماته وکړه، قتیبه دده لښکر پوپنا کئ د نیزك ملګري یې تر څلورو فرسخو پورې په دار وځړول، د نیزك دوه زامن یې ووژل؛ په خپله نیزك په بغلان کښې خپل مرکز ته راستون شو، او قتیبه سمنګان ونیو، نیزك یې تر دوو میاشتو په "دژکزر" کښې کلابند کړ، خو ویې نه نیولای شو، په پای کښې یې سلیم نومی د روغې له پاره نیزك ته ولېږه او نیزك یې په بې ځایه وعدو قتیبه ته بوت خو هغه نیزك او د ده دوه وربرونه شول او عثمان له ۱۲ زرو ملګرو سره ووژل او په دې توګه یې د افغانستان په ټولو شمالي ولایاتو

کښې سرغړونې له منځه یوړې (۹۱هـ - ۷۰۹م) خو قتیبه د اموي سلطنت د مرکز او ولید بن عبدالملك مخالف شو او په خراسان کې یې په بغاوت لاس پورې کړ، اموي دربار تر ډېر زیار وروسته دی د خپل لښکر د یوه مشر و کیع نومي په لاس وواژه (۹٦ هـ - ۷۱۴م) تر قتیبه وروسته تر ډېرې مودې پورې څه مهمه پېښه ونه شوه، خو خلك ټل د بني امیه مخالف وو او غوښتل یې چې خلافت بېرته آل رسالت ته په لاس ورشي، څنګه چې بني امیه د بني هاشم او د امامت له کورنیو سره دښمني درلوده نو ځکه حضرت یحیی د زید زوی (د علی‌ؓ له اولادې) له کوفې څخه د بلخ په نیت راوخوځېده، د بلخ امیر چې د اموي دربار ګمارلی سړی او نوم یې عقیل د مفضل زوی و، دی ونیو او بندي یې کئ، خو په دغه وخت کښې (۱۰۵هـ-۷۲۳ع) اموی هشام مړ شو او ولید د یزید زوی د خراسان امیر نصر سیار ته لیك واستاوه چې یحیی خوشې کړي، خو یحیی تر خوشې کېدو وروسته په ګوزګان کښې له اویا تنو سره د اموي لاسپوڅیو ګوتو ته ورغی او تر یوې سختې جګړې وروسته شهید شو (د ۱۲۵هـ د برات میاشت) د ده مړی د ابو مسلم تر منځته راتګ پورې پر دار و.

د (۱۰۷هـ - ۷۲۵م) تر شاوخوا پورې پر نورو پېښو سربېره په غور او غرجستان کښې د خراسان د عربي حکمران اسد د عبدالله د زوی پرمختګ او د غرجستان د محلي حکمدار "نمرون" او د غور له خلکو سره د ده جګړه وه، چې په دې جګړه کښې د دې سیمې ښوربنت آرام او په نمرون یې اسلام ومانه.

خو په جنوبي جبهه کښې:

پر (۴۳ هـ ٦٦٣م) کال معاویه بیا عبدالرحمن بن سمره د دویم ځل له پاره د سیستان د حکمدار په توګه راواستاوه، نوموړي تر ۴۴هـ کال پورې ددې سیمې ټولې ناآرامۍ آرامې کړې او تر هغې وروسته د بست او کش (د کندهار کشك نخود) او د داور (د هلمند پر غاړو زمینداور) او رخج (اراخوزیا، د ارغنداو د ناوې) خواته پر مخ ولاړ او د زور غره ته (د زمینداور او غور تر منځ) او د هغه ځای لوی بودتون ته ورسېد او هغه لوی د سرو زرو بت چې سترګې یې د یاقوت وې د عبدالرحمن په لاس مات کړی شو، تر هغه وروسته عبدالرحمن د زابل او ترنك ناوې ته تر غزني او کابل پورې ولاړ، دا ښار یې تر کلابندۍ وروسته د منجنیق د ډبرو په ویشتو ونیو او تر څه مودې هلته پاته شو. په دغو جګړو کښې پر ۴۴ هـ کال یو فاضل صحابي ابو رفاعه عبدالله عدوي تمیم د اسید زوی (او په بل روایت ابوقتاده العدوی) په کابل کښې شهید شو، چې قبر یې په کابل کښې مشهور دی. پر همدغه کال ابن سمره یو لښکر د فارس الفرسان مهلب د ابي صفره د زوی په مشرتابه ختیزو ولایاتو ته ولېږه، مهلب له کابله تر پېښوره پر مخ ولاړ، او کابلشاه یې چې په لار کښې یې د او وژنده پیلانو په قوت (چې له هر پیل سره څلور زره سپاره وو) په خپله دفاع کوله مات کړ، اوبنه او لاهور یې د سند د سیند ښی غاړې ته د مردان په ناوه کښې ونیول، بیا نو عبدالرحمن، مهلب د سپه سالارۍ په منصب سرلوړی کړ او ده د سند ها غاړې ته ګام واخیست او تر ملتان تېر شو، قندابیل (ګندها بهیل د بلوچستان د کلات په شاوخوا کښې د قصدار په پینځه فرسخۍ کښې پروت دی) او قیقان (کلات) یې ونیول چې دا د خیبر ها خواته د کابل له لارې د عربو لومړۍ لښکر کشي وه.

په (۴٦هـ) کال ربیع الحارثی د سیستان والي شو او پر (۴۷هـ) کښې یې پر بست او رخج (رخذ) یرغل وکړ، د رتبیل (د زابلستان د پاچا) سره ونښت او هغه یې مات کړ. ربیع په زابلستان او د ارغنداو په ناوه او سیستان کښې د خراج او محاسبې دیوان پرانیست، او دا هېواد یې د حسن بصری په مرسته تر اسلامي ادارې او قوانینو لاندې راووست، تر هغه وروسته پر (۵۱هـ - ٦۷۱م) عبدالله د ابي بکره زوی سیستان ته راغئ، د هغه ځای د ګبرګانو (زردشتیانو) سره ونښت او بیا تر بست رخج او کابل پورې پرمخ ولاړ، له رتبیل سره یې جګړه وکړه خو په دوو ملیونو درهمو یې ورسره روغه وکړه په دې توګه رتبیل غاړه کښېښووه او دی بېرته سیستان ته ولاړ.

پر (۵۹هـ-٦۷۹م) کال د معاویه له خوا عباد د زیاد زوی د سیستان حکمران وټاکل شو، دی هم له هیلمنده تېر، تر کندهار او کابله ورسېد، همه عباد د معاویه د وختو تر پایه د سیستان حکمدار و، هغه وخت چې یزید د شاهۍ پرتخت کښېناست، عباد له (۲۰) ملیونو درهمو او نورو مالو سره چې د کابل له غنایمو څخه یې د سیستان په خزانه کې راټول کړي و، بصری ته ولاړ، او د (٦۲ هـ - ٦۸۱م) کال په لومړیو میاشتو کښې یې یزید د زیاد زوی د سیستان په امیرۍ او ابو عبیده د زیاد زوی یې په سپاه سالارۍ وګمارل شول او سیستان ته راغلل، دا مهال بیا د افغانستان خلکو د کابل د پاچا په مشرۍ پر عربي ګمارل شویو بلوا وکړه، او د خپلواکۍ د ګټلو له پاره پاڅېدل، یزید او ابوعبیده پر کابل یرغل وکړ، خو له ډېر سخت مقاومت سره مخامخ او په خپله یزید له ډېرو مسلمانانو سره ووژل شو، سپه سالار ابوعبیده په‌کابل کښې بندي شو، نو څکه د اموي له درباره طلحة الطلحات او ورور یې عمر د سیستان د تنظیم له پاره راغلل، او د عربو هر یو سردار د افغانستان د یوې یوې غربي ناحیې واګې په لاس کښې

واخیستلې او هغه وخت چې مروان الحکم په شام کښې د اموي پاچهۍ پرتخت کښېناست عبدالعزیز د عبدالله عامر زوی یې چې له پلار او نیکه څخه یې د سیستان په چارو کښې تجربه درلوده د سیستان حکمران کړ، ۱۰ تر (۶۴هـ) وروسته په سیستان کښې د طلحه لښکر را غونډ کړ او څنګه چې د افغانستان خلکو د عربي حکمرانانو اطاعت نه مانه، نو د بست او کابل خواته یې مخه کړه او د زابل له پاچا رتبل سره بیا ونښت، هغه یې مات کړ. د کابل او زابل تر نیولو وروسته له ډېرو ولجو او ګڼ شمېر مریانو سره سیستان ته راوګرځېد، دی تر (۷۲هـ ۶۹۲م) کال د اموي عبدالملك تر وختو پورې په سیستان کښې امیر پاته شو، عبدالملك په همدغه کال حجاج د سیستان امیر وټاکه او حجاج له خپلې خوا امیه د عبدالله زوی سیستان ته واستاوه، ده پر (۷۴هـ) کال پر بست یرغل وکړ او د زابل له پاچا رتبیل سره یې جګړه وکړه، دی یې په یو خروار زرو او دوه ملیونو درهمو مجبور کړ، هم یې له هغه څخه د ځان له پاره درې سوه زره درهمه واخیستل، پر (۷۵هـ ۶۹۴م) کال عبدالملك اموی، عبدالله د سیستان له امیری څخه لرې کړ، او د ده پر ځای یې موسی د طلحه زوی واستاوه خو په سیستان کښې د کړکېچ له امله بیا همهغه عبدالله د ابي بکره زوی (عبیده بن بکره) چې د سیستان په چارو ښه خبر و، د نیمروز چارو ته وګمارل شو. ده پر (۷۸هـ) کال یو لوی لښکر د حریش بن بسطام په مشرۍ سیستان ته راوست، زرنج ښار یې ونیو، او د بکوا دښتې له لارې یې پر بست زابل یرغل وکړ، خو رتبیل د ا لښکر له منځه یوړ چې د جیش الفنا په نامه یاد شو، عبدالله یې د (۷۰۰) زرو درهمو په ورکولو اړوېست او روغه یې ورسره وکړه (۷۹هـ). څنګه چې عبدالله د دې ماتې له ویرې په بست کښې مړ شو، نو د ده زوی بوبردعه له رتبیل سره ونښت، له هغه څخه یې (۷۰۰) زره درهمه واخیستل سیستان ته ولاړ

او له هغې خوا حجاج لس زره مجهز سپاره (جیش الطواویس) د عبدالرحمن بن اشعث په مشرۍ پر (۸۰ هـ-۷۰۰ م) کال سیستان ته راولېږل.

عبدالرحمن چې سیستان ته راغی، د خوارجو ستر سالار همیان د عدي زوی له غښتلي لښکر سره په سیستان کښې له ده سره جګړه وکړه، خو همیان مات شو، عبدالرحمن د خوارجو ډېر مشران ووژل بیا یې پر بست یرغل وکړ او تر هغه وروسته یې د زابل له رتبیل سرد سخت جنګ وکړ او له زیاتو ولجو سره سیستان ته ولاړ، همدا چې عبدالرحمن ته په سیستان، زابل، کابل او سند کښې لوی ځواك په لاس ورغی نو یاغي شو، له حجاج سره د جنګ له پاره عراق ته ولاړ (۸۲ هـ)، خو ماته یې وکړه او بیرته د سیستان زرنج ته راغئ، په دغه وخت کښې حجاج د شمالي خراسان امیر مهلب ته لیك واستاوه، او هغه مفضل یې له لوی لښکر سره د عبدالرحمن د ځپلو له پاره وګماره، عبدالرحمن له سیستان څخه د بست خوا ته پرښا شو، د مفضل لښکر ورپسې ولاړ، د بست او رخد تر منځ یې سخته جګړه وکړه، دلته عبدالرحمن مات شو او د زابلستان رتبېل ته یې پناه یوړه، خو حجاج، عماره بن تمیم رتبیل ته استازی واستاوه، ټول مالي تکلیفونه یې هغه ته وبخښل، د تل له پاره یې د دوستۍ ژمنه ورسره وکړه. رتبیل عبدالرحمن او د هغه ملګری ابوالعنبر ونیول او غوښتل یې چې د حجاج استازي ته یې وسپاري، خو هغو دواړو ځانونه له بامه واچول او مړه شول. دا پېښې د کندهار د ارغنداو د ناوې په رخج (رخد) کښې تر (۸۴ -۸۵ هـ) کال پورې منځته راغلې دي.

تر دې وروسته پر (۸۶هـ - ۷۰۵م) کال مسمع د مالك زوی سیستان ته ولېږل شو، له ابوخلده خارجي سره یې جګړې وکړې او هغه یې ونیو، خو څنګه چې مسمع پر همدغه کال مړ شو، د ده پر ځای قتیبه د مسلم زوی

راغی ده چې شمالي خراسان ته مخه وکړه، اشعث د بشر زوی یې په سیستان کښې پرېښوو، پر (۸۸هـ - ۷۰٦م) کال یې په بست کښې له رتبیل سره جګړه وکړه او تر ده وروسته عمرو د مسلم زوی (دقتیبه ورور) همدغه کار تکرار کړ او په اتو سوو زرو درهمو یې روغه وکړه، څو کاله وروسته پر (۹۴هـ) کال قتیبه د مسلم زوی له خراسانه سیستان ته لاړ، رتبیل له ده څخه ویرېده او پر کال یې یو ملیون درهمه خراج ومانه.

تر دې وروسته تر (۱۰۸ هـ - ۷۲٦ ع) کال پورې یو شمیر کسان د سیستان په امیرۍ وټاکل شول، خو تر سیستان پرمخ نه ولاړ، د هشام اموي په وخت کښې اصفح د عبدالله زوی د محمد بن جحش په سپه سالارۍ دلته راغئ، دی پر (۱۰۹ هـ) کال له سیستانه ووت او له زابلي رتبیل سره یې سختې جګړې وکړې، چې په هغو کښې په خپله اصفح او نور ډېر مسلمانان ووژل شول، تر هغه وروسته په سیستان کښې د عربي قبیلو تر منځ بیلتون راغی چې تر (۱۳۰ هـ -۷۴۷ ع) پورې یې دوام وکئ، د اموي دولت له پلازمینې هم ډېر سرې د دغه ځای د امیرانو په توګه راغلل چې دا دوره په سیستان کښې د اموي دولت تر سقوطه په کورنیو جګړو کښې تېره شوه، خو اسلامي لښکرو د درياب له لارې د سند پر ځمکه یرغل وکئ او په اموي عصر کښې یې تر (۹٦ هـ - ۷۱۴ ع) کال پورې د هغه ځای لوی ښارونه لکه ارمابیل، دیبل، نیرون، سیوستان، اشیهار، برهمن آباد، ارور(روهری) بابیه، ملتان او نور د لوی فاتح محمد بن قاسم په مشرۍ ونیول او تر هغو وروسته هم د سند ځمکه د ملتان تر پایه او د پېښور تر شاوخوا پورې د اسلامي سالارانو تر امیرۍ لاندې پاتې شوه، په دې توګه مسلمانانو د افغانستان د جبهې شاته هم خپل فتوحات پرمخ بوتلل، خو لکه چې ولیدل شول د افغانستان خلکو له مرو او سیستان څخه نیولې تر کابل او پېښور پورې څه

د پاسه یو سل کاله د عربو د بریالیو لښکرو په مقابل کښې مقاومت وکئ، دا غرونه تل د خونړیو جګړو ډګر و او هغه وخت چې رتابله او کابلشاهانو په زابل او کابل کښې د عربي بریالیو په لاس ماته کوله، د جبهې شاته یعنې ګردیز، پېښور او ویهند ته یې پناه وړه، د خپل ځواك تر پیاوړولو وروسته یې بیرته پر کابل او زابل یرغل کاوه، او د عربو ساخلوګان یې پوپنا کول، په دې توګه یوه پیړۍ په دغو جګړو کې تېره شوه او د افغانستان خلکو په دې مقاومتو کښې په ډېره میړانه خپلواکي ساتله، دوی د اسلام دین هم ورو ورو ومانه، په دې وختو کښې د ګندهارا ولایت له کابله تر پېښورد او ویهند، کندر، سند او ټکسیلا پورې د ګریکو بودیك د مدنیت او صنعت مرکز و، او په دغه هېواد کښې بودایي او بر همني لوی بود تونونه (معابد) موجود و.

اخځ: د البلاذری فتوح البلدان، طبری، چچ نامه، تاریخ سیستان. الاصابه، افغانستان بیك نظر، جغرافیای تاریخی ایران، دائره المعارف اسلامي، فتوحات عرب در آسیای میانه، خلافت د میور په قلم، معجم الانساب زمباور، تاریخ یعقوبی، د ابن اثیرالکامل، د یعقوبي البلدان، د ګردیزی زین الاخبار، مجمل فصیحی، سي.یو.کي د هیون تسنګ، راجه ترنکیني د کلهنه، د ایلیت د هند تاریخ، د افغانستان تاریخ ۱ - ۲، کتاب الهند، مروج الذهب، مادر زبان دری، طبقات ناصری، د ندوی د سند تاریخ.

د عباسيانو واکمني

(۱۳۲ - ۲۰۵هـ)

په افغانستان کښې د راشده خلافت او اموي امارت يوسل و دېرش کلنه اسلامي دوره په کړکېچ او جګړو تېره شوه، د دغه هېواد خلکو لومړي د عربي دولت سياسي او لښکري واک نه مانه، دويم دا چې د بني هاشم او بني اميه تر منځ په اختلاف کښې د آل هاشم پرخواوو، وروسته ترهغو چې اسلام يې ومانه او له وسلې يې لاس واخيست، تل يې داهڅه وه چې خلافت دې بېرته بني هاشم ته ورکړل شي او د دغه انقلاب په ترڅ کښې يې زيارپوست چې خپله واکمني او خپلواکي بيا ټينګه کړي.

د همدغه مقصد له پاره د خراسان يو نوميالي عبدالرحمن مشهور په ابومسلم مروزی (چې پر ۱۰۰هـ زيږېدلی) د بنداد هرمو د زوی له مروڅخه دري فرسخه ليرى دماخان له خلکو څخه ددې بلنې مخکښ (پيشوا) شو. اوپه (۱۲۴هـ - ۷۴۱ ع) کال پر ۲۳ کلنۍ کښې کوفې ته لاړ او په مکه کښې يې له امام ابراهيم عباسي سره وکتل، خلك يې د عباس کورنۍ د بلنې تايدولو ته راوبلل ، چې له هغه سفره بېرته هېواد ته راغی پر (۱۲۹هـ - ۷۴۹ ع) کال يې د افغانستان په شمالي سيمو کښې له مرو څخه نيولې ترتخارستان پورې خلك له ځان سره کړل، او د عباس کورنۍ خلافت يې اعلان کړ، تور بيرغ يې

چې د دې بلنې نخښنه وه، ورپاوه او په خپله لښکري چوڼۍ کښې يې لوى اور بل کړ، ځان يې د (شهنشاه) په لقب ونوماوه. د خراسان د اموي حکمران نصر د سيار د زوی او ابومسلم ترمنځ سخته دښمني پيښه شوه، او مروان اموي پر (۱۳۱هـ - ۷۴۸م) کال د امام ابراهيم سر د آهکو په بنۍ کښې وپيچه او ويې واژه ورور يې عبدالله سفاح کوفې ته و تښتيد، خو ابومسلم ترخراسان پرمخ ولاړ او له خراساني لښکرو سره پر کوفه ورننووت، پر (۱۳۲هـ) کال يې د کوفې په لوی جومات کښې د عباسی عبدالله سفاح په نامه خطبه وويله، او د امويانو د دولت نسکورېدل يې اعلان کړل ، ددغه مهم کار او د عباس کورنۍ د خلافت ترينسټ اينښوولو وروسته بيرته مروته راغی .ده تر (۱۳۵هـ ۷۵۲ع) کال پورې خراسان منظم کئ، او ماوراء النهر يې هم ونيو، پر (۱۳۶هـ) کال په ډېر شاهانه برم و پرتم مکې ته لاړ ، خو دسفاح ورور خليفه منصور دوانيقی د ابومسلم له ستر شخصيت څخه ووېرېد، دی يې پر (۱۳۷هـ - ۷۵۵م) کال پر۳۷ کلنۍ وواژه او خراسان يې د عباسيانو په امپراتورۍ کښې دننه وساته. خو پر همدغه کال د ابو مسلم له سکروټو ډېك نغري څخه بيا لمبې پورته شوې، او د هرات لوېديځ خواته د اهروا نه له کلي څخه زردشتی فيروز سنباد له سلو زرو تنو لښکر سره د ابومسلم د غچ او د خپلې خپلواکۍ د اخيستلو له پاره د عباسيانو پرضد پورته شو، د تاري د غرب او تبرستان خواته پر مخ ولاړ، عباسي خليفه منصور، جهور د مرارعجلی زوی د ده جنګ ته له لوی لښکري ځواك سره راواستاوه، چې سنباد په دې جګړه کښې له خپلو شپېتوزرو پيروانو سره ووژل شو. د خراسانيانو بله هڅه پر (۱۴۱ هـ) کال د برازبنده په مشرۍ تر سپين بيرغ لاندې وه چې خليفه منصور خپل زوی‌المهدي د هغه مخنيوي ته وګماره، د براز بنده قواوې يې له منځه يوړې او په خپله يې هغه د جګړې په ډګر کښې

وواژد. دا ماته د ١۴٢هـ كال د بيع الاول پر ٦ مه د دوشنبې پر ورځ وه.

پر (١۴۴هـ - ٧٦١م) كال د بست او كندهار خلك هم د منصور پر خلاف وښورېدل او د سيستان د حكمران زهير د محمد ازدي د زوي سره يې سخته جگړه وكړه او بيا پر (١٥٠هـ - ٧٦٧ ع) كال استادسيس هروي له بادغيسه د حريش سيستاني په ملاتړ پاڅېد، خليفه ٢۴ زره تنه لښكر له خزم بن خزيمه سره د دوى مقابلې ته راواستول، عمرو، او ابى عون د قتيبه زامنو هم د خليفه په امرله تخارستانه پردوى يرغل وكړ او د (٧٠ زرو) په شاوخوا كښې د سيس پيروان يې ووژل او په خپله دى يې بندي كړ چې په بغداد كښې ووژل شو،د ده لور "مرجيله" هارون وكړه چې د مامون موروه، پر (١٥١هـ) كال د زرنج ښار هم بلواوكړه او دسيستان خلك د خپلو محلي مشرانو محمد د شداد د زوى او آذروبه د مرزبان زردشتي د زوى په مشرتابه د خليفه منصور پرضد وجنگيدل، او د سيستان والي يزيد د منصور خليفه زوى يې مغلوب كړ، ترهغه وروسته پر (١٦١هـ - ٧٧٧م) كال يو بل سړى د هاشم بن حكيم په نامه په مقنع مشهور د مرو له ديه كازه راپورته شو، او په هرات بادغيس او مرو كښې يې د سپين كاليو (سپيد جامه ها) په نامه يوه ډله له ځان سره كړه ترآمو هاخواته پورې وتل، همهلته له خپلو (٣٠ زرو) تنو سره د عباسيانو د لښكرو له خوا له منځه يو ورل شول (١٦٣هـ) او هم د (١٦٠هـ - ٧٧٦ م) په شاوخوا كښې په خراسان كښې يوسف البرم پورته شو، چې په ميمنه، مرغاب او پوشنج كښې يې د بلوا بيرغ ورپاوه، خويه يوه جگړه كښې د خراسان د حكمدار يزيد بن مزيد له خوا بندي او په بغداد كښې ووژل شو.

د سيستان په جبهه كښې د سفاح په وختو كښې يوه بستي سړي چې بوعاصم نوميد د سيستان اميرشو، داوخت د عباسي دربار له خوا

سليمان كندي له خراسانه راغى او بوعاصم يې له منځه يوړ او په بست كښې يې هم له رتبيل سره جگړه وكړه او هغه يې مات كړ (١٣٨هـ - ٧٧٥م) خو بيا د سيستان خلك د حضين بن رقاد په مشرى پر (١۴١ هـ - ٧٥٨م) كال بلوا وكړه، چې لومړى د عباس منصورله خواهنادي السري او تر هغه وروسته پر (١۴٦هـ - ٧٦٣م) د المهدي ماما يزيد د منصور زوى د سيستان د حكمران په حيث راغئ ، خو څه موده وروسته بيرته ولاړ، او د ده پرځاى پر (١٥١ هـ - ٧٦٨م) كال معن د زايده زوى سيستان ته راغئ او تررخج (د ارغنداو تر ناوې) پرمخ ولاړ او په هغه جگړه كښې چې له رتبيل سره يې وكړه، د هغه زوم يې چې (ماوند- ياماويد) نومېد له ديرشوزرو تنو لښكر سره بندي ونيو او بغداد ته يې واستاوه، خو پر (١٥٢هـ) كال د سيستان خلكو د معن نس څيرې كړ په دې وخت كښې په سيستان كښې د خوارجو ښورښت ډېر گرندى و، پر (١٥٩هـ - ٧٧٥م) كال حمزه د مالك زوى د مهدي خليفه له خوا سيستان ته راغئ ،او سيستاني خارجي نوح يې وځاپه د سيستان له نورو مهمو پيښو څخه د تميم د سعيد د زوى واكمني وه چې د مهدي له درباره پر (١٦٩هـ - ٧٨٥م) كال سيستان ته راغئ ، د بست او رخج خواته يې لښكر ويوست، له رتبيل سره يې جگړه وكړه او دهغه ورور يې بندي او عراق ته يې واستاوه.

خو د هارون الرشيد په وختو كښې له (١٧١هـ - ٧٨٧ع) كال څخه جعفر د محمد طوسي زوى او ترهغه وروسته عباس د جعفر زوى پر (١٧٣هـ) كال د خراسان حكمرانان و، او بيا پر (١٧۴هـ) كال خالدالغطريف، پر (١٧٦هـ) كال حمزه د مالك زوى د خراسان په اميرى وټاكل شول ، پر (١٧٧هـ) كال فضل د يحيى برمكي بلخي زوى د بغداد د دربار له خوا د خراسان حكمران شو او په دغه ځاى كښې يې يو غښتلى لښكر د خراسان د

لښکر په نامه جوړ کړ، چې شمېر يې نيم مليون تنو ته رسېده، چې ډېر نفوذ يې وموند او پر (۱۷۹هـ - ۷۹۵م) کال له خراسانه بغداد ته وګرځېد، دی د خراسان د خلکو په مرسته د عباسي دربار يو سپين روبی نوميالی شو او همدا د بلخي برمکيانو نامتو کورنۍ د يحيی بن خالد برمکي له اولادې څخه وه، چې د هارون الرشيد په وختو کښې يې دوه زامن فضل او جعفر په عباسي دربار کښې وزيران شول، خو په پای کښې د خلافت دربار د دوی له ډېر نفوذ څخه ووېرېد خراسانيانو چې تل د خپلواکۍ د اخيستلو له پاره هڅې کولې، څکه نو هارون الرشيد دا ستره کورنۍ چې د عباسي دولت ټول واك يې په لاس کښې اخيستی و، د قتل عام په واسطه پوپناه کړه (۱۸۷هـ -۸۰۳م).

د فضل برمکي ترامارت وروسته علي د عيسی زوی د ماهان لمسی پر (۱۸۰هـ) کال او بيا هرثمه د اعين زوی پر (۱۹۱هـ) کال او عباس د جعفر زوی پر (۱۹۳هـ) کال د خراسان اميران وو، خو په سيستان کښې د هارون د جلوس پر کال بلوا وشوه، چې کثير د سالم زوی د هغه ځای عربي حکمران بغداد ته وتښتيد، تر هغه وروسته عثمان د عماره زوی سيستان د ځان تابع کړ او له رتبيل سره يې په رخج کښې جګړه وکړه، او د بشر له فرقد د زوی او سيستاني حصين سره چې له خپلو سپرو سره په بست او سيستان کښې ياغي شوی و، سختې جګړې وکړې او تر هغه وروسته پر (۱۷٦هـ ـ ۷۹۲م) کال داؤد د بشر سيستاني زوی د سيستان امير شو او د خلافت دربار اړ شو چې د سيستان د ښورښتو د ځپلو له پاره په خپله له سيستاني ورتيا څخه کار واخلي، داؤد لومړی حصين له منځه يوړ او سيستان يې آرام کړ، خو د دې له پاره چې داؤد په نيمروز کښې پښې ټينګې نه کړي، ژر يې لرې کړ، او د ده پر ځای پر (۱۷۸ هـ) کال يزيد د جرير زوی د سيستان په حکمرانۍ

وګمارل شو، دغه سړي پر زابل او کابل يرغل وکړ، او تر هغو وروسته پر (۱۸۲هـ) کال د سيستان حکمران عيسی نومی تر کابله پر مخ ولاړ.

د دغه مهال له خورا مهمو پېښو څخه يوه هم داده چې پر (۱۸۲هـ) کال په سيستان کښې يو نامتو پهلوان چې امير حمزه د عبدالله سيستاني زوی {د زوطهماسپ له کوله و} ميدان ته راووت، دغه نابغ او اتل شخصيت د خراسان د پخوانيو ازادۍ غوښتونکيو او خپلواکپالو نوميالیو په پيروۍ په سيمه کښې دازادۍ ولوله توده کړه او عيسی د علي زوی د هارون الرشيد حکمران يې وشاړه، پر زرنج يې بری ومومند او په عيسی پسې تر هرات او پوشنج پورې پرمخ ولاړ، خو عيسی بېرته دی د سيستان خواته پرشا وتمباوه حمزه په نيمروز کښې نوی ځواك راغونډ او بيايې پر نشاپور يرغل وکړ، کلکې جګړې يې وکړې او پر (۱۸۸هـ) کال بيرته سيستان ته وګرځېد. له دې کبله چې د دغه نيمروزي پهلوان ميدان ته راتګ د عباسيانو د واکمنۍ بنسټ رېږدولی و او خراسانيانو او نيمروزيانو بيا د خپلواکۍ غوښتلو آسمان لړزوونکې نارې پورته کړې وې، څکه نو پر (۱۹۳هـ - ۸۰۸م) کال خليفه هارون الرشيد په خپله خراسان ته راغی او حمزه له ديرش زريز تکړه لښکر سره د نشاپور خواته وخوځيد خو څنګه چې د (۱۹۳ هـ) کال د دويمې خور پر مياشت خليفه د خراسان په طوس کښې مړ شو، حمزه د عباسيانو له پاتيو ويرجنو سره جګړه ونه کړه، بيرته سيستان ته ولاړ، د بلوچستان او سند خواته يې بريد پيل کړ، په ډېرو فتوحاتو بريالی شو، او پر (۱۹۹هـ ـ ۸۱۴م) کال له دغه سفر نه بيرته راغی او پر (۲۱۳هـ) کال ووژل شو. خو د ده د ميړانې او پهلوانۍ نکلونه تر ډېرو پېړيو پورې د خلکو پر ژبو وو، او د ملي پهلوان په توګه ګڼل کيده، دده په پيروۍ حرب د عميده زوی له بسته پاڅېد دی د سيستان د خاش له خلکو څخه و او تر (۱۹۹هـ) پورې

يې له عباسي حکمرانانو سره جګړې وکړې، د آزادۍ غوښتلو نغرې يې تود وساته، تر هغه وروسته هم عباسي حاکمان سيستان ته راتلل، خو ريښتينې واك د طاهر د کورنۍ په لاس کښې و.

د افغانستان له هغو واکمنو کورنيو څخه چې د عباس کورنۍ د خلافت په جوړښت کښې يې له ابومسلم خراساني سره ملګري وکړه.يوه د غور د سوريانو کورنۍ وه، چې د ماهوي د همهغه کهاله پايخوړ و چې د مخه يې يادونه وشوه، له دې کهاله څخه د امويانو د دورې په پای کښې شنسب د خرنګ زوی د غور په غرو کښې امارت لاره، او زوی يې امير پولاد د (۱۳۰ هـ -۷۴۷م) په شاوخوا کښې د خراسان په هځو کښې د ابو مسلم ملاتړی و، چې تفصيل به يې د غوريانو د حالاتو په شرح کښې راوړل شي.

اخځ: طبري ـ البلاذري ـ تاريخ سيستان ـ طبقات ناصري ـ پټه خزانه ـ يعقوبي ـ تاريخ برامکه ـ البرامکه ـ انسيکلوپيډي اسلامي ـ ابن اثير ـ مروج الذهب معجم الانساب ـ زين الاخبار ګرديزي ـ افغانستان بعد از اسلام لومړی ټوك ـ الکامل ابن اثير ـ مجمل فصيحي ـ ابن خلدون.

په اموي او عباسي دوره کښې
د افغانستان
ټولنيز او مدني احوال

لکه په تېرو څپرکيو کښې چې مو وويل د راشده خليفه ګانو او امويانو په وختو کښې څو څو واره د خراسان خلك له هرات، مرو او سيستان څخه تر زابل، کابل او تخارستان پورې د عربو د سياسي واك د خپريدو پر خلاف وښوريدل، برهمني کابلشاهانو او رتبيلانو ان تر هجرت وروسته د (۱۸۰) کالو په شاوخواکښې هم په کابل او زابل کښې مقاومت کاوه، او د بودايي او برهمني مدنيت اغيزه په کابل، زابل، تخارستان او بلخ کښې پاتې وه، د افغانستان په لوېديزو سيمو لکه: سيستان، هرات، ګوزګانان او مرو کښې هم د زردشتي ثقافت نخښې ليدل کېدې.

خو د خلکو مقاومت که بودايي وو او که زردشتي ډېر کلك او سخت و او د دغه هېواد خلکو نه غوښتل چې د نورو د اطاعت رسۍ په غاړه کښې پرېږدي، د امويانو په وخت کښې د خراسان مشرانو دغه مقاومت ته اسلامي بڼه ورکړه په دې مانا چې د امويانو د امپراتورۍ پر خلاف يې د هاشم کورنۍ په طرفدارۍ وسلې ته لاس واچاوه، او خراسان د هاشم کورنۍ د پناه غوښتونکيو ټاټوبی شو. خو ښايي دا ټکی هېر نه شي چې دغه

مقاومت که څه هم د هاشميانو د طرفدارۍ بڼه پيدا کړې وه، خو له اره د دغو خلکو د خپلواکۍ غوښتلو پر پټ حس ولاړه. او دليل يې دا دی چې همدغو خلکو د امويانو د امپراتورۍ بنسټ له بيخه ويوست، د عباسيانو د امپراتورۍ بنسټ هم د خراسانيانو په لاس کيښنول شو، ابومسلم خراساني، ابراهيم امام او سفاح يې د بغداد منبر او تخت ته ورسول، خو لکه ومو چې ليدل په خراسان کښې پرله پسې ښورښتونه او اضطرابونه غلي نه شول، او خراسانيان لکه چې له امويانو سره جنګېدلي وو له عباس کورنۍ سره يې هم جګړه وکړه، د خپلواکۍ د ګټلو له پاره په دغه هېواد کښې ملي پهلوانان پيدا شوي وو او که له امويانو سره د خراسانيانو جګړې يوازې د هاشم کورنۍ په طرفدارۍ پورې تړلې وای، نو په بغداد کښې د هاشم کورنۍ او عباسيانو تر ټينګښت وروسته بايد په دغه هېواد کښې جګړه دريدلې وای.

خو خراسانيانو او د افغانستان خلکو يو وخت له پخوانيو اديانو څخه د دفاع په نامه، بل وخت د شعوبيه په نامه، کله د آل هاشم د دوستۍ په نامه او بيا د خوارجو او نورو په نامه يوازې يو مقصد پر مخ بيوه، چې هغه د پردي واکمنۍ له منځه وړل او د خپلواکۍ ګټل وو، چې وروسته يې د آل طاهر او آل سامان او نورو محلي واکمنانو په واسطه هغه ستر مقصد لاس ته راوست.*

د افغانستان د خلکو له پاره دا دوه سوه کلنه جګړه ګټوره وه، په دې مانا چې د اسلام دين يې د هغه له نوي ترقي خوښوونکي روح سره ومانه، خو د پرله پسې جهاد په نتيجه کښې د محلي حکومتو خاوندان هم شول، خراساني ثقافت يې له اسلامي او عربي رواياتو سره ګډ کړ او په راتلونکي کښې د اسلام د خپرولو او دفاع له پاره غښتلي عناصر شول، حال دا چې پخواني دينونه يې زاړه شوي او له خرافاتو او اوهامو ډک وو چې په

هغه عصر کښې د ګټې اخيستو وړ نه وو.

په لومړيو دوو سوو هجري کلو کښې په افغانستان کښې د اسلام ديانت د زردشتي، بودايي او برهمني اديانو ځای ونيو، عربي ژبه او ليکدود په ټول افغانستان کښې خپاره شول خو تر دوو نيمو سوو کالو پورې هم د افغانستان په ختيزو سيمو کښې سنسکريټ ژبه او ليکدود له عربي کوفي ليك سره يو ځای موجود وو، لکه چې هغه ډېر پخوانی ډبرليك چې په توچي (ختيز افغانستان) کښې (٢٤٣هـ - ٨٥٧م - جمادي‌الاولی) پر يوه ډبره لاس ته راغلی په عربي او سنسکريټ دواړو ژبو ده، چې اوس د پيښور په موزيم کښې خوندي ده.

په خراسان، هرات او سيستان کښې هم پهلوي ژبې خپل ځای په همدغه وخت کښې دري ژبې ته پرېښوو، اسلامي علومو تفسير، حديث، رجال او سير هم په افغانستان کښې رواج وموند، او په زرنج، بلخ، هرات، مرو او نورو کښې لويې اسلامي مدرسې منځ ته راغلې، او هم لوی اسلامي پوهان او نامتو زاهدان لکه امام اعظم ابوحنيفه د ثابت زوی او د زوطي لمسی (د کابل د شمال)، ابن المبارك مروزي محمد د کرام سيستاني زوی (د کرامي مذهب مؤسس)، ابراهيم بن طهمان باشاني (هراتي) محدث، ابو اسحق ابراهيم بن يعقوب جوزجاني محدث، ابراهيم ادهم بلخي صوفي، ابو سليمان موسي جوزجاني حنفي فقيه، او ابراهيم بن رستم مروي د بوحنيفه له ملګريو څخه، ابو داؤد سجستاني د مشهور سنن خاوند، ابو حاتم سهل بن محمد سيستاني محدث، ابو جعفر بلخي منجم، ابو قتيبه مروزي مؤرخ، بشار بن برد تخارستاني عربي شاعر، علي بن الجهم خراساني عربي شاعر او نور له دې هېواده پاڅېدل او د عباسي خلافت دربار ته عجمي مدنيت، آداب او د اداري اصول هم د خراسان خلکو لکه برمکيانو او نورو يوړل، د

عربي ژبې کلمات پر دري ژبه ګډ او اوسنۍ پارسي څنې جوړه شوه،چې پر دې څمکه یې عربي او خراساني ګډ مدنیت منځته راوست، یو زیات شمېر بریالي عربان د دې څمکې په لویو ښارو لکه هرات، زرنج، بلخ، مرو او نورو کښې مېشت شول، په دې توګه د افغانستان له آریایي نژاد سره د عربي (سامي) نسل ګډون او په دغه هېواد کښې د عربي آدابو، دود او دستور خپریدل پیل شول، ددغه ځای پر اوسیدونکیو عربانو سربیره خورا ډېر عربي وسله وال عسکر هم په خراسان کښې په جګړه اخته وو، چې د ابن اثیر په وینا د امویانو په وختو کښې د قتیبه په مشرۍ نهه زره د بصرې خلك، لس زره د بکر له ټبره، لس زره د تمیم له قبیلې څخه، څلور زره له عبد قیسه، لس زره له ازد څخه، او اووه زره د کوفې له خلکو وو، چې ټول (۴۷) زره خالص عربي نژاده لښکر او اوه زره هم موالي د حیان بنطي تر مشرۍ لاندې وو. قتیبه له سیمه یزو خلکو څخه هم لښکر جوړاوه، لکه چې د خراسان له خلکو څخه یې هم له لسو څخه نیولې تر شلو زرو تنو پورې لښکر راغونډ کړې وو، چې له عربي لښکرو سره یې خدمت کاوه، او له دې څخه څرګندېږي چې په خراسان کښې د عربي دولت وسله وال عسکر تر سلو زرو زیات نه وو، همدغه شمېر لښکر اسلامي فتوحات په ماوراءالنهر کښې د چین تر حدودو پورې رسولي وو.

په اموي او عباسي عصر کښې اسلامي فتوحات د سند او لوېدیز هند ګڼ شمېر ښارو ته رسېدلي وو، څکه نو د هند زیاتره پیداوار لکه دارو، عقاقیر او بدلي شیان او هندي مصنوعات د ملتان د بیل منصوره ، ویهند ، ارور (رهري)، قندابیل (ګنداوي)، قزدار (اوسنی خضدار)، د توران او د سند د ناوې د نورو ودانو ښارو له تجارتي مرکزو څخه له کشمیره نیولې د سند د مهران د سیند تر مجرى پورې د زابل سیستان او هرات له لارې ایران،

عراق او عربي متمدنو ښارو ته لکه بغداد، دمشق او نورو ته د تجارت له پاره وړل کېدل. د اصطخري او ابن حوقل په وینا د قزدار، مکران او توران (اوسنی بلوچستان) د فانیذ (سپینې شکرې) تجارت په ټول خراسان او عراق کښې کېده او لکه البشاري مقدسي چې وایي په توران کښې د دانه دارې سپینې شکرې د اوچت ډول لویې کارخانې وې همدا راز د پنجاب تجارتي کاروانونه د اوسني پښتونستان له لارې کابل، غزنه، خراسان بخارا او ماوراءالنهر ته هم تلل او له هغې خوا یې چیني مالونه هند ته وړل، د خراسان او مرو وریښمین ټوکران د سوداګرۍ غوره مالونه وو، چې کاروانونه به یې چین ته هم تلل او د صمد په وینا دغه تجارت په عباسي عصر کښې بشپړه پراختیا موندلې وه چې هندي لوښي، د خراسان وسپنه، د هند او سند عود، قرنفل، نارګیل، د سپنسیو کالي او پیلان د افغانستان له لارې د عربي هېواد لوېدیزو سیمو ته وړل کېدل. څنګه چې په خراسان کښې د اسلامي حکومت د ټینګښت له امله امنیت ټینګ و، نو څکه د سامانیانو په ښارو کښې د چین تجارت هم زیات شو او هم له بلې خوا څرنګه چې د سلطان محمود فتوحاتو د هند ارت هېواد له عربي هېوادو سره ونښلاوه نو د منځنۍ آسیا د هېوادو او ټول خراسان تجارتي بنې هم څرګند پرمختګ وکړ.

ابو زید سیرافي وایي چې: له هندستانه پرله پسې کاروانونه خراسان ته او له هغه ځایه هند ته ځي او راځي، د دغو لویو کاروانو لار پر زابلستان ده چې له همدغه ځایه قزدار، کیزکان (قلات) او مکران ته تلل او د شال (کویټ) او بولان د درې او سیبۍ (سیوی) له لارې یې له سند سره تجارت کاوه، د ابن اثیر په وینا د هرات اوبدلیو شیانو ډېر شهرت درلود، چې له همدې کبله یې په عربي ژبه د هراتي کالیو سوداګر ته "هراء" ویل او هغه

وخت چې مقریزي د مصر د مشهورو منسوجاتو د ډولو نومونه اخلي يو ټوټه د خراساني ټوټې په نامه هم د هغو ښکلیو زربفتو او مخملو او نورو ټوټو په کتار کښې یادوي.له دې څخه څرګندېږي چې په مصرکښې عربي صنعتګرانو هم په همغه خراساني نامه او جنسیت د خراساني ټوکرو تقلید کاوه.

د جوزجاني په وینا: بلهاري هم د هند له تجارتي مرکزو څخه و، چې هلته د هند او خراسان سوداګر استوګن وو او د مشکو سوداګري يې مشهوره وه، همدا راز جلوت، بلوت، لمغان، دینور، ویهند د هند او خراسان تجارتي مرکزونه وو، چې د لومړي ياد شوي ښار تجارتي مالونه ګني (نیشکر)، غوايي اوپسونه، اود وروستي مشك، مرغلرې اوګران بيه کالي وو.

خو د حدودالعالم د مؤلف جوزجاني په وینا خراسان يو ودان او له نعمتو ډك ملك و، چې د سرو، سپینو زرو او غمیو کانونه پکښې وو او د اسونو، کالیو، پيروزو، داروګانو، وریښمنو او مالوچو د پیدا کېدو ځای او تجارتي لوی مرکز يې نشاپور و، د خراسان د ښارو نامتو پيداوار دا وو: له هراته خمتا، شیرخشت او دوښا، له مالن څخه طايفي وڅکې (مويز)، له کروخه کشمش، له مرو څخه ښه مالوچ (پنبه) قزین جامونه او سرکه، له ګوزګانان څخه ښه آسان، کراستې، د آس تانګونه، زیلو او پلاس، له تالقانه وڅکې او کراسته، له کندرم کراسته، له بلخه ترنج، نارنج، ګني (نیشکر) او نیلوفر، له تخارستانه پسونه، غله او راز راز میوې، له سمنګانه (اوسنی ایبکه) وڅکې او مېوه، له بنجهیره (اوسني پنجشیره) سره او سپین زر، له غوره پرده، زغره، ډال او ښه وسله، له سیستانه فرشونه، زیلو، خرما او انکوزه، له بسته (د هند لوی تجارتي مرکز) وچې میوې، خمتا (کرباس)، سابون، له درغشه (زمیندارو) زعفران، له بدخشانه سپین او سره زر، بیجاده او لاجورد.

الماني فون کریمر وايي چې: د شبرقان (اوسني شبورغان) توري د عباسیانو په هېواد کښې ډېرې مشهورې وې او د هندي تورو (مهند) تجارت هم له دې لارې کېده، د تالقان کراستې او نور دا واریدو ورین شیانو او قالینو شهرت درلود او د هغه ځای تاوده اوبدلي شيان په تیره بیا چوخه او پټو ډېر کارېدل.

هغه لوی ښارونه چې په خراسان، سیستان او زابل کښې د تجارت مرکزونه وو ددغه هېواد د کرهنې، تجارت او صنعت پر پرمختګ دلالت کوي.

تر کومه ځایه چې د تاریخ له پاڼو څرګندېږي د بغداد اموي او د آل عباس دولت له دې سیمو څخه دا لاندې عایدات د خراج، جزیې، زکاة، د غنایمو د خمس او د دولتي ځمکو د عایداتو او عشر په نامه درلودل.

د جهشیاري او ابن خلدون په وینا:

له خراسانه: (۲۸,۰۰۰,۰۰۰) درهمه، (۲,۰۰۰) د زرو ټوټې، (۴,۰۰۰) غاترې، (۱,۰۰۰) مریان، (۲۰,۰۰۰) کالي، (۳۰,۰۰۰) رطله هرېړه.

له سیستانه: (۴,۰۰۰,۰۰۰) درهمه،(۳۰۰) کالي، (۲۰) زره رطله فانيذ (سپینه شکره).

له توران او مکران څخه: (۴۰۰,۰۰۰) درهمه.

خو د قدامه بن جعفر په وینا د روغې په وخت کښې د عباسي دولت عایدات په دې توګه وو:

له خراسانه: (۳۷,۰۰۰,۰۰۰) درهمه

له سیستانه: (۱,۰۰۰,۰۰۰) درهمه

له توران او مکران: (۱,۰۰۰,۰۰۰) درهمه، خو د سیستان د تاریخ

مؤلف تر اسلام وروسته د سیستان عمل د پخوانۍ روغې په اساس داسې لیکي:

د سیستان ګورتانو: بست، رخد، کابل، زابل، نوزاد، زمینداور، اسفزار، خجستان، زر زر درهمه (یو ملیون).

د خراسان عمل د اسلام د حد تر پایه د ۲۰۰ هـ په شاوخوا کښې: اته دېرش ملیونه درهمه.

بیا همدا مؤلف د سیستان د خراج په شرح کښې وایي: چې د سیستان ټوله مالیه (۵،۳۹۷،۰۰۰) درهمه دي، چې له هغې جملې څخه (۸۵،۰۰۰) درهمه خالص عایدات او جزیه، او پاته (۵،۳۱۲،۰۰۰) درهمه د خراج ډولونه دي. خوابن خرداذبه د (۲۳۲هـ) په شاوخوا کښې له معتبرو رسمي اسنادو څخه مهم معلومات راټول کړي دي، چې د خلافت اداري او مالیاتي نظام همهغه و چې په خراسان کښې يې تراسلام د مخه رواج درلود. د طلا پیسې دینار وې، چې ۴،۲۵ طلایې درلوده او د سپینو زرو پیسې درهم وې چې ۲،۹۷ سپین زرېې درلودل، په جنسي مالیاتو کښې کیلي رواج و، چې کر(د لومړي توري په پېښن) يې ورته ویل او له ٦ خروارو سره برابر و.

ابن خردا به د خلافت د ختیزو څمکو حاصلات داسې لیکي:

سیستان : (٦،۷۷٦،۰۰۰) درهمه.

رخج،زابلستان او زمینداور تر تخارستان پورې:(۱۴۷،۰۰۰) درهمه.

سرخس: (۳۰۷،۴۰۰) درهمه.

مروشاهجان: (۱،۱۴۷،۰۰۰) درهمه.

مرورود:(۴۲۰،۴۰۰)درهمه.

بادغیس: (۴۴۰،۰۰۰) درهمه.

هرات او اسفزار او کنج رستاق: (۱،۱۵۹،۰۰۰) درهمه.

پوشنګ: (۵۵۹،۳۵۰) درهمه.

تالقان د مروالرود او بلخ ترمنځ (۲۱، ۳۰۰) درهمه.

غرجستان د هرات او مرو رود او غزنه ترمنځ: (۱۰۰،۰۰۰) درهمه او دوه زره پسونه .

د تخارستان سیمې د بلخ او جیحون ترمنځ :زم(۱۰٦،٦۰۰) درهمه.

فاریاب : (۵۵،۰۰۰) درهمه .

قبروغن (قته غن؟) ۴،۰۰۰ درهمه.

ګوزګانان: (۱۵۴،۰۰۰)درهمه.

بونده: (۲۰۰۰ درهمه)

برمخان او بنجار: (۲۰٦، ۵۰۰) درهمه.

ختلان او بلخ او غرونه يې: (۱۹۳، ۳۰۰) درهمه.

مند جان: (۲۰۰۰) درهمه .

خلم: (۱۲،۳۰۰)درهمه .

روب او سمنګان: (۱۲،٦۰۰) درهمه .

بامیان: (۵،۰۰۰) درهمه.

کابل: (۲،۰۰۰،۵۰۰) درهمه نغد او دوه زره وینځې د شپږ سوو زرو درهمو په بیه.

ریوشاران: (۱۰، ۰۰۰) درهمه.

مکران (۱،۰۰۰، ۰۰۰) درهمه.

شغنان: (۴۰،۰۰۰) درهمه.

وخان: (۲۰،۰۰۰) درهمه.

کست (خوست): (۱۰،۰۰۰) درهمه.

اخرون: (۳۲،۰۰۰) درهمه.

په دغو عایداتو کښې هغه پیسې چې له جزیې څخه لاس ته ورتلې، له هندوانو او نورو آسماني دین پلویو نامسلمانو څخه اخیستل کېدې، د امام ابو یوسف په وینا په خراسان کښې د هر یوه سړي پر سر درې دیناره ټاکل شوي وو، چې بې وزلي او غریبان په کښې شامل نه وو، دا پیسې د اموي عبدالملك په وختو کښې ټاکل شوې وې. خو د خراج په ډول کښې د مقریزي په وینا په اموي عصر کښې د تاکستانی یو جریب پر سر لس درهمه، له نخلستان څخه اته درهمه او د ګنیو له کښت څخه شپږ درهمه، له مېوه لرونکې ځمکې څخه پینځه درهمه ، د غنمو د کښت له ځمکو څخه څلور درهمه او د اوربشو له ځمکې څخه دوه درهمه اخیستل کېدل.

اوس موږ له پورتنیو تاریخي کتنو څخه دې پایلې ته رسېږو چې د خراسان له ځمکو څخه له نیشاپوره نیولې د سند ترسینده او له جیحو نه تربحیره عرب پورې د عربي دولت ټول مالي عواید د قدامه او د سیستان د تاریخ د ناڅرګند لیکوال په وینا د ۴۴ ملیونو درهمو په شاوخوا کښې، د ابن خرداد به په وینا د ۴۵ ملیونو درهمو په شاوخواکښې وو او که د مقریزي د وینا په اساس د هرو لسو درهمو وزن له ٦ څخه تر ۷ مثقالو پورې سپین زروګڼو او هر مثقال پینځه افغانۍ بیه ولرو، نو ټول به د ۲۲۵ ملیونو افغانیو په شاوخواکښې و ګڼل شي.

د عربي دولتو د مالي درامد په اړه راز راز معلومات شته ، خو له لګښتونو یې خبر نه یو. یوازې د سیستان د تاریخ ناڅرګند لیکوال په سیستان کښې د دولت د مصارفو یو دقیق فهرست لیکلی دی چې له هغه څخه په هغه وخت کښې د حکومت لګښتونو ډولونه او اندازه څرګندېدای شي او موږ هغه راوړو، چې د عربي حکومت د ولایاتو په یوه ولایت کښې د دولتي عوایدو او مصارفو څه نا څه یوه کوچنۍ موازنه د اوسني عصر د

مروجو بودجو پراساس لاس ته راشي:

نوموړي مؤلف د سیستان د خراج عمل د: (۵،۳۹۷،۰۰۰) درهمو په شاوخواکښې لیکي او لګښتونه یې داسې بیانوي:

خاص د سلطان لپاره (۲،۰۰۰،۰۰۰) درهمه.

د تیموق ?جوړول: (۲،۰۰۰،۰۰۰) درهمه (ښایي چې د هیلمند د رود بند وي).

د کوره جوړول (۴,۰۰۰) درهمه (موخه یې سېلاب وړې ځمکې دي).

د باړې جوړول (۱۲،۰۰۰) درهمه (د ښار د کلا جوړول مقصد دی).

د نورو کلاو جوړول (۵۰،۰۰۰) درهمه.

د بندیانو له پاره: (۳۰،۰۰۰) درهمه.

په جامع جومات کښې د روژې لګښتونه (۳۰،۰۰۰) درهمه (هرقاري او د مسجد خادم ته د روژې پر میاشت ۲۰ درهمه)

د موذنانو له پاره: (۲۰ ،۰۰۰) درهمه.

په هرکال کښې د سلو مریانو ازادول: (۵۰۰) درهمه.

دروغتون له پاره: (۱۰،۰۰۰) درهمه.

د بندونو ترل: (۲۵،۰۰۰) درهمه.

د شرط (پولیس) له پاره: (۲۵ ،۰۰۰) درهمه.

د خراج د بندار (د مالیې رییس) او دهغه د منشیانو له پاره: (۵۰،۰۰۰) درهمه.

د صاحب مظالم (عدلیه) له پاره: (۲۰،۰۰۰) درهمه.

د ریګو او شګود ترلو له پاره: (۳۰ ،۰۰۰) درهمه.

پرت (د رودو د خاورین بند له پاره):(۵۰ ،۰۰۰) درهمه.

د هیلمند د پلو ، لارو او کښتو د ویالو له پاره: (۳۰ ،۰۰۰)

درهمه.

پر پورتنیو ټاکل شویو لګښتونو سربېره د سیستان د تاریخ لیکوال دا اشاره هم کوي چې نور پاتې عایدات یې د ابناء سبیل او ضعیفانو او غریبانو د کالیو او نفقې او نورو هغو مصارفو له پاره سپمول او ساتل چې د والي په اختیار کښې وو. سربېره پر هغو سکو چې په اموي او عباسي دولتو کښې د خلفاو په نامه په ټولو اسلامي ولایاتو کښې وهل کیدې په خراسان کښې د سند ترسینده د پخوانیو نامسلمانو دولتو ځینې سکې هم دود وې، او کله هم دګندهارا، پنجاب او باختر د ساساني پاچهانو یا بودایي شاهانو پرپخوانیو سکو د خلیفه نوم او کلمه طیبه هم وهل کیدل.

د خلافت والیان چې خراسان ته راتلل دوی حق درلود چې په خپل نامه سکه ووهي. لکه حمید د قحطبه زوي (د ۱۵۱هـ پر شاوخوا) او عبدالملك د یزید زوی. (د ۱۵۹هـ پر شاوخوا)، جعفر د محمد زوی. (د ۱۷۱هـ په شاوخوا کښې) علی د عیسی زوی. (د ۱۸۰هـ پر شاوخوا) او هرثمه داعین زوی. (د ۱۹۱هـ پر شاوخوا) او غسان د عباد زوی (د ۲۰۲هـ پر شاوخوا) د بغداد د عباسیانو د وخت هغه والیان وو چې په نېشاپور کښې یې په خپلو نومو سکې وهلې دي، چې نمونې یې شته، او هم ابو مسلم خراساني د (۱۳۳هـ په شاوخوا کښې) د ابو مسلم عبدالرحمن بن مسلم په نامه په مروکښې سکه وهلې ده چې تراوسه شته .

د اسلامي لښکرو له فتوحاتو سره سم طبعاً د عربي دولت سکې په ټولو مفتوحه هېوادو کښې رواج شوې او لکه مقریزي چې لیکي: په اسلامي عصر کښې حضرت عمرفاروق د لومړي ځل له پاره د (ساساني) کسروي درهمو په وزن او شکل سکې خپرې کړې او پرهغو باندې یې "لااله الاالله وحده و محمدرسول الله" ولیکل، د دغو درهمو وزن هر لس درهمه شپږ

مثقاله سپین زر وو، حضرت عثمان پر هغو باندې الله‌اکبر ولیکه، د امیر معاویه په وخت کښې زیاد د ابوسفیان زوی په بصره او کوفه کښې داسې درهمونه رواج کړل چې هرو لسو درهمو یې اووه مثقاله سپین زر وزن درلود، او پرهغه سکه چې په دمشق کښې د امیر معاویه له خوا وهل شوې، د داسې انسان بڼه لیدل کېږي چې توره یې پر غاړه ده په اموي عصر کښې مصعب د زبیر زوی هم په عراق کښې د اموي درهمو پر بنسټ سکه ووهله او عبدالملك اموي هم په عراق کښې د حجاج په ذریعه مصورو درهمونو دود لاره شپږ دانګ(دوانیق)وو او پرهغو باندې یې "قل هوالله احد" هم لیکلي وو.

تر (۲۰۰هـ) وروسته په خراسان کښې د دغه ځای د داخلي پاچهانو سلسله منځته راغله او د خراسان پاچاهانو لکه طاهریانو، سامانیانو، صفاریانو او غزنویانو چې د عباسي خلیفه ګانو هم مهالي وو، یوه په نشاپور، طوس، هرات، زرنج، بست، غزنه، بخارا، سمرقند، مرو، بلخ، ری او د خپلو هېوادو په نورو ښارو کښې دارالضرب درلود او د سپینو او سروزرو سکې یې په کوفي لیکدود، دود کړې وې چې د پاچاو خلیفه دواړه نومونه ورباندې لیکل کیدل، د سلطان محمود ځینې سکې د سنسکریت په لیکدود هم وهل شوې دي، او ښایي چې داسکې د هند په هغو ښارو کښې وهلې شوې وې چې سلطان محمود فتح کړې وو.

د اصطخري او ابن حوقل په وینا د افغانستان په ختیزو سیمو کښې تر سنده پورې یوه سکه د قنهري قنهریات (ګندهاري) په نامه وه چې د کابل او راولپنډۍ ترمنځ (ګندهارا) ته منسوبه وه او اسماعیلیه او لودیه حکمرانانو په ملتان کښې وهلې وه، دا سکه له عراقي پینځو درهمو سره برابره وه او همداشان د خالصو سرو زرو سکه له هندي دریو درهمو سره اندول وه.

لکه مقدسي چې اشاره کوي، په منصوره، ملتان، ګندهارا او توران

کښې د "من" تول د مکې له منه سره یو، و. او بلې پیمانې ته یې "کیجی" ویل، چې په کیج او توران کښې یې تول له څلویښتو منو سره برابرو.

خو د اموي هېواد سیاسي ویش داسې و چې: د خراسان او ماوراء النهر ټولو مفتو-ـه ځمکو تر کابل، پنجاب او سنده په عراق عجم پورې اړه درلوده دعراق د والي له خوادوه تنه عاملان رااستول کېده چې دیوه مرکز د خراسان له پاره مرو او دبل مرکز د کابل، پنجاب او سند لپاره و، خو دغه ویش په عباسي دوره کښې چې په افغانستان کښې اسلامي فتوحات پراخ شول، تغییر وموند او پر څو نورو مهمو او اساسي ولایتو وویشل شو: لومړی دخراسان ولایت چې له مرو او هرات څخه تربلخ او تخارستان پورې پروت و. (د خراسان نقشه دې وکتل شي - ۳۹).

دوهم د سجستان ولایت چې ترکابله پورې رسیده.

درېیم توران ولایت چې ترمکران او سند پورې رسېده او په دغو ولایتو کښې مالي نظام او د مالیو د اخیستلو دفترونه د هغه له وخت ځانګړیو اداري اصطلاحاتو سره موجودو، خوارزمي په دې اړه یوه ګټوره شرح لیکلې ده، او د ځمکو خراج یې هم پردرې ډوله:

لومړی محاسبه (نغدي یاجنسي)

دویم مقاسمه (پر پیداوار مالیه)

درېیم مقاطعه (هغه مالیه چې د حکومت او جاګیر دار ترمنځ ټاکله) حکومت ته ورکاوه، او په ټولو ولایاتو کښې د خراج (مالیاتو) او برید (پوسته) او جیوش (لښکرو) نفقاتو د یوانونه، رسایل (مکاتبات)، صدقات، مصادرات، اوقاف، رواتب (تنخواه) شرطه (پولیس) قضا (عدلیه) او نور موجود و، د ابن خلدون په وینا لیکونکي (کاتب) مهمه عهده درلوده چې د عربي حکمدارانو ځانګړی باوری سړی او صاحب السرو، څو تنه یې په یوه

وخت کښې دغه کارته ګمارل، رسمي فرمانونه اواسناد ټول د کاتبانوله خوا لیکل کېدل او استول کېدل او هغه کار چې نن یې وزیر او سکرتر کوي هغه وخت کاتبانو ته سپارل کېده، ترکاتب وروسته حاجب د وزیر د دربار وظیفه درلوده، چې زیاتې چارې د حاجب په واسطه اجراکېدې او عساکر چې د دیوانالجند یادیوان الجیش له خوا اداره کېدل عموماً د الفرسان (سپاره) او الرجاله (پلی) پر ټولګیو وېشل شوي او وسله یې تورې، زغره، خول، نیزه، غشی، لیندی، منجنیق، د بابه او ضبور (یو ډول ټانك) وو: د عسکرو کالي ځت، لنډ پرتوګ او څپلۍ (لکه د غرو د پښتنو کالي) وو، د لښکر کتارونه پر پېنځه ډوله وو:

لومړی قلب (منځ) چې په هغه کښې لوی مشر او قاید و.

دویم میمنه (ښی خوا).

درېیم میسره (کینه خوا).

څلورم ډبرلیك یا مقدمه (د مخه خوا) له بریالیو سره.

پېنځم ساقه ترلښکر وروسته. اود لښکرو مشران هم غالباً عربان وو.

خود قضا نظام په اموی عصر کښې داسې و چې:

د صحابه وو او تابعینو، عالمان او صالحان د خلیفه له حضوره او یاد ولایت د حکمرانانو له خوا په مهمو ښارو او مرکزوکښې د قاضیانو په توګه ټاکل کېدل او دغو قاضیانو د قران، سنت، اجماع او قیاس یعنی له څلور ګونو ادله وو سره سم د خلکو تر منځ شخړې حلولې، په خپل اجتهاد کښې آزاد، خو د شریعت د احکامو په پلي کولو کښې د امیرانو د سیاست له اغېزې څخه خپلواك وو او د خلیفه عمر بن عبدالعزیز په وینا یې دا پېنځه صفات (پوهه، بې تمه والی، زغم (حلم)، په ائمه پسې اقتدا او د پوهې او رایې له خاوند سره ګډون) درلود، پرمدونو مجلو یې د قضا فیصلې لیکلې،

ځینو قاضیانو د حکومت تنخانه اخیستله، هغه چاچې اخیستله د کال تر زرو دینارو او د میاشتې تر لسو دینارو پورې رسېده، همدا راز د امر معروف او نهی منکر، د تول او وزن، د بازار د معاملو د څارنې او د دیني احکامو د تبلیغ له پاره محتسبان مقرر وو او په تیره بیا عربي پوهان او دامت صالحان د اسلام ددین د تبلیغ له پاره د خراسان مفتوحه هېوادو او په هغو پورې تړلیو سیموته راتلل، لکه چې د (۴۷هـ) په شاوخوا کښې ربیع الحارثی عربي حکمران په سیستان او زابلستان کښې د حسن بصري (د خپل وخت د لوی عالم) په مرسته اسلامی قوانین پلي کړي وو.

اخځونه:

حدودالعالم، د السیاسي تاریخ الاسلام - عربي - ۳ټوکه، البشاری اصطخری، د البلاذریفتوح، کتاب الوزرا والکتاب، د ابن خلدون مقدمه، د سیرافی سفرنامه، د اموی عصرد تجارت تاریخ، ابن حوقل حضارة الاسلام کتاب الخراج ابن قدامه، کتاب الهندو اسند، د امیر علی مختصر تاریخ عرب، فتوحات عرب در آسیای میانه، الکامل ابن اثیر، تاریخ ادبیات فارسی د صفا، د ابن ندیم الفهرست، د پېښور د موزیم ډبرلیکونه، تاریخ سیستان، تاریخ تمدن ایران ساساني د نفیسي، د امام ابویوسف کتاب الخراج، د خلفاؤ په عصر کښې د مشرق تهذیب (اردو)، معجم الانساب زمباور، طبقات ناصری، مفاتیح العلوم، تاریخ التمدن الاسلامی د جرجی زیدان، تهذیب و تمدن اسلامي درې ټوکه اردو، نقودالاسلامیه د مقریزی، شرق د رتحت ادارهٔ خلافت، تاریخ عرب د هتي، د ګوستاو لوبون تاریخ تمدن عرب.

دریمه برخه

خپلواکه اسلامي دوره

طاهریان

(۲۰۵ - ۲۵۹ هـ)

د دغه کهاله لومړی سړی طاهر د حسین زوی، د مصعب لمسی، د رزیق کړوسی او د ماهان کوسی و چې د پوشنګ (د هرات لوېدیز خوا ته ننی زنده جان) له ځواکمنو کهولو څخه و. مصعب د رزیق زوی د بلاغت او ادب نومیالی پوه و چې د عباسیانو په وخت کښې د پوشنګ حاکم، او تر هغه وروسته یې زوی حسین ته د (۱۸۰ هـ - ۷۹۶ ع) په شاوخوا کښې د پو شنج حکومت لاس ته ورغی، حسین چې پر (۱۵۹هـ) کال په پوشنج کښې زیږېدلی و او د عباس کورنۍ له درباره د شام او بغداد حکمراني هم ورسپارل شوې وه، پر (۱۹۹هـ) کال مړشو. د ده زوی طاهر د خراسان د آزادي پالیو په چاپېریال کښې وده وکړه او په اسلامي خراسان کښې یې د لومړني

ملي حکومت بنسټ کښېښوو. د خپلواکۍ د لارې د هغو تېرو فداکارانو ستر آرمان د همدغه ننګيالي په مېړانه لاس ته راغی چې دوه سوه کاله یې د دغه ستر مقصد له پاره زیاریوست، په دې تفصیل:

د هارون الرشيد تر مړينې وروسته يې د دوو زامنو "امين او مامون" ترمنځ اختلاف پیداشو، امين چې په بغداد کښې خلیفه شوی و، علي د ماهان زوی يې له (٦٠) زريز لښکر سره د خپل ورور جنګ ته واستاوه (۱۹۸هـ) خو مامون چې په خراسان کښې و، څلور خراساني لښکر يې د همدغه طاهر پوشنجي په مشرۍ ولېږل، او د بغداد د لښکر مشر علي د طاهر په لاس ووژل شو، د امين لښکر ماته وکړه، طاهر پر بغداد يرغل او د امين سر يې پرې کړ، مامون يې د بغداد پرتخت کښيناوه، چې ستر برم يې وموند، د دغو خدمتو په بدل کښې لومړی د شام حکومت او د بغداد کوتوالي وروسپارل شوه او بيا د خراسان حکمراني د ذوالیمينين له لقب سره ورکړل شوه. (۱۹۹ هـ - ۸۱۴ م).

طاهر چې خراسان ته راورسېد لومړی يې د خراسان د مرکزيت په ټينګښت او د اداري په يووالي زور واچاوه، او په دوو دريو کالو کښې يې کرمان، سيستان، هرات، نشاپور، مرو، جوزجان، بلخ او تخارستان په خپل مرکز پورې وتړل له دغو مهمو فتوحاتو څخه تر (۲۰۵ هـ - ۸۲۰ هـ) پورې فارغ شو، د خپلواکۍ نقشه يې طرح کړه خراسانيانو ته يې پخوانی برم ور په زړه کړ او وروسته تر هغه چې د ولاياتو له مرکز څخه ډاډه شو، او خراسانيان يې د ځان مله کړل د (۲۰۷ هـ - ۸۲۲ ع) کال د څلورمې خور پر ۲۴ مه د جمعې پر ورځ يې د خراسان د خپلواکۍ اعلان وکړ او د جمعې په خطبه کښې يې د مامون نوم ياد نه کړ.

دا تاريخي ورځ د خراسان په تاريخ کښې لومړۍ هغه ده چې د

آزادۍ په لار کښې د دې سيمې د خلکو تر دوو پېړيو زيار وروسته يې هيله پوره شوه او په خراسان کښې د ملي حکومت لومړی بنسټ د طاهر پوشنجي په لاس کښېښوول شو خو له بده مرغه دا زړور او ازادي پال طاهر پر همدې شپه وفات شو او د ده زوی طلحه چې يو پوه سړی او د پلار له خوا د سيستان امارت ورسپارل شوی و، د پلار پر خپلواک مسند کښيناست، شپږ کاله يې په عدالت حکومت وکړ، خلک يې وروزل، د بغداد د خلافت دربار هم د ده حکومت په رسميت و پېژاند او د خراسان د خپلواکۍ غوښتونکيو خلکو له هيجان څخه وبېرېد.

طلحه پر (۲۱۳ هـ - ۸۲۸م) کال په سيستان کښې له خارجي حمزه سره ونښت خو پر همدغه کال دافاضل، متدين او عادل امير مړ شو، ورور يې عبدالله د طاهر زوی (پر ۱۸۲هـ زيږېدلی) چې څه موده په شام او مصر کښې حکمران و، تر هغه وروسته يې د بغداد د دربار له خوا په پارس کښې د بابك خرمي پر خلاف جګړې کولې؛ امير شو؛ د بغداد دربار دی رسماً د خراسان امير وپېژاند. د عبدالله رويه د بغداد له دربار سره ډېره صميمانه وه، او تل د خلافت له دښمنانو سره جنګېده، د عربي دولت دښمنان يې له منځه يوورل. لکه پر (۲۱۹هـ - ۸۳۴م) کال چې يې په تالقان کښې امام زاده محمد د قاسم زوی بندي کړ او خليفه ته يې واستاوه او پر (۲۲۴هـ - ۸۳۸م) يې مازيار د قارن زوی د طبرستان حکمران د خلافت په ګټه مات کړ، د ده حکمدارانو په سيستان کښې څو واره د هغه ولايت شورشتونه آرام کړل. عبدالله اووه لس کاله پر ټول خراسان او د افغانستان پرلوېديزو سيمو حکومت وکړ، او پر (۲۳۰هـ - ۸۴۴م) کال مړشو، دی اديب، عالم او عمران خوښوونکی پاچا و، د ده په وختو کښې پر (۲۲۴هـ - ۸۳۸م) کال په خراسان کښې خورا زړه بوږنوونکې زلزله وشوه، پر (۲۲۰ هـ - ۸۳۵م) کال په

سیستان کښې سخته وچ کالي راغله او د هیلمند اوبه وچې شوې وې.

تر عبدالله وروسته یې زوی دویم طاهر تر ۱۸ کالو پورې حکومت وکئ د ده په وخت کښې د سیستان خلك د صالح د نصر زوی او یعقوب لیث په مشرۍ پورته شول او د صفار کورنۍ د امارت بنسټ کښېښوو شو، په دې مانا چې د طاهر له خوا ابراهیم د حضین زوی د سیستان حکمران و، ابراهیم خپل نااهله زوی احمد نومی د بست والي وټاکه، احمد له عثمان بن نصر او احمد بستي او بشاربستي سره چې د هغه ولایت نامتو کسان وو ونښت، د بست او سیستان خلکو له طاهریانو څخه مخ وګرځاوه،او پر (۲۳۸هـ) کال یې په بست کښې له صالح سره بیعت وکئ، په دغه بحران او فتور کښې یعقوب لیث صفاری قوت وموند او پر (۲۴٦ هـ - ۸٦۰ ع) یې سیستان د طاهر له واکمنۍ څخه ویوست او په خپله طاهر پر (۲۴۸ هـ - ۸٦۲ ع) کال مړشو.

محمد د دویم طاهر زوی او دده ځای ناستی بې کفایته عیاش او تنبل سړی و، یعقوب لیث صفاري له سیستانه پرده بری وموند او هغه یې پر (۲۵۹ هـ - ۸۷۲ ع) کال بندي کئ، له دې کورنۍ څخه ابراهیم د محمد زوی، د طلحه لمسی، د عبدالله کړوسی او د طاهر کوسی تر ۲٦۸ هـ پورې په مرو کښې و، چې پر ۲۷۸ هـ کال خجستاني هغه مات کئ او پر ۲٦۷ هـ کال احمد د محمد زوی په خوارزم کښې او له ۲۵۹ هـ څخه تر ۲۸۲ هـ پورې درېیم طاهر د محمد زوی په نشاپور کښې حکمرانان وو، خو د دغه کهاله پېنځو پاچهانو پر لوېدیز او شمالي افغانستان واکمني درلوده، د افغانستان په جنوبي او ختیزو ولایاتو کښې رتبیلانو او کابلشاهانو پاچهي کوله.

د طاهریانو کهاله د بغداد خلافت له مرکز سره دوستانه اړیکي ساتل، د دوی درباري او ادبي ژبه عربي وه او په افغانستان کښې یې د زردشتي دین د پایخوړ پر خلاف زیار ویوست لکه پر (۲۱۳هـ - ۸۲۸ ع) کال

چې عبدالله زردشتی کتابونه وسېزل.

دافغانستان د طاهریانو نومونه دادي:

*۱ - طاهر د حسین پوشنجي زوی (۲۰۵ - ۲۰۷ هـ).

*۲ - طلحه د طاهر زوی (۲۰۷ - ۲۱۳ هـ).

*۳ - عبدالله د طاهر زوی (۲۱۳ - ۲۳۰ هـ).

*۴ - دویم طاهر د عبدالله زوی (۲۳۰ - ۲۴۸ هـ).

۵ - محمد د دویم طاهر زوی (۲۴۸ - ۲۵۹ هـ).

٦ - درېیم طاهر محمد (۲۹۵ هـ).

یــادښــت:

الف: د طاهریانو د ټول کهاله شجره د دغه مخ مخامخ ته په ۴۰ مه نومره لیکل شوې ده.

ب: دا (*) نخښه د هغو پاچهانو له نومو سره ایښولې شوې ده چې سکې یې شته.

اخځونه: طبري، زین الاخبار، تاریخ سیستان، روضه الصفا - ابن اثیر طبقات ناصري - تاریخ ایران دورهٔ طاهریان - طبقات سلاطین اسلام، معجم الانساب زمباور - تاریخ ادبیات ایران د دکتور صفا - تاریخ اجتماعی ایران تاریخ ادبیات فارسي د سعید نفیسي.

صفاریان

(۲۴۷ - ۳۹۳هـ)

د امویانو او عباسیانو په وختو کښې سیستان تل د سیاسي هیجانونو مرکز و، په تیره بیا د خوارجو فرقې په دغه ولایت کښې ځای نیولی و او د عیارانو (د فتوت د خاوندانو) ډلې چې د دننیو سیاسي او ټولنیزو ګوندونو په شان یوه ډله وه، هم په سیستان کښې ځواکمن شول، له دې ډلې څخه یو سیستانی میړه چې د لیث زوی یعقوب و، او د سیستان د قرنین په کلي کښې زیږېدلی سر ته را ووت، او له خپل ورور عمرولیث سره د سیستان د حکمران صالح د نضر د زوی په خدمت کښې داخل شو، له درهم بن نضر سره (د ابن خلکان په وینا درهم د حسین زوی د مطوعه زعیم) چې د صالح له خوا د سیستان حکمدارو، سپهسالارۍ ته ورسېد؛ یعقوب زړور او داعیه غوښتونی سړی و او غوښته یې چې په خراسان او سیستان کښې یو غښتلی حکومت جوړ کړي، ځکه چې په دغه وخت کښې طاهریان کمزوري شوي وو او د بغداد له ځواکمن خلافت سره یې د مقاومت توان نه درلود. هغه و، چې یعقوب د (۲۴۷هـ - ۸۶۱م) کال د محرمې پر ۲۵ د دوشنبې پر ورځ د خپلو وسلوالو عیارانو په مرسته درهم بن نضر او خوارج مات کړل او د سیستان له خلکو یې بیعت واخیست، صالح له زاول شاه رتبیل څخه مرسته و غوښته، خو یعقوب رتبیل وواژه او بست یې ونیو، په

دې جګړه کښې شپږ زره تنه ووژل شول، درېش زره بندیان، زښت ډېر پیلان او زیات غنیمت د یعقوب لاس ته ورغلل.

صالح د نضر زوی د والشتان (د کندهار د شمال) خوا ته پرشا شو، او زابل ته یې پناه یووړه، خو په پای کښې د یعقوب لاس ته ورغی او په زندان کښې ووژل شو. په دې جګړه کښې د رتبیل ورور او خپلوان د بندیانو په توګه سیستان ته بوتلل شول (۲۵۱ هـ - ۸۶۵ ع) او پر همدغه کال یې عمار خارجي د سیستان په نیشك کښې له منځه یووړ، پر (۲۵۲ هـ) صالح بن حجر د رتبیل د تره زوی د رخج په کوهژ (کوهك) کښې یاغي شو، یعقوب هغه تر (۲۵۳هـ) پورې وواژه او پر همدغه کال یې والشتان، زمینداور او بست هم تصفیه کړل او د تګین آباد (اوسنی کندهار ته نژدې) امیر یې وځاپه، او ترهغه وروسته په هرات کښې د طاهریانو له حکمران سره و نښت او هرات یې هم ونیو، د (۲۵۴ هـ) په شاوخوا کښې یې کرمان هم لاس ته راوست او پر (۲۵۷ هـ) کال یې د رتبیل له زوی سره چې له زندانه تښتېدلی و، په رخج کښې جګړه وکړه، خو د رتبیل زوی کابل ته وتښتېد، چې پر (۲۵۸ هـ) کال یعقوب رخج زابل، (د کندهار) پنجوایي، غزنه او کابل ونیول او د ګردیز پر کلا یې چې د ابومنصورافلح د محمد د زوی او لویکی خاقان د لمسي په لاس کښې وه یرغل وکړ، افلح د کال لس زره درهمه خراج ومانه او یعقوب له هغه ځایه بامیان، تخارستان او بلخ لاس ته راوړل، پر کابلشاه په قهرشو او پیرو زوند (د کندهار په شاوخواکښې) او بست یې، ونیول سیستان ته ولاړ، له هغې سکې څخه چې پر (۲۶۰هـ - ۸۷۲م) یې په بنج هیر (د کابل په شمال کښې اوسنی پنجشیر) کښې وهلې وه ځرګندېږي چې ټول کابلستان یې نیولی و.

پر (۲۵۹ هـ) کال یعقوب د خارجي عبدالرحمن د ځپلو له پاره د

هرات کروخ ته ولاړ او هغه ولایت یې ونیو، پر همدغه کال عبدالله د محمد زوی او د صالح سګزی لمسی (اوس هم د سیستان په شاوخوا کښې د پښتنو یوه پښنه ساکزی نومېږي) د یعقوب پرخلاف په سیستان کښې پورته شو، خو یعقوب مات کئ نیشاپور ته وتښتېد او آل طاهر ته ورغئ، یعقوب ورپسې شو، آل طاهر او سګزي یې له منځه یووړل (۲۵۹ هـ تر ۲۶۳ هـ پورې) او لکه ابن خلکان چې وایي" د شاوخوا ټول ملکان لکه د ملتان ملك، د رخج ملك، د طبسین ملك، د زابلستان ملك، د سند او منکران ملکان یې د ځان تابع کړل".

تر هغو وروسته یعقوب په پارس کښې جګړې وکړې او د ۲٦۵ هـ ۸۷۸م) کال د شوال پر ۱۴ د دوشنبې پر ورځ تر ۱۷ کالو پاچهۍ وروسته د قولنج په ناروغۍ مړ شو.

په اسلامي دوره کښې یعقوب لومړنی عادل، واکمن او بخښونکی حکمران و، چې د افغانستان ټول هېواد یې د آمو له سینده ترسیستان او مکرانه او له بادغیسه، مرو او هراته تر کابل ګردیز، زابلستانه ونیو، د عسکرو او وسلو په تنظیم او د خزانو پر ډکولو یې زیار ویوست، ځکه نو مسعودي دی د نړۍ له سترو پاچهانو څخه ګڼلی او یو لوی فصل یې د ده د ښه سیاست او ښه تدبیر په ستاینه کښې لیکلی دی او وایي چې: د ده په لښکرو کښې پېنځه زره بختی اوښان اولس زره صفاری غاترۍ وې د ده تر مړینې وروسته د سیستان په خزانه کښې پنځوس ملیونه درهمه او اتیاملیونه دیناره وو، ده پخپل عجمي نژاد ویاړل او په هغه منظوم لیك کښې چې د بغداد خلیفه المعتمد ته یې ولېږه، د عباسیانو کهاله ته یې اخطار ورکئ چې له دغه هېواده ووځي که نه د توري او قلم په زور به وایستل شي.

لنډه داچې د یعقوب ترمړینې وروسته عمرولیث د ده ورور یې پرځای

کښېناست، د خلافت دربار هم هغه د خراسان، سیستان، فارس، کرمان، هند، سند او ماوراءالنهر په پاچهۍ ومانه، په لومړیو وختو کښې د ده سیاسي اړیکي له عباسیانو سره دوستانه وو، خو ترلږې مودې وروسته المعتمد خلیفه دده عزل اعلان او دده قلع او العن یې د خراسان د یوې ډلې حاجیانو په مخ کښې بیان کئ.

د (۲٦٦هـ - ۸۷۹ ع) کال په شاوخوا کښې د طاهري پاچهانو د امیرانو له پایځوړ څخه یوه سړي په خراسان کښې پاڅون وکئ داسړی احمد د خجستانی عبدالله زوی و، د هرات او سیستان تربریدونو پورې پرمخ ولاړ، خو عمرولیث هغه مات کئ (۲٦۷ هـ - ۸۸۰م) او تردې وروسته رافع د هرثمه زوی چې د ابن خلکان په وینا د معتمد خلیفه له خوا لمسیده په خراسان کښې د عمرو پر خلاف پورته شو، هرات او فراه یې ونیول، او د عمرو له لیرې والي څخه یې چې په فارس او عراق کښې جنګېده ګټه واخیسته، خوبیاهم عمرو پرهغه بری و موند، رافع ماوراءالنهر ته ولاړ او له ساماني پاچا نصربن احمد څخه یې مرسته وغوښتله او د خراسانیانو زیات یاغیان د ده ملګری شول، خو عمرو دی له خراسانه ترخوارزم پورې پرشا وشاړه او هلته پر (۲۸۳ هـ - ۸۹٦م) کال د عمرولیث د حکمران محمد بن عمرو خوارزمي په لاس ووژل شو. د خراسان تر تصفیې وروسته محمد بن حمدان د عمرولیث له خوا د زابلستان والي شو، او بردعالی د غزني عامل و، په دغه وخت کښې د ګندهارا دوو تنو پاچهانو ناسد او الهان (په تاریخ سیستان کښې همدارنګه راغلي) پر غزني یرغل وکړ، پر داسې مهال چې عمرولیث په بلخ کښې د (۷۰) زرو نیزه والو سپرو په مرسته د ساماني اسماعیل بن احمد له لښکر سره په مقابله بوخت و، تر هغې چې پر (۲۸۷هـ - ۹۰۰م) کال په یوه جګړه کښې لاس ترلی بغداد ته واستول شو، او هلته د (۲۸۹هـ -

۹۰۱م) په شاوخوا کښې ووژل شو، عمرو هم عادل او عمران خوښنې پاچاو، چې زر رباطه (د مېلمنو او بې وسو خلکو لپاره دمه ځایونه)، پينځه سوه لوی جوماتونه او يو زيات شمېر پلونه او لارې يې جوړې کړې، د ابن خلکان په وينا د هېواد د چارو په ښه تدبير او ښه سياست کښې يې ساری نه درلود او لکه ابن اثير چې يې څرګندوي د خپل هېواد او د خپل لښکر او د لښکر د افسرانو په احوال ډېر ښه خبر و، هېڅا نه شوای کولای چې د عمرو له اجازې پرته چاته سزا ورکړي.

تر عمروليث وروسته د صفاريانو دولت کمزوری شو او بلخي سامانيانو په شمالي افغانستان او هرات باندې د سيستان تر بريدونو برې وموند، د صفاريانو پاتې کسان ترڅه مودې پورې په سيستان کښې حکمرانان وو، لکه په (۲۸۹هـ - ۹۰۱م) کال چې د عمرو لمسيانو طاهر د محمد زوی او د هغه ورور يعقوب د امارت خاوندان وو، دوی يوڅه موده په پارس کښې په جګړه اخته وو او پر (۲۹۱هـ - ۹۰۳م) کال تربست او رخج پورې پرمخ ولاړل تر هغې چې پر (۲۹۶هـ - ۹۰۸م) کال ليث د علي زوی د ليث لمسی له دې کهوله ميدان ته راووت او طاهر او يعقوب يې د عمروليث د مريي سبکري په مرسته ونيول او بغداد ته يې واستول، دی په خپله د (شيرلباده) په نامه پرسيستان امير شو، تربست، کش او فراه پورې د ده په نامه خطبه وويل شوه، ليث خپل ورور معدل زابلستان ته واستاوه او پر (۲۹۷ هـ - ۹۰۹م) کال يې تر بست رخج (رخد) او کابل پورې مال واخيست او پر (۲۹۸هـ) کال يې په بست کښې په خپل نامه سکه هم ووهله.

خو په پای کښې ليث پر (۲۹۸ هـ - ۹۱۰م) کال په يوه جګړه کښې د سبکري په لاس چې د المقتدر خليفه له خوايې ملاتړ شوی و ورغئ، او په بغداد کښې بندي شو او د سيستان خلکو له دې کورنۍ څخه د علي يا

ابوعلي محمد د محمد د زوی او د لومړي ليث له لمسي سره پر (۲۹۸ هـ) کال بيعت وکئ، او تربست، غزني او کابل پورې يې هم د ده په نامه خطبه وويله، خو محمد د سيستان ساماني حکمران مات کئ، او بست ته ولاړ څو چې د ساماني احمد د اسمعيل د زوی جنګياليو دی پر (۲۹۸ هـ) کال په رخج کښې ونيو، او بست ته يې راوست له نومورې سبکري سره يې بغداد ته واستاوه، د همدغه کال په پای کښې د سيستان خطبه د سامان پر کورنۍ وويل شوه او د صفاريانو هغه پای ته ورسېده. خو پر (۲۹۹ هـ) کال د سيستان خلکو د ساماني حکمران منصور اسحق پر وړاندې بلوا وکړه او ابو حفص عمرو د يعقوب زوی د محمد لمسی او د عمروليث کړوسی د صفاري کورنۍ لس کلن هلك يې ميدان ته راوويست او د مولی سندلي په مشرۍ يې چې د صفاريانو له مواليو څخه و، ساماني حکمران ونيواو د سيستان د عيارانو په مرسته يې د نومړي ابوحفص په نامه خطبه وويله. خو ساماني دربار حسين د علي مروزي زوی سيستان ته ولېږه او ابومنصور جيهاني د سامانيانو وزير بيا سيستان تر زمينداوز او زابلستان پورې تر واك لاندې راوست (۳۰۳ هـ - ۹۱۵م) په دې توګه د ساماني دربار اميرانو تر رخج ارغنداو او ناوې پورې سيمې و نيولي او د طرابيل (ښايي چې د رتابيل مصحف وی) د پخوانيو زمامدارانو پايڅوړ يې په زابلستان کښې له پښو وغورځاوه، پر (۳۱۰ هـ - ۹۲۲م) کال احمد د قدام زوی او عزيز د عبدالله زوی د سيستان اميران وو، چې پر (۳۱۱ هـ) کال بيا د سيستان خلك و پاريدل او امير ابو جعفر احمد د محمد زوی، د خلف لمسی او د ليث کړوسی يې د صفاريانو له کورنۍ څخه راوويست او د سيستان د اميرۍ واګې يې ور وسپارلې او په رخه کښې خطبه هم د ده په نامه وويله شوه، د ده له خوا بيا حمك د رخج او محمد د بست حکمرانان و ټاکل شول، او

هېواد يې تر رخج او د هرات تر شاوخوا پورې ونيو، او تر (۳۵۲ هـ - ۹۶۳م) کال پورې يې خپلواك حکومت کاوه، د ښو اخلاقو خاوند او مدبر سړی و د ده د حکومت ورځې ترځلوېښتو کالو پورې په سيستان کښې د ښېرې ښې تيرې شوې خو په پای کښې پر (۳۵۲ هـ) کال په سيستان کښې ووژل شو: تر ده وروسته يې زوی امير خلف بانو پرځای کښيناست، خو د ده او د اميرطاهر بوعلي تر منځ چې د يعقوب ليث د نيکه د ورورله اولادې څخه و، د سيستان پر امارت اختلاف راوپېښ کېد. چې نوموړی طاهر پر (۳۵۹ هـ - ۹۶۹م) مړشو نو زوی يې امير حسين له امير خلف بانو سره جنګېده او پر (۳۷۳ هـ) کال يې له امير سبکتګين څخه چې غزني يې تربست پورې نيولی و، مرسته و غوښته امير سبکتګين مرسته ورکړه او پر همدغه کال يې په منځ کښې روغه وشوه، حسين چې مړ شو د سيستان امارت اميرخلف ته پاتې شو، ده تر (۳۹۰هـ ۹۹۹م) پورې ښه خپلواك حکومت وکئ، څنګه چې دا مهال سلطان محمود له غزني څخه د سيستان امارت ګواښه، څکه نو خلف د هغه اطاعت و مانه چې هر کال به د غزني خزانې ته سل زره ديناره ورکوی.

خو سلطان محمود سيستان له خپله هېواده جلا پرې نه ښوو او پر (۳۹۳ هـ ۱۰۰۲م) کال يې پر هغه څمکه يرغل وکئ او خلف يې د سپهبد په طاق کښې کلابند کئ دی سلطان ته ورغی، خو سلطان د خراسان ګوزګانان ته تبعيد کئ او سيستان د سبکتګين کورنۍ د پاچهۍ برخه شوه، د همدغه خلف بانو له نسله د (۸۸۵هـ - ۱۴۸۰م) تر شاوخوا او حتی د صفويانو تر وختو پورې په سيستان کښې محلي اميران د ملوکو په نامه موجود وو چې په سيستان کښې يې د غزنويانو او نورو تر اطاعت لاندې حکمداري کوله.

په افغانستان کښې صفاري ملوك د اسلامي دورې لومړني علم

دوسته، عمران خوښوونکي او عادل پاچهان وو، چې په هېواد کښې يې سياسي او ديني يووالي راووست، د همدغو صفاريانو په وختو کښې دري ژبه درباري او ادبي ژبه شوه او محمد بن وصيف سکزی لومړې دري قصيده د صفاري پاچا په ستاينه کښې وويله؛ په دې زمانه کښې د افغانستان ختيزې سيمې لکه کابل او ګرديز د کابل شاهانو له لاسه ووتې او له افغانستانه د رتبيلانو او کابلشاهانو کمبله ټوله شوه.

(د صفاريانو او د سيستان د ملوکو بشپړه شجره ددې مخ مخامخ ده- ۴۱ نومره).

*۱ - يعقوب د ليث زوی (۲۴۷ - ۲۶۵ هـ)

*۲ - عمرو د ليث زوی (۲۶۵ - ۲۸۷ هـ) وژل يې په بغداد کښې ۲۸۹ هـ.

*۳ - طاهر د محمد زوی د عمروليث لمسی او ورور يې يعقوب د (۲۸۹ - ۲۹۶هـ).

*۴ - ليث د علی زوی د لومړي ليث لمسی (مشهور په شيرلباده) ۲۹۶ - ۲۹۸هـ).

۵ - ابوعلي معدل د علي زوی د لومړي ليث لمسی (۲۹۹هـ).

٦ - ابوحفص عمرو د يعقوب زوی د محمد لمسی او د عمروليث کړوسی (۳۰۰هـ).

*۷ - امير ابو جعفر احمد د محمد زوی د خلف لمسی د ليث کړوسی (۳۱۱ - ۳۵۲ هـ).

*۸ - ابواحمد خلف بن احمد (د ۳۴۴ هـ شاوخوا - مړ په ۳۹۹ هـ) ابن بانو.

۹ - امير طاهر بوعلي د محمد زوی د طاهر لمسی (د مور له

خواصفاری) (۳۵۲ - ۳۵۹ هـ).

۱۰ - امیر حسین د طاهر زوی (۳۵۹ - ۳۷۳ هـ).

۱۱ - بهاءالدین طاهر د نصر زوی د احمد لمسی (۴۸۰ هـ).

* ۱۲ - تاج الدین نصر د طاهر زوی د محمد لمسی (د ۴۸۲ هـ په شاو خواکښې مړ پر ۵۵۹ هـ).

۱۳ - شمس الدّین ابوالفتح احمد د نصر زوی (۵۵۹ هـ).

۱۴ - عزالملوك محمد د نصر زوی؟

* ۱۵ - تاج الدین حرب د محمد زوی (۵۶۲ هـ - مړ ۶۱۲ هـ).

۱۶ - شمس الدین یمین الدوله بهرامشاه د عثمان زوی (۶۱۲هـ).

*۱۷ - تاج الدین نصر د بهرامشاه زوی (۶۱۸ هـ).

*۱۸ - رکن الدین ابو منصور د بهرامشاه زوی (۶۱۸ هـ).

۱۹ - شهاب الدین محمود د عثمان زوی (۶۱۹ هـ).

۲۰ - علي د عثمان زوی (۶۲۲ هـ).

۲۱ - شمس الدین علی د مسعود زوی د خلف لمسی د مهربان کړوسی د طاهر کوسی (۶۲۶ هـ).

*۲۲ - نصرالدین د ابوافتح زوی د مسعود لمسی (۶۵۲ هـ).

۲۳ - شاه نصرت د نصرالدین زوی (۷۲۸هـ).

*۲۴ - قطب الدین محمد درکن الدین محمود زوی (۷۳۱ هـ).

۲۵ - تاج الدین د محمدزوی (۷۴۷هـ).

۲۶ - سلطان محمود د شاه علی زوی (۷۵۱ هـ).

*۲۷ - عزالدین د رکن الدین محمود زوی (۷۳۳هـ).

۲۸ - قطب الدین د عزالدین زوی (۷۸۴ هـ).

۲۹ - شاه شاهان تاج الدین د قطب الدین زوی (۷۸۸ هـ).

*۳۰ - قطب الدین د تاج الدین زوی (۸۰۵ هـ).

*۳۱ - شاه شاهان شمس الدین د قطب زوی (۸۲۲ هـ).

۳۲ - نظام الدین یحي د شمسَ الدین زوی (۸۴۲ هـ).

۳۳ - شمس الدین محمد د یحي زوی (۸۸۵ هـ).

۳۴ - سلطان محمود؟

۳۵ - امیر محمد مبارزالدین - (د ۸۴۵ هـ شاوخوا)

۳۶ - قطب الدین علی (۸۲۲ - ۸۴۲ هـ).

۳۷ - شاه حسین د ملك غیاث الدین محمد زوی د احیاء الملوك مؤ لف پر (۱۰۲۷ هـ) کښې.

اخځلیك:

گردیزی، تاریخ سیستان، تاریخ ادبیات د براون - طبقات سلاطین اسلام - ابن اثیر، طبري، طبقات ناصری و ابن خلکان، تاریخ الاسلام السیاسی، مروج الذهب، تاریخ عرب، روضة الصفا، لب التواریخ، گزیده، معجم البلدان، معجم الادبا، تاریخ تمدن اسلام جرجی زیدان، احیاء الملوك د تهران چاپ، تاریخ ادبیات د دکتور صفا - تاریخ ادبیات فارسی د سعید نفیسی.

په سیستان کښې د صفاریانو د ماهیو د کنډوالو انځور - (۴۲ نومره عکس).

سامانیان

(۲۷۹- ۳۸۹هـ)

د سامانیانو کورنۍ د (سامان خداه) له اولادې څخه وه، چې یو نجیب سړی و، دی د بلخ په کلیوالي سیمو کښې حکمران او دین یې زردشتي و؛ د گردیزي په وینا دی د (۱۹۷ هـ - ۸۱۲م) په شاوخوا کښې د مامون الرشید په هڅه مسلمان شو، اسد د سامان زوی د مامون حضور ته لار پیدا کړه، دغه اسد څلور زامن لرل: نوح - احمد - یحیی - الیاس - چې د خراسان د حکمران غسان د عباد د زوی له خوا سمر قند او سغد نوح ته، فرغانه احمد ته، چاچ او اسرو شنه یحیی ته او هرات الیاس ته وسپارل شول.

د احمد بن سامان زوی چې امیر نصر نومېد پر (۲٦۱ هـ - ۸۷۴م) کال د معتمد خلیفه له خوا د ماوراءالنهر په امارت وپېژاند شو، ده د بخارا حکومت خپل ورور اسماعیل داحمد زوی ته پرېښوو، خو پر (۲۷۵هـ-۸۸۸م) کال په بخارا کښې د دوو ورونو تر منځ سخته جگړه پېښه شوه، نصر د اسماعیل لاس ته ورغی او سمر قند ته واستول شو، پر (۲۷۹هـ-۸۹۲م) کال مړ شو، ټول ماوراءالنهر او خراسان د اسمعیل په لاس کښېووت او د معتضد او مکتفی خلیفه گانو دربار هم دی رسماً په پاچهۍ و پېژاند، هغه د آل سامان د سلسلې بنسټ اېښودونکی دی چې پر (۲۸۷هـ - ۹۰۰م) کال یې ځواک و موند او د بغداد د خلافت دربار هم دی د سیستان د آل صفار په

مقابل کښې چې د خپلواکۍ غږ یې تر خولې ویوست پیاوړی کړ، پر همدغه کال یې په بلخ کښې صفاري عمرولیث بندي کړ او شمالي او لویدیز افغانستان یې له تخارستانه ترمرو هراته ونیول او د ایران شمال او ماوراءالنهر هېوادونه یې د ساماني هېواد برخه کړل. د مجمل فصیحي په وینا د هند پرڅېنو لویدیزو سیمو هم د اسمعیل لاس برشوی و، چې ښایي د فصیحی مقصد گندهارا وي، محمد د محمد زوی د عبدالله بلعمی لمسی د دري ژبې د تاریخ طبری مترجم د دغه پاچا فاضل وزیر و، اسمعیل پر (۲۵۹هـ - ۹۰۷م) کال وفات شو (د اسمعیل ساماني د قبر عکس - ۴۳ نومره).

د اسماعیل تر مړینې وروسته یې زوی احمد پر ځای کښېناست، دی پر (۲۹۷هـ - ۹۰۹م) کال هرات ته راغی او حسین د علي مروزي زوی یې سیستان ته ولېږه، څو چې صفاري حکمرانانو معدل اوبو علي چې تر بست او رخجه پورې واکمن وو له منځه یو ورل، سیستان یې د ساماني اسحاق زوی منصور ته ورکړ، خو لکه د مخه چې وویل شول د سیستان خلکو د سندلي په مشرۍ هغه ونیو (۳۰۰هـ - ۹۱۲م).

احمد پر (۳۰۱ هـ) کال د خپلو مریانو په لاس ووژل شو، خلکو د هغه اته کلن زوی نصربن احمد پر تخت کښېناوه ، خو د هېواد چارې د هغه پوه وزیر ابو عبدالله محمد د احمد الجیهاني زوی اداره کولې .

پر (۳۰۲ هـ - ۹۱۴م) کال په خراسان کښې منصور د ساماني اسحاق زوی یاغي او له سیستان او هراته حسین علي مروزي هم ورسره یوځای شو.

خو له ساماني درباره سپه سالار احمد د سهل زوی هرات ته راغی، همدا چې منصور په نیشاپور کښې مړشو، حسین پر (۳۰٦ هـ - ۹۱۸م) کال

تر سختو جګړو وروسته غاړه کېښېښووه او و بخښل شو. د نصر په وخت کښې لکه چې د مخه ولیکل شول د سیستان ولایت د ساماني محلي حکمرانانو او امیرانو ترمنځ لاس په لاس ګرځېده. د دغه ډېر نورې پېښې د افغانستان په تاریخ پورې اړه نه لري.

نصر پر (۳۳۱ هـ - ۹۴۲م) کال تر دېرشو کالو پاچهۍ وروسته مړشو، او لومړی نوح دده زوی پرساماني تخت کښېناست.

د ده د وخت له مهمو پېښو څخه د افغانستان په شمالي سیمو او خراسان کښې د بوعلي چغاني د محتاج زوی چې د هغو سیمو حکمران و، سرغړاوی و چې د ختلان د امیر په مرسته یې په بلخ، ګوزګانان، سمنګان او تخارستان کښې لښکر راغونډ کړ، خو د امیر نوح لښکر هغه مات کړ، پر (۳۴۱ هـ - ۹۵۲م) کال بیا د ساماني دربار له خوا د خراسان په امارت وپېژاند شو. نوح پر (۳۴۳ هـ - ۹۵۴م) کال مړ شو او زوی یې لومړی عبدالملك پر تخت کښیناست. دده په وخت کښې پر (۳۴۵ هـ - ۹۵۶م) کال ابوالحسن سیمجور د خراسان په سپه سالارۍ وټاکل شو، خو له هغه څخه خلکو شکایت وکړ او پر ځای یې ابومنصور عبدالرزاق خراسان ته راغی (۳۴۹هـ - ۹۶۰م)، تر هغه وروسته هم الپتګین حاجب الحجاب د خراسان په سپه سالارۍ وګمارل شـو، او ابـوعلي محمد بلعمی د هغه ځای حکمران و.

د ابن مسکویه په وینا د ابوعلی محتاج د له منځه وړلو له پاره د مالك زوی بکر وټاکل شو، چې هغه له خراسانه ورك کړي، بکر هم هغه د خراسان تر پایه وځغلاوه، خو چې لومړی عبدالملك پر (۳۵۰ هـ - ۹۶۱م) کال مړ شو او ورور یې منصور د لومړي نوح زوی دده پر ځای کښیناست، ده ابو منصور عبدالرزاق د خراسان په حکمدار او د الپتګین د مخنیوي له پاره وګماره دا سړی پر (۳۵۰هـ - ۹۶۱م کال) له نیشاپوره پر شاشو، بلخ، خلم،

تخارستان او غزني ته راغی او د غزنوي دولت بنسټ یې کېښېښوو.

پر (۳۵۳هـ - ۹۶۴م) کال سرهنګ ابو علي محمد د عباس زوی د هرات د تولك په حصار کښې یاغي شو، د ابوالحسن سیمجور له خوا چې د خراسان حکمران و، بوجعفر نومي د هغه د مخنیوي له پاره پازمن شو چې د تولك ترحصارنیولو وروسته یې د غور ځینې کلاوې هم ونیولې. د منصور په عصر کښې د سیستان حکران خلف د احمد زوی د ساماني دولت له خوا تقویه شو، خو تر هغه وروسته نوموړي خلف په سیستان کښې د سامانیانو له اطاعته سر وغړاوه، منصور له هغه سره اووه کاله جګړه وکړه، چې په پای کښې یې روغه سره وکړه (۳۷۳ هـ). خو همدا پېښې د ابن اثیر په وینا د ساماني دولت د کمزورتیا سبب شوې او شاوخوا حکمرانانو ته د مرکز په اړه خامه هیله پیدا شوه.

منصور پر (۳٦٦هـ - ۹۷٦م) کال مړ شو او پر ځای یې دویم نوح د منصور زوی کښېناست، د ده په عصر کښې یې تر مړینې (۳۷۸هـ - ۹۸۸م) د خراسان حکمراني په ابوالحسن سیمجور پورې اړه درلوده. دا وخت الپتګین له دنیا تلی او پر ځای یې زوم سبکتګین د غزني د چارو واګې په لاس کښې نیولې وې او ابو علي سیمجور چې د خپل پلار ابوالحسن تر مړینې وروسته یې خراسان تر لاس لاندې و، له بلخ د حکمران فایق خاصه سره یې لاس یو کړ او په خپل سر شو، نوح د دوی د ځپلو او د خراسان د چارو د سمولو له پاره د خپل دربار یوسړی چې ابوالعباس تاش نومید خراسان ته واستاوه او له سبکتګینه یې مرسته وغوښتله، سبکتګین له خپل زوی محمود سره د دویم نوح ملاتړ ته ورغی، پر (۳۸۴ هـ - ۹۹۴م) کال یې د هرات بنارته نژدې ابوعلي مات کړ او هغه د دیلمیانو دربار ته پناه یوووړه، دویم امیر نوح سبکتګین ته د "ناصرالدین" لقب ورکړ او د خراسان حکمدار په توګه یې تر

تر سختو جګړو وروسته غاړه کښېښووه او و بخښل شو. د نصر په وخت کښې لکه چې د مخه وليکل شول د سيستان ولايت د ساماني محلي حکمرانانو او اميرانو ترمنځ لاس په لاس ګرځېده. د دغه پېر نورې پېښې د افغانستان په تاريخ پورې اړه نه لري.

نصر پر (۳۳۱ هـ - ۹۴۲م) کال تر دېرشو کالو پاچهۍ وروسته مړشو، او لومړی نوح دده زوی پرساماني تخت کښېناست.

د ده د وخت له مهمو پيښو څخه د افغانستان په شمالي سيمو او خراسان کښې د بوعلي چغاني د محتاج زوی چې د هغو سيمو حکمران و، سرغړاوی و چې د ختلان د امير په مرسته يې په بلخ، ګوزګانان، سمنګان او تخارستان کښې لښکر راغونډ کړ، خو د امير نوح لښکر هغه مات کړ، پر (۳۴۱ هـ - ۹۵۲م) کال بيا د ساماني دربار له خوا د خراسان په امارت وپېژاند شو. نوح پر (۳۴۳ هـ - ۹۵۴م) کال مړ شو او زوی يې لومړی عبدالملك پر تخت کښيناست. دده په وخت کښې پر (۳۴۵ هـ - ۹۵٦م) کال ابوالحسن سيمجور د خراسان په سپه سالارۍ وټاکل شو، خو له هغه څخه خلکو شکايت وکړ او پر ځای يې ابومنصور عبدالرزاق خراسان ته راغی (۳۴۹هـ - ۹٦۰م)، تر هغه وروسته هم الپتګين حاجب الحجاب د خراسان په سپه سالارۍ و ګمارل شـو، او ابـوعلي محمد بلعمی د هغه ځای حکمران و.

د ابن مسکويه په وينا د ابوعلی محتاج د له منځه وړلو له پاره د مالك زوی بکر وټاکل شو، چې هغه له خراسانه ورك کړي، بکر هم هغه د خراسان تر پايه وځغلاوه، ځو چې لومړی عبدالملك پر (۳۵۰ هـ - ۹٦۱م) کال مړ شو او ورور يې منصور د لومړي نوح زوی دده پر ځای کښيناست، ده ابو منصور عبدالرزاق د خراسان په حکمدار او د الپتګين د مخنيوي له پاره وګماره دا سړی پر (۳۵۰هـ - ۹٦۱م کال) له نيشاپوره پر شاشو، بلخ، خلم، تخارستان او غزني ته راغی او د غزنوي دولت بنسټ يې کښېښوو.

پر (۳۵۳هـ - ۹٦۴م) کال سرهنګ ابو علي محمد د عباس زوی د هرات د تولك په حصار کښې ياغي شو، د ابوالحسن سيمجور له خوا چې د خراسان حکمران و، بوجعفر نومي د هغه د مخنيوي له پاره پازمن شو چې د تولك ترحصارنيولو وروسته يې د غور ځينې کلاوې هم ونيولې. د منصور په عصر کښې د سيستان حکران خلف د احمد زوی د ساماني دولت له خوا تقويه شو، خو تر هغه وروسته نوموړي خلف په سيستان کښې د سامانيانو له اطاعته سر وغړاوه، منصور له هغه سره اووه کاله جګړه وکړه، چې په پای کښې يې روغه سره وکړه (۳۷۳ هـ). خو همدا پېښې د ابن اثير په وينا د ساماني دولت د کمزورتيا سبب شوې او شاوخوا حکمرانانو ته د مرکز په اړه خامه هيله پيدا شوه.

منصور پر (۳٦٦هـ - ۹۷٦م) کال مړ شو او پر ځای يې دويم نوح د منصور زوی کښېناست، د ده په عصر کښې يې تر مړينې (۳۷۸هـ - ۹۸۸م) د خراسان حکمراني په ابوالحسن سيمجور پورې اړه درلوده. دا وخت الپتګين له دنيا تلی او پر ځای يې زوم سبکتګين د غزني د چارو واګې په لاس کښې نيولې وې او ابو علي سيمجور چې د خپل پلار ابوالحسن تر مړينې وروسته يې خراسان تر لاس لاندې و، له بلخ د حکمران فايق خاصه سره يې لاس يو کړ او په خپل سر شو، نوح د دوی د ځپلو او د خراسان د چارو د سمولو له پاره د خپل دربار يوسړی چې ابوالعباس تاش نوميد خراسان ته واستاوه او له سبکتګينه يې مرسته وغوښتله، سبکتګين له خپل زوی محمود سره د دويم نوح ملاتړ ته ورغی، پر (۳۸۴ هـ - ۹۹۴م) کال يې د هرات بنارته نژدې ابوعلي مات کړ او هغه د ديلميانو دربار ته پناه يووړه، دويم امير نوح سبکتګين ته د "ناصرالدين" لقب ورکړ او د خراسان حکمدار په توګه يې تر

غزني، کابل او بلخ پورې ویپژاند، د هغه زوی محمود یې د "سیف الدوله" په لقب د نشاپور حکمدار وټاکه. دویم امیر نوح او سبکتګین دواړه پر (۳۸۷هـ) کال مړه شول او دویم منصور د دویم نوح سپین زنی زوی پر ساماني تخت کښېنول شو، خو د سامان د کهاله د نظام رسۍ وشلېده، ایلك خان بخارا ونیوه او بکتوزن دویم منصور ړوند کړ (۳۸۹ هـ - ۹۹۸م). وروړ یې دویم عبدالملك د دویم نوح زوی پر تخت کښېناوه، خو سلطان محمود د هغه راندہ پاچا د کسات اخیستلو له پاره مرو ته لاړ او په پای کښې یې له بکتوز او فایق سره داسې وکړل چې: هرات او بلخ (یعنې د افغانستان تر کابله) دې د محمود وي او نیشاپور او مرو دې د دوی.

محمود پر (۳۸۹ هـ) کال له دې جګړې راوګرځید، او پر همدغه کال ایلك خان بخارا ونیوله، دویم ساماني عبدالملك یې په اوزګند کښې بندي کئ او همهلته یې وواژه. ابونصر ابراهیم منتصر د دویم نوح زوی د سامانیانو وروستني شهزاده په ډېره زړورتیا دمحمود له ورور نصر او ایلك سره جګړه کوله، خو په پای کښې د محمود په لمسانه پر (۳۹۵ هـ -۱۰۰۱ ع) کال ووژل شو، چې همدا د سامانیانو د سلسلې پای و.

د دغه مهال له علمي او اداري نومیالیو څخه دوه نامتو وزیران یو محمد د احمد جیهاني زوی (د ورکې جغرافیا ټولوونکی) او بل محمد د محمد بلعمي زوی (په درې ژبه د طبري تاریخ مترجم) او د درې له پخوانیو شاعرانو څخه هم ابو شکور بلخي، رودکي. دقیقي بلخي، او ابو محمد هاشم (په بست کښې د پښتو شاعر چې پر ۲۹۷هـ مړ دی) او نور وو.

د سامانیانو پر مهال، اسلام دین د اسلامي مدنیت له عربي ژبې او ادب سره تر کابله رارسیدلی و، خو د هېواد د ختیزو سرحدو لکه: ننګرهار، لغمان، کونړ او د خوست او منګل د غرونو اوسیدونکي پر خپلو پخوانیو

ادیانو، ژبو او مدنیت پاتې وو او درې ادبیاتو ښه وده کړې وه (۴۴ نومره د سامان د کورنۍ شجره.)

١ - لومړی نصر د احمد ساماني زوی (۲٦١ - ۲۷۹ هـ).

*۲ - اسمعیل د احمد زوی (۲۷۹ - ۲۹۵ هـ).

*۳ - احمد د اسمعیل زوی (۲۹۵ - ۳۰۱ هـ)

*۴ - دویم نصر د احمد زوی (۳۰۱ هـ - ۳۳۱)

*۵ - لومړی نوح د نصر زوی (۳۳۱ - ۳۴۳ هـ).

*٦- لومړی عبدالملك د نوح زوی (۳۴۲ - ۳۵۰ هـ).

*۷ - لومړی منصور د نوح زوی (۳۵۰ - ۳٦٦ هـ).

*۸ - دویم نوح د منصور زوی (۳۸۷ - ۳۸۹ هـ).

*۹ - دویم منصور د دوهم نوح زوی (۳۸۷ - ۳۸۹ هـ).

*۱۰ - دویم عبدالملك د دوهم نوح زوی (۳۸۹ هـ).

۱۱ - ابوابراهیم منتصر د دویم نوح زوی (۳۹۰ هـ) د ده تروژلو پورې پر (۳۹۵ هـ).

اخځونه:

ګردیزي - ابن اثیر - طبقات ناصری - دایرة المعارف اسلامی - تاریخ سیستان - تجارب الامم - تاریخ الاسلام السیاسی - مختصر تاریخ ایران د پاول هورن - روضةالصفا، طبقات سلاطین اسلام، معجم الانساب زمباور - تاریخ بخارا - لب التواریخ - تاریخ یمینی - دبارتولد ترکستان - حبیب السیر.

پښتانه واکمنان
(د ۳۰۰ هـ شاوخوا)

له هغه ډېر پخواني کهاله چې د کسي (سليمان) پر غره، د غور په غرو او د هغو سيمو په شاوخوا کښې يې د پښتنو واکمني او لاربنوونه کوله د کيس عبدالرشيد پښتون (پټان) درې زامن مشهور دي چې غرغښت، بيټني او سړبن نومېدل. د دغه پښتانه کهاله په اړه ډېرې سيمه ييزې افسانې شته، خو هغه څه چې د پښتنو پخواني مورخ سليمان ماکو د (٦١٢ هـ -١٢١٥م) په شاوخوا کښې په خپله تذکره کښې ليکلي او تر هغه وروسته نورو مورخانو لکه ابوالفضل علامی په ايين اکبري کښې (١٠٠٦ هـ -١٥٩٧م)، اخون درويزه (چې پر ١٠٤٨هـ - ١٦٢٨م مړ دی) په تذکرة الابرار او مخزن اسلام کښې، نعمت الله هروي په مخزن افغاني کښې (١٠١٨ هـ - ١٦٠٩م) شيخ امام الدين خليل (چې پر ١٠٦٠ هـ مړ دی) په تاريخ افغاني کښې تايد کړی دی او تاريخي حقايق دي دا رابښيي چې دغو درې واړو ورونو د (٢٥٠ تر ٣٠٠ هـ پورې) په افغانستان کښې د غور له غرو څخه د سليمان تر غره پورې واکمني او روحاني او قبيلوي نفوذ درلود. د شيخ بيټني ځينې پښتو

مناجاتو نه په پښتو ادبياتو کښې منقول او په لاس کښې شته، تر هغه وروسته د سړبن زوی خرښبون د سليمان له غره څخه د غلزيو د کلات د غونډان تر غره پورې واک درلود ، پر (۴۱۱ هـ - ١٠٢٠م) کال د سليمان غره په جنوبي لمنه "مرغه" کښې مړ شو، همدارنګه اسماعيل د بيټني زوی د سليمان په غره کښې واکمني او روحاني نفوذ درلود، د ده د واکمنۍ لمن د سليمان غره لوېديز پلو ته له "وازې خوا" څخه تر غزني پورې رسېده له دغو دوو تنو څخه هم د پښتو پخواني اشعار راپاتې دي (د ۴٠٠هـ - ١٠٠٩م په شاوخوا کښې). د خرښبون درې زامن: کند، زمندو او کاسي د پښتنو د ټبرو نوميالي نيکونه دي، چې د دوی کول لړۍ په افغاني نسب نامو کښې څرګنده شوې ده.

پاتې دې نه وي چې خرښبوني پښتانه د افغانستان په لوېديزو سيمو کښې خپاره وو، لکه عبدالرزاق سمرقندی چې په غزني او برمل کښې د "افغان خرشواني" په نامه د هغو يادونه کوي، (٨٢٠ هـ) شاوخوا. (مطلع سعدين دويم ټوك لومړی برخه ۳۵۹ مخ لاهور چاپ).

د افغاني انسابو په کتابو کښې دا درې ورونه غرغښت - بيټني او سړبن د پښتنو ټبرو د لړۍ سرونه ګڼل شوي دي، چې په دې ځای کښې د دوی د نسب د شجرې مهمې څانګې ليکل کېږي. (وګورئ ۴۵ مه نومره د نسب شجره).

ماخذونه: د سليمان ماکو تذکرة الاولياء، پښتانه شعراء لومړی ټوك، ايين اکبري، مخزن افغاني، د درويزه تذکرة الابرار، پټه خزانه، د پښتو ادبياتو تاريخ ٢ ټوك، مطلع سعدين ٢ ټوك، حيات افغاني، شوکت افغاني، صو لت افغاني. خورشيد جهان، د سراولف کيرو پټانان، د صوبه سرحد او بلوچستان ګزيټير، د افغانستان ګزيټير، تاريخ سلطاني.

فریغونیان

(۲۵۰ - ۴۱۰ هـ شاوخوا)

دغه کهاله د سامانیانو او غزنویانو په وختو کښې په ګوز ګانان کښې واکمني درلوده او له دواړو سلطنتي کورنیو سره یې دوستانه اړیکې ساتل، علم روزونکي او سوله پال، پوه پاچاهان وو، د دوی د حکومت شمالي ویش امو سیند او جنوبي ویش یې غرستان، غور او تالقان (د کروان رباط ته نژدې) د زمینداور او هیلمند تر شاوخوا پورې رسېده، په غور کښې هم د فریغونیا نو تر لاس لاندې یو حکمران ناست و. دی غورشاه نومېد. په خپله ګوزګان د سرپل شاوخوا ته ویل کېده، دا کهول تر اسلام د مخه د "ګوزګان خداه" د پاچهانو له نسله و، چې د فریغون په رباط یې اړه درلود، دا رباط د مقدسي په وینا له اندخو د (اوسنی اندخوی) او کرکی څخه د یوې ورځې لارې واټن و. د افریغ کلمه د دغه هېواد په لرغونیو نومو کښې تر خوارزمه لیدل کېږي خو په خپله د فریغون (د دغه کهاله د لړۍ د مشر په اړه) څه معلومات نه لرو پرته له دې چې دا لعتبی په وینا د دریېمې هجري پېړۍ په شاوخوا کښې د افریغون رباط ته نژدې اوسېده، خو د ده زوی احمد بن فریغون د اسلامي دورې په تاریخ کښې د دغه کهاله لومړی سړی دی چې مورږ یې پېژنو نرشخي وایي:

پر (۲۸۷هـ - ۹۰۰م) کال چې امیر اسمعیل ساماني له عمرولیث صفاري سره جنګېده، امیر احمد فریغوني د عمرولیث له خوا هم د بلخ حکمران وپېژندل شو. قابوسنامه دی د ډېرو آسونو د ګلو خاوند ګڼي چې د ورځې یې زر ارزق بهاناڼ راوړل او دا خبره مبالغه نه ده، ځکه چې د دې سیمو خلك تر اوسه د اسونو د ګلو په ساتنه او روزنه مشهور دي.

د دغه کهاله یو بل واکمن ابوالحارث محمد د احمد زوی دی چې مورږ هغه د دري ژبې د پخوانۍ جغرافیې کتاب (حدودالعالم) له مخې پېژنو، دی پوه پالونکی واکمن و چې دا کتاب پر (۳۷۲ - ۹۷۲م) کال ده ته وړاندې شوی و او د دې کورنۍ د ډېر خواك په وخت کښې حکمران و، اصطخري د (۳۴۰-۹۵۱) په شاوخوا کښې هغه یاد کړی دی. د بارتولد په وینا (۳۶۵ ۹۷۵ع) کال یې خپله لور ساماني زلمي پاچا نوح د منصور زوی ته ورکړه، د العبتي په وینا تر (۳۸۰ هـ -۹۹۰م) کال وروسته نوح د منصور زوی دی د فایق جګړې ته راوغوښت خو ماته یې وخوړه. ابن اثیر وایي چې پر (۳۸۳هـ) کال نوح له خراسانه ګورګان ته راغی او ابوالحارث ورسره یو ځای شو او پر (۳۸۵ هـ) کال چې سبکتګین له فایق سره جنګېده ابوالحارث د سبکتګین د ملاتړ له پاره هرات ته راغی او د العبتي په وینا، په همدغو وختو کښې خپله بله لور د سبکتګین زوی محمود ته ورکړه او د سبکتګین یوه لور یې خپل زوي ابوالنصر احمد د محمد زوی ته په نکاح کړه، پر (۳۸۶هـ - ۹۹۶م) کال چې سبکتګین مړ شو، همدغه ابوالحارث د محمود او د هغه د ورور اسمعیل تر منځ روغه وکړه، له محمود سره غزني ته لاړ او پر (۳۸۹هـ ۸۹۸م) کال محمود د اسمعیل نیول هم ابوالحارث ته وسپارل دا د تاریخ په پاڼو کښې د ابوالحارث وروستنۍ یادونه ده.

العبتي پر (۳۹۴ هـ - ۱۰۰۳م) کال د فریغون بن محمد په نامه یو

تن یادوي چې محمود هغه له بلخ څخه په وروستنی ساماني شهزاده منتصر پسې د اندخود او مرورود خواته استولی و، خو د ده پوره احوال لاس ته رانه غی. د دې کورنۍ یو بل سړی ابو نصراحمد د محمد ابوالحارث زوی دی چې دالعبتي او ګردیزي په وینا د ګوزګانان و، پر (۳۹۸ هـ - ۱۰۰۷م) کال په هغه جګړه کښې چې د قراخانیان او د محمود د ورور تر منځ په پل چرخیان کښې وشوه د محمودی لښکر د منځ (قلب) مشرو او پر (۴۱۰هـ ۱۰۱۰م) کال مړ شو. بیهقي د (۴۱۰هـ-۱۰۱۰م) کال په پېښو کښې لیکي چې پر همدغه کال محمود د غور جګړو ته لاړ، خو د ده شهزادګان مسعود او محمد پر څوارلس کلنۍ په زمینداور کښې د امیر فریغون ګوزګانان له زوی حسن نومي سره اوسېدل په همدغه کال امیر ابوالحارث مړ و، څکه نو د ده زلمی زوی حسن د سبکتګین د لور له نسه د ګوزګانان د تاج وتخت نامزد و، خو دا سمه څرګنده نه ده چې د احسن د همهغه فریغون بن محمد زوی و، که د ابو نصر؟ خو په دې خبر یوو چې سلطان محمود د العبتي او عوفي په وینا د ابو نصر فریغوني لور خپل زوی محمد ته وکړه او د ګوزګانان ولایت یې بیرته ابو نصر ته ورکړ او ابو محمد حسن د مهران زوی یې د هغه ځای د چارو په کفالت له ده سره وګماره ګواکې د ګوزګان سیمه پر (۴۰۸هـ - ۱۰۱۷م) کال بشپړه د غزنویانو تر واکمنۍ لاندې راغلې وه، ناصر خسرو علوي په دغه بیت کښې اشاره ورته کړې ده:

کجاست آنکه فریغونیان زهیبت او

زدست خویش بدادند ګوزګانان را

په دې توګه نو د فریغونیانو کهول دافغانستان د لوېدیزو شمالي سیمو، سیمه ییز پاچاهان وو، چې په عدالت نېکنامۍ او د علومو په پالنه

یې شهرت درلود د فریغون په دربار کښې نامتو پوهان او لیکونکي روزلي شوي دي چې له هغې جملې څخه: بدیع الزمان همداني، ابو الفتح بستي، د مفاتیح العلوم خاوند خوارزمي او د حدودالعالم نامعلوم مولف دی.

د دغه کهاله نومیالي:

۱- امیرفریغون (۲۵۰ هـ).

۲- امیر احمد دفریغون زوی (۲۷۹-۳۳۷ هـ شاوخوا).

۳- ابوحارث محمد داحمد زوی (۳۳۷-۳۸۹هـ).

۴- فریغون د محمد زوی (۳۹۴هـ شاوخوا).

*۵- ابو نصراحمد د محمد زوی (۳۹۰- ۴۱۰هـ).

٦- حسن دابونصراحمد زوی؟ (۴۱۰هـ).

اخځ:

العبتي، ګردیزی، اصطخری، نرشخی، مقدسي، بیهقی، قابوس نامه، عوفي، ابن اثیر، مینورسکی دحدودالعالم پر لمنلیکونو، د بار تولد جغرافیای تاریخي ایران، معجم الانساب - د مینورسکي مقالې د لندن چاپ.

د ملتان لودیان

(د ۳۷۰ -۴۰۱ هـ شاوخوا)

د (۳٦٦هـ ۹۷٦م) په شاوخوا کښې سبکتګین په غزني کښې واکمن او ساماني واکمن، بې واکه او کمزوري شول څکه نو د افغانستان ښارونه له تخارستان او بلخه تر ګوزګانان هرات، سیستان، بست او کابل تر ګردیزه د غزني په پایتخت پورې وتړل شول (۳٦۸هـ-۹۷۸م).

په دغه وخت کښې دافغانستان ختیزو سیمو تر ماورای سند او ملتان پورې د ملتان د لودیانو په نامتو کهاله اړه درلوده او له لاهوره تر خیبره جیه پاله کابلشاه حکم کاوه. هغه وخت چې سبکتګین پر کابل او ننګرهار یرغل وکړ، جیه پاله وراندې ورغی او د غزني په شاوخوا کښې یې ورسره جګړه وکړه خو مات شو، د جګړې د تاوان تر ورکولو وروسته بېرته لاهور ته وګرځېد او د قنوج، ډهلي، اجمیر او کالنجر راجه ګان یې له ځان سره ملګری کړل دیو لك چمتو سپرو سره تر خیبره را تېر او د کابل سیند پر غاړه لغمان ته راورسېد.

سبکتګین له هغه سره جګړه وکړه په زرګونو سرې یې ځنې ووژل او نور یې پر شا وشړل، د سند تر سینده پسې ولاړ، په پېښور کښې یې خپل -یو امیر له اوو زرو سپرو سره پرېښوو او په خپله غزني ته راغی (۳۸۱هـ

۹۹۱ م) په دغه وخت کښې ملتان د لودي شیخ حمید په لاس کښې و، (لودي د پښتنو یو نامتو ټبر دی) دغو لودیانو چې د سبکتګین واك ورځ پر ورځ په ډېرېدو ولید له هغه سره یې روغه وشوه او چې جیه پاله ماته وکړه شیخ حمید په ملتان کښې پر خپل ځای پاتې شو او له سبکتګین سره یې تړون وکړ (۳۸۲ هـ). د ده وراره شیخ رضی په اخبارللودي کښې د احمد لودی په وینا د پښتو ژبې له شاعرانو څخه و، چې د حمید لودي په وختو کښې یې د افغانانو په غرو (سلیمان غره) کښې د اسلام تبلیغ کاوه، له دې څخه څرګندېږي چې د سند او غزني تر منځ ځینو افغانانو لا تر دغه وخته د اسلام دین نه و منلی، لکه چې پر (۳۷۲ هـ) کـال د (حدودالعـالم) جغرافیا لیکونکی د کندهار ښار (د اندس پر غاړه) د برهمنانو او بتانو او لغمان د بودتونو (بتکدو) او بنیهار (بنیر) د بت پرستـو هندوانو او افغـانـانو ځایونه بولي، حال دا چې په همدغه وخت کښې بست غور او رخد اسلامي ښارونه وو او کابل یو داسې ښار و چې نیمایي یې مسلمانان او نیمایي یې هندوان وو. د شیخ حمید د مړینې خبر په تاریخ کښې نه شته خو دومره ښکاري چې په ملتان کښې د ده واکمني د سند تر غاړو او د سلیمان تر غره پورې رسېده. لاهور تر ټکسیلا او ویهند تر کندهاره (د سند د سیند پر غاړه) په جیه پاله پورې اړه درلوده، خو پر (۳۹۲ هـ ۱۰۰۱ م) کال محمود ویهندونیو او پر (۳۹٦ هـ ۱۰۰۵ م) کال چې یې پر ملتان لومړی یرغل وکړ. د ملتان حکمران ابوالفتـوح داود د نصر زوی و، نو څرګنده شوه چې نصر د شیخ حمید زوی د لودیانو دویم حکمران د (۳۹۰ هـ - ۹۹۹ م)په شاوخوا کښې حکومت کاوه، دی تر حمید وروسته د هغه پر ځای کښېناست لـه غزنویانو سره د لودیانو د کورنی په سیاسي سیالی کښې د سلطان محمود لـه خوا په بده عقیده او د اسمعیلي ملا حده و، دین ته په ګروهېدلو متهم شوی و. مګر د پښتو له هېوادنیو اخځونو لکه

پټه خزانه او د ده له پښتو شعره څرګندېږي چې دا تور غلط او دی ملحد او بې دینه نه و.

ابوالفتوح داود تر نصر وروسته د ملتان تخت ته ورسېد او پر (۳۹۵ هـ ۱۰۰۴م) کال سلطان محمود د بهاتیه پر حکمران (بجی راو) باندې یرغل وکړ، داود څه اعتنا ورته ونه کړه، ځکه نو پر دا بل کال محمود له نوي لښکر سره د ننګرهار له لارې ورغئ، لومړی یې راجه اننده پاله په پېښور کښې مات او بیا ملتان ته ورسېد او تر اووه ورځو کلا بندۍ وروسته داود لودي پر کال دوه لکه او په بل روایت دوه کروړه درهمه خراج ومانه، شل زره درهمه یې هم د جګړې تاوان ورکړ محمود سره یې د روغې تړون وتاړه او تر (۴۰۱ هـ ۱۰۱۰م) کال پورې یې پر ملتان او د افغانستان پر ختیزو سیمو حکومت وکړ، خو پر همدغه کال محمود پر ملتان یرغل وکړ او هغه یې ونیو، د کندهار د شمال د غورك په کلا کښې یې بندي او همهلته مړ شو.

که څه هم چې د داود په مړینې د پخوانیو لودیانو کهول له منځه ولاړ خو د داود اولاده تر هغه وروسته هم په ملتان کښې وه، او د فخرمد بر په وینا د داود زوی شیخ د سلطان مسعود تر مړینې وروسته په ملتان بلواو کړه، چې د سلطان مودود له خوا یو لښکر د لوی حاجب احمد محمد او فقیه سلیطی په سپه سالارۍ دده د سر کوټلو له پاره وګمارل شو، همدا چې لښکر د وایوه کلا ته ورسېد، نوموړی شیخ له خپلو ملګریو سره منصوره ته ولاړ او غزنوي لښکریانو ملتان ونیو، دا په ملتان کښې د لودي کهاله د پایڅوړ ورستی یادونه ده.

دا کهول په هند کښې د اسلامي او افغاني ثقافت لومړنی ممثل دی، د دغه کهاله دوه تنه شیخ رضي د حمید وراره او نصر د حمید زوی د پښتو ژبې شاعران وو، د دوی شعرونه او ژوند پېښې د پښتو شاعرانو

تذکرې پټې خزانې د شیخ احمد ابن سعید اللودی د کتاب اعلام الوذعی فی اخبار اللودی (٦٨٦ هـ ١٢٨٧م) په حواله راوړې دي، "فرشته" هم د هغو افغانیت لیکلی دی. موږ وینو چې لودیانو پر (۸۵۵ هـ) کال بیا د بهلول لودي په مشرۍ په هند کښې د سلطنت دویمه کورنۍ جوړه کړې او سل کاله یې حکومت کړی دی (۹۳۲ هـ) خو د لودیانو لومړی کهول د افغانستان په تاریخ اړه لري او د بهلول کورنۍ په هند کښې پاچهي کړې ده.

د لومړي کهاله نومیالي:

۱- شیخ حمید لودي (د ۳۷۰ هـ شاوخوا).

۲- شیخ رضی د حمید وراره (د ۳۸۰ هـ شاوخوا).

۳- نصر د حمید زوی (د ۳۹۰ هـ شاو خوا).

۴- ابو الفتوح دواد د نصر زوی (۳۹۵ شاوخوا)

۵- شیخ ... د داود زوی (د ۴۳۲ هـ شاوخوا)

اخځونه:

تعلقات هندو عرب - زین الاخبار- د پښتو ادبیاتو تاریخ، ۲ ټوك - شوکت افغانی - تاریخ یمینی - فرشته - طبقات اکبری - حدود العالم - تاریخ سند - ابن اثیر - حیات افغانی - خورشید جهان - پټه خزانه - آداب الحرب.

د تخارستان د باینجور کورنۍ

(۲۳۲- ۳۷۲ هـ)

د دې لړۍ امیرانو په تخارستان، بلخ، خلم، ترمذ، اندراب، پنجهیر، بامیان او وخش کښې حکمراني کوله او په هغه باینجور اړه لري چې د عباسي خلیفه ګانو منصور او مهدي هممهالي وو، کېدای شي چې تر اسلام دمخه د تګین شاهانو پایخوړ وي.

* ۱ - له هغې ډلې څخه: داؤد د الیاس زوی چې د ۲۳۲ هـ په شاوخوا کښې یې سکه وهلې او پر (۲۵۸هـ) کال یعقوب لیث صفاري له ده څخه بلخ ونیو. دی له ۲۳۳ کال څخه تر ۲۵۸هـ پورې د بلخ حکمران و او پر ۲۵۹ هـ کال مړ شو.

* ۲ - ابو داؤد محمد داحمد زوی او د باینجور لمسی، چې د ۲٦۰هـ په شاوخوا کښې یې سکه وهلې ده، دی له ۲٦۰ کال تر ۲٦۵ هـ پورې د بلخ او تر ۲۷۹ هـ پورې د تخار، جوزجان، ختلان او ترمذ واکمن و.

* ۳ - ابو جعفر احمد د محمد زوی او د احمد لمسی چې د ۲۷۹هـ له شاوخوا څخه واکمن و او پر ۲۸۸هـ کال یې په اندراب کښې سکه وهلې ده.

* ۴ - جعفر د احمد زوی او د محمد لمسی چې تر ۳۱۰ هـ وروسته یې حکومت کاوه او پر ۳۱۰-۳۱۲-۳۱۳- هـ یې په ختل کښې سکه وهلې چې

اوس هم شته.

* ۵ - احمد د جعفر زوی او د احمد لمسی چې د ۳۷۲ هـ په شاوخوا کښې حکمران و او د ګردیزي په وینا د چغانیانو دابی علی احمد د محتاج د زوی ملګری و.

د دې کورنۍ څېنې نور کسان هم حکمرانان وو، لکه داؤد د باینجور زوی چې پر ۲۰٦ هـ کال د بصرې عامل و، هاشم د باینجور زوی چې دوخش او هلاور د حکمران و، پر ۲۴۳ هـ کال مړ دی، بیګ د عباس زوی او د باینجور لمسی د ختل خاوند، حارث چې له ۲۷۲ څخه تر ۲۹۳ هـ پورې د ختل حکمران و او سکه یې هم وهلې ده، داود دابو داؤد زوی د عباس لمسی چې د ۲۷۲ هـ په شاوخوا کښې ژوندی و، حاتم د داود زوی او د باینجور لمسی چې د (۲۵۱هـ) په شاوخوا کښې د جوزکرمان حاکم و، او الیاس د هاشم زوی چې په ۲۱۱ هـ کال د مصر سر لښکر و. (د دې کورنۍ د نسب شجره وګورئ ۴٦ لمبر)

د غـــرســـتـــان شـــاران

(۲۸۹ - ۵۵۰ هـ)

لکه مارکوارت چې په ایرانشهر کښې څرګنده کړې ده، د "شار" کلمه له "شیر" او "شاه" سره ګډه ریښه لري او دا د افغانستان د منځنۍ سیمې د یو شمېر واکمنو لقب و، چې د واکمنۍ سیمې یې ختیځ خوا ته د بامیان د شیرانو د هېواد ګاونډۍ وې او لکه د دغه کتاب په لومړیو برخو کښې چې مو وویل دا شاهي کهولونه د دغه هېواد د هپتالي کوشاني عناصرو پایڅوړ دی او د حکمرانۍ مرکز یې په بشین کښې و، چې شورمین او بغشور هم د هغه ځای ښارونه وو او د دغه هېواد ار نوم په اوستایي تلفظ "غرستانه" او په طبقات ناصري کښې هم "غرستان" (په پښتو د غر{کوه} په مانا+ستان) دی. فردوسي یې په شاهنامه کښې د "غرچگان" په نامه یادوي او معرب یې غرجستان یا غرشستان دی. د دې سیمې شاران حکمرانان په نیاو (عدل) او داد مشهور وو، ناصر خسرو قبادیاني په دغه بیت کښې د دغو کورنیو او د دوی د حکمرانۍ د مرکزو داسې یادونه کړې ده:

استاده بد به بامیان شیری   بنشسته بعزدربشین شاری[1]

داسې ښکاري چې د غرستان شاران تر اسلام د مخه هم د دې

۱- د ناصر په دیوان کې دا بیت ناسم لیکل شوی، چې سم شو.

سیمې حکمرانان و، د دوی د نیکونو یو تصویر چې لاس ته راغلی کټ مټ د هپتالي (هیاطله - هون) د پاچهانو ښو ته ورته دی.

په اسلامي عصر کښې د غرستان د شارانو یادونه د سلطان محمود د فتوحاتو او د غزني سلطنت تر اداري لاندې د هېواد له اداري تمرکز سره منځ ته راځي، چې یو له دې غرستاني شارانو څخه "شاررشید" پر ۳۸۹ هـ کال د سلطان محمود سیاسي مشرتابه او د هېواد اداري یووالي ته غاړه ایښې وه، بل شار ابونصر محمد، د اسد زوی دی چې پر ۴۰۵ هـ کال سلطان محمود بندي کړ او پر ۴۰۶ هـ کال په هرات کښې مړ شو.

۳ - شارشاه ابو محمد د محمد زوی و، چې د پلار پر ژوندانه د هغه پر ځای کښېناست او له سلطان محمود او ابو علي سیمجور سره وجنګید او تر ۴۰۶ هـ کال وړاندې مړ شو.

۴ - شارارد شیر.

۵ - شارابراهیم دارد شیرزوی.

۶ - شارشاه دابراهیم زوی چې لور یې "حور ملکه" د سلطان حسین جهانسوز غوري ماندینه وه.

هغو شارانو چې د سلطان محمود تر وخت وروسته تېر شوي د غزني او غور تر مرکزي واکمنۍ لاندې ژوند کاوه، خو پوهان او علم پالونکي خلک وو.

ماخذونه:

ابن اثیر - تاریخ یمیني عتبی - دایره المعارف اسلامی، د غرجستان ماده - نامهای ایرانی جستی-روضته الصفا- تاریخ گزیده - معجم الانساب زمباور - ابن خرد اذبه ۳۹ - معجم البلدان ۳-۷۸۵.

د انــــدراب امــــيــران

دا اميران هم د هپتالي کوشانيانو د پخوانيو حکمرانانو له پايڅوره ښکاري چې په اسلامي عصر کښې يې اسلام منلي او د اندراب په غرو کښې پاتې شوي دي، له دې کبله چې د دوی د حکمرانۍ سيمه د ستغو غرو په منځ کښې وه، نو ځکه د جهانګيرانو له واکمنۍ خوندي پاتې وو.

له دغو اميرانو څخه يوازې د دوو تنو نومونه د دوی له سکو څخه لاس ته راغلي دي او دا سکې د ارميتاژ په موزه کښې شته:

* ۱ - مکتوم د حرب زوی (د ۳۵۹ هـ پر شاوخوا).
* ۲ - سهلان د مکتوم زوی (د ۳۶۵ له شاوخوا څخه تر ۳۷۴هـ پورې).

مأخذونه:

معجم الانساب زمباور - د مار کوف د ارميتاژ فهرست.

چغـانيـان اميران - آل محتـاج

چغان (معرب يې صغان) تر آمو ها خوا يو ځای دی چې اوس د شوروي تاجکستان جمهوريت جنوبي برخه ده. په نوموړي ځای کښې له پخوانيو زمانو څخه يوه سلطنتي کهاله د "چغان خدات" په نامه حکومت کاوه، چې له آريايي تاجيکو عناصرو څخه و؛ د اسلامي دريمې پېړۍ په سر کښې امير محتاج نومي هلته حکمران او چغان خدات ته منسوب و، چې تر هغه وروسته يې کورنۍ په تاريخ کښې د "آل محتاج" په نامه مشهوره شوه، له دې کورنۍ څخه عادلان او پوهان اميران منځته راووتل، د سامانيانو او غزنويانو په وختو کښې يې د آمو سيند پر دواړو غاړو بلخ او تخار باندې د هندوکوش تر شمالي لمنو پورې حکومت کړی دی. د محتاج د پلار دا يادونه چې احمد نومېده د يا قوت په معجم الادباء کښې راغلې ده، ژوند يې پر (۲۵۰هـ) اټکلېدی شي - د دې کورنۍ نور غړي دا دي:

۱ - له محتاجه يو زوی د ابو سعد مظفر په نامه پاتې شو چې د ۳۰۰ هـ په شاوخوا کښې يې ژوند او حکومت کاوه، زوی يې ابوبکر محمدبن مظفر د ساماني نصر بن احمد د دربار امير او پر ۳۲۱ هـ کال د خراسان حکمران او د خراسان د ټولو عسکرو سپه سالارو، تر هغه د مخه د ۲۹۸هـ کال پر محرمه د اسمعيل ساماني د زوی احمد له درباره د سيستان د نيولو

له پاره استول شوی و او په ګرګان کښې حاکم شو، په خراسان کښې د ده د واکمنۍ ورځې له (۳۲۱ هـ) کاله د ده د مړینې تر کاله (۳۲۹هـ) پورې وې، دغه سړې د خراسان په پیښنو کښې تل د یوه غښتلي او اغېزمن واکمن په توګه لاس درلود او په چغانیان کښې ښخ دی.

۲ - ابوعلي احمد د محمد زوی او د مظفر لمسی چې پر ۳۲۷ هـ کال د پلار د ناروغۍ پر وخت د خراسان سپه سالار او حکمران و، پر ۳۲۹هـ کال په جرجان اوری کښې له ماکان بن کاکي سره وجنګېد او هغه یې وواژه، خو پر ۳۳۳هـ کال چې د امیر نوح بن نصرساماني د دربار له خوا د خراسان له حکمرانۍ څخه لرې کړی شو، نو سر یې له اطاعته وغړاوه، نوح یې خلع کړ، په خپله یې د خراسان د چارو واګې په لاس کښې ونیولې او د ژوند تر پایه یې د سامانیانو له دربارسره اخ و ډب درلود، څو چې د ۳۴۴هـ کال د برات پر ۲۹ مړ او په چغانیان کښې ښخ شو.

۳ - ابوالعباس فضل د محمد زوی او د مظفر لمسی پر ۳۳۳ هـ کال د خپل ورور ابوعلي له خوا د بلاد جبل (عراق عجم) پر حکومت مامور شو، او تر هغه وروسته د ساماني عسکرو لوی سپه سالار و چې له خپل ورور سره یې هم جنګونه وکړل او پر ۳۳٦ هـ کال په بخارا کښې بندي شو.

۴ - ابوالمظفر عبدالله د احمد زوی، د محمد بن مظفر لمسی چې تر ۳۳۷ هـ وروسته د ساماني امیر نوح په دربار کښې در هین په توګه اوسېده، پر ۳۴۰ هـ کال له آسه ولوېد، مړ شو او په چغانیان کښې ښخ دی.

۵ - ابو منصور د احمد زوی د محمد لمسی چې پر ۳۴۰هـ کال د چغانیان د حکمرانۍ نایب و.

٦ - ابوالمظفر طاهر د فضل زوی، د محمد لمسی، د مظفر کړوسی،

د چغانیان والي او ادب پالونکی فاضل سړی و. منجیك تر مذی د ده له ستایونکیو څخه و او پر ۳۷۷هـ مړ دی.

*۷ - فخرالدوله ابوالمظفر احمد د محمد زوی ادبپال والي، د دقیقي او فرخي ستایلی و، چې د داغګاه مشهوره بولله "تا پرند نیلګون بر روی پو شد مر غزار" د ده په ستاینه کښې ده، سکه یې هم وهلې وه.

د آل محتاج امیرانو عموماً د سامانیانو او غزنویانو له سلطنتي کورنیو سره خپل ښه اړیکي ساتل، د هغو د ساتنې او ملاتړ تر سیورې لاندې یې د هندوکوش د شمالی ولایاتو حکمراني له بدخشان او تخاره نیولې تر بلخ او جوزجان پورې کوله، دا کورنۍ د دری ادب له پالونکیو څخه ګڼله کېږي.

(د نسب شجره دې وکتل شي ـ ۴۷ لمبر)

اخځ:

تعلیقات چهار مقاله د د کتور معین ـ معجم الانساب زمباور ـ ابن اثیر ـ تاریخ یمینی ـ معجم الادباء ـ رودکي د سعید نفیسی ـ ابن خلدون ـ روضةالصفا ـ دایرةالمعارف اسلامي ـ دیوان فرخی ـ د عروضی سمر قندی چهار مقاله.

سیـــمـــجـــوریـــان

د "سیمجور" کلمه د جستي په وینا په " نامهای ایراني" کښې د زرین ګور خر (سیم+ګور) په مانا ده او دا د خراسان د یوه سردار ابو عمران سیمجور نوم دی چې د ساماني اسماعیل د احمد د زوی په دربار کښې یې د سرمنشي (دوات دار) وظیفه درلوده (۲۸۷هـ) نو ځکه یې دی "دواتي" باله چې د خراسان یوه لویه کورنۍ وه.

۱- ابو عمران سیمجور دواتي پر ۲۹۸ هـ کال د ساماني اسماعیل د زوی احمد له درباره د سیستان په حکمرانۍ وګمارل شو، خو یو کال وروسته (۳۰۱ هـ) سیستانیانو له نصربن احمد سره مخالفت وکړ او سیمجور له هغه ځایه ووت. په (۳۱۴هـ) کال چې امیر نصر د احمد زوی "ری" ونیو د هغه ځای حکومت یې سیمجور ته ورکړ، دی د خپل مهال زړور او جنګیالی و، چې پر ۳۱٦ هـ کال د خراسان په ځنډو کښې د ابوالحسن د ناصر اطروش له زوی سره هم جنګېدلی دی.

۲ - ابو علي ابراهیم د سیمجور زوی تر خپل پلار وروسته د مرو، هرات، نیشاپور او قهستان حاکم و (۳۳۳ - ۳۳۵ هـ) نوح د نصر زوی، دی د ابوعلي احمد چغاني تر ګوښه کولو وروسته د خراسان په حکمرانۍ وټاکه، او څه موده هم د ګرګان والي و، چې پر ۳۳٦ هـ کې مړ دی.

۳* - ابوالحسن محمد د ابراهیم زوی او د سیمجور لمسی: د پلار تر مړینې وروسته د خراسان سپه لار او لقب یې ناصرالدوله و، پر ۳۵٦ هـ کال له یوه لښکر سره د "ری" نیولو ته وګمارل شو او د ۳۷۸ هـ کال پر ذیحجه مړ دی.

۴* - ابوعلي محمد مظفر د محمد زوی د ابراهیم لمسی د پلار تر مړینې وروسته د هغه پر ځای کښېناست او حاجب الباب و، څه موده هم د پلار پر ژوندانه د هرات حاکم و، خو تر هغه وروسته په نیشاپور کښې د خراسان واکدار او سپه لار وټاکل شو، سکه یې هم وهلې ده، د خپلواکۍ دعوه یې کوله، تر هغې چې د بلخ له حکمران سره یې لاس یو کړ او د ساماني امیر نوح په مقابل کښې یاغیان شول، خو امیر سبکتګین او زوی یې محمود له دوی سره وجنګېدل او د ۳۸۴ هـ کال د روژې پر ۱۵ ورځ یې په طوس کښې مات کړل؛ ابوعلي خوارزم ته وتښتېد او هلته د (۳۸٦ هـ) کال په روژه کښې ونیول شو، په پای کښې یې سبکتګین ته په لاس ورکړ چې د ګردیز په کلا کښې بندی و او پر ۳۸۸ هـ کال مړ شو.

۵ - ابوالقاسم علي د محمد زوی او د ابراهیم لمسی: د هرات والي و او پر ۳۸٦ هـ کال نیشاپور ته ولاړ د سبکتګین د دربار له خلکو سره یوځای شو، د قهستان حکمراني یې ومونده، د ټیټوالي او پاسوالي تر لیدو وروسته له ساماني منتصر سره یو ځای شو (۳۹۱هـ) په سرخس کښې یې د سبکتګین له زوی نصر سره جګړه وکړه، ونیول شو او غزنه ته یې واستاوه.

٦ - ابوالحسن د ابوعلي سیمجوري زوی: پر ۳۸۵ هـ کال چې یې پلار له برمه پرېووت، دی "ری " ته ولاړ، خو په نیشاپور کښې د امیر محمود لاس ته ورغی، غزني ته واستول شو او په ګردیز کلاکښې بندي و.

۷ - ابوسهل د ابوالقاسم علي زوی او د محمد لمسی: د ۳۸۸ هـ په

شاوخوا کښې یې ژوند کاوه.

د دې کورنۍ نومیالیو په خراسان کښې د ساماني د وخت او د غزنوي دورې د پیل په پېښنو کښې لویه ونډه درلوده، ډېره موده یې په بشپړ خواك او خپلواکۍ حکومت کړی دی، کله یې هم د پاچا په عنوان سکه وهلې ده، چې د ابوالحسن محمد ناصرالدوله سکه شته له ۳۷۲ څخه یې تر ۳۷۷هـ پورې حکومت کړي، او یوه لور یې د نوح بن منصور ساماني پاچا ماندینه وه.

همدارنګه ابوعلي محمد مظفر عمادالدوله (۳۷۷ - ۳۸۷ هـ) هم سکه وهلې وه او خپلواکي یې درلوده. (۴۸ نمبر نسب پاڼه دې وکتل شي)

مأخذونه:

الکامل - تاریخ یمیني - طبقات ناصری - نامهای ایرانی، د بارتولد ترکستان - د زامباور معجم ۳۱۰.

غزنویان

(۳۵۱ - ۵۸۳ هـ)

د سامانیانو په یادونه کښې مو ولوستل چې پر (۳۴۹هـ - ۹۶۰م) کال د ساماني لومړي عبدالملك له درباره امیرحاجب الپتګین د خراسان په سپه سالارۍ ګمارل شوی و، خو د عبدالملك تر مړینې وروسته الپتګین د ساماني نوح له زوی منصور څخه سر وغړاوه او غزني او زابلستان ته ولاړ (۳۵۰هـ) دا مهال د غزني د شاوخوا حکمران د لویك له کورنۍ څخه یو سړی و، چې د دې کورنۍ یادونه د کتاب په پیل کښې تېره شوه او ښایي چې د افغانستان د هېتالي کوشانیو د امیرانو پایڅوړ وي، ځکه چې په خپله الپتګین او د هغه ځای ناستي چې د نومو په پای کښې یې د "تګین" کلمه راغلې ده، هم د تګین شاهي سلطنتي کهاله ته منسوب دي چې یو افغاني او ترکي ګډ جوړښت دی، د چیني ګرزندوی وکونګ Wou-Kong په شهادت د (۷۶۰م) کال په شاوخوا کښې یې د افغانستان پر ختیځو او د هندوکوش پر جنوب واکمني کوله او د تګین اباد ښار د دوی په نامه د محمود د اخلافو تروخت پورې هم د اوسني کندهار لوېدیځ شمال ته ولاړ و، سکې یې چې د اسلامي عصر په اوایلو پورې اړه لري د هندوکوش په شاوخوا کښې موندل کېږي.

په هرحال الپتګین له لویك (انوك) څخه غزني لاس ته راوست (۳۵۱هـ) تر خپلې مړینې پورې یې یو کال پر غزني او زابلستان حکومت وکړ او پر (۳۵۲هـ) کال په غزني کښې مړ شو، تر هغه وروسته یې زوی اسحاق پر ځای کښېناست.

دا مهال بیا امیر لویك د غزني د نیولو له پاره راغی، اسحاق بخارا ته و تښتېد، له منصور بن نوح څخه یې مرسته وغوښتله او بېرته یې غزني ونیو، چې تر دریو کالو حکمرانۍ وروسته پر (۳۵۵هـ - ۹۶۵ ع) کال مړ شو.
تر الپتګین وروسته د ده یو ملګری چې ښه پرهیزګار، مبارز او عادل سړی و او بلکاتګین نومېد ((په غالب اتکل به همهغو افغاني تګین شاهانو ته منسوب وي)) د ده پر ځای کښېناست، دی لس کاله په غزني کښې امیر و، د (۳۵۹هـ) پر شاوخوا یې په غزني کښې سکه وهلې ده، چې د (۳۶۵هـ) په شاوخوا کښې د ګردیز په کلابندۍ کښې مړ شو، امیر پیري تګین چې یو مفسد سړی او د الپتګین ملګری و، پر غزني یې لاس بری وموند خلك له هغه څخه خوابدي او تنګ شوي وو، نو د غزني او ګردیز د پخواني کهاله امیر، لویك یې راوباله، لویك د کابلشاه د زوی په مرسته د لوګر د خرخ پر شاوخوا (د کابل جنوبي لوري ته) یرغل وکړ. امیر سبکتګین (د الپتګین زوم او ملګري) هغه مات کړ، لس پیلان یې خنې ونیول او غزني ته راغی، د غزني چې خلك د پیریتګین له ظلمه تنګ شوي وو نو په ګډه یې امیر سبکتګین د جوق قرابجکم زوی او د قرارسلان لمسی (غالبا تګین شاهیانو ته منسوب) یې د غزني په امارت ومانه (د ۳۶٦هـ - ۹۷٦م کال د شعبان ۲۷).
امیر سبکتګین نوی مسلمان شوی او زړور سړی و، او د نظام الملك په وینا په سیاست نامه کښې او د حمدالله په وینا په تاریخ ګزیده کښې ده، د زاول د یوه مشر لور غوښتې وه، او له دې لارې د افغانانو زوم

شوی و، څکه نو د ده په لښکر کښې ټول افغانان جنګېدل او بست، قصدار (بلوچستان د کلات جنوب په اوسني خضدار)، زمینداور، بامیان، تخارستان، غور، زابلستان او کابل یې چې د قراتګین نومي د ګمارل شوي کسانو په لاس کښې و، ونیول او د کابل په شمالي سیمه پروان کښې یې سکه ووهله لکه چې مو د لودیانو په حالاتو کښې ووېل په لغمان کښې یې د کابل سیند پر غاړه دویهند له جیپا له کابل شاه سره جګړه وکړه او د هغه سل زریز لښکر یې مات کړ، لغمان یې تر پېښوره ونیو او د هغو سیمو خلکو ته یې د اسلام د دین تبلیغ کاوه (۳۸۱هـ - ۹۹۱م) په دې جګړو کښې سبکتګین ته ډېره ولجه په لاس ورغله، ډېر غښتلی شو، د عتبی او ابن اثیر په وینا افاغنه او خلج (نني غلجیان) تر هغه وروسته د ده تابع شول.
د سبکتګین له نورو غوره کارو څخه لکه د دویم ساماني نوح په حالاتو کښې چې مو ووېل، د هرات په جګړه کښې (۳۸۴ هـ - ۹۹۴م) د سبکتګین او د هغه د زوی محمود، مرسته ده چې په نتیجه کښې یې د ساماني دربار مخالفان و پرځېدل. دانامتو عادل، زړور او رښتین پاچا تر ۲۱ کالو حکمرانۍ وروسته د ۵٦ کلنۍ په عمر پر (۳۸۷ هـ) کال د بلخ او بامیان تر منځ د مدرموي په کلي کښې مړ او په غزني کښې ښخ شو. له آمو سینده ترقصدار (بلوچستان) پورې او له سند سینده تر نشاپور او سیستان پورې یې د غزني تر مرکزیت لاندې یو هېواد جوړ کړی و. وطني کورنیو حکمرانانو لکه په سیستان کښې د صفاریانو وروسته پاتې کسانو او په ګوزګان کښې د آل فریغون امیرانو د هیواد په ختیځ کښې د ملتان لودی پاچهانو دده مشرتوب منلی و.
د امیر سبکتګین تر مړینې وروسته د ده د شپږو زامنو له ډلې څخه اسمعیل غزني ته راغی او د ده پر ځای کښېناست، خو د بې کفایتۍ له امله

يې ښورښيانو سر واخيست، د ده مشر ورور امير محمود چې په نشاپور کښې د خراسان حکمران و، په همدغه کال (٣٨٧ هـ) له خراسانه لښکر راوېوست او د غزنين په وره کښې يې له خپل ورور سره جګړه وکړه، خو دا چې د محمود مور زاولۍ وه او فردوسي هم هغه زابلي بللې ده (خجسته درگه محمود زابلي درياست) نو د زابليانو په مرسته يې اسمعيل او د هغه لښکر مات کړ او اسمعيل تر اوو مياشتو پاچهۍ وروسته په زندان کښې مړشو.

محمود د غزني تر نيولو وروسته د بلخ خوا ته مخه کړه، پر همدغه کال يې شمالي افغانستان هم ونيو، په بلخ کښې د پاچهۍ پر تخت کښيناست او د مرو خواته پر مخ ولاړ چې د نوح له زوى عبدالملك سره جګړه وکړي، خو د جګړې پر ځاى يې روغه وشوه، ساماني درباره له تخارستانه تر بلخ او هراته محمود د خراسان د پاچا په توګه وپېژاند (٣٨٨هـ - ٩٩٨ ع) هغه وخت چې يې وغوښتل له مرو څخه بلخ ته راوګرځي؛ د بغداد خليفه القادربالله له خوا د عهداولوا خلعت ورته راورسېد او پاچهۍ يې پر خراسان باندې رسماً د "يمين الدوله او امين المله ولى اميرالمومنين" له القابو سره ومنل شوه (د ٣٨٩ هـ - ٩٩٨م ذيقعده). امير محمود په سکو کښې د نظام الدين، ملك الممالك او ملوك الملوك په القابو هم ياد شوى، فردوسي دى "شاه" او العتبى يې احياناً "سلطان" ليکي. د غزنوي دورې نور مورخين لکه بيهقي او ګرديزي ورته "امير" وايي خو نظام الملك په "سياست نامه"، ابن اثير په "الکامل" او منهاج سراج په "طبقات ناصري" کښې ويلي دي چې: محمود لومړى وار د "سلطان" په لقب ملقب شو او د مجمل التواريخ والقصص (د تهران چاپ) د مؤلف په وينا دا لقب محمود د امير خلف صفاري له وينا واخيست او هغه وخت چې خلف ووېل محمود سلطان دى تر هغه وروسته محمود په دغه مشهور شو، (٤٠٦مخ).

سره له دې چې دا لقب د ده او د ده د اخلافو پر سکو نه شته او لومړى وار د ابراهيم غزنوي پر سکه وهل شوى چې پر (٤٥١هـ - ١٠٥٩م) کال پر تخت کښېناست، خو په غزني کښې د سلطان محمود د قبر پر شناخته په کوفي غونډې پخواني ليك د ده د مړينې ورځو ته نژدې ليکل شوى دي "الاميرالاجل السيدنظام الدين ابى القاسم محمود بن سبکتګين" چې دا تېنګ سند ډېر پخوانى دى.

سلطان محمود پر (٣٨٩هـ) کال د ساماني منصور او عبدالمالك غوره اميران بکتوزون او فايق او وروستني ساماني شهزاده المنتصر يې لکه چې دمخه وليکل شول نسکور کړل په نور پاته ژوند کښې يې د (٣٩٢ هـ او ٤١٦هـ) تر منځ اووه لس واره پر هند لوى او کوچني يرغلونه وکړل او له (٣٩٠هـ څخه تر ٣٩٢هـ)پورې يې دويهن په ولايت (داتك پر غاړه اوسنى هوند) او لغمان او پېښور کښې له جيپاله سره وجنګېد او پېښور يې ونيو، چې د "غازي" په لقب مشهور شو. پر (٣٩٣ هـ - ١٠٠٢م) کال يې د احمد صفاري زوى خلف لکه د صفاريانو په احوال کښې چې تېر شول ونيو، سيستان يې قبجى حاجب او کد خداى بو علي شاد ته وسپاره، خو بوبکر عبدالله چې د خلف د لور نبيره و، بوالحسن حاجب پر دوى بلوا وکړه، څو سلطان پر (٣٩٤هـ) کال بيا سيستان ته راغى او هغه بلوا يې شنډه کړه.

پر (٣٩٦هـ-١٠٠٥م) کال د سند تر سيند پورېوت او لکه د لوديانو په بحث کښې چې ووېل شول ملتان يې ونيو او پر (٣٩٧ هـ-١٠٠٦م) کال يې د ترکستان ايلك خان چې بلخ او هرات يې تر نشاپوره تر واك لاندې و مات کښې، پر (٣٩٩هـ-١٠٠٨م) کال يې د هند راجګان په ويهيند کښې له اننده پاله سره مات کړل د (٤٠٢ - ٤٠٣هـ) تر منځ يې په پنجاب او کشمير کښې فتوحات وکړل او پر (٤٠٣هـ ١٠١٢م)کښې يې غرجستان (د غور شمال

ته) هم ونیو، د بیهقي په وینا یې پر (۴۰۵هـ - ۱۰۱۴ع) کال د بست له لارې پر غور یرغل وکړ، د غور حکمران امیر محمد سوري له لسزریز لښکر سره د آهنګران په کلا کښې کلابند او بندي شو د (۴۰۷هـ - ۱۰۱۶م) په شاوخوا کښې یې پر پنجاب او کشمیر بریدونه وکړل او یو کال وروسته د خوارزم خلکو پر مامون خوارزم شاه (د سلطان محمود پر اوښي) بلوا وکړه او ویې واژه، خو محمود خوارزم ونیو او آلتونتاش یې هلته ودراوه. پر (۴۰۸ ۴۰۹-۴۱۰هـ) کالو یې په هند کښې قنوج او د ګنګ کڅونه له ډېرو بندیانو او ولجو سره ونیول او له دریو ملیونو درهمو سره غزني ته راستون شو. د ابن اثیر په وینا په لاره کښې له افغانانو سره ونښت ځکه چې دوی تل د هند او غزني په لاره کښې د محمود مخه نیوله. پر (۴۱۱هـ - ۱۰۲۰م) کال د غور فتح پر (۴۱۲هـ)کال د کشمیر د لوهر کوټ د حصار محاصره، پر (۴۱۳هـ) کال د ګوالیار او کالنجرو او پر (۴۱۴ هـ) دسلیمان د غرو او افغانانو فتوحات بشپړ شول. پر (۴۱۵هـ ۴۱۶) کال ماوراالنهرته ولاړ، د بلخ او آمو د غاړې امیران یې د ځان تابع کړل له کاشغری قدرخان سره یې تړون وتاړه، او څلور زره سلجوقیان یې خراسان ته راوستل. پر (۴۱۶ هـ) محمود د جنوبي هند د کاتیاوار پر سومنات حمله وکړه، د هغه ځای مشهور بودتون (معبد) یې وران کړ دلته ډېره ولجه لاس ته ورغله او ګجرات یې هم ونیو.

د محمود وروستنی یرغل پر (۴۱۸هـ - ۱۰۲۷م) کال د ملتان د جټانو د طایفې د تادیب له پاره و او په خپل ژوندانه کښې په دې بریالی شو چې له اصفهانه نیولې تر عراق همدان او طبرستانه، ختیځ خواته د ګنګا تر څنډو، شمالاً تر خوارزمه، جنوباً د بلوچستان تر کڅو او کاتیا وار پورې یې یوه لویه شهنشاهي جوړه کړه او خپل زوی مسعود یې په اصفهان کښې کښېناوه (۴۲۰ هـ-۱۰۲۹م) دا لوی هېواد یې له ګنګا څخه د دجلې او فرات

تر کڅو (سواحلو) پورې د غزني د مرکزیت تر اداري لاندې راووست او په آسیا کښې یې خورا لویه امپراتوري جوړه کړه. ده په غزني - پروان - نشاپور هرات - جوزجان - بلخ - ولو الج (تخارستان) لاهور (د محمود پور په نامه) او د هرات په نورو ښارو کښې سکه ووهله او دربار یې تل د درې سترو شاعرانو لکه فردوسي، فرخي، منوچهري، عنصري او لویو پوهانو لکه البیروني، ابن سینا، ثعالبي، خمار، العتبی او نورو د راټولېدو ځای و. دی ستر، باکفایته، زړور، سخي او د جهانداری په چارو پوه پاچا و، چې د العتبی په وینا یې له ترکي افغاني تاجیکو، خلجو (غلجو چې داصطخري او یاقوت په وینا په خراسان او سیستان او کابل کښې اوسېدل) او هندو عناصرو څخه ګډ لوی لښکر جوړ کړ او د افغانانو طایفې یې د غور په غرو د سلیمان په غره، سپین غره او نورو کښې د ځان تابع او اسلام یې پرې ومانه د ابن اثیر په وینا د معتزله، باطنیه، جهمیه، مشبه او روافضو فرقې یې وشړلې او کتابونه یې وروسېزل. د ابن خلکان په وینا ده هر کال په هند کښې غزا پر ځان فرض کړې وه، په مذهب شافعي و، ابن خلکان د امام الحرمین عبدالملك جویني (د سلطان معاصر) له کتابه چې "مغیث الخلق فی اختیار الاحق" نومېږي وايي چې: محمود دامام ابوحنیفه په مذهب و، له حدیثو سره یې خورازیاته مینه درلودله او تل به یې هغه له لویو شیخانو څخه اورېدل خود قفال سرهزی نامتو شافعي فقیه په هڅه دامام شافعي مذهب ته راواوښت.

لنډه داچې سلطان محمود کروړ او زړور پاچا و، د ابن اثیر په وینا ښه مخ، ښکلې ښه یې درلوده، سترګې یې کوچنۍ او وېښتان یې سره وو، د ابن خلکان په وینا د (۳۶۱هـ) کال د عاشورا پر ۶ مه زیږېدلی و، چې د آسیا په زړه کښې د یوه لوی دولت تر جوړولو وروسته دسل په ناروغۍ

اخته، او پر (٦١) کلنۍ تر (۳۳) کالو پاچهي وروسته د (۴۲۱هـ - ۱۰۳۰م) کال د دویمې خور (ربیع الاخر) پر ۲۳ د پنجشنبې پر ورځ مړ او د غزني په فیروزه مانۍ کښې ښخ شو. اوس که څه هم په غزني کښې د فیروزه مانۍ څه نخښه نه شته، خو یوازې د سلطان د مزار شناخته (ډبرلیك) پاتې دی چې پر هغه یې په کوفي غونډې لیك داسې لیکلی دی: "غفراناً من الله الامیرالاجل السید نظام الدین ابی القاسم محمود بن سبکتکین غفرله، توفی رحمته الله علیه ونور حفرته وبیض وجهه عشیته یوم الخمیس اسبع بقین من شهر ربیع الاخر سنه احدی و عشرین واربعمائه "هغه کوچنۍ ګنبده چې نن د سلطان پر مزار ودانه ده پر ۱۳۲۴هـ ق کال د امیر حبیب الله خان په امر جوړه شوې ده. (۴۹-۵۰عکسونه)

تر محمود وروسته یې زوی محمد له ګوزګانان څخه راغی او په غزني کښې د پلار پر ځای کښیناست، خپل اکا امیر یوسف د سبکتکین زوی یې خپل سپه سالار خواجه ابو سهل احمد حمدوی یې وزیر او علي قریب یې لوی حاجب وټاکل خو تر (۵۰) ورځو وروسته ابوالنجم امیر ایاز ایماق او علي دایه له غزني څخه د دې له پاره ووتل چې د سلطان مشر زوی امیر مسعود ته چې په "ری" او اصفهان کښې حکمران و، ورشي او هغه د خلکو له خوا غزني ته راوبولي. محمد د هندوانو د لښکر سپه سالار "سوندهرای" په هغو پسې وګماره، خو د سرای مریانو سوندهرای و واژه او په نشاپور کښې امیر مسعود ته ورغلل، دا مهال د بغداد خلیفه القادر بالله د امارت لوا او عهد د مرسل بن منصور بن افلح ګردیزي په لاس امیر مسعود ته ولېږل، ده ته یې د اسلامي دایره المعارف په وینا د ناصرالدین الله او حافظ عبادالله او ظهیرخلیفة الله لقب ورکړ، چې ابن اثیر دالقب سید الملوك او السلاطین هم لیکلی دی، په دغه ډول یې مسعود رسماً د خراسان

پاچا وپېژاند.

امیر مسعود له هراته بست ته راغی، محمد له غزنه څخه تګین آباد (دهلمند او ارغنداو ترمنځ) ته لښکرراووست، خو تر(۷) میاشتو پاچهۍ وروسته امیر یوسف او علي قریب هغه په تګین آباد کښې ونیو ړوند یې کړ او امیر مسعود یې د هغه پر ځای کښیناوه (۴۲۱هـ د کوچني اختر میاشت).

سلطان مسعود خواجه احمد د حسن میمندی زوی (چې پر ۴۲۱ هـ مړ دی) د هند له زندانه راویوست او هغه یې خپل وزیر وټاکه او حسن میکالي (وزیر مشهور په امیر حسنك) یې د قرمطي والي په تور په بلخ کښې غرغره کړ، د محمود له خزانه داره یې چې احمدینا لتګین نومېد خورا ډېر مال واخیست او دی یې هند ته واستاوه او پر (۴۲۲ هـ) کال یې کرمان او مکران ونیول، پر (۴۲۳ هـ ۱۰۳۱ م) کال هرات ته ولاړ او سپه سالار عبدوس یې د خراسان د ترکمانانو د فساد د مخنیوي له پاره وګماره، پر (۴۲۴ هـ) کال یې د کشمیر پر سرستی لښکرو یوست او پر (۴۲۵ هـ - ۱۰۳۳ م) کال یې برآمل، ساری او طبرستان بری وموند امیر بکتغدي یې له لوی لښکر سره د خراسان د شمالي ډاګو د ترکمانانو د مخنیوي له پاره واستاوه خو بېرته، ناکام راستون شو پر (۴۲٦ هـ - ۱۰۳۴ م) کال یې یو لښکر د هندو سپهسالار تلك د جهلن د زوی په مشرۍ د احدینا لتګین د ځپلو له پاره چې په هند کښې یاغي شوی و، ولېږه، احمد مات شو او منصوره ته ور وتښتېد، د سند په اوبو کښې ډوب شو (۴۲۷ هـ - ۱۰۳۵م) او پر همدغه کال یې پرهانسي او د هند پر نورو کلاو یرغل وکړ، تر فتوحاتو وروسته یې خپل زوی امیر مجدود په لاهور کښې حکمران پرېښوو او تر (۴۲۸ هـ - ۱۰۳٦ م) پورې بېرته غزني ته راغی.

له دې کبله چې په خراسان کښې سلجوقي ترکمانانو تل فتنې

جوړولې ځکه يې پر همدغه کال د بلخ له لارې ماوراء النهر ته مخه وکړه، خو پر بلخ باندې داؤد ترکمان يرغل وکړ، چې امير مسعود بلخ ته ورسېد داؤد مرو ته پر شا شو، او پر (۴۲۹ هـ) کال يې په ګوزګانانو کښې مسعود علي کندزي له پينو واچاوه او ځينې سلجوقيان يې د ځرځايو په ورکړه راضي کړل، له ځينو سره يې پر (۴۳۰ هـ) کال په شمالي سيمو کښې جګړه وکړه او تر (۴۳۱هـ - ۱۰۳۹م) کاله د هرات او غور له لارې غزني ته راغی، لوی حاجب سباشي او حاجب بکتغدی چې په دې جګړو کښې يې خپلسري کړې وه مصادره او په هند کښې معزول کړل. په دې وخت کښې د سلجوقي ميکائيل زامنو طغرل او چغري بيك خراسان له نيشاپوره تر هرات بلخ او سيستان پورې ونيو، مسعود يې د مرو اوسرخسي منځ د "دندانقان" په جګړه کښې مات کړ او پر (۴۳۱هـ) کال مسعود خپله وروستنی سکه ووهله چې تر هغه وروسته په ۴۳۳هـ کال په هغه ښار کښې سلجوقي طغرل سکه وهلې ده.

امير مسعود چې د هېوّاد په اوضاع کښې ګډوډي وليده، خپل زوی مودود يې په غزنه کښې پرېښوو او په خپله له محمودي خزانو، لښکر او خپل رانده ورور محمد سره هندوستان ته لاړ خو په ماريګله (د اوسنی حسن ابدال په شرقي برخه) کښې د ده لښکريانو پرده بلوا وکړه، رونډ امير محمد يې خپل پاچا وټاکه، مسعود يې د ګيري (ګهری) په کلا کښې بندي کړ او بيا يې د طاهر بن محمد په لاسو وواژه (د ۴۳۲ هـ - ۱۰۴۰ کال د جمادی الاولی ۱۱).

په دې وخت کښې امير مودود په غزنه کښې پر تخت کښېناست او له خپل لښکر سره يې هندوستان ته مخه وکړه، د ننګر هار په دنپور (اوسنی جلال آباد ته نږدې - د بابر په آدينه پور) کښې د خپل تره محمد له لښکر سره ونښت او د خپل پلار ترك او تاجيك وژونکي يې ووژل، محمد او د هغه

زوی طاهر يې هم ژوندي پرې نه ښوول (۴۳۲) هلته يې يو ښار د "فتح آباد" په نامه ودان کئ، چې تراوسه په همدغه نامه پاتې دی.

سلطان مودود له سلجوقي ترکانو سره چې نفوذ يې ورځ پر ورځ په ماوراء النهر او خراسان کښې ډېرېده، د ښو اړيکو په ټينګولو کښې زيارېوست او د بيګك لور يې وکړه، خو سره له دې هم د هغه له شره خوندي پاتې نه شو، له همدې کبله غزنويانو تر خراسانه پر خپلو هندي مستملکاتو باور پيدا کړ، دا کار لومړی د مودود په سکو کښې ليدل کېږي چې پر خپله سکه يې د سيوا Siva د غوايه صورت د سری سمنته ديوه Sri samanta Diva له ليکنې (ډېرليك) سره نقش کړې و، چې دا رويه د ويهند د کابل شاهانو له سکو څخه اخيستل شوې وه. مودود تر ۹ کالو پاچهۍ وروسته پر ۳۹ کلنۍ (۴۴۱هـ - ۱۰۴۹م) کال مړشو او د غزني پاچهي تر دوو مياشتو پورې د امير مودود د زوی دويم مسعود او تره يې علي د لومړي مسعود د زوی په نامه وه، چې د سلطان محمود زوی عبدالرشيد پر دوی غالب او پر همهغه کال (۴۴۱) د غزني پر تخت کښېناست.

سلجوقي داؤد چې د خراسان حکمدار و، د سيستان له لارې پر بست او زمينداور يرغل وکړ او زوی يې الپ ارسلان له تخارستانه پر غزني راغی - خو د عبدالرشيد د لښکر سالار چې طغرل نوميد او د سلطان محمود له مريانو څخه و، الپ ارسلان د خمار په دره کښې (ښايې د اوسني ميدان په کهنه خمار کښې)، داود په بست او د هغه تره يبغو يې په سيستان کښې مات کړل او وروسته بيا غزني ته راغی عبدالرشيد يې د آل محمود له ځينو شهزادګانو سره وواژه (د ۴۴۳ - ۱۰۵۰م شاوخوا) خو د غزني خلکو پر طغرل بلوا وکړه او نوشتګين نامي دی وواژه، سلطان فرخزاد د مسعود زوی او د محمود لمسی يې د غزني پرتخت کښېناوه (۴۴۴هـ) ده د زابلستان د خلکو

له اوږو څخه د درنو مالیو بار لرې کړ، ځکه نو په خلکو ګران شو، فرخزاد د هېواد اداره لوی حاجب خرخیز ته وسپارله. هغه د سلجوقیانو د مقابلې له پاره لوی لښکر خراسان ته ولېږه او د ابن اثیر په وینا په ډېرو جګړو کښې بریالی شو. خو د فرخزاد ځینو مخالفینو دسیسه جوړه کړه او غوښتل یې چې دی په حمام کښې ووژني، خو پر (۴۵۰هـ) کال د خپلو ملګریو په مرسته له دې مړینې څخه وژغورل شو او تر (۷) کالو پاچهۍ وروسته د (۴۵۱ هـ) کال د صفر په میاشت کښې مړ شو، ورروسته یې ورور ابراهیم د مسعود زوی پاچهۍ ته ورسېد، ده له سلجوقي داؤد او آلپ ارسلان سره روغه وکړه او د افغانستان ختیزې برخې تر لاهور پورې ده په لاس کښې پاتې شوې، څو ځلې یې هند ته لښکر ویوست او د خیرآباد، ایمن آباد کلاوې او ډېر مسجدونه، مدرسې او ماڼۍ یې ودانې کړې، (۴۲) کاله یې په آرامۍ او هوسایې حکومت وکړ او پر (۴۹۲ هـ-۱۰۹۸م) کال پر شپېته کلنۍ مړ شو، زوی یې علاءالدین دریېم مسعود د ده پر ځای کښېناست او امیر عضدالدوله ته یې د هند امارت ورکړ، خو دا چې د سلطان سنجر خور "مهد عراق" یې ماندینه وه، نو ځکه یې له سلجوقیانو سره روغه او دوستي درلوده، له همدغه کبله یې هند نیولو ته پام واړاوه تر هغې چې د ده سپه سالار طغاتګین په هندستان کښې د ګنګ تراوبو پورېووت.

سلطان ابراهیم د (۵۰۹ هـ - ۱۱۱۵ م) کال په شاوخوا کښې مړ او زوی یې ارسلان شاه په غزني کښې پرتخت کښېناست؛ خپل ورور شېرزاد یې و واژه او خپله میره یې چې د لوی سلطان سنجر خور وه وکنځله، ځکه نو د ده بل ورور بهرامشاه له ده څخه د سنجر دربار ته وتښتېد، هغه له بهرامشاه سره مرسته وکړه او په غزني کښې یې ارسلانشاه مات او هندوستان ته یې په تېښته اړ کړ، چې هم هلته پر (۵۱۱ هـ - ۱۱۱۷ م) کال مړ شو، د ده پر

ځای بهرامشاه د سلجوقي سنجر په ملاتړ پر تخت کښېناست او خپله سکه یې د سلطان سنجر په نامه ووهله، ده هندوستان ته لښکر ویوست، پر (۵۱۲هـ - ۱۱۱۸م) کال یې په ملتان کښې محمد باهلیم له لسو زامنو سره له منځه یوړ او په سوالك کښې یې ناګور کلا جوړه کړه.

غزني ته له راتګ سره سم له سلطان علاء الدین جهانسوز غوري سره په جګړه اخته شو، په دې جګړه کښې یې زوی دولت شاه ووژل شو. بهرام شاه هندوستان ته پرشالاړ او غزني د غوریانو لاس ته ورغی. خو چې غوریان بېرته وګرځېدل، دی غزني ته راغی او پر (۵۵۲ هـ - ۱۱۵۷م) کال مړ شو تر ده وروسته خسروشاه د بهرامشاه زوی (۵۵۲ - ۵۵۷ هـ) او خسرو ملك د خسروشاه زوی (۵۵۷ - ۵۸۳ هـ) په غزني او لاهور کښې پر تخت کښېناستل، خو خسرو د غزانو په لاسو مات او هغوی غزني ونیو، دی لاهور ته لاړ او بیا پر (۵۸۳هـ) کال سلطان معزالدین محمد سام غوري په لاهور کښې خسرو ونیو، د غرجستان د بلروان په کلا کښې یې بندي کړ او پر (۵۸۷ هـ) کال یې وواژه. د ده له مړینې سره سم د غزنویانو د سبکتګین کهاله کمبله ټوله شوه.

د غزنویانو دولت په افغانستان، ایران، هندوستان او ماوراء النهر کښې د دجلې له کڅو (سواحلو) څخه ترګنګ پورې دوې پېړۍ واکمني لرله، چې غزني، بلخ، لاهور او بست یې پایتختونه وو.

په دغه عصر کښې اسلامي مدنیت او دري ژبې ډېره وده وکړه، په هېواد کښې د اسلام دین بشپړ خپور شو او هند هم د هغه په رڼا روښان شو، د هېواد له ختیځ څخه د کابل شاهۍ حکومت او دیانت نخښې ورکې شوې د غزنویانو نامتو وزیران ابوالعباس اسفرایني احمد بن حسن میمندي. حسن بن محمد میکالی، خواجه عبدالصمد خواجه طاهر منستوفي او نور وو. د

افغانستان، هندوستان، ماوراء النهر او ایران ښارونه ودان وو او ښه سوداګري په کښې کېده. نامتو پوهان او لیکوالان یې البیروني، ابن سینا، ابوالفتح بستي، ثعالبي، عبدالجبار العتبي، بونصر مشکان، ابوالفضل بیهقي، د کلیله او د منه خاوند نصرالله، ابو منصور موفق هروي (د کتاب الابنیه عن حقایق الادویه لیکونکي) عبدالحي ګردیزي د الحرب والشجاعه لیکونکی فخر مدبرمبارك شاه، د کشف المحجوب لیکونکی او نامتو صوفي ابوالحسن هجویري غزنوي دي.

فردوسي، فرخي، عنصري، عسجدي، منوچهري، سنایي، مسعود سعد سلمان، ناصر خسروبلخي، اسدي طوسي، سیدحسن غزنوي، ابوالفرج روني او مختاري غزنوي د دغه مهال نومیالي شاعران ګڼل کېږي.

د غزنویانو دربار په آسیا کښې د شاعرانو، عالمانو او د فن د خاوندانو پالنځای و، په خپله سلطان محمود پوه او ادیب پالونکی پاچاو، ځینې پوهان په فقه کښې یو کتاب د ده بولي او ځینې اشعار او قطعات یې رانقلوي.

د غزنویانو په عصر کښې نفیسه صنایع او د ودانولو فن د یادونې وړ وده کړې وه. سره له دې چې د تاتار یرغل د افغانستان په لویو ښارو کښې د صنعت ټول پایڅوړ (بقایا) له منځه وړی دی، خو د ودانۍ، ډېرو تورږلو او خطاطي له صنعت څخه د سبکتګین او سلطان محمود قبرونه او د غزني دوه څلي او د درېیم مسعود د ماڼۍ کنډوالې په غزني کښې د زمانې له لاس وهلو څخه خوندي پاتې دي، د بست د ښار د لښکر ګاه د آثارو له بقایاو څخه چې پر (۱۹۵۰م) کال په افغانستان کښې د فرانسوي لرغون پېژندونکیو له خوا کیندلي شوي د هغه ځای پر دېوالو یې د رنګینه نقاشیو هنري نخښې موندلي دي چې د غزنوي دورې د هنر او صنایعو طراوت ښې

ښکاري. په غزنوي دوره کښې د هېواد د ولایاتو اداره د حکمرانانو په واسطه کېده چې د غزني د پاچهانو د دربار له خوا د ملکي او لښکري چارو له پاره له سپه سالارانو د دربار له لویو حاجبانو، پاشهزادګانو او د پاچا له خلپوانو څخه ګمارل کېده. د بیهقي په وینا د غزني د پاچهۍ په مرکز کښې به یو د دیوان وزیر او لوی خواجه (د مالیې د وزیر او صدراعظم په توګه)، یو دیوان عرض (د سپه سالار تر امر لاندې د حرب د وزارت د چارو له پاره)، د رسالت یو دیوان (د لوی دبیر تر امر لاندې د پاچهۍ د لیکنو د فتر د چارو له پاره) او د وکالت یو دیوان (د لوی حاجب تر امر لاندې د دربار د وزارت د چارو له پاره) و. د پاچهۍ په دربار کښې ځینې مشران د "ندیم، وزیر، خازن او کوتوال" په نامه وو او دا چې هېواد په خپل مرکز پورې نښتی او امنیت هم ټینګ و، نو ځکه د دولتي مالیو زیاتوالي هم یقیني دی، لکه څنګه چې مو د مؤرخانو په وینا د خراسان عباسي دورې د پیل مالیات په منځني ډول د (۴۵) ملیونو په شاوخوا کښې اټکل کړل اوس هم کولای شو په همدغه میچ (مقیاس) د ټول خراسان، د غزني، زابل، تخارستان، پېښور، لاهور، ملتان، سند، ماوراء النهر او خوارزم د ولایاتو عایدات د غزني دولت په خزانه کښې تر سل ملیونو درهمو زیات اټکل کړو، البته هغه زیاتې ولجې، ډېر جواهر او سره زر چې د هندوستان په جګړو کښې لاس ته راتلل له دغه حسابه بېل دي.

صاحب برید (ډاک چلوونکی) د جاسوسي دیوان، سالار (د لښکر مشر) او کوتوال (د پولیسو مشر او د ښار د کلا ساتندوی) په زیاتو لویو ښارو کښې د حکومت چارې اجرا کولې او عدلي چارې قاضي ته سپارل شوي وې، لکه د محمود په عصر کښې چې قاضي ابوالحسن د قاضي ابو محمد الفزاري له پارس څخه د استازی په ډول غزني ته راغی، سلطان چې

د ده علمي مقام، پرهيزګاري او ورع وليده د غزنه قضا يې ورکړه، د هغه زوزاد تر ډېرو وختو پورې په هغه پايتخت کښې قاضيان وو.

د غزنويانو سياسي اړيکي د بغداد د خلافت د دربار او د ماوراء النهر له خانانو سره تل دوستانه وو، تل د خلافت رسل (سفيران) او د ماوراء النهر اميران د غزني د پاچهانو دربار ته راتلل او د رسولدار (د تشريفاتو د رييس) له خوا په ډېر درناوي هرکلی ورته ويل کېده. د غزنوي دولت په مامورينو کښې د غزنوي تر پاچهۍ لاندې ټول خلک شامل وو. آن تر دې چې د غزني دربار په لويو لښکري خلکو او پوځي افسرانو کښې هندوان هم وو، همدارنګه د غزني په لښکر کښې ډېر زيات پښتانه هم وو. چې د هند په فتوحاتو کښې يې لويه ونډه درلوده

غزنوي پاچهان

* ۱ - ميرالپتکين (۳۵۱ - ۳۵۲هـ)

۲ - امير اسحق د الپتکين زوی (۳۵۲ - ۳۵۵ هـ)

۳ - امير بلکتګين (۳۵۵ - ۳٦۵هـ)

۴ - امير پيری تګين (۳٦۵ - ۳٦٦هـ)

* ۵ - امير سبکتګين (۳٦٦ - ۳۸۷ هـ)

* ٦ - امير اسماعيل د سبکتګين زوی (۳۸۷ هـ)

* ۷ - سلطان محمود د سبکتګين زوی (۳۸۷ - ۴۲۱هـ)

* ۸ - امير محمد د محمود زوی (۴۲۱هـ)

* ۹ - سلطان مسعود د محمود زوی (۴۲۱ - ۴۳۲هـ)

۱۰ - محمد - دويم ځل (۴۳۲هـ)

* ۱۱ - سلطان مودود د مسعود زوی (۴۳۲ - ۴۴۱هـ)

* ۱۲ - دويم مسعود د مودود زوی (۴۴۱هـ)

۱۳ - علي د لومړي مسعود زوی (۴۴۱هـ)

* ۱۴ - عبدالرشيد د محمود زوی (۴۴۱ - ۴۴۴هـ)

۱۵ - طغرل (د محمود مريی) (۴۴۴ هـ)

* ۱٦ - فرخزاد د لومړي مسعود زوی (۴۴۴هـ - ۴۵۱ هـ)

* ۱۷ - سلطان ابراهيم د لومړي مسعود زوی (۴۵۱ - ۴۹۲ هـ)

* ۱۸ - علاء الدين دريم مسعود (۴۹۲ - ۵۰۹ هـ)

۱۹ - شيرزاد د دريم مسعود زوی (۵۰۹ هـ)

* ۲۰ - ارسلان شاه د دريم مسعود زوی (۵۰۹ - ۵۱۱هـ)

* ۲۱ - بهرامشاه د دريم مسعود زوی (۵۱۱ - ۵۵۲هـ)

* ۲۲ - خسروشاه د بهرامشاه زوی (۵۵۲ - ۵۵۷هـ)

* ۲۳ - خسروملك د خسروشاه زوی (۵۵۷ - ۵۸۳هـ)

(۵۱ لمبر شجرې او ۴۹ نقشې ته دې وکتل شي)

اخځليك: تاريخ سيستان - بيهقي - طبقات ناصری - ابن اثير - طبقات سلاطين اسلام - ګرديزي - العتبي - پاول هورن مختصر تاريخ ايران - آداب الحرب - دائرة المعارف اسلامي - تاريخ ايران رازي - راهنماى افغانستان - سياست نامه - ابن خلکان - ابن خلدون - تجارب الامم - فرشته روضةالصفا - حبيب السير - تاريخ ګزيده - مجمل التواريخ والقصص - تاريخ الاسلام السياسي - تاريخ الاسلام ذهبي - مجلة آريانا - لباب الالباب معجم الانساب زمباور - د سر اولف کيرو پټانز اخبارالدولة السلجوقيه - راحةالصدور - افغانستان بعد ازاسلام لومړی ټوك - مادر زبان دری - فتوح السلاطين - غزنويان بوسورت.

✿✿✿✿✿

د سلجوقیانو او خوارزم شاهیانو واکمني

او

د سیستان د ملکانو لنډه یادونه

(۴۲۹ - ۶۳۲هـ)

سلجوقیان د سیحون او ارال رود د شمالي ترکمانانو یو ټبر و، چې د سامانیانو په وختو کښې د بخارا شمالي لور (اوسني نوراتا) او ماوراءالنهر ته راغلي او اسلام یې منلی و، څرنګه چې د دوی کار د ګلو روزنه وه، ځکه نو د څړ ځایو د موندلو له پاره ګرځنده وو، په جند کښې د دغه ټبر مشر سلجوق د توقاق یایقاق تیمور زوی څلور زامن لرل: چې نومونه یې: بیغوار سلان مشهور په اسرائیل، میکائیل، یونس او موسی دي.

سلطان محمود سهواً د سلجوق ټبر څلور زره کورنۍ له جیحونه راپورې ویستې، په خراسان کښې یې تر نیشاپوره څړ ځایونه ورکړل او د سلجوق زوی اسرائیل یې چې د منهاج سراج په وینا "برق جهنده او شیر دمنده" ته ورته و په کالنجر کښې بندي کړ (د ۴۱۶هـ - ۱۰۲۵م شاوخوا) د میکائیل زامنو طغرل بیګ، داؤد او چغري بیګ ډېر ژر خپل ټبر راغونډ او خراسان یې تر غزني، سیستان، بلخ، نشاپور او کرمان پورې ونیو، طغرل (۴۲۹ - ۴۵۵ هـ) لکه چې د مسعود غزنوي په حالاتو کښې تېر شو، د دندانقان په جګړه کښې یې سلطان مسعود مات کړ، پر (۴۲۹هـ - ۱۰۳۷م)

کال یې په نشاپور کښې د پاچهۍ خول پر سر کښېښوو، خپل ورور بیغور یې د لوېدیځ افغانستان، پوشنج، هرات او سیستان په حکمدارۍ وګماره او پر (۴۳۲ هـ) کال تر بسته پر مخ ولاړ. ورونو یې داؤد او چغري بیګ د افغانستان په شمالي سیمو کښې له مرو او سرخس څخه نیولي تر بلخ او شبورقان پورې ونیول خو د بلخ په علي اباد کښې د سلطان مسعود لښکر مات کړ، تر هغه وروسته د دندانقان په جګړه کښې (۴۳۱ هـ) د سلجوقیانو ټولو قواو مسعود ته وروستنۍ ماته ورکړه، داؤد خپل نفوذ په جنوب کښې ترسیستانه او په شمال کښې تر بلخ او تخارستانه وغځاوه.

که څه هم سلطان مودود له غزني څخه خپل وزیر عبدالرزاق د احمد میمندي زوی په سیستان کښې د سلجوقیانو جګړې ته واستاوه (د ۴۴۰ هـ ۱۰۴۸ شاوخوا) خو څه یې ونه کړای شول او تخارستان، بلخ، ترمذ، قبادیان، وخش، ولوالج د چغري بیګ زوی الپ ارسلان (۴۵۵ - ۴۶۵ هـ ۱۰۶۳ - ۱۰۷۲ م) په لاس کښې وو، په خپله او زوی یې ملکشاه (۴۶۵ - ۴۸۵ هـ ۱۰۷۲ - ۱۰۹۲ م) له سلطان ابراهیم غزنوي سره دوستانه اړیکي وساتل او زابلستان او کابل یې تر لاهوره پورې غزنوي دولت ته پرېښوو، دا مهال د ملکشاه ورور تکش په بلخ کښې یاغي شو. ملکشاه پر (۴۷۷ هـ) کال هغه په ترمذ کښې ونیو او ړوند یې کړ. د ملکشاء زوی سلطان سنجر (۵۱۱هـ - ۵۵۲ هـ - ۱۱۱۷ - ۱۱۵۷ م) چې د سلجوقیانو د کهاله نامتو پاچا ؤ "لکه چې د غزنویانو په احوال کښې تېر شو" له بهرامشاه غزنوي سره یې د ارسلانشاه په مقابل کښې مرسته وکړه او هغه یې تر خپل اغېز لاندې تر لاهوره د غزني پاچا کړ (۵۱۱هـ) یا دا چې د سنجري هېواد وېش بالواسطه تر لاهوره ورسېد، همدارنګه سلطان سنجر (لکه چې د غوریانو په احوال کښې به یې راوړو) د هرات د غرو د ناب نومي ځای په درې کنجۍ کښې

له علاء الدين حسين جهانسوز غوري سره جګړه وکړه، علاء الدين يې ونيو او بېرته يې غور ته واستاوه (د ۵۵۰ هـ - ۱۱۵۵ م شاوخوا) تر هغه وروسته د قرخطاطايانو او غزانو نيمې وحشي قبيلې د منځنۍ آسيا له غرو څخه راووتلې او سنجري دولت يې له منځه يووړ (۵۵۲ هـ - ۱۱۲۸م شاوخوا) د افغانستان پر سيمو يې له غزني څه تر زابل او سيستان پورې يرغل وکړ او خسرو شاه غزنوي يې د لاهور خوا ته پر شا وشاړه، خو د "غز" ګوابن ډېر ژر د غوريانو او خوارزم شاهيانو له خوا له منځه يوړل شو، د سلجوقيانو په وختو کښې د خوارزم شاهيانو د کورنۍ لاس هم پر خراسان او د افغانستان په شمالي او لوېديزو سيمو بر شو، چې وروسته به وځېړل شي.

هغه لويه پېښه چې د خوارزميانو پر مهال منځته راغله هغه د خوارزمشاهيانو او د غوري کهاله "چې له ډېرو وختو يې په غور او باميان کښې په خپلواکۍ حکم کاوه" جګړه وه چې د غوريانو او خوارزميانو په احوال کښې به راشي، علاء الدين محمد (د ٦۱۱ هـ - ۱۲۱۴ م) په شاوخوا کښې غور، فيروز کوه او هرات تر غزني پورې ونيول، غوري کهول يې په غور کښې له پښو واچاوه تر هغه وروسته سلطان جلال الدين د خوارزميانو وروستنی پاچا په افغانستان کښې له چنګيز لښکر سره جګړې وکړې چې په وروستۍ برخه کښې به يې تفصيل راوړل شي.

په دغه وخت کښې افغانستان پر څلورو برخو وېشلی شوی و:
شمالي ولايتونه له تخارستانه تر مڼو پورې مستقيماً په سنجری او سلجوقي دربار اړه درلوده؛ د غور، باميان او ګوزګانان سيمې د هرات تر شاوخوا پورې د غوريانو د کهاله تر لاس لاندې وې، زابل ولايت له هلمنده تر غزني، کابل، ننګرهار، پېښور او لاهور پورې د غزني د محمود کورنۍ په واکمنۍ کښې و او سيستان ولايت له بست او زمينداوره تر زرنج، فراه او نيه پورې

د سيستان په ملکانو اړه درلوده، چې دغو ملکانو د سلجوقيانو، غوريانو، غزنويانو او ان له چنګيزيانو سره هم ښه اړيکي ساتل، چې د صفاريانو او د نيمروز د وطني اميرانو له پايڅوړ (بقاياو) څخه وو چې "د دوی د نومو تفصيل د صفاريانو په مبحث کښې تېر شو او هم د آل کرت ملکانو چې شرح به يې وروسته راشي له تاتاري يرغلګرانو سره لاس يو او هرات او سيستان يې تر لاسه کړي وو، د سيستان د ملکانو او صفاريانو له پايڅوړ څخه لکه د صفاريانو په برخه کښې چې مو ووېل يو هم ملك تاج الدين و (د ۴۸۲ هـ شاوخوا) د دغه سړي له نسله په سيستان کښې تر زرو کالو پورې اميران پاتې وو، چې د "ريو" په وينا پر (۱۰۲۸هـ) کال ملك جلال الدين محمود خان د سيستان امير په (۱٦) پښت عمروليث صفاري ته رسېږي او هم شاه حسين د ملك غياث الدين محمد زوی چې د صفاريانو تاريخ يې له پخوانۍ زمانې څخه تر خپل مهاله د "کتاب احياء الملوك" په نامه ليکلی دی په صفاريانو پورې اړه لري.

اخځليك: طبقات ناصري، اخبارالدولة السجلوقيه - لب التواريخ - تاريخ سيستان - ابن اثير - د پاول هورن تاريخ مختصر ايران - د خليل ادهم دول اسلاميه د زمباور معجم الانساب - راحة الصدور.
(وګورئ ۵۲ نومره نسب پاڼه.)

غوریان

(۴۰-٦۱۲ هـ)

سوریان د خراسان او غور د افغانانو یو ټبر و، چې تر اوسه هم د هرات شمال لوېدیځ د بادغیس د زور آباد (زورابد - یاقوت) په شاوخوا کښې د "زوري" په نامه استوګن دي؛ تر اسلام دمخه هم دغه کهاله د تخارستان، غور، هرات او خراسان په غرو کښې حکمراني کوله او د "غرشاه" په لقب یادېدل، (په دغه لقب کښې د "غر" کلمه پښتو ده) دا کهول لرغوني افسانوي شخصیت "ضحاك" ته منسوب دی (دا نوم فردوسي "ضحاك" بللی او په پښتو سرچینو کښې د تاریخ سوري په حواله "سهاك" دی. طبري، البیروني او ابن بلخي یې "بیور اسپ ازدهاق" یادوي او په مسعودي کښې "ده اك" راغلی چې د طبري په وینا یې معرب بڼه "ازدهاق" دی. په اوستا کښې "دهاك - اژی دها" یاد شوی چې په دري کښې "اژدها" او په پښتو کښې "اژدهار" دی، همدارنګه په خراساني نومونو کښې دا نوم ډېر کارېدلی لکه د زین الاخبار د لیکونکی عبدالحی ګردیزي د پلار نوم ضحاك (د ۴۰۰ په شاوخوا کښې) او ضحاك شیباني (د ۲۸۷ هـ شاوخوا) ظاهري فقیه او بامیان ته نژدې "ضحاك" نومي ښار او د "سهاکا" مشهوره پخوانۍ آریایي قبیله چې سکستان د دوی په نامه دی، مفغن صورت یې "سهاك" او "سهاکزی"

د افغاني قبیلو نومونه دي، دا ټول دا ښیي چې دا نوم د لرغوني افغانستان په نومونو کښې پخوانۍ ریښه لري.

د دغه کهاله په نورو نومو کښې یو نوم هم "بسطام" دی چې (د ګستهم - وستهم د پهلوان په مانا معرب بڼول دی) چې فردوسي هم هغه یادوي، دغه سړی په شغنان، بامیان، تخارستان او غور کښې حکمراني کړې او تر هغه وروسته په غور کښې له دغه ټبر څخه دوو ورونو لاس درلود چې یو امیر سول او بل سپه سالار سام و، د سوري ټبر امیران دغه نامه ته منسوب دي چې فردوسي او نورو مورخینو د "ماهوري سوري نژاد" په نامه یاد کړي، بلاذری د "جبل زور" او د هغه ځای د مشهور بت چې هیون تسنګ پر (۶۰۳م) د "شونا" په نامه لیدلی یادونه کوي، ابن فندق هم په تاریخ بیهقي کښې د سلطان مسعود د وختو د خراسان عمید سوري یادوي او په را وروسته وختو کښې نامتو شیر شاه سوري هم په هند کښې له دغه افغاني ټبر څخه را پاڅېدلی دی.

د سوري کهاله له نومیالیو څخه یو هم شنسب د خرنك زوی دی چې د فخرالدین مبارکشاه له نسب نامې څه د منهاج سراج په روایت د حضرت علي (رض) هممهالی او د هغه په حضور یې ایمان راوړی و، عهد او لوابې یې ځنې اخیستې وه. له هغه کهاله څخه چې به هر څوك پر تخت کښېناست د حضرت علي ؓ هغه عهد او لوابه ورکول کېده دا چې په اسلامي دوره کښې د غور لومړی حکمران دی چې موږ یې پېژنو او امیر پولاد غوري د ده له زامنو څخه و، چې د غور د غرو شاوخوا یې تر واکمنۍ لاندې وه، د خپلو پلرو نوم یې ژوندی کړ او چې صاحب الدعوت العباسیه ابو مسلم مروزی منځته راووت نو امیر پولاد د غور لښکر د ابو مسلم ملاتړ ته ور ووست، د آل عباس د تقویې له پاره یې ډېر کارونه وکړل د امیر پولاد د حکمرانۍ

مرکز د غور منديش و او د غور پر ټولو غرو او شاوخوا يې حکمراني کوله (د ۱۳۰ هـ - ۷۴۷ م شاوخوا). د امير پولاد يو زوی و چې امير کروړ نوميد، د کندهار د خلکو د عنعنې او د احمد بن علي بستي د کتاب "تاريخ سوري" په حواله يې د پټې خزانې کتاب د متن له مخې پېژنو چې پر (۱۳۹ هـ - ۷۵٦م) کال د غور په منديش کښې امير و او د "جهان پهلوان" په نامه يې چې د فردوسي د پهلوانانو له القابو څخه دی شهرت درلود.

بالشتان (د کندهار د شمال والشتان) خيسار، تمران او برکوشك (د غور مشهورې کلاوې) د ده په لاس کښې وې، دی داسې غښتلی پهلوان و، چې يوازې له لسو تنو سره جنګېده او له همدغه امله يې کروړ باله چې په پښتو کښې د کلك او سخت په مانا دی. د دغه کهاله واکمني تر زميداور، بست او والشتان پورې رسېده، له اموي کهاله څخه عباسي کهاله ته د خلافت د انقلاب په جګړو کښې دی هم د ابو مسلم ملګری و، پټه خزانه د تاريخ سوري په حواله د ده يوه پښتو حماسه رانقلوي او د ښې وينا خاوند يې بولي، په خپلې دې پخوانۍ حماسه کښې امير کروړ جهان پهلوان د خپل حکومت سيمه له مرو او هرات څخه تر جروم (ګرمسير) غرج او تخار پورې ګڼي او وايي چې زرنج (سيستان) مې د توزې په زور ونيو.

د ده دا حماسي شعر د خراسان او پښتو يو لرغونی حماسي اثر دی چې د ده د غښتلي روح، ملي غرور جهانګيرۍ او جهان کشايۍ څرګندويي کوي، په هغه کښې هغه پښتو زاړه لغات او کلمات دي چې اوس په دې ژبه کښې مستعمل او ژوندي نه دي پاتې شوي.

امير کروړ پر (۱۵۴ هـ - ۸۰۰م) کال د هرات لوېديځ لوري ته د پوشنګ په جګړو کښې ووژل شو او تر ده وروسته يې زوی امير ناصر په غور، بست او زمينداور کښې حکومت کاوه (د ۱٦۰ هـ - ۷۷٦ م شاواخوا).

(د دې په زړه پورې تاريخي، ژبنۍ، او ادبي موضوع د تفصيل له پاره دې د کابل چاپ پټه خزانه کتاب او د پښتو ادبياتو تاريخ دويم ټوك وکتل شي).

منهاج سراج تر امير پولاد وروسته د هارون الرشيد تر وختو (د ۱۷۰ هـ - ۷۸٦ م) تر شاوخوا پورې د دغه کهاله د حکمرانانو يادونه، نه کوي، له ښه مرغه دا خلا پټې خزانې د محمد بستي د تاريخ سوري په حواله ډکه کړې چې په لږ تفصيل سره د امير کروړ او امير ناصر يادونه کوي او بيا منهاج سراج د دغه کهاله يو بل امير، بنجی د نهاران شنسبی زوی د غور له لويو اميرانو څخه ګڼي او ليکي چې د خپل يوه معاصر غوري امير سره چې د بهرام زوی شيش نومېده د هارون الرشيد دربار ته ورغلل، امير بنجی د "قسيم امير المومنين" په لقب د غور امير او امير شيش د غور د لښکر پهلوان وټاکل شول (د ۱۷۰ هـ - ۷۸٦ م شاوخوا). د غور اميران د همدغه بنجي له نسله او د غور سپه سالاران د شيش له توکم څخه دي، چې د صفاريانو په وختو کښې له آل شنسب څخه په منديش کښې د غور امارت امير سوري ته رسېدلی و، لکه د صفاريانو په احوال کښې چې مو ولوستل د (۲۵۳ هـ - ۹٦۷م) په شاوخوا کښې يعقوب صفاري د نيمروز، بست او د اور ښارونه تر تګين آباد اور خج پورې ونيول، د هغه ځای امير يې له ښو وغورځاوه، په دغه وخت کښې امير سوري د غرني غور امير و، چې تر هغه وخته لا د غور نيمايي خلك مسلمانان نه وو، تر دې وروسته امير سبکتګين هم پر غور حملې وکړې، خو د سوري کهاله خپلواکۍ ته يې څه تاوان ونه رسولای شو، لکه څنګه مو چې د غزنويانو په احوال کښې ولوستل سلطان محمود هم پر غور يرغل وکړ، خو د غور امير چې پر دغه مهال محمد سوري و، کله به يې اطاعت کاوه او کله نه. تر دې چې د بيهقي (۴۰۵ هـ -

۱۰۱۴م) کال او ابن اثیر په ویناو (۴۰۱ هـ) کال محمود د غور د جنوب له خوا د بست او خوابین له لارې له لوی لښکر سره غور ته ورغی، چې د لښکر په مخ کښې د هرات حکمران التونتاش او د طوس حکمران ارسلان جاذب وو، امیر محمد یې په یوه جگړه کښې د لسزریز لښکر په مرسته د آهنگران په کلا کښې کلابند کړ؛ محمد تر ډېرې مودې وروسته له کلا راووت او سلطان ته تسلیم شو، سلطان دی د ده له کشر زوی شیش سره غزني ته بوت، خو (غزني ته نژدې) د گیلان په شاوخوا کښې هغه پر لاره زهر وخوړل چې په خپله گوتمۍ کښې یې ځای پر ځای کړي وو، ځان یې وواژه خو د یرغملتابه سپکاوی یې ونه مانه.

د پښتو ژبې وطني روایات چې د "لرغوني پښتانه" او "تاریخ سوري" کتابو په حواله په پټه خزانه کښې راغلي پورتنۍ تاریخي پېښې تایېدوي او د محمد د مرثیې پښتو بولله هم راوړي چې اسعد د محمد سوري زوی (چې پر ۴۲۵هـ د زمینداور په بغني کښې مړ دی) ویلي ده، دا شاعر په اهنگران کښې د ده په دربار کښې و، دا بولله چې د ژبنې بلاغت او فصاحت له مخې ډېره پخه ده، د محمد د مقام لوړوالی او زړورتوب ښيي؛ د آهنگرانو د جگړې او د محمود له خوا د محمد بندیتوب څرگندوي او دی د سوري کهاله ویاړ بولي، چې د خپل کهاله د پت ساتلو په لاره کښې یې ځان قربان کړ، د شیخ اسعد بولله د پښتو لرغوني ادب له غوره‌آثارو څخه ده.

د محمد تر مړینې وروسته د سلطان محمود له خوا امیر بوعلي د محمد سوري زوی د غور د مندیش په غرو کښې د پلار پر ځای کښېناست، د سلطان تابع و، په غور کښې یې په مدرسو، جوماتو او ماڼیو جوړولو لاس پورې کړ او علم دوسته سړی و، ده د محمودي عهد تر پایه حکمراني وکړه،

خو د مسعود په وختو کښې د (۴۲۵ هـ - ۱۰۳۳م) په شاوخوا کښې (د بوعلي وراره) عباس د شیش زوی پورته شو، خپل تره یې بندي کړ او د غور پاچهي پر تخت کښېناست. عباس ظالم او بېباکه سړی و او د نجوم علم یې خوښ و، د مندیش ولایت په سنگه کلا کښې یې یوه رصدخانه ودانه کړه، خو خلکو د ده له تادا د سلطان ابراهیم غزنوي دربار ته شکایت وکړ، ابراهیم هم غور ته لښکر ویوست او امیر عباس یې غزني ته بندي بوت، د غور امارت یې د ده زوی امیر محمد ته چې د غزني دربار ته مطیع او عالم پالونکی، عادل او د ښو اخلاقو خاوند سړی و ، وسپاره. (د ۴۵۰ هـ - ۱۰۵۸م شاوخوا) تر محمد وروسته یې زوی قطب الدین حسن د محمد زوی او د عباس لمسی چې ستر پاچا او د غور د پاچاهانو نیکه و پر تخت کښېناست (د ۴۶۰ هـ - ۱۰۶۷ م شاوخوا)، ده د غوریاغیان په جگړه د ځان تابع کړل په هغه جگړه کښې چې (د غزني جنوب لوېدیځ ته) دوجیرستان او کوشك په پای کښې یې له یاغیانو سره وکړه ووژل شو (د ۴۹۳ هـ شاوخوا) دده زوی ملك عزالدین حسین د غور پر تخت کښېناست، ده له سنجري دولت سره دوستانه اړیکي درلودل او د ښو اخلاقو څښتن، پر ژمنه ولاړ او عالم پالونکی پاچا و، چې اوو زامنو یې خراسان، غور، زابل، غزني، بامیان او تخارستان په خپلې پاچهۍ. پورې تړلي وو او هر یوه پر یوې برخې په لاندې ډول حکومت کاوه:

۱- قطب الدین محمد چې خپل لرغونی هېوادنی لقب (غر شاه) یې رسماً پر عربي "ملك الجبال" واړاوه او ځان ته یې غوره کړ؛ د فیروز کوه د ښار کلا یې ودانه کړه، او د ورشاد (ورساد) په ولایت کښې یې چې د ده سیمه وه له خپلو وروڼو سره شخړې جوړې کړې او غزني ته ولاړ، هلته د بهرامشاه غزنوي له خوا ووژل شو (۵۴۱ هـ - ۱۱۴۶م) چې د هغه وژل د

غوري او غزنوي کهولو تر منځ د اختلاف سبب شو.

۲- بهاء الدين سام د غور د منديش په سنګه کښې و، همدا چې سلطان سوري غزني ته ولاړ فيروز کوه يې هم ده ته پرېښوو، دی پر (۵۲۴هـ ۱۱۴۹ م) کال په فيروز کوه کښې پر تخت کښېناست او د غرجستان له شارانو سره يې دوستي وکړه، د هرات په غرو کښې يې د شيرسنګ کلا، په غرجستان کښې يې د بند روا کلا، د غرجستان او مادين تر منځ يې د فيوار کلا جوړه کړه، او د ګيلان ملك بدرالدين لور (د ګيلان ملکه) يې چې د شنسبانيانو له نسبه وه، ځانته واده کړه، چې د دوو نامتو زامنو سلطان معزالدين محمد سام او سلطان غياث الدين محمد سام مورده. سلطان بهاءالدين د خپل ورور سلطان سوري د غچ اخيستلو له پاره په جروم او غرجستان کښې لښکرې راغونډې او پر غزني يې يرغل وکړ، خو (د غزني) په ګيلان کښې مړ شو، ده د غزني د سفر په وخت کښې د غور او جبال تخت خپل ورور سلطان علاء الدين حسين ته پرېښی و.

۳- ملك شهاب الدين محمد خرنګ د حسين زوی چې د مادين سيمې په ده اړه درلوده، دا سيمه د غور يو ولايت و، د ده زوی ملك ناصر الدين ابوبکر د (۶۱۸هـ - ۱۲۲۱م) په شاوخوا کښې د ګزيو او تمران د ولايت (د کندهار شمالي خوا ته) حکمران و، د چنګيز تر يرغل وروسته هند ته په ډيلي کښې د التتمش دربار ته ولاړ او هلته د (۶۲۰ هـ) په شاوخوا کښې مړ شو.

۴- ملك شجاع الدين علي د حسين زوی چې د غور د جرماس ولايت حکمران و، تر هغه وروسته يې زوی علاء الدين ابوعلي په غور کښې د ده پر ځای کښېناست، د سلطان غياث الدين په وختو کښې د غور، بست، وجير، ګرمسير، درمشان، روز ګان او غزني سيمې ده ته وسپارل شوې، د

خراسان تر نيولو وروسته په نشاپور کښې حکمران و، سلطان معزالدين دی بوت او د غرجستان او زميندآور حمکران يې وټاکه، پر (۶۰۱ هـ) کال يې د قهستان د ملا حده و د جناباد ماڼۍ ونيوله، خو د سلطان معز الدين تر شهادت وروسته د غرجستان د اشيار په کلا کښې بندي شو.

۵- علاء الدين حسين د حسين زوی د غور په وجيرستان کښې حکمران و او د خپل ورور سلطان بهاءالدين تر مړينې وروسته په فيروز کوه کښې د غور پر تخت کښېناست، د غور او غرجستان لښکرې يې را غونډې کړې او غزني ته يې مخه کړه، سلطان بهرام شاه له غزني څخه د غزني او هندوستان له لښکر سره راووت او د ګرمسير او تګين آباد له لارې زميندآور ته ولاړ، علاء الدين چې دا جګړه د خپلو دوو وروڼو د غچ اخيستلو له پاره کوله، تګين آباد ته نژدې يې د بهرامشاه له لښکر سره لاس واچاوه، او تر هغه وروسته يې د غزني په شاوخوا کښې دوه ځله د غزنويانو مقاومت مات کړ او د غزنوي دولت پايتخت يې ونيو (۵۴۵ - ۵۴۶ هـ)، ده هغه لوی ښار له خاورو سره برابر کړ او اوسېدونکي يې اته ورځې ټول ووژل، له هغه ځايه يې بست او زميندآور ته مخه وکړه او د بست ښار يې له محمودي ماڼيو او ښکليو ودانيو سره چې په خپل وخت کښې يې ساری نه و هم وران کړ، نو ځکه ورته جهانسوز ويل کېږي.

ده تر دې فتح وروسته تخارستان د غور په مرکزي دولت پورې وتاړه او خپل ورور فخر الدين ته يې وسپاره علاءالدين تر دې وروسته له سلجوقي سنجري دولت سره ونښت، سلطان سنجر د هر يو الرود د ناب په سيمه کښې له ده سره جګړه وکړه، څنګه چې خلك له علاءالدين څخه خواشيني وو، د ده شپږ زره خلجي او ترکي سپاره لښکريان سنجر ته تسليم شول. په خپله علاءالدين د سنجر لاس ته ورغی بندی شو، خو څنګه چې سنجرد غزانو له

لاسه مات شوی و، علاءالدین یې و نازا وه؛ مرسته یې ورسرد وکړه او بېرته یې غور ته واستاوه همدا چې خلکو د ده په غیاب کښې ملك ناصر الدین حسین د محمد زوی له مادین څخه راوستی او د فیروز کوه پر تخت یې کښېنولی و، چې د علاءالدین د راګرځېدو خبر یې واورېدو ناصر الدین یې وواژه او علاءالدین ته تسلیم شول.

ده بامیان تخارستان، جروم (ګرمسیر)، د اور، بست او د هرات د جبال د تولك او غرجستان، مرغاب ښارو نه هم د غور د پاچهی اطاعت ته اړ کړل او د ملا حده الموت رسل ته یې هم د غور په غرو کښې لار ورکړه، په پای کې د (۵۵۱هـ - ۱۱۵٦م) په شاوخوا کښې د غور په سنګه کښې مړ شو.

تر ده وروسته یې زوی سیف الدین محمد د فیروز کوه پر تخت کښېناست، د ملا حده ورسل یې وواژه او د غزانو د فتنې د مخنیوي له پاره یې ملا وتړله چې د هرات او قادس شاوخوا ته رسېدلي وو، خو تر یوه کال زیات ژوندی پاته نه شو او د غزانو په جګړه کښې د غوري سپه سالار شیش په لاس ووژل شو (د ۵۵۸هـ - ۱۱٦۳م شاوخوا).

علاء الدین جهانسوز د غور لومړی ستر سلطان دی چې د افغانستان هېواد یې تر یوې اداري لاندې راوست او د فیروز کوه په مرکز پورې یې وتاړه.

٦- سلطان سیف الدین سوري (۵۴۳ - ۵۵۴ هـ، ۱۱۴۸ - ۱۱۴۹م)

د غوریانو لومړی پاچا دی چې د سلطان لقب یې واخیست، د ده د پاچاهی مرکز د غور دا ستیه حصار و هغه وخت چې یې ورور قطب الدین ملك الجبال په غزني کښې ووژل شو، نو سلطان سوري له بهرامشاه غزنوي سره جګړه وکړه او هغه یې د کورم ناوې ته وخغلاوه، په خپله دی د غزني پر تخت

کښېناست او غور یې خپل ورور سلطان بهاءالدین ته پرېښو و، خو د ژمي په وخت کښې چې یې ورور علاءالدین حسین له غزني څخه غور ته ولاړ بهرامشاه د خلجي (غلجي) افغانانو له لښکر سره له ختیز لوري پر غزني یرغل وکړ، او سلطان سوري یې د هغه له وزیر سید مسجد الدین موسوي سره ونیو او د غزني د طاق د پله پر سر یې غرغره کړ، څو چې ورور یې جهانسوز د هغه په کسات کښې غزني وران کړ.

۷- ملك فخر الدین مسعود تر ټولو ورونو مشرو او د غور په کاسي کښې امیر شو، څنګه چې سلطان علاءالدین جهانسوز د غزني تر فتح وروسته تخارستان هم د ځان تابع کړ، نو خپل مشر ورور ملك فخر الدین مسعود یې د بامیان حکمران وټاکه، ده د شغنان او تخارستان غرونه تر درواز، بلور، وخش او بدخشان پورې ونیول او لکه چې د غیاث الدین محمد په احوال کښې یې لولئ د راغ زر په جګړه کښې د خپلو ورېرونو په لاس بندي او بېرته بامیان ته واستول شو او هلته مړ شو (د ۵۵۰ هـ - ۱۱۵۵م شاوخوا). تر ده وروسته یې مشر زوی شمس الدین محمد په بامیان کښې امیر و، د فیروز کوه له درباره او د سلطان غیاث الدین له حضوره هم په رسمیت وپېژندل شو، ده بلخ چغانیان، وخش، جروم (ګرمسیر)، بدخشان او د شغنان غرونه لاس ته راوستل اود سلطانشاه خوارزمشاهي د مخنیوي له پاره یې د غور له لښکر سره یو ځای د مرود رودبار په جګړه کښې ګډون کړی و او د سلطان لقب یې وموند، د ده تر مړینې وروسته یې زوی بهاء الدین سام چې لوی او علمدوسته پاچا و د بامیان پر تخت کښېناست (۵۸۷هـ - ۱۱۸۹م) د ده دربار د پوهانو د غونډې ځای و. امام فخر الدین رازي شیخ الاسلام جلال الدین رسا د اوافصح العجم مولانا سراج الدین د ده په دربار کښې وو، د ده پاچهي له کشمیره تر کاشغر، تر مذه او بلخه

پورې او جنوب خوا ته د غور او غرجستان تر پايه پورې رسېدله، غور، غزني او باميان د ده تر فرمان لاندې وو. هغه وخت چې سلطان معز الدين شهيد شو (۶۰۲ هـ - ۱۲۰۵ م) نو د هېواد اميرانو دى غزني ته ور وغوښت خو دى په ګيلان تر ۱۴ کالو پاچهي وروسته مړ شو. بيا يې زوى جلال الدين علي پر ځاى کښېناست (۶۰۲ هـ - ۱۲۰۵م) او خپل ورور علاء الدين يې د غزني پر تخت کښېناوه همدا چې د غور، غز او تاج الدين يلدوز لښکر د کرمان درې د کورم له شاوخوا څخه پر علاءالدين يرغل وکړ نو دى له باميانه د خپل ورور د ملاتړ له پاره راغى او د ده په غياب کښې يې تره علاءالدين مسعود د شمس الدين محمد زوى د باميان تخت ونيو او ورزات يې صاحب وزير ته ورکړ، خو جلال الدين د غزني تر نيولو وروسته ژر باميان ته ورغى او خپل اکا يې د هغه له وزير سره وواژه. بيا چې تاج الدين يلدوز دويم ځل پر غزني يرغل وکړ، د علاءالدين لښکر يې د سقران (شنغران) په رباط کښې مات کړ او دى يې په غزني کښې کلابند کړ، نو جلال الدين له باميانه د خپل ورور د ملاتړ له پاره ورغى، خو د واړه ورونه د يلدوز لاس ته ورغلل، بېرته باميان ته واستول شول او هلته مړه شول (د ۶۱۲هـ - ۱۲۱۵م).

دا وه د غوري اوو ورونو لنډه يادونه چې د غور شهنشاهي يې جوړه کړه او تر هغو وروسته سلطان غياث الدين بن محمد سام بهاءالدين قسيم امير المومنين چې د غور له لويو پاچهانو څخه دئ پاچا شو، دى له خپل ورور معزالدين سره د خپل تره علاءالدين په امر د وجيرستان په کلا کښې بندي و، خو سلطان سيف الدين د علاء الدين زوى دوى خوشې کړل چې غياث الدين د غزان په جګړه کښې ورسره و، خو چې سيف الدين د خپل سپه سالار له لاسه ووژل شو، همدغه شيش سپه سالار د غور او غرجستان لښکر راوستل او له غياث الدين سره يې بيعت وکړ او د فيروز کوه پر تخت

يې کښېناوه (۵۵۸هـ - ۱۱۶۲م)، ده خپل ورور معزالدين د سر جاندار په رتبه دا ستيه او کجوران حکمران وټاکه، ابوالعباس شيش يې چې د سلطان سيف الدين تر وژلو وروسته يې دي ښه پياوړى کړى و، وواژه. دا مهال د غياث الدين تره ملك فخر الدين مسعود د باميان له حکمران ملك علاء الدين قماج سنجري، د بلخ له حکمران او له تاج الدين يلدوز د هرات له حکمران څخه مرسته وغوښتله او د باميان، بلخ او هرات له لښکرو سره يې پر فيروز کوه يرغل وکړ، په راغ زر نومي ځاى کښې له يو بل سره جګړې ته چمتو شول. خو په لومړي سر کښې د غور پهلوانانو ملك يلدوز د هرات حکمران د هغه د لښکر په منځ کښې وواژه او هراتيان يې سره تيت کړل، بيا يې د بلخ لښکر هم مات او د قماج سر يې پرې کړ، د باميان ملك فخرالدين ته يې ور واستاوه، په خپله يې هغه کلا بند کړ، خپل تره معزالدين او غياث الدين يې محترمانه ونيول او بېرته يې باميان ته واستول.

سلطان غياث الدين تر هغه وروسته ګرمسير او زمينداور ونيو؛ قادس، کاليون، فيوار، سيفرود، غرجستان، تالقان او ګرزوان يې هم د غور په سلطنت پورې وتړل او خپل ورور معزالدين يې له جروم (ګرمسير)، تګين آباد او سيستان څخه د غزني، زاول او کابل خوا ته واستاوه. ده د غزانو لښکر چې په دغه وخت کښې يې غزني نيولى و، په (۵۶۹هـ - ۱۱۷۳م) کال له غزني څخه بېرته وشاړه او د غزنويانو پايتخت يې هم په غور پورې وتاړه، د هرات نيولو ته يې ملا وتړله او بهاءالدين طغرل د سنجر يو مريي چې پر هرات يې لاس بر شوى و، د سلطان تر لښکر دمخه خوارزم ته ولاړ او پر (۵۷۱هـ) کال هرات او تر هغه وروسته پر (۵۷۳هـ - ۱۱۷۷م) کال قوشنج هم د غور له مرکز سره ونښتل.

دا مهال د سيستان ملکانو (چې شرح يې تېره شوه) هم د اطاعت

غاړه کښېښووه او شمالي ښارونه لکه تالقان، اندخود، ميمنه، فارياب، پنجده، مرو، دزق او خلم هم فتح شول، خو جلال الدين محمد د ايل ارسلان خوارزمشاه زوی د خطايانو په مرسته د هېواد شمالي شاوخوا ته ګواښ پېښاوه، ځکه نو غياث الدين پر (۵۸۸هـ - ۱۱۹۲م) کال د غزني لښکر د معزالدين په مشرۍ او د باميان لښکر د ملك شمس الدين په مشرۍ او د سيستان لښکر د تاج الدين حرب په لارښوونه د مرو په رود بار کښې را غونډ کړل، د مرغاب په کڅو (سواحلو) کښې يې خوارزمشاهيان مات او پر (۵۹٦ - ۱۱۹۹م) کال يې خراسان ونيو، تر نشاپوره پر مخ ولاړ، هغه يې ملك ضياء الدين ابو علي شنسباني ته وسپاره، مرو شاهجهان يې هم ونيول او ملك نصر الدين محمد خرنك يې د هغه ځای په حکمرانۍ وګماره، د سرخص ايالت يې تاج الدين زنګي د فخر الدين مسعود باميانې زوی ته وسپاره.

غياث الدين بيا هېواد ته مرکزيت ورکړ او د منځنۍ اسيا ټولې سيمې يې له هندوستانه تر عراقه او له چينه او جيحونه د هرمز تر سينده پورې د غور د فيروز کوه تر بيرغ لاندې راوستې. دی د خراسان ستر او يوازينی شهنشاه ګڼل کېده، نو د بغداد خليفه الناصر لدين الله هم خپل سفيران ابن ربيع او قاضي مجد الدين قدوه او ابن الخطيب د فيروز کوه دربار ته راواستول او غوري سلطنت يې په رسميت وپېژاند. د غور له درباره هم سراج الدين محمد جوزجاني د سفير په توګه بغداد ته ولاړ او په دغه ډول د فيروز کوه او بغداد د دوو شهنشاهيو تر منځ سياسي تاوده اړيکي ټينګ شول.

سلطان غياث الدين غوري د ختيځ او غور ستر علمدوست او زړه سواند پاچا و چې په دربار کښې يې پوهان راغونډېدل، دی پر ٦٣ کلنۍ د (۵۹۹هـ - ۱۲۰۲م) کال د درېيمې خور (جمادی الاولی) پر ۲۷ ورځ د هرات

په ښار کښې وفات او په هغه لوی مسجد کښې چې ده په خپله جوړ کړې و ښخ دی، دا جامع جومات تر اوسه په هرات کښې شته. دی په لومړي سر کښې د خپلو اسلافو په شان د محمد کرام سيستاني په مذهب و، خو وروسته يې شافعي مذهب ومانه. د ده د دربار نوميالي پوهان قاضي وحيد الدين شافعي مرورودی او صدرالدين کرامي نيشاپوري وو. د ده د هېوادو قاضيان قاضي القضات معزالدين هروي او قاضي شهاب الدين هرمابادي او وزيران يې شمس الملك، عبدالجبار ګيلاني، فخر الملك شرف الدين قره‌ري، مجد الملك ريوشاري، عين الملك سورياني، ظهير الملك سجزي او جلال الدين ريوشاري وو. پر دوبي يې دارالملك فيروز کوه او پر ژمي زميندار و. له خپل لاس ليك سره يې "حسبی الله وحده" ليکل (۵۳ نومره تصوير وګورئ).

د سلطان غياث الدين محمدسام تر مړينې وروسته يې زوی غياث الدين محمود چې يو عياش سړی و، د خپل تره معزالدين له خوا د بست، فراه او اسفزار په حکمرانۍ وګمارل شو، ده لښکر راټول کړ او تر مروشاهجان پورې پر مخ ولاړ، د معزالدين تر شهادت وروسته پر (٦۰۲ هـ) کال يې له بست څخه د زميندار له لارې پر غور يرغل وکړ او فيروز کوه يې له ملك علاء الدين ابو علی څخه واخيست غور يې له غرجستان تالقان، ګرزيوان، قادس او ګرمسير سره لاس ته راوستل او د خپل پلار او تره د ملك وارث شو. ده تاج الدين يلدوز ته چې د معزالدين محمد له خادمانو څخه و، د غزني د حکمرانۍ چتر او مثال د سند تر سينده پورې ورواستاوه، پر (٦۰۵هـ - ۱۲۰۸م) کال يې د هندوستان د هېوادو مثال سلطان قطب الدين ايبك ته ورکړ. په دې توګه يې د غور پاچهي د هند تر پايه بالواسطه ټينګه کړه.

پر (٦٠٧هـ - ١٢١٠ع) کال ملك رکن الدین ایرانشاه محمود د ملك علاء الدین ابوعلي زوی له پنځوس زریز غزنوي او کاسي لښکر سره پر غور او فیروز کوه یرغل وکړ، خو غیاث الدین محمود د ده سر پرې کړ، د میمنې او فاریاب تر منځ په سالوره کښې يې له علاءالدین آتسز حسین شنسبي سره چې د سلطان محمود خوارزمشاه په مرسته د بلخ، مرو، سرخس او رود بار له لښکرو سره يې د تالقان له لارې پر غور یرغل کړی و، جګړه وکړه؛ د خوارزمشاه او اتسز لښکر يې مات کړ، تر هغه وروسته څنګه چې علیشاه د تکش خوارزمشاه زوی د خپل ورور له درباره غور ته وتښتېد غیاث الدین محمود دی دبر کوشك په ماڼۍ کښې بندي کړ، د علیشاه نوکرانو دی پر (٦٠٧ هـ -١٢١٠ م) کال وواژه؛ دی سخي، بخښونکی، عادل او حلیم پاچا و، د پلار (٨٠٠) زرعین سندوخه خزانې چې د څلورو سوو او ښانو بارکېده خلکو ته وبخښلې.

د غیاث الدین محمود تر مړینې وروسته د غور امیرانو د ده څوارلس کلن زوی بهاء الدین سام د فیروز کوه پر تخت کښیناوه، درې میاشتې وروسته سلطان علاء الدین اتسز شنسبي د سلطان محمود خوارزمشاه او د هرات امین حاجب ملك خان په مرسته پر فیروز کوه یرغل وکړ او د (٦٠٧م) کال پر دربیمه خور (جمادی الاولی) يې هغه ښار ونیو، بهاءالدین يې د شاهي کورنۍ له ښځمنو سره خوارزم ته وشاړه، تر هغه وروسته علاءالدین اتسز د علاءالدین حسین جهانسوز زوی د فیروز کوه پر تخت کښېناست او تر (۴) کالو پورې يې حکومت وکړ او په ګیلان کښې د ملك تاج الدین یلدوز او موید الملك محمد د عبدالله سیستاني زوی د غزني له وزیر سره په جګړه کښې مات شو، وروسته ملك نصیرالدین حسین "امیر شکار له غزني څخه پر غور یرغل وکړ او په جرماس کښې يې علاءالدین

اتسز وواژه، غور يې د غزني د پاچهۍ تر اثر لاندې راوست، د (٦١١هـ - ١٢١٤ع) په شاوخوا کښې تاج الدین یلدوز له غزني څخه علاء الدین "در غور" ببرته د فیروز کوه تخت ته واستاوه، خو علاءالدین پر (٦١٢هـ) کال د سلطان محمد خوارزمشاه لاس ته ورغی په خوارزم کښې مړشو، ټول غور د خوارزمشاهۍ تر لاس لاندې شو.

د سلطان غیاث الدین محمد بل ورور ابوالمظفر معز الدین محمد بن سام قسیم امیرالمؤمنین، هم د ختیځ او آل شنسب ستر پاچا ؤ چې له خپل ورور سره، سر جاندار (د شاهي ګارډ قوماندان)و، تر هغه وروسته د غور د کجوران او استیه د ولایت حکمران شو(۵۵۸ هـ - ۱۱۶۲ م) او د ګرمسیر ښاورنه يې تر تګین آباد پورې لاس ته راوستل، ده په غزني کښې د غزانو دوولس کلنه واکمنې ړنګه کړه، د سلطان غیاث الدین محمد په امر د غزني پر تخت کښېناست(۵٦٩هـ - ۱۱۷۷م)، پر (۵۷۰ هـ) کال يې ګردیز فتح او ملتان يې له قرامطه څخه ونیو او پر (۵۷۳ هـ - ۱۱۷۷ع) کال يې د سنقران د یاغیانو غورځونه تاوکړل، پر (۵۷۴ هـ) کال د "بهیم د یو نهرواله" په جګړه کې مات شو. پر (۵۷۵ هـ) کال يې فرشور (پېښور) او پر (۵۷۷هـ - ۱۱۸۱م) کال يې لاهور ونیو، تر هغه وروسته د خپل ژوند تر پایه يې ټول هندوستان ونیو او د اسلام په نور يې روښانه کړ.

په افغانستان کښې د ده د وختو له مهمو پېښو څخه په اندخود کښې د خط له کفارو او د ترکستان له ملوکو سره د سلطان معزالدین محمد جګړه وه چې سالار حسین خرمیل د ګرزیوان ملك د ده د لښکر په مخ کښې و، خو څنګه چې د غوریانو لښکر څه ونه کړای شول، نو ملك عثمان سمر قندي چې د ترکستان د آل افراسیاب له ملکانو څخه و، منځګړی شو او روغه يې وکړه، سلطان غزنین ته وګرځېد، په پنجاب کښې د کوکهران ډله

او د جود د غره قبایل یاغیان شول. ځکه نو سلطان محمد د هغو غزا ته و ووت، د هغو تر سر کوټلو وروسته د غزنه پر لار د ملا حده د یوه فدایي له لاسه په دمیك نومي ځای کښې (چې د اوسني پنجاب د جهلم په سیمه کښې دی) د (۶۰۲هـ - ۱۲۰۵م) کال د برات (شعبان) پر ۳مه شهید شو.

سلطان محمد معزالدین غوري هم د خپل ورور په شان د آسیا په زړه کښې یو لوی هېواد وساته او د غور د شهنشاهۍ حدود یې په هندوستان کښې د ګنګا تر سواحلو ورسول او هم یې هند د اسلام په نور روښانه کړ، د ده هېواد ختیځ خوا ته د ګنګا تر کڅو (سواحلو) لوېدیځ پلو ته د خراسان، خوارزم نسا او باور د تر پایه پوري غځېدلی و، جنوب له بحیرهٔ عرب سره نښت، د ده حکمداران په لاندې ځایو کښې دا کسان وو: په غور کښې ملك ضیاء الدین، په بامیان کښې ملك تاج الدین زنګی، په ملتان کښې ملك حسام الدین علی کر ماج، په لاهور کښې ملك قطب الدین ایبك، په غزنه او کرمان کښې ملك تاج الدین یلدوز، په سند هوا چه کښې ملك ناصر الدین قباچه، په بامیان کښې سلطان بهاءالدین سام، په فیروز کوه کښې سلطان غیاث الدین محمود، په سیستان کښې ملك تاج الدین حرب، په مکران کښې ملك تاج الدین، او په وخش کښې ملکشاه.

د ده نومیالي وزیران ضیاءالملك درمشی، مؤید الملك محمد عبدالله سجزي، او شمس الملك عبدالجبار ګیلاني دي. قاضیان یې صدر شهید نظام الدین ابوبکر، سید شرف الدین ابوبکر د صدر شهید زوی او د لښکر قاضي یې شمس الدین بلخي و. د پاچهۍ بیرغونه یې ښۍ خوا سور او کیڼ خوا ته تور وو. منهاج سراج د سلطان په شاهي خزانه کښې د ډېرې شتمنۍ یادونه کوي چې د خواجه اسماعیل خزانه دار په وینا د غزني په خزانه کښې نوازې یو زر او پینځه سوه منه الماس وو.

د پټې خزانې په کتاب کښې د پښتو ژبې محلي روایتونه د پخوانیو کتابو په حواله دا څرګندوي چې د محمد غوري په دربار کښې د پښتو ژبې شاعران وو، چې یو له هغو څخه ښکارندوی د فیروز کوه د کوټوال احمد زوی دی، چې په هند کښې د محمد د فتوحاتو په ستاینه کښې یې یوه ډېره ښه او خوندوره بولله ویلې او په پټه خزانه کښې لیکل شوې ده چې د پښتو ژبې له خورا مهمو ادبي، تاریخي آثارو څخه ګڼل کېږي (وګورئ ۵۴ نومره تصویر).

د معزالدین محمد غوري تر شهادت وروسته هغه لوی هېواد ټوټې ټوټې شو، د افغانستان ختیزه برخه له غزني څخه تر سنده پورې د تاج الدین یلدوز لاس ته ورغله چې د غور د دربار له خدمتګارانو څخه و او د محمد خدمت یې کاوه.

دغه تاج الدین خپله یوه لور ملك قطب الدین ایبك (د هند حکمران) ته او بله لور یې هم ناصرالدین قباچه (د سند حکمران) ته ورکړې وه، غزني یې د سند تر سینده ونیو، خو هغه وخت چې قطب الدین ایبك له لاهور څخه پر غزني یرغل وکړ یلدوز د سند په پنج آب سیند کښې ورسره جګړه وکړه او مات شو، د کرمان د" کورم" ناوې ته ولاړ او له هغه ځایه یې په غزني کښې پر قطب الدین یرغل وکړ قطب الدین په غزني کښې تر څلوېښتو ورځو پاچهي. وروسته بېرته هند ته ولاړ او غزني د یلدوز په لاس کښې پاته شو، لکه چې وویل شول د سلطان غیاث الدین محمود په ملاتړ د هرات په جګړه کښې د سلطان محمد خوارزمشاه په مقابل کښې ودرېد او پر سیستان یې هم لښکر ویوست او له تاج الدین حرب سره یې چې د سیستان ملك و، روغه وکړه (۶۰۲ هـ). ده نه کاله د معزالدین محمد په نامه سکه ووهله چې "عبده" یې پر لیکلي وو. همدا چې د سلطان محمد خوارزمشاه لښکریان له

تخارستانه پر غزني راغلل او تر ګردیزه یې ونیول نو تاج الدین یلدوز هندوستان او لوهور ته ولاړ او په هغه جګړه کښې چې په تراین کښې یې له سلطان التمش سره وکړه ونیول شو او په بداون کښې ووژل شو (د ۶۱۱هـ، ۱۲۱۶م شاوخوا) د غوریانو د سلسلې د شلېدلو په وخت کښې (۶۱۲ هـ شاوخوا) خوارزمشاهیانو شمالي ولایتونه غور او هرات ونیول او سیستان تر بست، تګین آباد او زابلستان پورې د سیستان د محلي ملکانو لاس ته ورغی. غزني ولایت، کابل او ختیځې سیمې تر سنده پورې په تاج الدین یلدوز پورې اړه ومونده، تر ده وروسته د خوارزمشاهی له درباره ملک کربر په غزني، امین ملک په هرات او اختیار الدین محمد خریوست په پېښور کښې واکمن وو (د آل شنسب وروستنی پېښې د چنګیز د راوتلو په شرح کښې راوړل کېږي).

د غوریانو په وخت کښې د غزنویانو د دورې مدنیت بشپړ تابه ته ورسېد، د دري ژبې ادبیات د غوري فاتحینو په واسطه تر ډهلي پورې خپاره شول، پښتو ژبه هم د سوریانو په کهانه کښې پالل شوې او د شعر او ادب ژبه شوه، د اسلام دین یې په ټول افغانستان او د هند په زیاته برخه کښې خپور کړ، صنعت او عمران چې بېلګې یې د هرات جامع مسجد، د غور جام خلې (منار) (وګورئ ۵۵ ـ ۵۶ نومره عکسونه) او د ډهلي قطب منار دي ډېره وده وکړه، علوم او فنون د غوریانو په لوی هېواد کښې له نامتو پوهانو او شاعرانو سره وپالل شول او د (افغان، هند) اسلامي مدنیت چې لودیانو او غزنویانو یې بنسټ ایښی و، پخوالي ته ورسېد.

د غوریانو د دورې نومیالي پوهان او شاعران داوه: امام فخرالدین رازي، نظامي سمرقندي، احمد میداني نیشاپوري (د مجمع الامثال خاوند) علي باخرزي (د دمیته القصر خاوند) قاضي منهاج سراج جوزجاني (د

طباقات ناصري خاوند) قاضي وحیدالدین شافعي مرورو دي، صدر الدین کرامي نیشاپوري، معز الدین هروي، شیخ الاسلام جلال الدین ورساد، مولانا سراج الدین جوزجاني، ابو نصر فراهي، محمد عوفي (دلباب الباب خاوند)، اسعد سوري، شیخ تیمن، تایمني، ملکیار غرشین، قطب الدین بختیار، بنکارندوی (پښتو شاعران) ملک الکلام فخرالدین مبارکشاه (د غوریانو د منظومې نسب نامې خوند) او نور.

د غوریانو درباري ژبې پښتو او دري وې، څنګه چې غوریان د پښتنو له سوري ټبره څخه وو. نو ځکه د دوی په وختو کښې پښتانه د غور او سلیمان له غرو څخه د ترنک، ارغنداو، هیلمند، کابل او هریرود ناوو ته راسر شول، د هند په فتوحاتو کښې یې د پاچهانو په لښکر کښې هم ګډون وکړ، د پښتنو د قبیلو زیات خلک او مشران په هند کښې د شهنشاهانو او د هغو له ځای ناستیو سره پاتې شول. چې د هغو پایخوږ تر اوسه هم په ټول هند کښې ډېر شته لکه لودیان، سوریان، مومندان، شیرانیان، بهریچان (بړیڅن) چې زیاتره یې په هند کښې دروهیله پاپتان په نومو یادېږي، دا خلک ان تر اوسه هم د هند په مختلفو سیمو کښې ځانګړې حکومتونه او د ریاست او نفوذ سیمې لري.

د غور د شاهي کهانه نومیالي

۱ ـ شنسب د خرنك زوی (د ۴۰ ـ ۸۰ شاوخوا)
۲ ـ امیر پولاد د شنسب زوی (د ۱۳۰ هـ شاوخوا)
۳ ـ امیر کروړ د پولاد زوی (۱۳۹ ـ ۱۵۴ هـ)
۴ ـ امیر ناصر د کروړ زوی (د ۱۶۰ د هـ شاوخوا)
۵ ـ امیر بنجي د نهاران زوی (د ۱۷۰ هـ شاوخوا)
۶ ـ امیر سوري د ؟ زوی (د ۲۵۳ هـ شاوخوا)

۷ - امیر محمد سوري (د ۴۰۵ هـ شاوخوا)

۸ - امیر بوعلي د محمد سوري زوی (د ۴۲۵ هـ شاوخوا)

۹ - عباس د شیش زوی او د بوعلي وراره (د ۴۵۰ هـ شاوخوا)

۱۰ - امیر محمد د عباس زوی (د ۴۵۰ شاوخوا)

۱۱ - قطب الدین حسن د محمد زوی (د ۴٦۰ هـ شاوخوا)

۱۲ - ملك الجبال عزالدین حسین د قطب الدین حسن زوی (د ۵۱۰هـ شاوخوا)

۱۳ - قطب الدین محمد د عزالدین زوی (په ۵۴۱ هـ کښي وژل شوی)

۱۴ - بهاءالدین سام د عزالدین زوی (۵۴۴ ـ ۵۵۴ هـ)

۱۵ - ملك شهاب الدین خرنك د عز الدین زوی (د ۵۵۰ هـ شاوخوا)

۱٦ - ملك شجاع الدین د عز الدین زوی (د ۵۵۰ هـ شاوخوا)

* ۱۷ - سلطان علاءالدین حسین جهانسوز د عزالدین زوی (۵۴۴ ـ ۵۵۱ هـ)

۱۸ - سلطان سیف الدین د عزالدین زوی (۵۴۳ ـ ۵۴۴ هـ)

* ۱۹ - ملك فخرالدین مسعود د عزالدین زوی (د ۵۴۰ هـ شاوخوا)

* ۲۰ - سیف الدین محمد د جهانسوز زوی (۵۵۱ هـ)

* ۲۱- سلطان غیاث الدین محمد سام (۵۵۸ ـ ۵۵۹ هـ)

* ۲۲- سلطان معزالدین محمد سام (۵٦۹ ـ ٦۰۲ هـ)

* ۲۳ - سلطان غیاث الدین محمود د غیاث الدین محمد زوی (۵۹۹ ـ ٦۰۷ هـ)

* ۲۴ - سلطان بهاءالدین سام د محمود زوی (٦۰۷ هـ)

۲۵ -علاءالدین اتسز د جهانسوز زوی (٦۰۷ ـ ٦۱۱ هـ)

۲٦ - علاءالدین درغور (۵۹۹ ـ ٦۱۲ هـ)

۲۷ -ملك ناصرالدین ګزیو د شهاب الدین خرنك زوی (د ٦۱۸ هـ شاوخوا)

۲۸ - سلطان شمس الدین محمد د فخرالدین مسعود زوی (د ٦۵۰هـ شاوخوا)

۲۹ - سلطان بهاءالدین سام د شمس الدین محمد زوی (۵۸۷ ـ ٦۰۲ هـ)

* ۳۰ - جلال الدین ابو علي د بهاءالدین سام زوی (٦۰۲ ـ ٦۱۲ هـ)

۳۱ - علاءالدین مسعود د بهاء الدین سام زوی (٦۰۲ ـ ٦۱۲ هـ)

۳۲ - علاءالدین مسعود د شمس الدین محمد زوی (٦۱۰هـ شاوخوا)

مأخذونه: طبقات ناصری - ابن اثیر - دول اسلامیه - پټه خزانه - آداب الحرب - دایرة المعارف اسلامی - فرشته - شوکت افغانی - معجم الانساب - ګزیده - لب التواریخ - فتوح اسلاطین عصامی - (وګورئ ۵۷ نومره نسب لیك).

خوارزمشاهیان

خوارزم یو زرغون، ودان او مشهور ولایت و چې د آمو له سینده اوبېده، د اتیا فرسخو په شاوخوا کښې یې اوږدوالی درلود، ښارونه یې له بازارو ډك او كلي یې یو بل ته سره نژدې وو، د کرهنې ځمکې او مانۍ یې درلودې، پایتخت یې ګرګانج (جرجانیه) نومېده او له ډېرو پخوانیو زمانو څخه یې د افغانستان د شمالي او مادون النهر له ښارو سره اقتصادي، سیاسي او فرهنګي اړیکې درلودل.

د مارکوارت په وینا ایریانم ویجو (باختر ته تر هجرت دمخه د اریایانو اصلي ټاټوبي) همدا ځای و. دا نوم په اوستا کښې XVARIZEM او په پخواني فرس کښې "هوارزمیش" و، خوارزمي ژبه نورو آریایي ژبو ته یوه نژدې ژبه وه چې په وروستنیو کیندنو کښې یې آثار راوتلي دي. البیروني هم دا ژبه په آثارالباقیه کښې یوه مستقله ژبه ګڼلې ده، د هغې د میاشتو نومونه یې لیکلي دي او وایي چې د خوارزم ملکانو ته "خوارزم شاه" وایي.

د ۳۲ هـ په شاوخوا کښې احنف د قیس زوی عربي فاتح د مادون النهر سیمې له تخارستانه تر تالقان، فاریاب او جوزجان پورې ونیولې او د آمو له غاړو خوارزم ته واوښت. خو ویې نه نیولای شوې د معاویه د زوی یزید په وختو کښې هم سلم د زیاد زوی د خوارزم له خلکو سره په څلور سوه

زره درهمه روغه وکړه، خو چې یزید د مهلب زوی د حجاج له خوا خراسان ته راغی له خوارزمیانو سره وجنګېد (د ۸۲هـ شاوخوا)، او د (۸٦ هـ شاوخوا) قتیبه د مسلم باهلي زوی هغه فتح کړ.

د البیروني په وینا د خوارزمشاهیانو د کهاله لومړی مؤسس کیخسرو وو او د اسلام له پیله خوارزم د حکومت له پلوه پر دوو برخو ووېشل شو:

شمال برخه چې پایتخت یې "ګرګانج" و، د عربي امیرانو له خوا اداره کېده او جنوبي برخه چې مرکز یې "کاث" و د خوارزمشاهانو سیمه وه، د خوارزمشاهانو مشهوره کورنۍ تر اسلام دمخه او وروسته مامونیان و، چې په اسلامي دوره کښې یې مؤسس ابو سعید احمد د محمد زوی و چې د (۳۴۰ هـ په شاوخوا کښې) یې ژوند کاوه، د ده د (۳٦٦ هـ کال) سکې شته له دې کورنۍ څخه ارثموخ خوارزمشاه د هجری سنې د پیل په شاوخوا کښې اوسېد، نسب یې د البیروني په وینا افریغ ته رسېد او چې قتیبه دویم وار پر خوارزم بری ومونډ خوارزمشاه اسکجموك د ازکاجوار زوی د سبری لمسی د سخر کړوسی او د نومورې ارثموخ کوسی یې په خوارزمشاهۍ وپېژاند د (۸٦هـ شاوخوا) چې د احمد د نسب سلسله ده ته په لاندې توګه رسېده: احمد د محمد زوی، د عراق لمسی، د منصور کړوسی، د عبدالله کوسی چې هغه بیا د تر کسباثه زوی، د شاوشفر لمسی او د اسکجموك کړوسی و.

دویم: ابو عبدالله محمد د احمد زوی چې د ابن اثیر په وینا پر (۳۸۵ هـ) کال مړ دی.

دریم: مامون د محمد زوی چې کورنۍ یې د ده په نامه "ماموني" یادېږي، د سامانیانو له خوا په ګرګانج کښې د خوارزم والي و، دی له ابو عبدالله خوارزمشاه سره وجنګېد او بریالی شو، د خوارزمشاهۍ لقب یې پر ۳۸۵هـ خپلې کورنۍ ته واړاوه، پر (۳۸۷ هـ) وفات شوی؛ یوه لور یې د

سلطان محمود ماندینه وه.

ځلورم: ابو الحسن علي د مامون زوی پر (۳۸۷ هـ) پر تخت کښېناست، د سبکتګین لور حره یې وکړه، په خوارزم کښې یې ابن سینا ته ښه راغلاست وویل او سکه یې شته.

پينځم: ابو العباس د مامون زوی پر (۳۹۰ هـ) کال.

شپږم: ابو الحارث محمد د علي زوی او د مامون لمسی چې پر (۴۰۷ هـ) کال یې سکه ووهله او پر (۴۰۸ هـ) کال سلطان محمود له منځه یووړ، د غزنه له درباره یې لوی حاجب التونتاش د خوارزم په حکومت وګماره، د خوارزمشاه لقب یې ورکړ، د مامونیانو د کورنۍ کمبله ټوله شوه، او تر التونتاش وروسته یې زوی هارون (۴۲۳ هـ) او اسماعیل خندان د التونتاش زوی (۴۲۵ هـ)او شاه ملك (۴۲۹ هـ) په خوارزم کښې حکومت کاوه چې پر (۴۳۴ هـ) کال طغرل بیګ سلجوقي له منځه یووړل.

د خوارزمشاهیانو د دویمې کورنۍ بنسټ د انوشتګین په لاس کښېښوو شو چې د بلکاتګین له مریانو څخه و، د (۴۷۰ هـ) په شاوخوا کښې یې د سلجوقي دولت په وختو کښې شهرت وموند او د "غرشا" لقب یې واخیست" همدا چې پر (۴۹۰ هـ) اکنجی قچقار د بر کیاروق ګمارل شوی حکمران ووژل شو، نو د خراسان والي امیر داد حبشي د بر کیاروق په تصویب قطب الدین محمد د انوشتګین زوی په خوارزمشاهۍ وټاکه، تر هغه وروسته دا لقب د چنګیز تر راتلو پورې دې کورنۍ ته پاتې شو، چې یو وخت یې د واکمنۍ سیمه تر زمینداوره هم رسېدلې او پر (٦۱۷ هـ) وروستنی خوارزمشاه جلال الدین منکبرنی د افغانستان په خاوره کښې د چنګیز له لښکریانو سره ډېرې جګړې وکړې.

د دغه کهاله نور کسان چې خوارزمشاهۍ ته رسېدلي دادي:

۳ - اتسز د محمد زوی چې پر (۵۲۱ هـ) کال پاچا شو، اوسکه یې ووهله، پر (۵۳۳ هـ) یې له سلطان سنجره ماته وکړه خو پر (۵۳۵ هـ) یې د خوارزم تخت بیا ده ته ورکړ.

د ده په وختو کښې علي چتري په هرات کښې پورته شو، خواتسز د سنجر ټول ملکونه ونیول او دربار یې د فاضلانو د راغونډېدو ځای شو، رشیدالدین وطواط خپل کتاب حدایق السحر د ده په نامه ولیکه، د (۵۵۱هـ) کال پر دریېمه خور (جمادی الاخری) مړ دی.

۴ - ایل ارسلان د اتسز زوی: دی د پلار تر مړینې وروسته پر خوارزمشاهي تخت کښېناست او د قراخطا او قفچاق له قبیلو سره یې روغه وکړه، د سنجري ملکانو پایخوړ یې له خراسانه وشاړه او یا یې روغه ورسره وکړه او پر (٦۵۸ هـ) مړ شو.

۵ - سلطان شاه ابوالقاسم محمود د ایل ارسلان زوی (۵٦۸-۵۸۹هـ) چې له ورور سره د دښمنۍ له امله یې د غور د سلطان غیاث الدین دربار ته پناه یو وړه، خو دا چې د غور دربار له سلطان تکش سره ترون درلود څه مرسته یې ورسره ونه کړه، محمود ماوراءالنهر ته ولاړ، د "خطا له خانه" یې ملاتړ وموند او خراسان یې د غز د امیرانو له لاسه وژغوره، په مرو کښې یې دارالملك جوړ کړ، د هرات ملك بهاءالدین طغرل هم ورسره یو ځای شو، تل به یې د غور بریدونه ګواښل، خو سلطان غیاث الدین غوری په مرورود کښې د غور بامیان او سیستان لښکرې راغونډې کړې او تر شپږو میاشتو یې جګړه وکړه، په پای کښې د غور د سلطان لښکرې له مرغابه پورېوتلې او بهاءالدین یې وواژه او محمود د ماتې په حال کښې پر (۵۸۸ هـ) کال مروته وګرځېد، زهر یې وخوړل او مړ شو (۵۸۹ هـ).

٦ - ابو المظفر سلطان تکش د ایل ارسلان زوی: د ۵۸۹ هـ کال د

لومړی خور (ربیع الاول) پر ۱۲ پر تخت کښېناست، دی لوی عالم او هنرور پاچا و، چې نیم خراسان یې په خپل منځ تر لاس لاندې کړ د هېواد وېش یې د هیلمند تر غاړو رسېده. ډېرې سکې یې په داور (زمینداور) کښې وهل شوي او له هغه ځایه لاس ته راغلي. تکش د قفچاق او خطا له قبیلو سره روغه کړې وه مازندران او د عراق یوه برخه یې ونیوله، د سنجر وراره سلطان طغرل یې بندي کړ؛ د بغداد خلافت دربار یې، ګواښه، د بغداد وزیر" ابن القصاب" یې مات کړ د خلافت دربار خپل دوه تنه سفیران ابن الربیع او ابن الخطیب د غور د فیروز کوه دربار ته واستول چې د سلطان غیاث الدین غوري حضور ته د تکش له تېري ګیله وکړي خو سلطان تکش د ۵۹۶ هـ کال د روژې پر ۹ مړ شو.

۷ - علاءالدین محمد د تکش زوی د پلار تر مړینې وروسته خوارزمشاهۍ ته ورسېد او نشاپور یې خپل ورور علیشاه ته (چې پر ۶۰۹هـ وژل شوی) ورکړ د غور او غزنه دربارو ته یې سفیران واستول او روغه یې وغوښته، د غور تر پاچهانو وروسته یې خراسان ونیو، ملك عزالدین خرمیل غوري له ده سره یو ځای شو، تر یوولسو میاشتو کلابندۍ وروسته یې هرات ونیو او بلخ یې هم لاسته راوست، د ده د هېواد سرحدونه تر بلاساغون، کاشغر او خطا پورې ورسېدل "تاینکو طراز" او " ګورخان خانان" په ترکستان کښې د ده اطاعت ته غاړه کښېښووه، د عراق او اذربایجان هېوادونه یې ونیول، سلطان جلال الدین علي سام غوري یې وواژه، پر ۶۱۲هـ یې غزنې ته لښکر کښې وکړه؛ تاج الدین یلدوز یې د هند خوا ته وشاړه او د هېواد وېش یې د سند تر سینده ورسېد او خپل زوی جلال الدین منکبرني یې د افغانستان پر حکمرانۍ وګماره، خو پر (۶۱۷ هـ) کال د چګیز لښکر له ختیځ خوا د ده پر هېواد یرغل وکړ، دی د ماتې په حال کښې د آبسکون جزیرې ته

وتښتېد او پر هممغه کال مړ شو.

د علاءالدین له ورونو څخه یو "یونس خان د تکش زوی" د عراق حکمران، بل "ملك خان" د نشاپور او خراسان حکمدار او دریم علي شاه د عراق او اصفهان حکمران و، څه موده هم د علاءالدین محمد له زامنو څخه ارزلوشاه پر ۶۱۷هـ کال د پلار تر تېښتې وروسته پر تخت کښېناست، خو د چنګیز لښکریانو خوارزم ونیو.

همدارنګه رکن الدین غوریشانستي د علاءالدین محمد زوی څه موده د عراق حکمراني وکړه، خو پر ۶۱۷ هـ کال د چنګیز لښکر دی همهلته وواژه. همداراز "آق سلطان د علاءالدین محمد" بل زوی هم څه موده په کرمان کښې پاچا و، چې د خطایي براق حاجب په لاس ووژل شو.

۸- د سلطان محمد خوارزمشاه مشر زوی او وروستنی زړور پاچا بلال الدین منکبرنی دی چې پر ۶۱۷ هـ کال د خپل تښتېدلي پلار پر ځای کښېناست او د چنګیز له لښکریانو سره یې په مېړانه جګړې وکړې.

دی د پلار پر ژوند د خراسان، غور او غزني نایب السلطنه و چې وزیر یې شهاب الدین الپ سرخسی نومېده، له خپلې خوا یې غزنې ملك کربر، فیروز کوه یې مبارزالدین سبزاواري، کرمان یې ملك الامراء او پرشور (پېښور) او بوبکر پور یې ملك اختیارالدین محمد علی خرپوست ته وسپارل.

هغه وخت چې پلار یې پر ۶۱۷هـ کال د چنګیز له یرغله وتښتېد، ده په نشاپور، د خراسان او کرمان په بیابانو او د نیمروز، بست او داور په ښارو کښې جګړې کولې تر هغې چې په غزني کښې ملك خان امین حاجب "د هرات مات شوی حکمران" هم له ده سره یو ځای شو؛ چنګیز خپل زوم قوتو قونوین په دوی پسې وګماره، د پروان په شاوخوا کښې یې درې واره جګړه وکړه او قوتو یې مات کړ، څو چې چنګیز د خراسان له تالقانه د ده

جګړې ته راغی او جلال الدین د پرشور (پېښور) خوا ته پر شا شو. چنګیز د سند د سیند تر غاړو پسې ولاړ. په هغه جګړه کښې چې د سند د اوبو پر غاړه یې وکړه مات شو او خان یې اوبو ته واچاوه دا و چې د ملتان او کرمان له لارې پارس ته ولاړ د (۶۲۱ هـ) د ۶۲۸ هـ کال د شوال پر ۱۵ د کردانو له لاسه ووژل شو، د ده له مړینې سره د دغه کهاله لړۍ پای ته ورسېده. د دې پېښو تفصیل به د چنګیز خان د حالاتو په شرح کښې راشي (د دغه مخ مخامخ ۵۹ نومره نسب لیك وګورئ).

اخځلیکونه: طبقات ناصري، ابن اثیر، معجم الانساب، د پاول هورن د ایران مختصر تاریخ، تاریخ ګزیده، جهان ګشای جوینی، سیره جلال الدین منکبرنی - نفثة المصدور، د بار تولد ترکستان، تاریخ ایران در عهد مغل دعباس اقبال.

څلورمه برخه

د خوارزمشاه وروستۍ ماتې

او

د چنګیز منځته راتلګ

(۶۱۶ - ۶۴۰هـ)

د چنګیز د منځته راتګ پر مهال د غزنوي او غوري کورنیو واکمني له منځه تللې وه. د هېواد د شمالي سیمو واك د خوارزمشاهي دربار په لاس کښې و. په سیستان کښې د نیمروز سمیه ییزو ملکانو کمزوری حکومت چلاوه، د افغانستان ختیزې برخې هم د هغو امیرانو په لاس کښې وې چې د غور سلاطینو ټاکلي وو، په هرات کښې هم کرت حکمرانانو حکومت کاوه (ال کورت).

پر داسې مهال چې د هېواد ځواکونه پاشلي شوي وو، پر ودان افغانستان او د هغه پر پرمختلليو ښارو باندې د آمو له ها خوا د چنګیز تاړاکګر یرغلونه پیل شول او د (۶۰۰هـ - ۱۲۰۳م) په شاوخوا کښې د چنګیز خان (تموچن د یسو کای بهادر زوی چې د قیات په ټبر کښې پر

۱۱۵۴م زوکړی و) تر واکمنۍ لاندې د منګولیا په قراقروم کښې یوه لویه امپراتوري جوړه شوه چې بریدونه یې ختیځ لورته د چین له سینده تر پامیره رسېده چې د سلو مېلیونو په شاوخوا کښې منګولیایي وږي او وحشي ټبر د چنګیز تر کلکې ادارې او خونړي تېغ لاندې د ده فرمان ته لاس پر نامه وو.

دا مهال سلطان علاوالدین محمد خوارزمشاه له اورګنجه پر ماوراءالنهر او د افغانستان او ایران پر یوې سیمې واکمني درلوده. ده د سمرقند د ترکانو او قرا خطائیانو دولت چې د خوارزمي دولت او چنګیزي ځواکونه تر منځ پروت و، ونړاوه او هم یې د افغانستان غوریان چې ملاتړي یې وو او د افغانستان له غزني او نورو سیمو یې د وحشي غزانو په پوپنا کولو کښې لوړتیا ښودلې وه، له پښو واچول همدا راز خوارزمشاه د بغداد له خلیفه ناصرالدین سره هم دښمني لرله چې د هغه نوم یې هم له خطبې او سکې غورځولی و، نوموړي خلیفه د یوه لیك په واسط چنګیز دې ته راوپاراوه چې پر خوارزمشاه یرغل وکړي (۵۷۵-۶۲۲هـ) په خپله د سلطان درباریانو هم له چنګیز سره لیکنۍ اړیکه درلوده، د هېواد په چارو کښې د سلطان د مور ترکان خاتون له لاسه هم ګډوډي او ورانۍ راغلې و. تر دې چې د دې ستمګرې ملکې له لاسه د هېواد ټول مشران ډېر تنګ وو، په دې توګه له دننه او د باندې د خوارزمشاهي دولت د نړېدو سببونه راغونډ شوي وو.

د چنګیز امپراتوري له خوارزمشاهي دولت سره پر (۶۱۶هـ ۱۲۱۹م) کال ونښته، چې سلطان خوارزمشاه تاتار تجارتي کاروان تالا او د چنګیز سفیر یې وواژه. چنګیز له ډېره قهره له دوو سوو زرو تنو لښکر سره د توپاني سېلاب په څېر د خوارزمشاه پر هېواد راوخوت او تر شا یې یو ملیون نور ملا تړ هم درلود. د ده لښکر تر سیحون راپورېووت او د سلطان محمد لښکر یې مات کړ په یوه داسې زور او وحشت چې په تاریخ کښې یې ساری نه شته

پر اسلامي ودانو ښارو لکه بخارا، سمرقند، بناکت، خجند، جند او د ماوراءالنهر پر نورو ښارو یې یرغل وکړ او دا ښارونه یې په خورا دهشت وران او وګړي یې ووژل (۶۱۷-۱۲۲۰ م).

خوارزمشاه چې د چنګیز له زورورو یرغلو څخه تر جیحون راپورېوتی او په بلخ کښې ناست و، د ماوراءالنهر د ورانۍ د خبر تر اورېدلو وروسته مخامخ طوس ته وتښتېد او دا ښارونه یې دغو لاندینیو امیرانو ته وسپارل چې د چنګیز مخه ونیسي: ترمذ د سیستان لښکر مشر امیر زنګي ابي حفص ته، د تخارستان ولخ امیر سرهنګ سام ته، د بامیان کلا امیر عمر باوردي ته، پېښور او غزني ملك اختیارالدین خرپوست ته، د غور سنګه ملك حسام الدین سر زراد ته د غور نورې کلاوې ملك قطب الدین حسن، د هرات کالیون اختیار الملك دولت یار، هرات شمس الدین جوزجاني، د غرجستان فیوار پهلوان اصیل الدین نشاپوري، د تالقان نصرت کوه د ملك شمس الدین اتسز باوریانو ته، د (جوزاجان) ګرزویوان د الغ خان خدمتګارانو ته، د غرجستان کلاوې عید پهلوان شروان ته، فیروز کوه ښار مبارزالدین سبز وارې او د تولك کلا یې امیر حبشي نیزه ورته و سپارل.

خو د چنګیز لښکرې د جبه،سبتای او تغاجار په مشرۍ د (۶۱۷هـ-۱۲۲۰م) کال پر لومړۍ خور (ربیع الاول) له جیحونه راپورېوتې او د بلخ تر نیولو وروسته یې په خوارزمشاه پسې د هرات لاره ونیوه د هرات حکمران امین ملك یې کلا بند او تر پوشنجه پورې یې خلك ټول ووژل په ډېره چټکۍ یې ځانونه طوس ته ورسول، خو محمد خوارزم شاه په ډېره ناهیلۍ د-آبسکون جزیرې ته وتښتېد، د (۶۱۷هـ) کال د کوچني اختر (شوال) پر میاشت په داسې حال کښې چې کفن یې نه لاره مړ شو او چنګیز خان یې هډوکي وسیزل تر هغه وروسته د چنګیز لښکر د خوارزمشاهانو مرکز (جرجانیه

اورګنج) چې د آسيا خورا ودان ښار او د پوهې او ادب زانګو وه، وران او خلك يې له يوه سره ووژل (د ٦١٨هـ - ١٢٢١م كال د صفري مياشت). د محمد خوارزمشاه مور د هغه كهاله له نورو غړيو سره د چنګيز لښكر لاس ته ورغله، زوى يې جلال الدين د نشاپور او زوزن له لارې بست ته راغى او ځان يې هرات ته ورساوه له هغې خوا په خپله چنګيز د آمو غاړې "ترمذ" ته راغى او تر يوولس ورځنۍ جګړې وروسته يې د هغه ښار او د بلخ خلك ټول ووژل. زوى يې (تولي) د خراسان ښارونه له مرو او نسا څخه نيولې تر هرات، فيروزكوه، استيه او تولك پورې ونيول او وران يې كړل، يوازې د مرو په لوى ښار كښې يې تر دوو مليونو زيات خلك ووژل (٦١٨هـ - ١٢٢١م) د هرات خلكو چې د شمس الدين جوزجاني په مشرۍ له تولي سره جګړه كوله تر اوو ورځو كلابندۍ وروسته تسليم او په سوونو زره تنه يې ووژل شول او يوازې سل زره نجونې يې بنديانې شوې.

تر هغه وروسته چنګيزيانو جوزجان ولايت، اندخود، ميمنه او فارياب تر تالقانه پورې ونيول، د تالقان نصرت كوه كلا لس مياشتې كلابنده وه او ټولو اوسېدونكو يې تر وروستۍ سلګۍ پورې مقاومت وكړ، خو ټول ووژل شول تر هغه وروسته يې بيا پر باميان يرغل وكړ، خو هلته چې د چغتاى زوى موتوجن ووژل شو چنګيز له ډېره قهره پر انسانانو سربېره د باميان څاروي هم ووژل او هغه ښار يې ماوباليغ (بدمرغه ودانۍ) وباله او داسې يې له بيخه ونړاوه چې استوګن په كښې پاتې نه شول. تر هغه وروسته يې د تخارستان ښارونه ونيول (٦١٨هـ - ١٢٢١م) پر دغه مهال جلال الدين منكبرني خوارزمشاه له هراته غزني ته راغى، د افغانستان وطني مشران لكه امين ملك له خپل دېرش زريز لښكر سره، سيف الدين اغراق اعظم ملك او مظفر ملك افغاني مشران هم له ده سره يو ځاى شول او په پروان (د كابل

شمال خوا ته په اوسني جبل السراج كښې) يې د چنګيز له ۴۵ زرو لښكريانو سره چې د قوتوقو په مشرۍ جنګېدل جګړه وكړه، تردوو ورځو جګړو وروسته يې چنګيزي لښكرو ته سخته ماته وركړه، چنګيزيانو د تخارستان د ولخ كلا پرېښوه او وتښتېدل.

خو د جلال الدين د برياليي لښكر مشران يو تر بله دښمن او پېښور ته ستانه شول، هلته يې تر دريو مياشتو پورې يو بل واژه چنګيزخان بيا د پروان د ماتې د غچ اخيستو له پاره د تالقان د نصرت كوه تر نيولو وروسته د باميان له لارې پر غزني يرغل وكړ، جلال الدين له غزني څخه ووت او د ګرديز خوا ته پر شا شو. چنګيز غزني ته راغى، وروسته تر هغه چې هلته يې خپل حاكم كښېناوه، د سند خوا ته پر مخ ولاړ او (د اټك جنوبي خوا ته) د نيلاب پر ګودر يې جلال الدين چې تر سينده پورېووت ونيو، اته كلن زوى يې ور وواژه، جلال الدين خپله مور او ماندينه او د حرم نور غړي په سيند كښې ډوب او په خپله له اوو سوو تنو سره د چنګيز د لښكر په مقابل كښې جنګېده، خو په پاى كښې پر يوه آس سپور د سند له دريابه ژوندى پورېووت. چنګيز د سلطان پاتې خپلوان او ملګري ووژل او درې مياشتې يې په پېښور او د پنجاب پر وېش هم خلك ووژل، بيا يې د سند پر ښۍ غاړه تر چتراله يرغل وكړ، تر هغه وروسته يې خپل دوه زامن اوګداى او چغتاى په هغو سيمو كښې پرېښوول، خپله د كابل او باميان له لارې د جيحون غاړې ته ستون شو (٦١٨) پر شوال) او درې كاله وروسته پر (٦٢١) كال تربي نوين د چنګيز د لښكر سردار، ناصرالدين قباچه يې په ملتان كښې څلوېښت ورځې محاصره او بېرته ناكامه راوګرځېد.

د جلال الدين منځته راتګ په ټول خراسان كښې د چنګيز پر خلاف خلك زړور كړل، په مرو، هرات او نشاپور كښې د ده د كوټوالانو پر وړاندې

راپورته شول، خو د چنګیز لښکر "مرو" په تش داګ بدل کړ هراتیان یې چې د ملك مبارزالدین سبزواري په مشرۍ جنګېدل ټول د (۶۱۹هـ) کال پر وروستۍ خور (جمادي‌الاخری) ووژل او ښار یې د چنګیز د لښکر د افسر "ایلچیګدای نویان" په امر وران کړ، پر (۶۲۰هـ) یې د غرجستاني امیرمحمد چې د غور د ملکانو خوریه و او د اشیار په کلا کښې یې مقاومت کاوه وواژه. په غزني کښې هم "اوګدای" له کسبګرو پرته نور ټول خلك بیابان ته و کوچول او هلته یې تر تېغ تېر کړل، آن دا چې فیروزکوه یې پر (۶۱۹هـ) کال داسې وران کړ چې اوس یې ځای پېژندنه هم ناشونې ده، همدا شان چغتای د سند مکران او کرمان (په فتحینو د کورم په ناوه کښې) ولایتونه چور او رنګ کړل.

چنګیز چې (د سند د سیند پر غاړه د اوبو او هوا د خرابۍ له امله ناروغ شو، ځکه نو دی او زامن یې پر (۶۱۹ هـ - ۱۲۲۲م) کال ماوراءالنهر ته ستانه شول او پر (۶۲۱هـ -۱۲۲۴م) کال د خپلې کورنۍ اصلي چونۍ (اردوګاه) ته ورسېد، چنګېز دا مدهشه بلا د (۶۲۴هـ - ۱۲۲۶م) کال په روژه کښې د (۷۲) کلنۍ پر عمر د تنګت په دښته کښې مړشو او ګڼ شمېر خلك یې له وحشت او تېري څخه بچ شول. "د چنګیز د فتوحاتو څېړل او د نړۍ په نورو سیمو کښې د ده وراني د افغانستان په تاریخ پورې اړه نه لري.) خو جلال الدین خوارزمشاه هغه ننګیالی مېړه چې پر ډېره بې وسۍ سربېره یې خپله متره ونه بایلله، څه مهال یې د سیند کینې خوا ته په ځنګلو کښې تېر کړ او ژر یې یوه ډله، له ځان سره یو ځای او د سند له واکمن "ناصرالدین قباچه" سره یې ډغرې ووهلې، د ډهلي له لوی پاچا "سلطان شمس الدین ایلتمش" (۶۰۷ هـ - ۶۳۳م) څخه یې مرسته وغوښته، خو هغه په دې پلمه چې د ډهلي هوا ښه نه ده، و یې نه منه. جلال الدین په لاهور کښې د هند

د یوه راجا لور وکړه او د هغه په ملاتړ یې "ناصرالدین قباچه" مات کړ او ډېره ولجه یې لاس ته ورغله، د "تهته" او "دیبل" تر ښاره پر مخ لاړ. سلطان شمس الدین ایلتمش د جلال الدین له ورځ پر ورځ مخ پر ډېرېدو اتلوالۍ څخه وډارېد او دېرش زریز لښکر یې د هغه د مخنیوي له پاره واستاوه.

که څه هم چې د جلال الدین د لښکر یوه مشر د ډهلي لښکر مات کړ، خو جلال الدین له څلورو زرو ملګریو سره پر (۶۲۱هـ -۱۲۲۶م) کال د مکران له لارې د ایران کرمان ته ولاړ؛ تر تفیلس، خلاط، ګرجستان او ارمستان پورې ځایونه یې ونیول، پر (۶۲۸هـ) کال په میافارقین کښې د کردانو له لاسه ووژل شو او د ده له مړینې سره د خوارزمشاهي کهاله وروستۍ ډیوه مړه شوه (د جلال الدین منکبرنی د فتوحاتو او احوال نوره څېړنه د افغانستان په تاریخ اړه نه لري).

د چنګیز لښکریانو په جلال الدین پسې د ایران تر پایه وځغستل، په خراسان کښې د بقیة السیف ښارو او کړېدلیو خلکو د ساتنې له پاره لږو عسکروته اړه وه پر غزني، بامیان او غور کښې د چنګیز له خوا د (۶۲۲هـ له شاو خوا څخه بیا تر ۶۳۳هـ)-۱۲۳۶م) پورې سیف الدین حسن قرلغ حکمران و، همدغه سړی پر (۶۲۲هـ)کال د بغداد د خلیفه الظاهر په نامه سکه وهلې ده، پر (۶۲۶هـ - ۱۲۳۱م) کال چې اوګتای قاآن پر تخت کښېناست، د خراسان خلك د قراچه ویغان سنقور په مشرۍ د دوی کوټوالانو او حاکمانو ته راپورته شول، اوګتای په بادغیس کښې له اوسېدونکیو لښکریانو څخه یوه برخه د طایر بهادر په مشرۍ ور واستوله او قراچه یې تر دوو کالو پورې د سیستان د ارګ په کلا کښې کلا بند وساته، داسې خوځښتونه په ټول افغانستان کښې راوټوکېدل، ځکه نو تاتاریانو دویم ځل د غور، هرات، غرجستان، سیستان، کالیون فوار، تولك، سیفرود، خیسار

او غزني په ښارو او جنګي کلاو کښې د هغو خلکو په وژلو لاس پورې کړ چې د دوی له تېغه ژوندي پاتې شوي وو او هم يې بيا هغه ودانۍ چې د دوی له ورانۍ څخه خوندي پاته وې ورانې کړې، تر هغه وروسته جنتمور د خراسان په حکمدارۍ وټاکل شو (۶۳۵هـ ۱۲۳۲م) ده بيا ملك بهاءالدين د خراسان امير وټاکه، تر هغه وروسته د (۶۳۵هـ-۱۲۳۷م) په شاوخوا کښې نو سال او د (۶۳۸هـ - ۱۲۴۰ م) په شاوخوا کښې ګرګوز و، له (۶۴۱هـ تر ۶۵۴هـ۱۲۴۲ - ۱۲۵۶م) پورې امير ارغون د چنګيزيانو له درباره د خراسان حکمرانان وو او د کرت ملکانو د دوی تر اطاعت لاندې پر هرات، فيروزکوه او غرجستان (د افغانستان پر لوېديزو مهمو برخو) باندې حکومت کاوه او دا بلا وهلي ښارونه يې د تاتار له بلا څخه وساتل. لکه د (۶۴۳هـ -۱۲۴۵م) په شاوخوا کښې چې هولا کو (۶۳۹هـ -۶۴۹هـ، ۱۲۵۱م) د چنګيز لمسی خراسان ته راغی امير ارغون د هرات د پاچا ملك شمس الدين کرت په ملګرتيا د هغه د اطاعت منلو په توګه ورغلل.

په ماوراءالنّهر کښې استو ګنو چغتايانو د افغانستان ولايتونه: تخارستان، بلخ، ميمنه، جوز جان، غرجستان، غور، هرات، بادغيس، سيستان، زابل تر غزني او کابل پورې مستقيماً د تېغ په زور او يا بالواسطه اداره کول، دوی دېرش کاله هغه لوی ښارونه چې په آسيا کښې د مدنيت، ثقافت او اسلامي علومو مهم مرکزونه وو، وران کړل. خلك يې په بېرحمۍ يو مخيز ووژل؛ په زرګونو ستر کتابتونونه يې وسېزل، څکه نو د ثقافت، مدنيت، صنايعو، پوهنو، تجارت او ادب بازار سوړ شو، خراسان د سند تر غاړو پورې يوه ويروونکې کنډواله شوه، ټول تاريخ ليکونکي په ګډه دا مني چې د چنګيز تاتار د نړۍ له خورا زړه بوګنوونکيو پېښو څخه ګڼل کېږي. د ابن اثير په وينا ټولو خلکو ته يې زيان ورسېد، د چنګيزيانو اردو چې هر

ځای ته رسېدلې نو د لښکر مشران يې د خلکو باداران وو، څکه نو د افغانستان د خلکو په مدنيت کښې چې تر هغه وخته يې د لرغونې آريايي او اسلامي عربي مدنيتو يوه ګډه بڼه درلوده او ساماني، غزنوي او غوري لويو پاچهانو پاللې و يو بل نوی مغولي عنصر هم ور ګډ شو، مغولي آدابو او ژبې په دري ژبه کښې چې رسمي او درباري ژبه وه اغېزه وکړه، د ژوندانه خويونه، اخلاق او کالي هم د دوی په پېښو واړول شول.

(د هغو سيمه ييزو ملکانو يادونه به په راتلونکي مبحث کښې وشي چې د چنګيزيانو په دربار کښې په آزاده توګه او يا د اطاعت له لارې اوسېدل)

سره له دې چې په خراسان کښې د چنګيزيانو ګډوډيو او وينو تويولو، پوهان، مدرسې او کتابتونونه له منځه يوړل، خو بيا هم په دغه دوره کښې داسې شاعران او عالمان وو چې اسلامي فرهنګ يې له خراساني ټولنيزو ځانګړتياو سره ساته، ځينې هم د وحشت او سفاکۍ له دغه ډګره د هند او روم ښارو ته وتښتېدل.

په خراسان کښې د مغولي دورې پوهان او شاعران دادي: حضرت مولوي بلخي (د مثنوي خاوند)، شيخ نجم الدين دايه (د مر صادالعباد څښتن)، خواجه نصيرالدين طوسي (نامتو حکيم)، معين الدين جويني (د نګارستان خاوند)، شيخ عطار نيشاپوري (نامتو صوفي او د تذکرة الاوليا څښتن)، پور بهاء جامي (شاعر)، امامي هروي (شاعر)، امير حسيني غوري (د نزهة الارواح خاوند)، ابن يمين فريومدي جويني (شاعر)، سليمان ماکو (د پښتو تذکره اوليا- ۶۱۶ هـ په شاوخوا کښې).

د چنګيزيانو په وخت کښې اداري او سياسي تشکيلات او اصطلاحات له هغه شکله چې د خلفاوو، غزنويانو او غوريانو په وخت کښې

وو، په بل ډول واړول شول په دې مانا چې په ټولو نيول شويو هېوادو کښې د چنګيز لښکري سپه سالارانو د ياسا (د چنګيزي احکامو او قوانينو) په اساس په ډېر شدت حکم کاوه، په ياسا کښې د لښکرکښيو، د ښارو د ورانولو، د ملك د مصالحو د شورى د ترتيب، د جزاګانو د ډولو او د تاتاريانو د ژوندانه د دودونو قاعدې ليکل شوې وې، چې هغه ته يې لکه آسماني کتاب په درنه سترګه کتل او توره (د قومي آدابو او نيکه ګانو دساتيرو مجموعه) يې هم ورته ويل. همداراز د فرانسوي ختيځ پوه کاترمر په وينا (د جامع التواريخ رشيدي په سريزه کښې) چنګيزي پاچهانو هر يوه د حاجب په عنوان اسلامي سلاکاران هم لرل، چې د هغو په واسطه او د قاضي القضات په حکم يې د مسلمانانو تر منځ اسلامي احکام او آداب ساتل، د دوى په منځ کښې د "بخشي وتوين" په نامه کشيشان هم وو، چې د کوډو او سحر مخنيوي يې کاوه، دوى او يغورى ليك دود کاراوه. د مغولي دورې کارمنو ته دا رتبې وې: قورچي (وسله وال)، چربي (د وره ساتندوى، دربان)، اخته چي (د اسو ساتونکي) داروغه (د خاصه قراول امر)، کشيکچى (ګارډ). بهادر (مبارز). د دربار لويان دا وو: نوين يا نويان (شهزاده) او الغ نويان (لوى شهزاده) . ترخان (عسکر افسر) په خپله پاچا ته يې خان، قاآن او خاقان ويل، لښکر يې په لس زريز (تومان) ويشلى شوى و، چې هر زرو تنو ته يې "هزاره" او سلو تنو ته يې "صده" ويل، د جګړې په ډګر کښې په جرنغار (ميسره)، برنغار (ميمنه)، قول (قلب چې د خان دريځ و)، چنداول (ساقه)، هراول (مقدمه) او قراول (کشاف) باندې وېشل کېده.

عسکر يې بنه، ارزاق او ښځې يې "اغروق" بللې. پر لويو لارو يې د مسافرانو له پاره سرايونه (يام) ودان کړي وو، چې په هر يام کښې دولتي چاپار آسان د "الاغ" په نامه موجوده وو او د هغو په واسطه يې شاهي

مخابرات او مواصلات اجرا کول. قضايي محکمې يې "يرغو" او قاضي يې "يرغوچي" او د محکمې د حکم سند يې "مو چلکا" بلل، حشر (اشر) يعنې عسکري او اجباري کار او خدمت يې هم په خلکو کاوه. د پاچا مهر ساتونکي ته يې "تمغاچي" او مهر ته يې "تمغا" ويل، هرير ليغ (فرمان) چې دا مهر به وربانديې و، "واجب الاطاعة" ګڼل کېده، دا فرمانونه د ايلچي په لاس استول کېدل، زيات وختونه به د سردارانو شورى چې "قوريلتاى" نومېده جوړېده، د لښکر چوڼۍ "يورت يا اردو" به په ييلاق (صيفيه) او قشلاق (شتائيه) کښې وه. افسرانو ته يې "يورتيچي" ويل. په دغه عصر کښې د چين د نقاشۍ فن په منځنۍ آسيا کښې ښه وده وکړه، دا صنعت ډېر پر مخ ولاړ، همدارنګه کاشي کاري، معماري، ورېښمينې نساجي، زرينو جامو، مرصع، زريفت غاليو او اليچي اوبدلو هم پرمختګ وکړ، چين مغول او هند تجارتي اړيکې د خراسان له لارې له ايران، عراق او روم سره زيات شول، مشهوره ورېښمن لار چې د ورېښمنو د تجارت په مناسبت په دغه نامه ياده شوې ده، له چين څخه خراسان ته او له هغه ځايه به لوېديزو هېوادو ته تله. د پېښور، کابل، بلخ يا کندهار، هرات او سيستان له لارې د هند او سند لارې د چنګيز د امپراتورۍ تجارتي روابط پراخ کړي وو، دا ځکه چې مغولي خانان هم د خراسان له لارې اروپا ته تلل، خو دا تجارتي پراختيا هغه وخت منځ ته راغله چې چنګيز مړشو، څه نه څه دده د اولاد او لمسيو زور زياتۍ لږ شو. چنګيز پاچهانو پر دغو کالو پر افغانستان حکومت کړى دى:

* ۱ - چنګيز (په افغانستان کښې) (٦١٦ - ٦١٨هـ)
* ۲ - اوګداى د چنګيز زوى (٦١٨ هـ)
* ۳ - چغتاى د چنګيز زوى (٦١٨ - ٦٣٩ هـ)
* ۴ - تولي د چنګيز زوى (د ٦٢٠ هـ شاوخوا)

* ۵ - قراهولاګو د تولوی زوی او د چنګیز لمسی (۶۳۹ - ۶۴۹ هـ)
* ۶ - ارغون د اباقا زوی او د هولاګو لمسی (۶۴۳ هـ).

مأخذونه: طبقات ناصری - جامع التواریخ رشیدی - جهانکشای جوینی - تاریخ وصاف - ابن اثیر - دول اسلامیه - د پاول هورن تاریخ ایران، د عباس اقبال از چنګیز تاتیمور - حبیب السیر - تاریخ ګزیده - د محمد نسوی سیرة جلال الدین- تاریخ سند - د براون تاریخ ادبیات ایران - د پښتو ادبیاتو تاریخ ۲ - روضة الصفا - د ابن عربي مختصرالدول.

د چنګیزیانو په وخت کښې د کرت اولاده او افغاني امیران

(۶۰۰-۷۸۳هـ)

د سلطان غیاث الدین محمد سام غوري په وخت کښې (۵۵۸ ۵۹۹هـ) دوه ورونه یو تاج الدین عثمان مرغنی او بل عزالدین عمر مرغنی د غور د سلطان د تره زامن د دربار مخور سړي وو په اسلامي دایرةالمعارف کښې د لانکورت دیمز په وینا، دوی د هغه امیرمحمد غرجستانی اولاد دی، چې پر (۶۲۰ هـ - ۱۲۲۳م) کال د اشیار په کلا کښې د مغولو په لاس وژل شوي وو (خو دا وینا د څېړلو وړ ده)، عزالدین د سلطان وزیر و، د هرات سیمه ده ته سپارلی شوې وه، ده غرجستان حسام الدین علي عمر مرغنی او خیسار تاج الدین عثمان ته سپارلی و، چې وروستني د سرجاندار منصب درلود، د عزالدین لور عایشه خاتون د سیستان د ملك ناصرالدین عثمان حرب ماندینه وه (د ۶۱۲هـ - ۱۲۱۵م پر شاوخوا). دا دوه ورونه د ملك ابوبکر کرت کروسیان وو چې د غور د ملکانو په وخت کښې یې شهرت درلود، ملك رکن الدین محمد د تاج الدین عثمان زوی و او د خیسارکوټوال د سلطان غیاث الدین محمود (۵۹۹-۶۰۷هـ) لور کړې وه، نامتو مورخ مهناج سراج د ده له دربار یانو څخه و، دی د چنګیز له ایلچیانو سره په نرمۍ چلېده او

چې د چنګیز له خوا د خیسار غور او د هغې سیمې نور اړوند ښارونه ده ته وسپارل شول، نو خپله خور یې ملك شمس الدین محمد مهین ته ورکړه او هغه یې خپل ولیعهد او د چنګیز خان مصاحب وټاکه، له دې امله د چنګیزیانو په دربار کښې مقرب او د اعتبار خاوند شو، خو چې پر (۶۴۳هـ ۱۲۴۵م) کال رکن الدین مړ شو، شمس الدین محمد مهین یې پر ځای کښېناست. ده پر (۶۴۴هـ) کال له سالین نوین سره چې د چنګیزیانو سپه سالارو، پر ملتان ور ودانګل، د لاهور او ملتان ملکان یې د خان تابع او د لاهور په حکمرانۍ وګمارل شو، خو چنګیزیان د مسلمانانو د پلوۍ له امله پرې په قهر شول، ده تاتاري حکمران طایر بهادر ته پناه یو وړه او (د کندهار په شاو خواکښې) د تګین اباد حکمران شو، دا چې د افغانستان (دا نوم په تاریخ کښې لومړی وار له همدغه وخته یاد شوی - د سیفی تاریخ هرات ۱۶۳مخ) د خلکو په پلوۍ تورن و، ځکه نو له هغه ځایه د منګوخان حضور ته ورغی (۶۴۵هـ-۱۲۴۷م) منګوخان د ده د تېر کهاله د قدردانۍ له مخې د ټول هرات، جام، باخزر، کوسویه، فوشنج، تولك، غور، فیرزو کوه، غرجستان، مرغاب، فاریاب، مرجق، د آمو تر سینده، فراه، سجستان، تګین اباد، کابل، تیراه، بست او افغانستان د سند تر سینده ده ته پرېښوول او د خراسان (اوسني افغانستان) د سند تر غاړې خپلواك حکمران وټاکل شو، د (۶۴۶هـ - ۱۲۴۸م) په شاو خوا کښې یې د خپل دربار سرداران مامور کړل چې د غور او هرات حکمران شرف الدین بیتکچی چې پر خلکو یې ظلم کاوه ونیو او د هغه له تابعینو سره یې وواژه. تر هغه وروسته پر (۶۴۷ هـ) کال ملك فخرالدین د تالقان، ملك شمس الدین د اسفزار، محمد عوض د خواف، ملك شمس الدین (په میمنه کښې) د ګرزیوان، ملك عزالدین، حسام الدین او شمس الدین د تولك، ملك علي مسعود ازابی او ملك تاج الدین د فراه

حکمرانان او هم له سیستانه ملك علي مومن او نصرالدین نیهی د شمس الدین مهین حضور ته راغلل او د اطاعت غاړه یې کښېښووه، خو د غرجستان ملك سیف الدین داسې ونه کړل، ځکه نو ملك مهین د خپل لښکر سرداران غرجستان ته واستول، سیف الدین یې ونیو او د هرات په ښار کښې ووژل شو (۶۴۷هـ) یو کال وروسته شمس الدین مهین له هراته فراه ته راغی، د سیستان لښکر یې هم له ځانه سره مل کړ، د خیسار کلا ته ولاړ، له هغه ځایه د غور له لښکر سره تګین آباد ته لاړ، غوښتل یې چې افغانستان ونیسي. (په هغه وخت کښې د غزني او کندهار تر منځ بیا تر سنده پورې افغانستان بلل کېده) د دې سیمو لوی امیران دا وو:

۱ - فخر الدولة والدین ملك شاهنشاه لوی افغاني حکمران چې له خپل پایتخت مستنګ څخه یې (چې په اوسني بلوچستان کښې و) ده (د هغه وخت) پرټول افغانستان حکومت کاوه او د مغولو مالیه یې منلې نه وه.

۲ - ملك میرانشاه د شاهنشاه زوم.

۳ - ملك بهرامشاه د شاهنشاه زوی.

۴ - ملك تاج الدین هرموز (د کندهار شمال ته) په تیری کښې.

۵ - حسام الدین جاول په زاول کښې.

۶ - پهلوان جلم.

۷ - سندان افغان.

۸ - احمد توری.

۹ - مهتر کیورا.

۱۰ - مهتر سیورا.

۱۱ - رانا کنجر.

۱۲ - جمال الدین بهروز کهیرایي.

افغاني امیر شهنشاه چې تر اوسه یې په مستنګ کښې خپلواك حکومت لاره ملك شمس الدین ته وړاندیځ وکړ چې کالني مالیات دې وټاکي چې ور واپې ستوي او د ده وطن ته دې لښکر نه راولي، خو شمس الدین د مستنګ تر بریده پرمخ ولاړ او پر (۶۵۱ هـ - ۱۲۵۳م) کال ملك تاج الدین د میرانشاه (د افغانستان له خاورې څخه د ۵۰ فرسخه ځمکې حکمران) ورور او نور افغاني ملکان هم ده ته تسلیم شول، شمس الدین پر (۶۵۲هـ) کال مستنګ کلابند کړ خو امیر شهنشاه، بهرامشاه او میرانشاه له پېنځو زرو جګړنو سره د خاسك کلا ته پناه یو وړه، تر اوو جګړو او څلورو کلابندیو وروسته شهنشاه او بهرامشاه له نوي تنو خپلوانو سره ووژل شو، خو میرانشاه په ډېره مېړانه د شمس الدین د لښکر پر زړه (قلب) حمله وکړه، ترې ووت او سیستان ته یې پناه یووړه، پر (۶۵۸ هـ - ۱۲۵۹م) کال بیا مستنګ ته راغی او د شمس الدین مهین له لښکریانو سره په یوه جګړه کښې ووژل شو.

د افغانانو بل مرکز د تیرې حصار و، چې اوس هم د کندهار شمال ته څلوېښت میله لیرې په همدغه نامه یادېږي د دغه حصار امیر المار افغان و، چې د طایر بهادر، قرانوین او سالی نوین لښکرې یې څو واره ماتې کړې وې او د چنګیزیانو اطاعت ته یې غاړه نه وه ایښې، په دغه وخت کښې چې شمس الدین مستنګ ونیو د تیرې پر حصار یې هم یرغل وکړ، المار یې تر سختې جګړې وروسته ووژه او حصار یې امیر حسام الدین جاول (د زاول مرادف) ته وسپاره (د ۶۵۳هـ، ۱۲۵۵م صفره) همدارنګه شعیب نومي پښتون چې یو نومیالی افغان و، د (۶۵۳ هـ) کال د برات میاشتې پر لومړنیو ورځو له کشمیره را ورګرځېد د تګین آباد په شاوخوا کښې یې د آل کرت پر حکمران یرغل وکړ، خو شمس الدین مهین له خیساره ژر راورسېد او دی یې د کهیرا په حصار کښې ووژه، تر هغه وروسته یې د شعیب د تره زوی سندان

افغان ته چې په ختې سوراني و، پام شو، هغه یې (د اوسني بلوچستان) د دوکي په حصار کښې تر سختو جګړو وروسته د جګړې په ډګر کښې ووژه، په دې جګړو کښې خورا لوی جنګیالي لکه د تولك ملك عزالدین، د بغني ملك تاج الدین او ملك تاج الدین کرد د آل کرت د لښکر په مشرتابه جنګېدل (۶۵۴هـ - ۱۲۵۶م کال منځ) په دې جګړې پسې لښکري مشران د سلیمان غره تر لمنو پورې په خپلو مخالفینو پسې لاړل چې په لاس به ورتلل وژل یې. د ساجي حصار یې چې د سرحد د نورو پښتنو امیرانو مرکز و، هم تر سختو جګړو وروسته ونیو. (۶۵۵هـ) او شمس الدین په تګین آباد کښې، پهلوان مبارز الدین محمد نهی حکمران وټاکه، په خپله هرات ته ولاړ، خو یو کال وروسته یې چې دسیستان ملکانو د خپلواکۍ غږ پورته کاوه د مسعود زوی ملك علي ووژه او د هغه وریرونه ملك نصر الدین او ملك علاء الدین یې مستنګ ته وشړل سیستان یې ټول ونیو بې وسلې یې کړ (۶۵۶هـ ۱۲۵۸م) او چې ټول سرکښان یې وټکول نو پر (۶۵۷هـ) کال یې د سند رود پر غاړه د بهکر حصار محاصره کړ او د لسو زرو دینارو او ډېرو ولجو تر اخیستو وروسته بېرته راوګرځېد. په دې توګه شمس الدین مهین ټول افغانستان د هرات تر مرکزیت لاندې راوست او تر غوریانو وروسته یې د هېواد یووالی بشپړ کړ. سره له دې چې دغه ویرلیدلي هېواد د چنګیزیانو له لاسه ډېر مادي او مانیز تپونه لیدلي وو، خو بیا هم دغه ننګیالي پاچا پر هغو تپو د سیاسي یووالي د ملهم پټۍ کښېښوه.

پر (۶۵۹ هـ - ۱۲۶۰ م) کال چې ملك تاج الدین کرد یاغي شو او د امیر هرموزتیري او امیر هوبو پښتنو سردارانو په ملاتړ د مستنګ کلا ته راغی، ور سره د کرت د لښکر افسرانو ملك اختیار الدین د تولك، محمد نهی او د بغني تاج الدین جګړې وکړې، شمس الدین تر (۶۶۵ هـ - ۱۲۶۶ م)

کال پورې ایران او نورو ځایو ته د چنګیزي پاچهانو په سفرو کښې اخته پاتې شو، پر (٦٦٦هـ) کال یې د افغانستان په خاوره کښې تر تیرا پورې جنګونه وکړل، هغه خلك یې د ځان تابع کړل او باج یې پرې ومانه. دا چې هرات په همدغو وختو کښې د چنګیز شهزادګانو د جګړې ډګر و، نو ځکه شمس الدین مهین ډېره وکړه او د خیسار په کلا کښې یې ځان ګوښه وساته، همدا و، چې د آباقا لښکر شهزاده براق مات او بیا د پخوانیو ولایتو فرمان د شمس الدین مهین په نامه صادر شو، دی یې هرات ته راوست (٦٧۴هـ - ۱۲۷۵م) خو څنګه چې چنګیزي شهزاد ګانو ونه غوښتل چې پر خراسان باندې دې د هغه خپل یو غښتلی سړی حکومت وکړي، په تېره بیا چې شمس الدین مهین خراسان او افغانستان ته سیاسي وحدت هم ورکړی و، ځکه نو له ده څخه وېرېدل، اصفهان ته یې وغوښت او په تبریز کښې یې پر (٦٧٦هـ ۱۲۷۸م) کال زهر ورکړل او وېې واژه.

تر شمس الدین وروسته یې زوی ملك رکن الدین (د شمس الدین کهین په لقب) پر (٦٧٧هـ) کال په هرات کښې د پلار پر ځای کښېناست، د هرات او خراسان په ودانولو کښې یې زیار وېوست او د عدل او نیاو چارې یې پیل کړې تر (٦٧٨هـ) پورې یې د غور، خیسار او نورې ټولې کلاوې ونیوې او پر (٦٨٠ هـ - ۱۲۸۱ م) کال یې د کندهار کلا هم ونیوه، خپل زوی ملك علاء الدین یې په هرات کښې خپل نایب پرېښوو او په خپله د غور د خیسار په کلا کښې کښېناست (٦٨٢ هـ - ۱۲۸۳م) د پلار غونډې یې له چنګیزي شهزادګانو سره د ملګرتیا اړیکې ټینګ کړل، تاتاري هندونوین یې چې د هرات په سیمو کښې یې خلك آزارول ونیو او هرات بیا د شهزاد ګانو د یرغلو او کورنیو جګړو له کبله وران شو، ملك شمس الدین کهین په همدغو حالاتو کښې پر (۷۰۵ هـ) کال مړ شو. خو یو کال د مخه پر (٦٨٣هـ

۱۲۸۴م) کال د ده مشر زوی ملك فخرالدین چې پلار بندي کړی و، له بندیخانې ووت او له خیساره هرات ته ولاړ، له هغه ځایه یې خواف فراه او د خراسان نور ښارونه ونیول (٦٨۵هـ - ۱۲۸٦م) پر (٦٩٧هـ - ۱۲۹۷م) کال په هرات کښې پر تخت کښېناست، غازان خان د ده حکومت له هراته د سند تر اوبو او امو پورې په رسمیت وپېژاند.

فخرالدین علم پالونکی، عمران دوسته او ادیب پاچا و، خطیب پوشنجي ربیعي "کرت نامه" کتاب د ده په نامه نظم کړی دی. ده پر (۷۰۱هـ - ۱۳۰۱م) کال غوواره پر اسفزار یرغل وکړ، خو چې چنګیزي اولجایتو پاچا شو، دی یې له هراته مبارکی ته ورنغی، ځکه نو اولجایتو دانشمند بهادر له لسو زرو سپرو سره د ده د سر ټکولو له پاره هرات ته واستاوه، فخرالدین د غوریو زړور جمال الدین سام د هرات د کلا ساتلو ته وګماره او په خپله د امانکوه کلاته ولاړ، نوموړي سام دانشمند بهادر وواژه او د هغه لښکر یې مات کړ؛ او لجایتوله ډېره غُضبه امیر یساول بوجای د دانشمند بهادر زوی له دېرشو زرو سپایانو سره په منډه ورواستول، په دغه وخت کښې فخرالدین مړ شو (۷۰٦ هـ - ۱۳۰۷م). د سردارانو اختلاف او کاختی سام غوری هم اړ کړ چې کلا تسلیم کړي په دې توګه په خپله دی او ملګري یې د یساول په حکم ووژل شول.

اولجایتو د هرات، اسفزار، فراه، غور او غرجستان حکومت د فخرالدین ورور ملك غیاث الدین محمد ته وسپاره (۷۰۷ هـ) دی چې د اولجایتو له حضوره هرات ته ورسېد؛ نو غور، خیسار او اسفزار یې هم ونیول، خو ځینو امیرانو اولجایتو د ده په اړه بد ګمان کړ، ځکه یې نو پر (۷۱۱ هـ - ۱۳۱۱م) کال خپل اردو ته وغوښت او تر (۷۱۵ هـ - ۱۳۱۵م) پورې یې د بېرته تلو اجازه ورنه کړه، د ده تر شا دلدای اوبو جای د بلواله

وبرې پر هراتيانو زور زياتى كاوه. له تاتاري شهزاده ګانو څخه يو عادل شهزاده چې داود خواجه نوميږ غزني، بست، زابل او تګين آباد لاس ته راوړي وو، خو غياث الدين محمد پر (۷۱۵هـ - ۱۳۱۵م) كال بيا د اولجايتو له درباره د افغانستان تر پايه او د آمو تر وېش پورې د هرات په حكمرانۍ وګمارل شو، دا مهال چنګيزي شهزادګان او د بدخشان ملك، غياث الدين عليشاه د آمو پر غاړه سره ونښتل او له بدخشان څخه تر بلخ او مرغاب پورې د جګړې ډګر شو، په دې جګړې كښې د دانشمند بهادر زوى بوجاى ووژل شو او پر (۷۱٦ هـ) كال د نكو دريان امير آوجى بلا د غياث الدين له لاسه ووژل شو، خپل نور مخالفين يې هم پر سر وټكول، او د خراسان او سيستان كلاوي يې ونيولې په اسفراز كښې يې ملك قطب الدين، په فراه كښې يې ملك ينا لتګين، د زره باخرز په حصار كښې يې ملك عبدالعزيز او په تولك كښې يې ملك فرخ زاد وترټل، او پر (۷۲۱ هـ - ۱۳۲۱م) كال يې خپل زوى شمس الدين محمد په هرات كښې پر خپل ځاى كښېناوه او په خپله حج ته ولاړ، همدا غياث الدين و، چې پر (۷۲۷ هـ - ۱۳۲٦م) كال يې امير چوپان وواژه پر (۷۲۸هـ) د ابو سعيد دربار ته ولاړ او پر (۷۲۹ هـ - ۱۳۲۸م) كال چې له حج څخه راغى په هرات كښې مړ شو.

د ملك غياث الدين تر مړيني وروسته يې زامن ملك شمس الدين محمد (۷۲۹ - ۷۳۰ هـ)، ملك حافظ (۷۳۰ - ۷۳۲ هـ) او ملك معزالدين حسين (۷۳۲ - ۷۷۱ هـ) پاچهۍ ته ورسيدل، ملك معز الدين د آل كرت له نوميالیو او د علم او ادب له پالونكيو څخه و، چې مولانا سعدالدين تفتازانى خپل مطول د ده په نامه وليكه او امير مسعود (د خراسان سربدارانو (۷۳٦ - ۷۸۸هـ) د سلسلې د موسس) خواجه عبدالرزاق باشتينى ورور په زاوه كښې له ده سره جګړه وكړه او مات شو (د ۷۴۳ هـ - ۱۳۴۲م

كال د صفرى پر ۱۳) حسين برى وموند او خپل دښمن ته يې كلك ګوزار وركړ تر هغه وروسته يې په بادغيس كښې د اندخود او شبرغان اميران مات كړل، چې امير قزغن د آمو د شاخوا څخه راغى هرات يې كلابند كړ، نو پر (۷۵۲ هـ - ۱۳۵۱م) كال يې له هغه سره روغه وكړه، بل كال چې ماورالنهر ته لاړ، د ده په غياب كښې يې ورور امير باقر د پاچهۍ دعوه وكړه، خو حسين ژر راوګرځېد او باقر يې بندي كړ معزالدين حسين تر ۳۹ كالو پاچهۍ وروسته پر (۷۷۱ - ۱۳٦۹م) كال مړ شو او زوى يې ملك غياث الدين پر (۷۷۱هـ - ۷۸۳ هـ) د ده پر ځاى كېناست، دى د سبزوار د سربدارانو په جګړه كښې بريالى شو، خپل زوى پيرمحمد ته يې د امير تيمور خورزه وكړه، خو پر (۸۳۰هـ - ۱۳۸۱م) چې امير تيمور هرات ونيو، نو غياث الدين د هغه له زوى پير محمد او ورور محمد سره مارواءالنهر ته تبعيد او پر (۸۳۴ هـ - ۱۳۸۵ م) كال وواژه او د آل كرت لړۍ پاى ته ورسېده.

په سيستان كښې د نيمروز ملكان د آل كرت هممهالي وو، چې د هغوى ځرنګوالى مو د صفاريانو د څېړلو په پاى كښې راوړى دى، بل كهول چې د آل كرت هممهالى و، د ترنك رود د غاړى د اميرانو كورنۍ هوتكيان، (د راتلونكي افغاني هوتكي دولت اسلاف) وو، چې د غلجيو د كلات د ترنك رود غاړې په غرو كښې يې حكمراني كوله، د چنګيزيانو د يرغلو مخه يې نيوله، چې يو له هغو څخه بابا هوتك د تولر زوى (چې پر ٦٦۱هـ زېږېدلى او پر ۷۴۰ هـ مړ دى) د پښتنو نوميالى عارف او شاعر او د چنګيزيانو په مقابل كښې ستر جنګيالى و، تر هغه وروسته يې زوى شيخ ملكيار د (۷۴۹ هـ - ۱۳۴۸م) په شاوخوا كښې نوميالى امير او د پښتو ژبې شاعر و، چې د ترنك رود پر غاړه يې د دښمنانو په مقابل كښې جګړې كولې، همدغه كهاله پر دوولسمه هجري پېړۍ د كندهار هوتكي دولت جوړ

کړ (په دغه کتاب کښې دې د هوتکیانو شرح حال وکتل شي) شیخ متي خلیل (٦۲۳ - ٦۸۸ هـ) د پښتو صوفي شاعر و، محمد د علي بستي زوی د تاریخ سوري مؤلف، احمد د سعید لودي زوی د اعلام اللوذعی فی اخبار اللودی ـ مؤلف (٦۸٦ هـ) شیخ کته متي زی خلیل (د ۷۵۰ هـ په شاوخوا کښې) د لرغوني پښتانه مؤلف هم د افغانستان د دې دورې له علمي کسانو څخه و.

ال کرت علمدوسته، فاضل پالونکي او ودانپال پاچهان وو، د دوی په وخت کښې د چنګیزیانو له چور او چپاو سره سره علم، ادب او صنعت ګردسره وده وکړه، د دوی دربار د پوهانو او شاعرانو د راغونډېدو ځای و، د ربیعی پوشنجي کرت نامه، د تفتازانی مطول، د هرات تاریخ، دسیفی هروی مجموعهٔ غیاثی از سامنامه، او د امیر حسینی غوری نزهة الارواح او زاد المسافرین د آل کرت د دربار له مشهورو مؤلفاتو څخه وو.

د هرات د کرت اولاده:

۱ - ملك کرت د (۵۰۰ هـ) شاوخوا.

۲ - تاج الدین عثمان مرغنی د (٦۰۰ هـ) شاوخوا.

۳ - عز الدین عمر مرغنی د (٦۰۰ هـ) شاوخوا.

۴ - ابوبکر کرت د (٦۰۰ هـ) شاوخوا.

۵ - رکن الدین خیسار د (٦۴۳ هـ) شاوخوا.

٦ - ملك شمس الدین محمد مهین د ابی بکر کرت زوی (٦۴۳ - ٦۷٦هـ).

۷ - ملك رکن الدین ملقب په شمس الدین کهین د ابی بکر کرت زوی (٦۷۷ ـ ۷۰۵ هـ).

۸ - ملك فخر الدین د کهین زوی (۷۰۵ ـ ۷۰٦ هـ)

* ۹ - ملك غیاث الدین محمد د کهین زوی(۷۰٦ ـ ۷۲۹ هـ)

۱۰ - ملك شمس الدین د غیاث الدین محمد زوی(۷۲۹ ـ ۷۳۰هـ)

۱۱ - ملك حافظ د غیاث الدین محمد زوی(۷۳۰ ـ ۷۳۲ هـ).

* ۱۲ - ملك معزالدین د غیاث الدین محمد زوی(۷۳۲ ـ ۷۷۱ هـ).

۱۳ - باقر د غیاث الدین زوی(۷۵۳ هـ).

* ۱۴ - ملك غیاث الدین پیر علی د معز الدین زوی (۷۷۱ ـ ۷۸۳هـ).

(٦۱ شجرې ته دې وکتل وشي).

اخځ:

تاریخ هرات د سیفی - د "تعدیل در نسب نامهٔ آل کرت" مقاله د آریانا په مجله کښې د حبیبي په قلم - تاریخ ایران در عصر مغول د عباس اقبال ـ پټه خزانه ـ لب التواریخ ـ تاریخ سیستان ـ تاریخ ادبیات ایران ۴ ټوك د براون ـ تاریخ ادبیات پښتو ۲ ټوك ـ تزك تیموری ـ حبیب السیر ـ روضة الصفا ـ طبقات ناصري.

پینځمه برخه

د هرات تیموریان

(له ۷۷۱ ـ تر ۹۲۰ شاوخوا پورې)

تیمور (په پخوانۍ املا تمر د اوسپنې په مانا) مشهور په کورګان یعنې زوم او "تیمور لنګ" د "تراغای برلاس" زوی، د چنګیز کهاله ته منسوب د قرا جارنوین له کوله د ماوراء النهر د کش په ښار کښې د ۷۳٦ هـ کال د برات پر ۲۷ د (۱۳۳٦م د اپریل پر ۱۱) زېږېدلی او د نرۍ له سترو خونړیو پاچهانو څخه و. تیمور پر (۷٦۱ هـ ـ ۱۳۵۹م) شهرت ته ورسېد چې د (۷۷۱هـ ـ ۱۳٦۹ م) کال پر برات يې د ماوراء النهر حکمران امیر حسن نسکور او "صاحبقران" نوم يې وګاټه، خو د ماوراء النهر د سیمو تر نیولو وروسته پر (۷۸۲ هـ - ۱۳۸۰ م) کال د آمو تر سیند راپورېوت، اندخود، سرخس او پوشنج يې ونیول، هرات نیولو ته يې ملا وتړله او د آل کرت وروستنی حکمدار غیاث الدین پیر علي يې له منځه یووړ. د تیمور بل یرغل د (۷۸۵هـ ۱۳۸۳ م) په شاوخوا کښې د افغانستان پر سبزوار او فراه پیل شو، زره او سیستان يې چور چپاو او اوسېدونکي يې تول ووژل ودانۍ يې داسې ورانې کړې چې کنډوالې يې تر اوسه لېدل کېږي ډېر کله منارونه يې

جوړ کړل، په دغه سفر کښې يې بست او کندهار هم وران کړل. تیمور د خپل ژوندانه تر پایه ۳۵ خله له چینه تر مصره له ډهلي تر استانبول او مسکوه پورې لښکرې وویستې او وینې يې وبهولې چې نور فتوحات يې د افغانستان په تاریخ پورې اړه نه لري، خو پر (۸۰۰ هـ - ۱۳۹۷م) کال چې د هند نیولو په نیت راووت د افغانستان پر ستم لېدلي هېواد يې بیا یرغل وکړ او هغه ښارونه چې تر چنګیزي چور او چپاو وروسته د آل کرت په وختو کښې بېرته ودان شوي وو، بیا وران کړای شول.

پر همدغه کال تیمور خراسان له فیروز کوه څخه تر ری پورې خپل زوی شاهرخ ته وسپاره او کابل، غزني او کندهار يې خپل لمسي پیر محمد ته ورکړل، پیر محمد په سلیمان غره کښې د سند تر سینده پورې له اوغانانو (افغانانو) سره جګړې وکړې، دا چې يې کلا بند کړ او د سارنګخان له ګمارل شویو کسانو سره يې لاس واچاوه او ملتان يې هم تر شپږو میاشتو کلابندۍ وروسته ونیو، تیمور هم د اندراب پر لار له هندوکوشه راواوښت او د کابل تر نیولو وروسته د لغمان سهول ته وووت، له هغه ځایه د شمال خوا ته د "کیتر"(۱) له تورکالیو (سیاه پوشو) کافرانو سره يې جګړې وکړې او د چغان سرای په شاوخوا کښې يې د خپلو فتوحاتو یو ډبرلیك په غره کښې وکینده چې تر اوسه شته، تر هغه وروسته يې هند ته مخه کړه او د (۸۰۱ هـ کال د محرم په ۱۲ او د ۱۳۹۸ م کلا د سپتمبر پر ۲۴) د سند د نیلاب له ګودره پورېووت او هندوستان يې تر ډهلي پورې چور او یو لك تنه يې ووژل په دغه سفر کښې دوولس زره پښتانه د ملك بهاء الدین جلواني، ملك یوسف

(۱) د کوچینو کوشانیانو د لقب "کداره" ـ قیدار یو شکل دی چې اوس هم په دې نامه یادېږي.

سرواني او ملك حبيب نيازي په مشرۍ له ده سره وو. تيمور تر ورانيو او دا لويې امپراتورۍ تر جوړولو وروسته (۸۰۷ هـ - ۱۴۰۴ م) كال د برات پر ۱۷ د ۷۱ كلنۍ په عمر مړ او په سمرقند كښې ښخ شو.

د تيمور د مړينې پر وخت د تيمور لمسى پير محمد د غياث الدين جهانگير زوى له آمو او بلخ څخه د سند تر سينده د كابل حكمران و. ده په لهو او فسق ژوند تېراوه، ځكه نو په سمرقند كښې د تيمور لمسي د ميرانشاه زوى خليل د چارو واگې په لاس كښې ونيول او تر (۸۱۲ هـ - ۱۴۰۹م) پورې يې د ماوراء النهر پر ځينو برخو حكم چلاوه، خو شاهرخ د تيمور زوى د (۸۰۷ هـ) كال پر روژه په هرات كښې پر تخت كښېناست، دى د ختيځ له لويو، علم دوستو او عمران خوښونكيو پاچهانو څخه و، چې تر شلو كالو يې زياته په هرات كښې پاچهي وكړه. په افغانستان كښې يې د چنگيزي او تيموري فتوحاتو پر ټولو هغو ټپو ملهم كښېښوو، چې د چنگيز او تيمور د يرغلو له امله منځته راغلي وو. ښكلې ودانۍ، مدرسې او خانقاوې يې جوړې كړې چې تر اوسه يې هم په هرات او ټول خراسان كښې لكه د مشهد د بقعه رضوى ماجت او نورې نخښې شته. د ده او د ملكې يې "گوهرشاد" نومونه په علمدوستۍ، ادب پالنه، ودانۍ او عدالت مشهور دي، ده د خپل سلطنت پر لومړي كال د سلطان علي سبز واري ښورښت آرام كړ، او پر ۸۰۸ كال يې د تيمور لمسى سلطان حسين او امير سليمانشاه وځپل. د ده زوى ميرزا الغ بيگ اندخود او شبرغان ونيول د ټول خراسان حكمراني تر طوس او نشاپور پورې ورته وسپارل شوه. ملك صالح د ملك اسماعيل زوى چې له هنده غور ته راغى او د محمد سپهبد غوري په ملتيا يې هلته ښورښت پيدا كړ نو امير لقمان برلاس او امير حسين جاندار د هغې پېښې مخه ونيوه (۸۰۹ هـ - ۱۴۰۶ م) او يو كال وروسته شاهرخ د پير علي تاز د

مخنيوي له پاره بلخ ته مخه وكړه، پير علي هندوكوش ته وتښتېد او شاهرخ تر تخارستان او ختلان پورې د افغانستان ټولې شمالي سيمې ونيوې (۸۱۰هـ). پر (۸۱۱ هـ) كال يې په فراه كښې "ينا لتگين"، "شاه سكندر" او "پهلوان شمس دراز" تر كلابندۍ وروسته د خان تابع او د اوك او جوين كلا يې ونيوه، شاه قطب الدين د ملك محمود زوى يې بېرته د سيستان په زره كښې كښېناوه او هغه ولايت يې پهلوان جمال ته وسپاره د كندهار، غزني او كابل ولايتونه يې تر سند پورې خپل زوى ميرزا قيد و او بلخ، تخارستان او بدخشان ولايتونه يې ميرزا ابراهيم نومي ته وسپارل، شيخ زين الدين خوافي يې د سيستان امارت ته واستاوه (۸۱۲ هـ) او چې په كندهار كښې د دوو وروڼو امير تومان كندهاري پير محمد د امير كتلو زوى مشهور په پيرك او د مودود گرمسيري تر منځ مخالفت پېښ شو، دواړه هرات ته راغلل، په نتيجه كښې د هغه ځاى حكومت پيرك ته وسپارل شو او مودود د هرات په دربار كښې مقرر شو (۸۱۳ هـ - ۱۴۱۰م).

د (۸۱۴ هـ - ۱۴۱۱ م) په سر كښې د هند د پاچا له خوا د ملتان قاضي خضرخان د سفير په حيث د شاهرخ دربار ته راغى او په بادغيس كښې يې ورسره وكتل، د عبدالرزاق سمرقندي په وينا په هند كښې د شاهرخ په نامه خطبه ويل شوې او سكه وهل شوې وه.

پر (۸۱۵ هـ - ۱۴۱۲م) كال د بدخشان حكمران شاه بهاء الدين ياغي شو او د شاهرخ لښكريانو له بغلان او اشكمش څخه پر بدخشان يرغل وكړ په بهاء الدين پسې تر پاميره ولاړ او د هغه ولايت حكومت يې د بهاء الدين ورورشاه محمود ته وركړ، خو څلور كاله وروسته ميرزا سيورغتمش د بدخشان حكمران شو پر (۸۱٦ هـ - ۱۴۱۳ م) كال د هرات ښار د اختيارالدين حصار چې فخرالدين كرت جوړ كړې او د تيمور په يرغلو كښې

وران شوی و، د شاهرخ په امر بېرته ودان شو پر (۸۲۰ هـ - ۱۴۱۷ م) چې د دوو محلي حاکمانو د سیفل کندهاري د زوی او ملك محمد تر منځ شخړه پېښه شوه او د کندهار پښتنو د سند تر سینده او ګرمسیر پورې بلوا وکړه شاهرخ صدرالدین ابراهیم صدر عالي د هزاره سیمې ته ولېږه او د هغه ځای مشران یې د پاچا خدمت ته راوستل، د بدخشان لښکریان له زاسیو غتمش سره او سیستان سپایان له ملك قطب الدین سره یو ځای شول او د شاهرخ تر رکاب لاندې یې پر کندهار یرغل وکړ، د هزاره ګانو امیران د پرمل افغان له مشرانو سره د خواجه لقمان (نعمان) تر مشرۍ لاندې د غزني له شاوخوا څخه راغلل او اطاعت یې ومانه کابل میرزا قیدو ته وسپارل شو او شاهرخ د هلمند د غاړې دا غرق له لارې بېرته هرات ته ولاړ امیر عبدالصمد یې د ګرمسیر پر حکومت او امیر حسام یې د کندهار پر کوټوالۍ وټاکل، چې میرزا قیدو یاغي شو، د اوبې د ناب تر جګړې وروسته ګرفتار او په هرات کښې بندي شو، نو شاهرخ د کابل، غزني او کندهار ولایت او افغانستان د هند او سند تر بریدو پورې خپل زوی میرزا سیورغتمش ته ورکړ (۸۲۱ هـ) نه کاله د ټول افغانستان حکمران و، څو چې د (۸۳۰ هـ - ۱۴۲۶ م) کال د حرم پر میاشت د کابل په ښار کښې مړ شو او شاهرخ هغه ټول ولایت د هغه زوی میرزا سلطان مسعود ته وسپاره. شاهرخ پریوارت هېواد له سیحونه د عرب تر بحیرې او دفارس له لوېدیزو څنډو د سند د سیند تر غاړو پورې پنځوس کاله په برې سره واکمني لرله، او یو اویا کلن د (۸۵۰ هـ - ۱۴۴۶م) کال د ذیحجې د میاشتې پر ۲۵ په ری کښې مړ شو. د شاهرخ تر مړینې وروسته د ده په ارت هېواد کښې د تیموري شهزادګانو تر منځ شخړې منځته راغلې او په سمرقند کښې د ده عالم او منجم زوی الغ بیګ (د زیج الغ بیګ او او لوس اربعه مؤلف) او د سمرقند درصد ګاه ۸۴۱ هـ موسس) د

ده پر ځای کښېناست. له خپل لښکر سره بلخ ته راغی او د افغانستان شمالي ولایتونه یې ونیول، خپل زوی میرزا عبدالطیف یې د هغو ولایتو حکمران وټاکه او په خپله سمرقند ته ولاړ (۸۵۱ هـ) خو همدا مهال میرزا علاء الدوله د بایسنقر زوی او د شاهرخ لمسي هرات لاس ته راوست او د عبدالطیف د مقابلې له پاره یې پر بلخ او شبورغان یر غل وکړ، خو بې له دې چې خپل مقصد ته ورسېږي تر چور، چپاو او ورانولو وروسته هرات ته ستون شو (۸۵۱هـ - ۱۴۴۷ م) الغ بیګ په ماوراءالنهر، ختلان، کندوز، بدخشان، میمنې او فاریاب پورې لښکر راغونډ او د هرات خوا ته پر مخ ولاړ، خو میرزا علاء الدین له خپل لښکر سره د منجاب د کوتل له لارې مقابلې ته ورووت. د هرات پر ۱۴ فرسخۍ په تر ناب کښې سره ونښتل، د میرزا علاء الدوله لښکر مات شو او په خپله مشهد ته وتښتېد. خپل ورور میرزا ابو القاسم بابر ته ورغی، الغ بیګ سید عماد الدین ته یې وزارت او مولانا قطب الدین احمد اساسي ته یې د قضای اعلی منصب ورکړ، په خپله یې د مشهد خوا ته مخه وکړه (۸۵۲ هـ). د ده تر شا امیر زاده یار علي او امیر سلطان ابو سعید چې د هرات د نره تو په حصار کښې بندیان وو، له زندانه ووتل او په هرات کښې یې اړودوړ جوړ کړ، الغ بیګ له مشهده بېرته د هرات خوا ته مخه کړه او د ښار د باندې یې چور کړ د هغه ځای حکمراني یې میرزا عبدالطیف ته پرېښووله او په خپله تر آمو پورېووت (۸۵۲ هـ) میرزا عبدالطیف پېنځلس ورځې وروسته هرات میرزا ابوالقاسم بابر ته چې له سرخس څخه پر مخ راته پرېښوو او په خپله بلخ ته وتښتېد. بابر میرزا هرات ونیو او امیر زاده یارعلي یې وواژه (۸۵۲ هـ پای).

تر هغه وروسته بابر میرزا سیستان او نیمروز هم په خپل هېواد پورې وتړل، خو ورور یې علاء الدین په بلخ او بدخشان کښې ورته پورته

شو، بابر د هرات له لښکر سره د بدخشان د غرو خوا ته وخوځېد، شمالي ولایتونه یې له بدخشان څخه تر مرغاب پورې امیر ناصرالدین او امیر مبارزالدین هزار اسپي ته وسپارل (۸۵۴ هـ) بابر میرزا تر (۸۶۱ هـ - ۱۴۵۸م) پورې پر هرات او سیستان او د افغانستان پر شمالي ولایتو باندې تر بدخشان او خراسان پورې سلطنت وکړ او پر همدغه کال مړ شو، خو عبدالطیف په بلخ کښې د خپل پلار پر خلاف بیرغ پورته کړ، پر (۸۵۳ هـ - ۱۴۴۹ع) یې خپل پلار الغ بیگ او خپل ورور عبدالعزیز ووژل او یو کال وروسته دی په خپله هم ووژل شو (۸۵۴ هـ - ۱۴۵۰م).

د هرات د تیموریانو نومیالی سلطان ابو سعید گورگان د سلطان محمد زوی، د میرانشاه لمسی او د تیمور کړوسی دی چې پر (۸۶۱ هـ. ۱۴۵۶ م) کال د هرات د سلطنت پر تخت کښېناست ده هم پر زابلستان د خراسان او توران تر پایه حکم وچلاوه او د شاهرخ نومیالی ملکه گوهرشاد یې پر(۸۶۲ هـ) کال ووژله، تر لسو کالو پورې یې په کامرانی سره حکومت وکړ. د کابل، غزني او د افغانستان ولایتونه یې د هندوستان تر وېش پورې خپل زوی میرزا الغ بیگ ته ورکړي وو، د دغه شهزاده ځیني سپاهیان د ملتان تر دروازې هم ورسېدل (۸۷۳ هـ).

خو د بدخشان په ولایت کښې د ابو سعید بل زوی میرزا سلطان ابوبکر (۸۶۵ - ۸۸۴ هـ) حکومت کاوه، چې د بدخشان یوه محلي شهزاده ورباندې حمله وکړه خو نوموړی شهزاده هم ووژل شو، همدا شان د کندهار او گرمسیر ولایت یې خپل بل زوی میرزا سلطان مراد ته ورکړي وو، چې پر (۸۷۳ هـ - ۱۴۶۸ م) کال په یوه جگړه کښې د اوزون حسن لاسته ورغی او ووژل شو.

د ابوسعید له لویو مخالفینو څخه یو هم سلطان حسین د منصور

زوی، د بابر لمسی، د عمر شیخ کړوسی او د تیمور کوسی دی چې علم دوسته فاضل پاچا و، ده په ایران او ماوراءالنهر کښې تر اوږدې حکمرانی وروسته د بړې لوړې ژوړې ولیدې همدا چې سلطان ابوسعید د ایران د شمال اران د قراباغ په اوو فرسخی کښې د امیر حسن بیگ د لښکر په مقابل کښې مات، بندي او ووژل شو (۸۷۳ هـ درجب ۱۴) نو سلطان حسین د (۸۷۳ هـ - ۱۴۶۸ م) کال د روژې پر لسمه د جمعې پر ورځ په هرات کښې د پاچهی پر تخت کښېناست، د ده پاچهي هم د شاهرخ د دورې په څېر د علم ادب او صنعت د روزنې دوره وه، د ده نامتو وزیر امیر علي شیر نوایي د علم او ادب او جهانداری په کارو کښې ساری نه لاره (د ۹۰۶ هـ. ۱۵۰۰م د جمادی الثانی - څلورمې خور پر ۱۳ مړ دی) واعظ کاشفي، علامه جلال الدین دواني، مولانا جامي نامتو عالم او صوفي، میر خواند، خواند میر او عبدالرزاق سمرقندي د دې دورې نومیالي تاریخ پوهان دي.

د هرات انځور گر بهزاد د ده په عصر کښې اوسېده د سلطان حسین بایقرا له عمراني نخښو څخه د بلخ په خواجه حیران کښې د هغه مزار ودانول دي چې حضرت علي ته منسوب دي (د افغانستان په شمالي سیمه کښې اوسني مزار شریف) د ده پر وخت کښې امیر ابو اسحاق تر خان د بلخ حکمران او میرزا سلطان حسین د شبورغان حاکم و، هغه وخت چې هغه دواړه مړه شول میر مغول په بلخ او ملك یحیی په سیستان کښې والیان شول د (۸۷۴هـ - ۱۴۶۹ م) پر شاوخوا میرزا محمد عمر چې له تیموري شاهزاده گانو څخه و، له هراته د گرمسیر د نیولو له پاره واستول شو. نظام الدین احمد برلاس چې د کندهار حاکم و تسلیم او میرزا محمد عمر د هغې سیمې حکمران شو، همدا رنگه په خپله سلطان حسین د نره تو کلا ونیوه او د مرغاب له غاړو یې مخالفین ورك کړل. خو پر (۸۷۵ هـ - ۱۴۷۰ م) کال چې

سلطان حسین د خراسان په شاوخوا کښې له ترکمنو قبیلو سره په جګړه اخته و، د ده ورور یادګار میرزا هرات ونیو، هغه و چې سلطان حسین له زرو سپرو سره له میمنې او فاریاب څخه ورتېر شو او یادګار یې په هرات کښې د خوب په حال کښې ونیو او ویې واژه، په خپله سلطان حسین تر ۳۹ کالو پاچهي وروسته د (۹۱۱هـ - ۱۵۰۵م) کال د ذیحجې میاشتې، پر ۱۱ مه پر اویا کلنۍ مړ شو. (وګورئ ۶۲ -۶۳ عکس).

دا مهال د هرات دولت سیاسي او علمي اغېزه تر استانبول او جنوبي هندوستان پورې رسېدلې وه، له استانبوله د آل عثمان سلاطینو او له جنوبي هنده د اسلامي دولت نامتو ادیب وزیر محمود ګاوان د هرات له دربار او مولانا جامي سره سیاسي او علمي لیکنې لرلې.

د سلطان حسین میرزا تر مړینې وروسته د هرات غښتلی مرکزي دولت د بدیع الزمان میرزا او مظفر حسین میرزا شاهزادګانو په لاس کښې و، خو له بده مرغه هغه مدنیت دوسته او عمران پسنده دولت چې هرات یې د آسیا د علم، ادب او صنعت مرکز ګرځولی و، د سند له غاړو د ایران تر پایه او د سیحون له سینده تر عرب بحیرې پورې یې سیاسي نفوذ غوړېدلی و، بیا د چنګیز نژاد ته منسوب د یوه سړي شیبک خان په لاس وران او برباد شو، د ازبکانو او صفویانو په جګړو کښې سني او شیعه مذهبي اختلافاتو د هرات ښایسته ښار وران کړ.

د هرات تیموري پاچهان:

* ۱ - تیمور د تراغای زوی (۷۷۱ ـ ۸۰۷ هـ)
* ۲ - شاهرخ د تیمور زوی (۸۰۷ ـ هـ ۸۵۰ هـ)
* ۳ - الغ بیګ د شاهرخ زوی (۸۵۰ ـ ۸۵۳ هـ)
* ۴ - عبداللطیف د الغ بیګ زوی (۸۵۳ ـ ۸۵۴ هـ)

* ۵ - ابو القاسم بابرد بایسنقر زوی او د شاهرخ لمسی (۸۶۱.۸۵۴هـ)
* ۶ - ابو سعید کورګان د محمد میرانشا زوی او د تیمور لمسی (۸۶۱ ـ ۸۷۳هـ)
* ۷ - سلطان حسین د غیاث الدین منصور زوی، د بایقرا لمسی، د عمر شیخ کړوسی او د تیمور کوسی (د تیموریانو د نسب شجره وګورئ).

ماخذونه:

ریاض الانشاء د محمود ګاوان، مطلع السعدین د عبدالرزاق سمر قندی، تاریخ ایران، تارخ ایران در دورهٔ مغول د عباس اقبال، تاریخ ادبیات ایران بعهد مغل د براون، رهنمای افغانستان، دایرة المعارف اسلامي، حبیب السیر، روضة الصفا.

د کونړ حکمرانان

او یوسفزیان

(د ۸۰۰ - ۹۰۰ هـ شاوخوا)

د (۸۰۰ هـ - ۱۳۹۷م) پر شاوخوا چې د افغانستان پر خاوره د تیمور یرغلونه جاري وو، د کونړ په درو کښې یوې سیمه ییزې کورنۍ حکمراني کوله چې حکمران یې (سلطان) باله. دغه کهاله د کونړ په پیچ دره کښې مرکز درلود او کلیوالي افسانو دوی د ذوالقرنین زوزاد ګڼل. د دغه کهاله له نومالیو څخه یوسلطان پکهل او بل د هغه ورور سلطان بهرام و، چې دوی بیا د سلطان کهجامن زامن او د هندو لمسیان وو. سلطان پکهل له لغمانه تر کونړ، باجوړ، سوات او کشمیره پورې حکومت کاوه، (د پېښور د هزاره ضلع) پکهلی نومي ځایٔ همده ته منسوب دی. د کونړ په درو کښې د ده لیکنې (ډبرلیکونه) پاتې دي تر ده وروسته یې زامن په سوات کښې سره ونښتل او لویه جګړه یې وکړه.

خو سلطان بهرام لغمان او ننګرهار ونیول او خپل یوه برخه مخالفان یې پېښور ته وشړل، د ده د واکمنۍ مرکز د سپین غره په لمنه کښې پاپین و. تر ورور وروسته یې د هغه د حکمرانۍ ځمکې تر کشمیر پورې هم ونیولې او له کابله تر کمشیره یې پر یوه هېواد باندې حکم کاوه، تر ده وروسته

"سلطان تومنا" د حکمرانۍ واګې په لاس کښې ونیول، خو د دې کورنۍ حکمراني د شینوارو، کونړ، سوات او باجوړ په غرو کښې د هزاره تر ضلع او کشمیر پورې محدوده پاتې وه، د کابل، ننګرهار او پېښور په غرو، رغو او د غرو په لمنو کښې د کندهار د سیمو او د ارغستان د رود د غاړو د پښتنو مهاجرتونه د تیمور د اولادې په وختو کښې پیل شول د کند او زمند ټبرونه د ګاونډیانو داختلاف او د څرڅایو د لړوالي له امله د کندهار له سیمو څخه د کابل خوا ته را وکوچېدل، د ګومل او نورو ځایو خلک له دوی سره یو ځای شول او د کابل په درو کښې اوسېدل، د دوی حکمرانان مداد، مدو او شیخ عثمان وو، د (۸۷۰هـ - ۱۴۶۵م) پر شاوخوا کښې چې میرزا الغ بیګ د سلطان ابو سعید کورګان زوی د کابل حکمدارو، د دغه ټبر ټول مشران یې له ملك سلطان شاه سره یو ځای راغونډ او ویې وژل، خو د سلطان شاه یوسفزي وراره (احمد) له دې وژنې بچ پاتې شو، تر کلانې خلك یې په لغمان کښې مېشت کړل، خو په حصارك کښې د یوسفزیو او مهمندزیو تر منځ لویه جګړه پېښه شوه، چې په نتیجه کښې یې مهمندزیو د ننګرهار سیمې ونیولې او یوسفزیانو د باجوړ، بونیر او سوات خوا ته مخه کړه، د هغه ځای بومي خلك (د لازاك) وتښتېدل، پر شور (پېښور) ته یې پناه یووړه او یوسفزیو د شلمانیو مشر چې جلو نومید وواژه او د پېښور د شمال د اشنغر او دوابه پر ټولو ځمکو یې قبضه وکړه له ناوګۍ څخه یې د (باجوړ) تر ارهنده ونیول. دا مهال د یوسفزیو حکمرانان ملك احمد او ملك ملي وو، دا شیخ آدم مشهور په (ملي) د یوسف زوی د پښتنو له سړبني ټبر څخه دی چې د یوسفزیو د قوم ستر مشر، لاربنود، واکمن، نامتو مقنن (law Giver) او په تقوی او فضیلت مشهور سړی و، ده د (۸۲۰هـ - ۱۴۱۷م) پر شاوخوا کښې د شیخ ملي دفتر په نامه د ټولنیزو قوانینو، قومي دودونو او د ځمکو د وېش په اړه یو کتاب

ولیکه، چې یوسفزیانو له هغه وخته تر وروسته څلور پېړیو پورې هم خپلې میراثي ځمکې د هغه دفتر د قوانینو په لارښوونه ویشلې، په دغو قوانینو کښې د کرهنې، څر د اوسېدو ځمکې د عدالت او مساوات له مخې وېشل شوي او تر لسو کالو وروسته د کورنیو د غړیو د زیاتوالي یا لږوالي له کبله نوی وېش کېده، داکتاب د پښتنو د تېرو د نسبو له شرح سره لیکل شوی و.

تر شیخ ملي وروسته د یوسفزیو واکمني کجوخان رانیي زی ته ورسېده (د ۹۰۰هـ ۱۴۹۴م شاوخوا) کجوخان هم یو کتاب ولیکه چې د شیخ ملي د دفتر پایځوړ یا بشپړوونکی ګڼل کېږي. په هغه کښې یې د یوسفزیو د تاریخ شرح او د شیخ ملي د وضع کړیو قوانینو سمون او تکمیل راوړی و. ډېره موده د دغه قوم مشر او واکمن و او د (۱۲) زرو سپرو په مرسته یې په شیخ پتور کښې له غوریه خېلو سره جګړه وکړه او مات یې کړل. د یوسفزیو بله مهمه جګړه په لنګرکوټ کښې له دلازاك سره وه چې د لازاك ته یې وروستنۍ ماته ورکړه، ترکجو خان وروسته د یوسفزیو دوه تنه شاه منصور د ملك سلیمان زوی او سلطان ویس سواتي د هغو سیمو حکمرانان وو چې د (۹۱۰هـ ۹۲۵) پر شاوخوا محلي واکمنان ګڼل کېدل، د شاه منصور یوه لور بي بي مبارکه د بابر ماندینه وه او همدارنګه سطان علاء الدین سواتي او طاووس خان د بابر له همهالیو نومیالیو څخه وو چې ده په خپله دا نومیالي یاد کړي دي.

۱- سلطان پکهل د کونړ د کهجامن زوی او د هندو لمسی (د ۸۰۰هـ) شاوخوا.

۲- سلطان بهرام د کهجامن زوی (۸۱۰هـ شاوخوا)

۳- سلطان تومنا (۸۱۵هـ شاوخوا)

۴- ملك احمد یوسفزی د(۸۱۵هـ شاوخوا)

۵- شیخ آدم ملی د یوسف زوی (د ۸۲۰هـ شاوخوا)

٦- کجو خان رانیی زی (۹۰۰) هـ شاوخوا)

۷- شاه منصور د ملك سلیمان زوی (۹۱۰هـ شاوخوا)

۸- سلطان ویس سواتی (د ۹۱۰هـ شاوخوا)

۹- سلطان علاء الدین سواتی (د ۹۱۰هـ شاو خوا)

۱۰- طاووس خان د (۹۱۰ هـ شاوخوا)

اخخ: تاریخ مرصع، تذکرة الابرار و الاشرار، تاریخ پشاور، حیات افغاني، نسب نامهٔ افاغنه مجلهٔ آثار عتیقهٔ هند، د افغانستان کالنی، پټه- خزانه، د پښتو ادبیاتو تاریخ ۲ ټوك، خورشید جهان، صولت افغانی، بابرنامه.

د هند تیموریان

د ارغونیانو، اوزبکو او صفویانو اغېزه

(۹۱۰ - ۱۱۵۱هـ)

د هرات د تیموریانو د دورې په پای کښې، ظهیر الدین محمد بابر د عمر شیخ میرزا زوی او د هرات د پخواني سلطان ابو سعید کورګان لمسی د (۸۹۹ - ۱۴۹۳م) کال د روژې میاشتې پر پینځمه د فرغانه په اند جان کښې پر یوولس کلنۍ پر تخت کښېناست. دا وخت د هرات شهزاده ګان په خپلو مینځو کښې سره نښتي او اخته وو او د هرات سلطنت کمزوری شوی و، بابر د پلار او مور له خوا چنګیز او تیمور ته منسوب و، دی سره له دې چې کوچنی و، خو بیا یې هم وکړای شول چې پاچهي وساتي، دا مهال د ده اکا سلطان احمد میرزا په سمرقند کښې او سلطان محمود میرزا د بدخشان په کندوز کښې حکومت کاوه، له بابر سره یې مخالفت درلود د بابر ورور جهانګیر میرزا هم د ده مخالف و چې دغو مخالفینو او د ده نورو رقیبانو د ده ورور له اندجانه ویوست او شیباني خان (۹۰۵ - ۹۱٦هـ) د ابراهیم زوی چې د چنګیز د زوی جوجي له کوله و سمرقند ونیو، له بابر سره ونښت چې هغه پېښې د افغانستان په تاریخ پورې اړه نه لري.

بابر تر (۹۰۹ هـ - ۱۵۰۳ م) پورې له شیباني سره جګړه وکړه او چې

خپل بیا (حریف) یې غښتلی ولید نو د افغانستان خوا ته یې مخه کړه پر همدغه کال له جیحونه راپورېووت او د بدخشان حکمران خسرو شاه ته چې په کندوز کښې و، ورغی؛ لږ مهال وروسته یې د خسرو د لښکر اته زره سپاره او پلي خپل پلویان کړل. خسرو یې د میمني خوا ته وشاړه چې تیموري شهزاده بدیع الزمان میرزا ته یې پناه یووړه. په خپله بابر د خسرو مالونه خپل کړل او د خسرو له لښکریانو او دریو ځلورو زرو مغولي کورنیو سره یې له کندوزه کابل ته مخه وکړه. دا مهال د کابل حکمران عبدالرزاق میرزا دالغ بیګ میرزا کوچنی زوی و، چې د حکومت چارې یې د شیرم زکه (زکي) نومي په لاس کښې وې، د کابل مشرانو امیر محمد یوسف، محد قاسم بیګ او امیر یونس علی دی په سلطاني دیوانخانه کښې وواژه. په همدغو وختو کښې د افغانستان د جنوبي سیمو د کندهار او ګرمسیر حکمراني د میر حسن د زوی امیر ذوالنون ارغون په کهاله پورې اړه درلوده، دا امیر ارغون (چې په بلوڅي روایاتو کښې په زنو مشهور دی) د ابو سعید کورګان له نوکرانو څخه و، چې سلطان حسین بایقرا د غور، غرجستان او زمینداور پر حکمرانۍ ټاکلی و، ده پر (۹۰۴ هـ) کال د هزاره او نکدري قبیلې ایل کړې او د دغه خدمت په پاداش کښې یې د فراه، غور او کندهار حکومت ومونده، پر (۹۰۲هـ - ۱۴۹٦ م) کال یې شهزاده بدیع الزمان ته خپله لور ورکړه او له هغه سره یې په هغه یاغي تابه کښې چې له خپل پلار سلطان حسین بایقرا څخه یې کړی و، مرسته وکړه او پر (۹۰۴ هـ - ۱۴۹۸ م) کال یې هرات ونیو، بدیع الزمان چې پر بلخ بری ومونده، ارغون سیستان ونیو، سلطان حسین بایقرا چې پر (۹۱۱ هـ) کال مړ شو، نو د ارغون واک لاپسې ډېر شو له کندهاره یې د شال، بولان او مستنګ (اوسني بلوچستان) پر ولایت د سند تر غاړو پورې، لاس بری ومونده، په خپله د هرات په کلا بندۍ

او د شیباني په جګړه کښې ووژل شو (د ۹۱۳ هـ - ۱۵۰۷ م شاوخوا) تر ده وروسته يې دوو زامنو شاه بيګ او محمد مقيم ارغون له کندهاره د سند تر سينده حکم کاوه، د هرات تر نيولو وروسته يې له شيباني خان سره روغه وکړه. خو چې زکي ووژل شو او د کابل چارې ويجاړې شوې نو محمد مقيم ارغون د کندهار له ګرمسيره پر کابل يرغل وکړ پر (۹۰۸ هـ) کال يې ميرزا عبدالرزاق د لغمان خواته پر شا وشاړه؛ کابل يې ونيو او دالغ بيګ لور يې وکړه. بابر چې د شمال له خوا تر هندوکوش را تېر شو او محمد مقيم له کابله کندهار ته ولاړ نو بابر کابل ونيو (۹۰۹ هـ - ۱۵۰۳ م).

محمد مقيم په کندهار کښې لښکر راغونډول پيل کړل او بابر د غزني خوا ته ووت. د غلجيو تر کلات پورې پر مخ ولاړ، خپل ورور جهانګير ميرزا ته يې د غزني حکومت ورکړ (۹۱۱ هـ - ۱۵۰۵ م)؛ يو کال وروسته د افغانستان ټول تيموري شهزادګان د شيباني د ورځ پر ورځ زياتېدونکي ځواک پر وړاندې د مرغاب پر غاړه سره غونډ شول او بابر يې هم وروغوښت بابر چې د سلطان حسين د مړينې خبر اورېدلی و، په خپله د ده په وينا په زړه کښې يې د هرات خرخښه وه، نو د هزاره او اويماق له لارې مروچاق ته ولاړ، د کل باغان په پړاو کښې له نوموړيو شهزادګانو سره يو ځای شو (د ۹۱۲ هـ غلورمه خور - جمادی الاخری - ۱۵۰٦ م) دا چې شيباني جنګ ته راوړاندې نه شو او له بلې خوا له کابل څخه هم د خرپړتيا خبر بابر ته راورسېد، نو بابر بيرته پر سره ژمي کابل ته راغی او په لار کښې درانه تلفات ورپېښ شول، ځکه چې د ده تر شا د کابل ځينو مشرانو د بابر تره جان ميرزا په پاچهې منلی و، خو چې بابر کابل ته راورسېد تره يې کندهار او سيستان ته وتښتېد، دا مهال شيباني پر بدخشان يرغل وکړ او د بابر کشر ورور ناصر ميزا يې د کابل خوا ته وشاړه.

بابر په افغانستان کښې تر چنګيز او تيمور وروسته غښتلی پاچا و، دی له هغو افغاني قبايلو سره ونښت چې په غرو او رغو کښې يې کوچياني ژوند لاره هغه درانه تلفات يې چې د هرات په سفر کښې ليدلي د غزني د جنوب ختيز غلجيو قبيلو په چور او چپاو تلافي کړل (۹۱۳ هـ).

پر همدغه کال چې شيباني خان د هرات او فراه تر يرغل وروسته ګرمسير ته ورسېد، نو بابر له کابله ور ووت او د کندهار په خاليشك نومي ځای کښې يې له شاه بيګ او محمد مقيم ارغوني سره جګړه وکړه، د خپل دوه زريز لښکر په مرسته يې کندهار ونيو شاه بيګ مستنګ او مقيم زميداور ته وتښتېدل، بابر کندهار ايالت خپل ورور ناصر ميرزا ته وسپاره او په خپله کابل ته راغی، خو د ارغون زامن چې شيباني ته يې پناه وړې وه د شيباني په ملاتړ يې بېرته پر کندهار يرغل وکړ او ناصر ميرزا يې کابل ته وشاړه، شيباني کندهار شاه بيګ ته وسپاره او په خپله بېرته خراسان ته ولاړ (۹۱۳ هـ).

وړاندې مو وويل چې ميرزا عبدالرزاق د محمد مقيم له لاسه مات شو او له کابله د افغانستان ختيځ ته وتښتېد، په ننګرهار کښې يې د علي شبکور سيستاني، محمد علي شيباني، عبدالله صف شکن، نظر، يعقوب او نورو په مرسته د پاچهې بيرغ پورته کړ، بابر پر (۹۱۴ هـ - ۱۵۰۸ م) کال پر هغه حمله وکړه او له خپلو دريو څلورو زرو تنو لښکرو سره په ننګرهار کښې وجنګېد، عبدالرزاق يې ووژاه او هم يې زبير راعي چې په بدخشان کښې يې له بابر سره مقابله کوله د خپل تره جان ميرزا په واسطه له منځه يووړ، دا مهال چې بابر په کابل او بدخشان کښې بوخت و، په هرات کښې د تيموري شهزاد ګانو حکومت د شيباني په لاس ړنګ شو او ټول خراسان تر کندهار پورې لاس ته ورغی، ځکه پر (۹۱٦ هـ - ۱۵۱۰ م) کال صفوي پاچا شاه

اسمعیل مرو ته لاړ او شیباني یې هلته کلابند کړ، شیباني د برات میاشتې پر ۲٦ له پېنځلسو زرو تنو سره پر صفویانو یرغل وکړ، په دې جګړه کښې لس زره اوزبك په خپله له شیباني سره ووژل شول او شاه اسمعیل د (۹۱۷هـ ۱۵۱۱م) کال پر پسرلي تر آمو پرمخ ولاړ او بېرته هرات ته راغی، همدا چې د صفویانو په جګړه کښې د بابر لوی رقیب شیباني خان ووژل شو، نو بابر له شپېتو زرو تنو سره له کابل او بلخ څخه پر ماوراء النهر یرغل وکړ او تر ډېرو فتوحاتو وروسته تر (۹۲۰ هـ - ۱۵۱۴ م) پورې یې هغه نیولي ښارونه بېرته له لاسه ووتل او ناکامه کابل ته راوګرځېد بابر چې په ماوراء النهر کښې له ډېر وغښتلیو او کلکو رقیبانو سره مخامخېده نو ځکه یې تر هغه وروسته هغې سیمې ته پام وانه ړاوه او ویې غوښتل چې د هند د ارتو ملکو په نیولو لاس پورې کړي، د دغه کار لومړني کارونه یې په کابل کښې تر سره کړل او پر (۹۲۵ هـ - ۱۵۱۹م) یې پر هند خپل لومړی یرغل پیل کړ، د سند د نیلاب له ګودره د پنجاب تر بهره پورې ورسېد، هغه سیمې یې حسن بیګ اتکه ته وسپارلې او د کهکران پر ولایت او د پرهاله پر کلا یې حمله وکړه، د بهره او سند تر منځ ولایت یې محمد علي ته وسپاره بیرته کابل ته راغی او په لاره کښې یې د پېښور د شمال د یوسفزیو ډېرې قبیلې د ځان پر خوا کړې د یوسفزیو د یوه مشر شاه منصور لور یې وکړه.

په دې وسیله یې وکړای شول د سبکتګین په څېر (چې د محمود مور یې د زابل له پښتنو څخه کړې وه) د پښتنو زړور او ننګیالي قبایل د ځان پلوي کړي او د هغو په مرسته او ملاتړ د هند راتلونکي امپراتور شي، ځکه چې یوسفزیان د خیبر او سند تر منځ په ارته سیمه کښې پراته و نو دا ناشوني برېښېده چې د دوی له مرستې پرته دې څوك له کابله د سند اخوا هند ته واوړي.

په دې توګه د بابر کار اسان شو، نو پر دویم یرغل چې د (۹۲۵هـ) کال په پای کښې یې وکړ تر اټك پورېووت چې بېرته را وګرځېد نو په لاره کښې یې د حضر خیل قبیلې چور کړې، په درېیم یرغل (۹۲٦ هـ - ۱۵۱۹م) د پنجاب تر سیالکوټه پر مخ ولاړ، سید پور یې وران او خلك یې قتل عام کړل کابل ته راغی. شاه بیګ ارغون چې له سنده پر کندهار یرغل کاوه، نو ځکه بابر کندهار کلابند او له شاه بیګ سره یې روغه وکړه بیرته کابل ته ستون شو (د ۹۲٦ هـ - ۱۵۱۹م رجب)، بل کال یې بیا کندهار کلابند کړ او شاه بیګ یې د شال خواته پر شا وشاړه د (۹۲۸ هـ، ۱۵۲۱ م) کال د کوچني اختر د میاشتې پر ۱۳ یې د کندهار ښار په روغه ونیو او شهزاده کامران یې د هغه ځای حکمران وټاکه.

د بابر څلورم ځل تګ پر (۹۳۰هـ - ۱۵۲۳م) کال تر لاهور او سیالکوټه پورې و او په پېنځم ځل تګ یې (د ۹۳۲هـ د رجب پر ۸) د پاني پت په جګړه کښې سلطان ابراهیم لودي وواژه او (د ۹۳۲ هـ ۱۵۲۵م د رجب پر ۱۲) د ډهلي پر تخت کښېناست، همدا مهال د پېښور، کوهاټ او بنو خوا د یوسفزیو لویو قبیلو مهاجرتونه بشپړ شول او هم د بلوڅو لویو قبیلو د سند سیمه د غازي خان تر ډېرې او د پنجاب تر جنوبه ونیوه.

تر هغه وروسته کابل، بدخشان او کندهار له ډهلي څخه د بابر له خوا اداره کېدل خواجه کلان د غزني او ګردېز حکمران (۹۳۲هـ)، شهزاده همایون د کابل او بدخشان حکمران (۹۳۳ هـ - ۱۵۲٦م) او شهزاده کامران د کندهار حکمران و. همدارنګه همایون چې پر (۹۳۵هـ) کال هند ته ولاړ، سلطان سعدي خان کاشغری پر بدخشان حمله وکړه، خو د بابر زوی هندال میرزا هغه مات کړ او بابر د بدخشان حکمراني سلیمان میرزا ته وسپارله.

کندهار تر کامران وروسته شهزاده عسکري ته وسپارل شو، ده پر

(۹۳۰هـ) تر ۱۵۲۳م) د کندهار د چهل زینې په دالان جوړولو او ډبرلیك لیکلو پیل وکړ چې تر (۹۵۳ هـ - ۱۵۴٦م) پورې يې بشپړ کړل.

د افغانستان په تاریخ کښې بابر يو نومیالی، زړور، خونړی، پوه او مؤلف پاچا و، چې پر بلخ، بدخشان، کابل او کندهار یې تر ډهلي پورې پر یو لوی هېواد حکومت کاوه ده په پارسي او تورکي شعر وایه او څو مهم تالیفونه هم لري. د (۹۳۷ هـ ۱۵۳۰م) کال پر څلورمه خور - جمادی الثاني په اګره کښې مړ او د ده د وصیت له مخې د کابل په بابر باغ کښې ښخ شو. د ده هدیره پر (۱۰۵٦ هـ - ۱٦۴٦ م) شاهجهان جوړه کړه چې تر اوسه په کابل کښې مشهوره ده (وګورئ ٦۵ او ٦٦ نومره عکس) تر هغه وروسته یې زوی نصیر الدین همایون د ډهلي پر تخت کښېناست، پنجاب پېښور، لغمان، کابل، کندهار او بامیان يې د خپل ورو شهزاده کامران د حکمرانۍ سیمه وبلله او بدخشان يې د بابر د جان میرزا زوی میرزا سلیمان (د بابر تره) ته وسپارله؛ د (۹۴۲ هـ - ۱۵۳۵م) کال په شاوخوا کښې صفوي سام میرزا له هراته پر کندهار یرغل وکړ او د کندهار ښار يې د میرزا کامران د حکمران له لاسه ویوست، هغه وو چې کامران له لاهوره کندهار ته راغی، سام میرزا یې مات او کندهار یې خواجه کلان بیګ ته وسپاره او په خپله لاهور ته ولاړ، د بل کال په سر کښې په خپله صفوي شاه طهماسپ کندهار بیا له خواجه کلان څخه واخیست او میرزا بداغ خان قاجار ته يې وسپاره، خو هغه وخت چې شاه طهماسپ ایران ته ولاړ، بیا کامران له لاهوره راغی او کندهار یې ونیو (۹۴۳ هـ - ۱۵۳٦م).

خو همایون په هندوستان کښې ونه شو کړای چې د خپل پلار د پاچهۍ مقام وساتي دا ځکه چې بابر د لودیانو شهنشاهي برباد کړې او په هند کښې يې د افغاني تاریخ عظمت ته صدمه رسولې وه، له دې کبله

افغانان د خپل تاریخي برم د راژوندي کولو په تکل وو، د هند شهنشاهي يې خپل موروثي ملك ګاڼه او سلطان ابراهیم لودی چې د ناوړې اداري او ناپوهۍ له امله يې افغاني قوت تیت کړی و او نتیجه يې د پاني پت په جګړه کښې د بابر په مقابل کښې ولیده، نو ځکه دا مهال یو نابغه هوښیار پښتون فرید خان مشهور په "شېرشاه" په هند کښې د سوري له ټبره منځته راووت، ده په هند کښې افغاني تیت ځواکونه سره راټول او د افغاني برم نغری يې بیا تود کړ، د پښتنو د چارو تر سمون او د دوی تر یووالي وروسته يې پر همایون حمله وکړه، همایون مات شو او د هند د شاهنشاهۍ مقام بېرته د هغه د تاریخي خاوندانو لاس ته ورغی؛ د ماتې پر همدغه کال د (۹۴۷ هـ - ۱۵۴۰م پر رجب) همایون د سند عمر کوټ ته ورسېد او د شال او مستنګ او د افغانستان د جنوبي ګرمسیر او سیستان له لارې هرات او مشهد ته ولاړ، صفوي دربار ته يې پناه یووړه. خو میرزا کامران په کابل، میرزا عسکري او میرزا هندال په کندهار کښې پناه واخیسته، تر څه مودې وروسته میرزا کامران له کابله هڅه وکړه او په نارین کښې يې د هغه ځای له حکمران سلیمان میرزا سره جګړه وکړه، هغه يې په زرو د خان تابع کړ او تر هغه وروسته يې پر کندهار یرغل وکړ، کندهار يې د هندال میرزا له لاسه ویوست او میرزا عسکري ته يې وسپاره. هندال د (جلال آباد) جوی شاهي ته مقرر شو او په افغانستان کښې خطبه او سکه د کامران په نامه جاري شوه، ده تر هغې جګړې وروسته چې پر (۹۴۸ هـ - ۱۵۴۱ م) کال يې په اندراب کې له سلیمان میرزا سره وکړه ټول بدخشان يې له خپل هېواد سره یو ځای کړ، له بدخشانه تر کندهاره او له کابله د سند تر سینده يې حکم کاوه چې د حکومت مرکز يې کابل و.

خو همایون هم له صفوي درباره مرسته واخیسته او پر (۹۵۱ هـ -

۱۵۴۴م) کال له دېرشو زرو تنو سره د هرات له لارې د هلمند غاړې ته راورسېد او په بست کښې یې د کامران حکمرانان شاهم علی او میر خلج کلابند کړل او ډېر ژر یې کندهار تر شپږو میاشتو کلابندۍ وروسته پر (۹۵۲هـ) کال له میرزا عسکري څخه ونیو، له هغه ترون سره سم چې له صفوي پاچا سره یې کړی و، هغه ښار یې شهزاده مراد صفوي ته وسپاره، خو چې هغه کوچنی شاهزاده په کندهار کښې مړ شو، نو همایون هغه ښار بیرم خان ته وسپاره، صفوي لښکریان یې بېرته رخصت او په خپله یې کابل ته مخه وکړه، د شاه کامران حکمرانان ورته تسلیم شول اود (۹۵۳ هـ - ۱۵۴٦م) کال په روژه کښې کابل هم د همایون لاس ته ورغی، کامران غزني ته وتښتېد او له هغه ځایه یې د سند ارغونیه حکمرانانو ته پناه یووړه.

همایون پر همدغه کال سلیمان میرزا د هندوکوش له شمالي ولایاتو څخه ماوراء النهر ته وشاړه او هغه ولایتونه یې هم د خان کړل، بیا همایون په ډېر تلوار له شمالي سیمو څخه راغی او د (۹۵۴ هـ - ۱۵۴۷ م) کال پر لومړۍ خور (ربیع الاول) یې کامران مات کړ چې هغه بدخشان ته وتښتېد او کابل د همایون لاس ته ورغی.

همدا چې کامران په بدخشان، تالقان او بغلان کښې پښې کلکې کړې نو همایون بې له ځنډه په تالقان کښې هغه تسلیمېدو ته اړ کړ او د کولاب ولایت ته یې واستاوه، میرزا ابراهیم یې په هغه ولایت کښې پرېښوو په خپله کابل ته راغی (۹۵۴هـ - ۱۵۴۷ م). خو کامران په کولاب کښې یوه ډله راټوله کړه او د پیرمحمد خان په مرسته یې بدخشان ونیو، ځکه نو همایون دریم ځل د هندوکوش شمالي سیمو ته ولاړ او د هغو سیمو تر نیولو وروسته یې د ختلان او کولاب سیمې میرزا کامران، د ظفر او تالقان کلا یې میرزا سلیمان او ابراهیم، کندز، اشکمش او نارین یې میرزا هندال ته ورکړل

او په خپله کابل ته راغی (د ۹۵۵ هـ - ۱۵۴۸ م کال د روژې دویمه ورځ).

د همایون څلورم تګ بلخ ته د پیر محمد خان په مقابل کښې و، خو ناکام را وګرځېد (۹۵٦ هـ - ۱۵۴۹م). پر (۹۵۷هـ) کال چې کامران بیا په شمالي ولایتو کښې لږ څه ځواکمن شو همایون پېنځم ځل هغې خوا ته ولاړ، خو د غوربند په جګړه کښې مات او کامران بیاکابل ونیو، خو همایون ډېر ژر لښکر راټول او په شتر ګرام کښې یې له کامران سره جګړه وکړه، کامران لغمان ته وتښتېد ، همایون کابل ونیو او میرزا عسکري یې چې په دغه جنګ کښې نیول شوی و، بدخشان او بلخ ته واستاوه، چې له هغه ځایه عربستان ته ولاړ او هلته مړ شو (۹٦۵ هـ). خو کامران بیا د پښتنو مهمندو او خلیل قبیلو لښکر جوړ کړ او د جلال اباد د چهار باغ کلا یې محاصره کړه، خو همایون هغه په یود جګړه کښې له خیبره پېښور ته وشاړه او بیا پر (۹۵۸هـ ۱۵۵۱م) کال په چپرهار کښې د دغو دوو ورونو تر منځ جګړه پېښه شوه، میرزا هندال ووژل شو، کامران هند ته وتښتېد ، مګر سلطان آدم ککهر هغه ونیو او پر (۹٦۰ هـ ۱۵۵۲ م) کال یې همایون ته وسپاره همایون هغه په بې رحمۍ ړوند کړ.

دا مهال چې د بابر کهول په افغانستان کښې په خپلو منځو کښې سره اخته وو او همایون خپل ورونه له منځه ایستل نو د افغانستان خاوره په وینو لړلې وه، په هند کښې شیر شاه سوري د مدنیت، نظم، ودانۍ او جهاندارۍ ګټور بنسټونه کېښېښوول، خو دا مدنیت پال شهنشاه د (۹۵۲ هـ ۱۵۴۵م) کال د لومړۍ خور - ربیع الاول پر لسمه ورځ د کالنجر کلا په یوه ناوره اور پېښه کښې شهید شو، کهاله یې ونه شو کړای د ده په څېر د افغاني پرتم نغری تود وساتي. افغاني مشرانو چې پوه لاربنود یې نه درلود نوسره خواره واره شول (وګورئ ٦۷- شکل)

له دې خوا همايون ځان د ورونو له جنجاله وزګار کړ، خپل وړور شهزاد محمد حکيم يې په کابل کښې حکمران پرېښوو او په خپله د (۹٦۲هـ) کال د صفرې پر مياشت د پېښور له لارې د هند نيولو په تکل وخوځېد، د (۹٦۲ هـ) کال د روژې په سر کښې د ډهلي پر تخت کښېناست او د (۹٦۳ هـ - ۱۵۵۵م) کال د لومړۍ خور (ربيع الاول) پر پېنځمه په ډهلي کښې مړ شو. (وګورئ **٦٨** نومره عکس).

د ده پر ځای يې ديارلس کلن زوی جلال الدين محمد اکبر د (۹٦۳هـ -۱۵۵۵م) کال د دويمې خور (ربيع الثانی) پر ۱۲ د جمعې پر ورځ په لاهور کښې پاچا شو، همدا چې د همايون د مړينې خبر کابل ته ورسېد، ميرزا سليمان او زوی يې محمد ابراهيم کابل ته راغلل او محمد حکيم يې د کابل په ښار کښې څلور مياشتې کلا بند کړ، خو چې د اکبر لښکر کابل ته راورسېد سليمان پرته له دې چې کابل ښار ونيسي، بېرته بدخشان ته ولاړ (۹٦۳ هـ) او د کابل د چارو واګې د شهزاده محمد حکيم مور "مېرمن ماه چوچک" په لاس کښې ونيول. دغه مهال ټول چارواکي په شخړو اخته وو، چې پر (۹۷۰ هـ - ۱۵٦۲م) کال د اکبر له درباره منعم خان خانان کابل ته وګمارل شو، دی د جلال اباد په چهار باغ کښې د کابل له لښکر سره مخامخ شو ماته يې وکړه او هند ته وتښتېد، څنګه چې همايون کندهار د کلات غلجي شاه محمد ته سپارلی و، نو څکه صفوي شاه طهماسپ يو لښکر د شاه اسمعيل صفوي د لمسي سلطان حسين ميرزا په مشرۍ کندهار ته راوخوځاوه او پر (۹۴٦ هـ) کال يې د کندهار ښار له شاه محمد څخه ونيو.

همدارنګه پر (۹٦۷ هـ - ۱۵۵۹ م) کال ميرزا سليمان له بدخشانه د بلخ نيولو په تکل لښکر راويوست او د ګازران پر چينه يې د پير محمد خان له لښکر سره جګړه وکړه، خو مات شو او زوی يې محمد ابراهيم د

دښمن په لاس ووژل شو.

تر هغه وروسته ابوالمعالي ترمذي د (۹۷۱ هـ - ۱۵٦۳م) کال په شاوخوا کښې د اکبر له درباره کابل ته راوتښتېد، د محمد حکيم خور يې وکړه او د شهزاده مور يې له څينو نورو اميرانو سره ووژله، شهزاده او د کابل مظلومينو د بدخشان له حکمران ميرزا سليمان څخه مرسته وغوښته، ميرزا د غوربند له پله سره د ابوالمعالي او د کابل له لښکر سره مخامخ شو، ابوالمعالي يې وواژه او د (۹۷۱ هـ - ۱۵٦۳ م کال د روژې پر ۱۷ يې کابل ونيو سليمان کابل خپل زوم شهزاده محمد حکيم او ميرزا سلطان امید علي ته پرېښوو، په خپله بدخشان ته ولاړ، محمد حکيم د اکبري دربار په ملاتړ له کابله د سند تر سينده او له کندها. د د هندوکوش تر سلسلې پورې خپلواک حکمران شو او د ميرزا سليمان نفوذ له منځه ولاړ (۹۷۲ هـ - ۱۵٦۴م) محمد حکيم چې په کابل کښې غښتلی شو، نو د خپل ماما فريدون په لمسانه يې له پېښوره پر لاهور يرغل وکړ، خو پر (۹۷۴ هـ -۱۵٦٦م) کال اکبر شاه له اګرې څخه لاهور ته راغی او محمد حکيم يې بېرته پېښور ته پر شا وشاړه.

ميرزا سليمان د محمد حکيم په غياب کښې له بدخشانه راغی، کابل يې کلابند کړ، خو چې د محمد حکيم د راتګ خبر يې واورېد کابل يې پرېښوو، بدخشان ته ولاړ او له هغه ځايه د خپل لمسي شاهرخ د ابراهيم ميرزا د زوی له لاسه چې په بدخشان، اندراب، تالقان او کندز کښې غښتلی شوی و، د کابل له لارې هند ته وتښتېد، او د بدخشان حکمراني د شاهرخ ميرزا شوه (۹۸۳ هـ - ۱۵۷۵م) خو سليمان له هنده د بيت الله د زيارت په پلمه ايران ته ولاړ او له هغه ځايه کندهار او کابل ته راغی پر (۹۸۷ هـ ۱۵۷۹ م) کال يې د محمد حکيم په مرسته پر بدخشان او خپل لمسي يرغل وکړ؛ شاهرخ ورسره روغه وکړه له تالقانه تر هندوکوشه يې سليمان ته

پرېښوو او په خپله يې په بدخشان اکتفا وکړه (۹۸۸ هـ).

تردې روغې وروسته شهزاده محمد حکیم له کابله د پېښور او لاهور خوا ته لښکر وېوست او دا ښار يې کلابند کړ، خو د (۹۸۹هـ - ۱۵۸۱م) کال پر محرمه اکبر دی د لاهور له شاوخوا پر شا وشاړه او په خپل ورور پسې تر کابله ولاړ، دا د ده لومړی سفر و، خو کابل او زابلستان يې بېرته محمد حکیم ته وسپارل او د (۹۸۹ هـ کال د صفر پر ۱۴) له هغه ځایه هندوستان ته وګرځېد. خو په بدخشان کښې د میرزا سلیمان او شاهرخ اختلاف ورك نه شو، له دغه اختلافه د بلخ حکمران عبدالله اوزبك ګټه واخیسته دواړه يې کابل ته پر شا وشړل او بدخشان يې د هندوکوش تر لړۍ پورې له بلخ سره یو ځای کړ.

شهزاده محمد حکیم د (۹۹۳ هـ - ۱۵۸۵ م) کال د برات پر ۱۲ په کابل کښې مړ شو، اکبر پاچا د کابل ساتنې له پاره کنورمان سنګه له نوي ځواك سره راواستاوه او زین خان کوکه يې د دغه ځای حکمران وټاکه، کابل مستقیماً د اکبري هېواد برخه شوه (۹۹۵هـ - ۱۵۸۶م) د اکبر لښکرې د سوات او باجوړ په سیمو کښې د پښتنو له توریالیو قبیلو سره ونښتې او په خپله اکبر هم پر (۹۹۷ هـ -۱۵۸۸م) کال پېښور ته راغی دا کابل ته د ده دویم سفر و، په کابل کښې يې تر یوې میاشتې تېرېدو وروسته د کابل حکمراني کابلي قاسم خان ته ورکړه او په خپله پېښور ته وګرځېد، خو د روښاني حکمدارانو او د بایزید له زوی جلال الدین سره يې د افغانستان په جګړه کښې ځلوېښت زره شاهي سپاره او د اکبري دربار مهم غړي راجه بیربل د پښتنو له لاسه ووژل شول، غزني د روښانیانو لاس ته ورغی چې تفصیل به يې د روښانیانو تر سرلیك لاندې راشي.

لکه دمخه چې مو ولیکل کندهار ښار د صفوي شهزادګانو په لاس

کښې و چې له اکبري هېواده بېل شوی و، ځکه نو پر (۹۹۹هـ - ۱۵۹۰م) کال خان خانان د بلوچستان له لارې پر کندهار حمله وکړه او کابلي شاه بیګ خان دا ښار بیا د اکبري هېواد یوه برخه کړه (۱۰۰۳هـ - ۱۵۹۴م). دی د اکبر د دورې تر پایه د کندهار حکمران و، پر (۱۰۱۱هـ - ۱۶۰۲م) کال يې د بدخشان شاهرخ زوی میرزا حسن چې پر کندهار يې یرغل کړی و، غورته پر شا وشاړه. پر (۱۰۱۴ هـ-۱۶۰۵م) کال د هند شاهنشاه جلال الدین محمد اکبر له دنیا ولاړ. (وګورئ ٦٩ نومره عکس).

د جلال الدین اکبر له مړینې وروسته يې زوی نورالدین جهانګیر پر ځای کښېناست، دا وخت د هرات صفوي حکمران حسین شاملو د سیستان د حاکم په مرسته پر کندهار حمله وکړه، خوشاه بیګ خان په کلا کښې بندي کړ پښې يې ټینګې کړې جهانګیر هم له هنده ملاتړ لښکر را واستاوه او صفوي لښکر ناکام وتښتېد. د کندهار، سند او ملتان حکمراني د جهانګیر له درباره غازي خان ته ورکړ شوه (۱۰۱۴هـ - ۱۶۰۵م).

جهانګیر پر (۱۰۱۵ هـ۱۶۰٦م) کال کابل ته لاړ په دغه ښار کښې يې شاه بیګ خان د افغانستان د شمالي سیمو حکمران وټاکه او تر پېنځو کالو وروسته پر (۱۰۲۰هـ - ۱٦۱۱م) کال چې روښاني احداد پر کابل یرغل وکړ، نو جهانګیر د شاه بیګ خان پر ځای قلیچ خان د کابل په حکمرانۍ وګماره (له اکبر او جهانګیر سره د روښانیانو د جګړو تفصیل دې د روښانیانو په فصل کښې ولوستل شي).

کندهار چې تل د صفوي او بابري پاچهانو د جګړې ډګر و، اوس نو د جهانګیر لاس ته ورغلی و، خو پر (۱۰۳۱هـ - ۱٦۲۱م) کال بیا شاه عباس صفوي ونیو، سره له دې چې جهانګیر پر (۱۰۳۵هـ ۱٦۲۵م) کال کابل ته خپل دویم سفر وکړ، خو برې يې ونه موند چې کندهار ته لښکر وباسي، ځکه

یې خواجه ابوالحسن د کابل او بنګښ له سیمو د سند تر سینده حکمران وټاکه او په خپله هند ته ولاړ د (۱۰۳۷هـ - ۱۶۲۷م) کال د صفر پر ۲۸ د یکشنبې پر ورځ په لاهور کښې مړ شو (۷۰ عکس) د ده پر ځای یې زوی شهزاده خرم د هند پر تخت کښېناست، چې په شهاب الدین محمد شاه جهان مشهور شو. د بایزید روښان د کهاله جنګونه چې په تیرا، پېښور، کابل، غزني او بنګښ کښې د همایون او اکبر له مهاله پیل شوي وو، د شاهجهان د پاچاهۍ تر مهاله ونه دربدل، ځکه نو د ډهلي د دربار حکمرانان د افغانستان په سیمو کښې له سختو مقابلو سره مخامخ وو (شرح به یې د روښانیانو تر سرلیك لاندې راشي) جهانګیر چې له دنیا ولاړ د افغانستان حکمران ظفر خان له روښاني احداد سره په جګړه اخته و، دا مهال د بلخ حکمدار نذر محمد خان فرصت غنیمت وګاڼه او د بامیان د ضحاك پر کلا یې یرغل وکړ د افغانستا ن د شمالي ولایاتو د ټولو سیمو تر نیولو وروسته تر هندوکوش راتېر شو او کابل یې په خونړیو جګړو درې میاشتې کلا بند کړ، شاهجهان خواجه ابولحسن او مومند لښکر خان له ۱۵ زرو سپرو سره او سپه سالار مهابت خان له شلو زرو سپرو سره افغانستان ته راواستاوه (د ۱۰۳۷ هـ - ۱۶۲۷م) کال د ذیعقدې میاشت) نذر محمد د غور له لارې بلخ ته پرشا شو او کابل د لښکر خان لاس ته ورغی (د ۱۰۳۸هـ -۱۶۲۸م کال د محرمې میاشت) د دغه کال په پای کښې د شیخ رکن الدین افغان زوی کمال الدین د اټك له غاړو بیاتر کابل پورې پښتانه قبایل له ځان سره یو لاس کړل او د ډهلي حکومت پر خلاف پورته شو، پېښور یې کلا بند کړ، خو د کابل حکمران اسمعیل خان پورته شوی خلك سره تیت کړل او پېښور یې وساته (د ۱۰۳۸ هـ - ۱۶۲۸ م کال د ذیحجې میاشت).

په اکبري عصر کښې حسن خان ترین د اوسني بلوچستان د پښین

د سیمو له غټو مشرانو څخه و، چې زوی یې شېرخان ترین د صفوي او د ډهلي د تیموري حکومتو تر منځ خپلواك اوسېد، پر (۱۰۴۱هـ - ۱۶۳۱م) کال یې د سیوستان د نیولو هڅه هم وکړه دا مهال د کندهار صفوي حکمران علي مردان پر پښین یرغل وکړ او شېرخان د دوکي او چیتالي کلا وته پناه یوړه، خو شاهجهان د (۱۰۴۷ هـ - ۱۶۳۷ م) کال پر منځ د کندهار خواته لښکر راواستاوه، صفوي حکمران علیمردان خان تسلیم او کندهار یې د شاهجهان لښکر ته وسپاره، د کندهار محلي مشران ملك مغدود او کامران (په همدغه کتاب کښې ـــ د ابدالیانو شرح وګورئ) د شاهجهان له درباره رسماً د کندهار حکمداران وپېژندل شول او د شاهجهان لښکر د هلمند تر غاړو، زمینداور، بست او ګرشك پورې سیمې ونیولې (د ۱۰۴۸هـ - ۱۶۳۸م کال درېمه خور - جمادی الاولی) او د (۱۰۴۹هـ) پر محرمه شاهجهان کابل ته خپل لومړی سفر وکړ او د یوسفزیو غورځنګ د مخنیوي له پاره یې چې په نوښار او پېښور کښې یې د شاهجهان غټ حکمرانان وژلي وو، علي مردان خان وګماره (۱۰۵۰هـ) او سعید خان یې په کابل او قلیچ خان یې په کندهار کښې مقرر کړل نیم افغانستان یې له هندوکوشه تر کندهاره د ډهلي تیموري دولت برخه کړه، پښتانه ملك اودل او ملك حمزه چې په هلمند او سیستان کښې یې خپلواکي ساتله د (۱۰۴۹هـ) کال پر برات یې د هلمند پر غاړه د شاهجهان له لښکر سره جګړه وکړه، خو مات شول او له منځه ولاړل، شاهجهان پر کندهار باندې د صفوي حملو د مخنیوي له پاره شهزاده د اراشکوه له پنځوسو زرو سپرو سره وګماره او بیا ځکه چې د کندهار صفوي قواو او د هندوکوش د شمالي ولایاتو حکمران نذر محمد خان کابل ګواښه، نو ځکه شاهجهان د (۱۰۵۵ هـ - ۱۶۴۵ م) کال پر ذیحجه شهزاده مراد بخش له پنځوسو زرو سپرو، لسو زرو پلیو او درنې توپخانې سره راوخوځول، دی

په خپله هم د (۱۰۵٦ هـ) کال پر دویمه خور کابل ته راورسېد او بې ځنډه یې د پروان او هندوکوش د درو له لارې پر شمالي ولایاتو یرغل وکړ، ټول بدخشان یې تر بلخ پورې ونیو او د ډهلي د تیموري هېواد وېش یې تر آمو سینده ورساوه، خواص خان یې د کندهار په صوبه دارۍ وټاکه، خواجه عبدالرحمن یې په بدخشان، سعادت خان یې په ترمذ، اسدالله یې په زمینداور او ذوالفقار خان یې په کابل کښې وګمارل په خپله پېښورېاو لاهور ته ولاړ، خو د نذر محمد خان زوی عبدالعزیز خان د توران والی پر (۱۰۵۷هـ ۱٦۴۷م) کال بیا پر بلخ یرغل وکړ د ده حملې د هندوکوش تر کلاو پورې ورسېدلې، ځکه نو شاه جهان کابل ته دریم سفر وکړ، شهزاده اورنګ زیب له خپلو لښکرو سره د هندوکوش په شمالي سیمو کښې د اوزبکو د حملو د مخنیوي له پاره تر بلخ، اندخود او میمنې پورې پر مخ ولاړ، څنګه چې د هندوکوش د شمال ساتنه سخته وه، ځکه نو شاهجهان بلخ نذر محمد خان ته وسپاره او په خپله هند ته ولاړ (د ۱۰۵۷هـ - ۱٦۴۷م کال د رجب میاشت).

صفویانو کندهار هېرنه کړ او پر (۱۰۵۸ هـ) کال یې لومړی د کندهار ښار د غوښتلو په اړه د دوستۍ له لارې یو لیك شاهجهان ته واستاوه او ترهغه وروسته په خپله شاه عباس ثاني له لوی لښکر راو پنځو بالیمز توپو سره له اصفهانه را ووت پر کندهار یې یرغل وکړ او دا ښار یې په ژمي کښې د پنځوسو زرو سپرو په مرسته کلابند کړ، د ډهلي له درباره شهزاده اورنګزیب له اویا زریز لښکر سره له لاهور او کابل څخه کندهار ته متوجه شو، خو صفوي پاچا تر خونړیو جګړو وژوسته کندهار ونیو او محراب خان یې له لسو زرو سپرو سره هلته پرېښوو، په خپله دې هرات ته ولاړ، شهزاده اورنګزیب د (۱۰۵۹هـ - ۱٦۴۹م) کال پر درېیمه خور (جمادی الاولی)، محراب په کندهار کښې کلابند کړ او په خپله شاهجهان هم څلورم

ځل کابل ته لاړ خو دا چې څه کار یې و نه کړای شو نو اورنګزېب ته یې د کندهار د څلور میاشتنۍ کلابندۍ د پرېښوو او لاهور ته د تګ امر وکړ. دوه کاله وروسته شاه جهان کابل ته پېنځم سفر وکړ او شهزاده اورنګ زیب یې له پنځوسو زرو سپرو او پلیو، شلو کلانړوونکیو توپو، شلو منځنیو توپو او لسو مستوجنګي پیلانو سره کندهار ته واستاوه، سعد الله خان یې هم له نور لښکر سره د شهزاده د ملاتړ په توګه وګماره، دغه پیاوړی ځواك چې کندهار یې بیا کلابند کړې و، تر دوو میاشتو پورې یې هېڅ ونه شو کړای او بې نتیجې کابل او لاهور ته ولاړ (۱۰٦۱هـ - ۱٦۵۰م د روژې میاشت) بل کال بیا شاه جهان یو لوی لښکر د شهزاده دارا شکوه په مشرۍ د کندهار درېیم وار کلا بندۍ له پاره راواستاوه چې په دغه لښکر کې یو سل او پنځوس زره سپاره، څلورپنځوس غټ او کوچني توپونه، یو سل اویا جنګي پیلان او د توپ دېرش زره ګولۍ وې. د کندهار کروړ حکمران محراب خان بیا ځان ټینګ او د کندهار کلا یې پېنځه میاشتې وساتله شاه جهان بې له دې چې کندهار ونیسي دریم وار هم ناکام هند ته ولاړ، په دې توګه یوازې کابل او غزني د شاه جهان په لاس کې پاتې شول، د هغو د ساتنې له پاره یې بهادر خان افغان وګماره، کندهار، سیستان او هرات د صفویانو په لاس کښې وو، شمالي ولایات له میمنې او اندخود څخه نیولې تر بلخ، تخارستان او هندوکوش پورې د توران په حکمدارانو پورې چې د نذر محمد خان او لاده وه اړه درلوده. شاهجهان چې پر (۱۰٦۸هـ - ۱٦۵۷م) کال د خپل زوي اورنګزیب له خوا بندي شو او پر ځای یې اورنګزیب د ډهلي پر تخت کېښناست، نو اورنګزېب مهابت خان د کابل حکمران، شمشېرخان د غزني حاکم او سعید خان د افغاني کوهستان او پېښور پوځدار وټاکه. (وګورئ ۷۱ او ۷۲ نومره عکسونه).

د عالمګیر عصر د افغانستان په تاریخ کښې له شوره ډکه دوره وه چې د هېواد سیمې له اټك څخه تر کابله د ډهلي دربار د لښکرو او افغانانو تر منځ د جګړو ډګرو.

لومړی د پېښور د شمال یوسفزیو د باکو، ملا چالاك او سلطان محمود ګدون په مشرۍ پر پکهلی یرغل وکړ، عالمګیر پر (۱۰۷۷هـ - ۱٦٦٦م) د اټك پوځدار کامل خان ته د هغوی مخنیوی وسپاره، خو (۱۰۷۹هـ ۱٦٦۸م) کال په شاوخوا کښې ایمل خان مومند (چې د ایمل شاه په نامه یې سکه وهله) په خیبر کښې د نومیالی پښتون او د پښتو نامتو شاعر "خوشحال خان ختك" په ملګرتیا د عالمګیر د قوا پر خلاف ډېرې جګړې وکړې) عالمګیر په خپله د دوی د مخنیوي له پاره درې کاله په حسن ابدال کښې کي پروت و شهزاده محمد اعظم په کابل کښې و، آغر خان له پښتنو سره خونړۍ جګړې وکړې، تر هغې چې عالمګیر د تهترې، دوآبه، نوښار، ګنداب او خاپښ تر پېښځو جګړو او تقریباً د داوړو خواو د یو لك تنو تر وژلو وروسته ونه شو کړای چې د افغانانو نهضت له منځه یوسي، نو له دې اوږدې جګړې څخه یې زړه تنګ شو ډهلي ته ولاړ (۱۰۸۱هـ) خو ایمل خان په لغمان کښې له آغرخان سره خورا لویه خونړۍ جګړه وکړه، پر (۱۱۰۲هـ= ۱٦۰۹م) کال آغر د افغانانو له خوا ووژل شو او د عالمګیر د دورې په پای کښې شهزاده محمد معظم بهادر شاه په کابل او پېښور کښې واکمن ؤ، چې پر (۱۱۱۴هـ- ۱۷۰۲م) کال یې د افغاني قبایلو یو غټ مشر پردل خان چې له خیل لښکر سره لۀ خوسته کابل ته راتلو، د کابل او پېښور د لارې د بندیدو او بلوا له وېرې ووژه.

عالمګیر چې پر (۱۱۱۸هـ-۱۷۰٦م) کال مړ شو معظم له کابله لاهور ته ولاړ او د پاچهۍ بیرغ یې پورته کړ، د ډهلي د بابري دورې په پای

کې ناصر د کابل او پېښور او باقر خان د غزني حکمرانان وو او کندهار تر پښین، مستنګ او ډېره جاتو پورې د هوتکي پاچاهانو په لاس کښې و، څو چې پر (۱۱۵۱ - ۱۷۳۸م) کال نادر افشار د بابر د پاچهۍ کمبله تر (۲۴۰) کالو وروسته له افغانستانه ټوله کړه. په افغانستان کښې د ډهلي د امپراتورۍ، د ایران د صفویانو او د ماوراء النهر د توراني پاچاهانو د درېو لویو ځواکو د مخامخېدو او یو ځای کېدو نقطه وه، ځکه یې د پاچاهانو له مدنیت روزلو او صنعت او ادب پاللو څخه ګټه وانه خیسته. دوه نیمې پېړۍ له بهرنیو یرغلګرو سره د کورنیو آزادۍ غوښتونکیو په سختو جګړو وران شو په دې توګه پرته له جګړې وینې تویدنې او جاسوسۍ د بابري مدنیت له ودانیو کومه نخښنه و نه لیدل شوه.

په افغانستان کښې د بهرنیانو د دغو دوو نیمو پېړیو د ورانیو منظره ډېره دردوونکي ده او هغه څه چې د چنګیز او تیمور تر چور او چپاو وروسته د هرات د تیموریانو دولت جوړ کړي او د مدنیت، صنعت او ادب آثار یې منځته راوړي وو هغه په دې موده کښې وران شول، خو همدا دوره د افغان ملت د خپلواکۍ غوښتلو او له وطن سره د مینې لرلو د حس خورا ښه ښکارندویه ده چې دوه نیمې پېړۍ د درېو مدهشو قوتو سره وجنګېد او پر دې قوتونه یې پرې نه ښوول چې د دوی پر هېواد په خوښۍ او آرامۍ واکمني وکړي.

دا مهال د ډهلي تیموري پاچاهانو په کابل او کندهار، صفوي پاچاهانو په هرات او سیستان او توراني پاچاهانو په بلخ او بدخشان کښې سکه وهله، خو افغاني قومونه چې له درېو خواو څخه تهدیدېدل ځکه نو په دوی کښې د مقاومت روح او دا تونومي ساتل تقویه کېدل، دا مهال پښتو ادبیات نضج او پوخوالي ته ورسېدل، د آزادۍ او خپلواکۍ غوښتلو لار

خوښوونکیو لکه پیر روښان، خوشحال خان او نورو په پښتو ژبه ډېر ارزښتمن آثار ولیکل، د همدې دورې یوه ځانګړتیا دا هم ده چې په پښتو ادبیاتو کښې د هند د پردیو بابري پاچاهانو د واکمنۍ په مقابل کښې یو راز سخته کرکه او تنفر پیدا شو.

په افغانستان کښې د ډهلي د تیموریانو ملکي او لښکري تشکیلات د هند د لودیانو او سوریانو غوندې وو. د مستر سمت او دولافوز په وینا شپږ شاهي مدني بنسټونه یې ارت کړل، افغانستان یې پر څلورو صوبو وېشلی وو: چې له هغې جملې څخه کابل صوبې د بابر د شاهنشاهۍ له پیله بیا د نادرشاه افشار تر فتح پورې په ډهلي اړه درلوده خو دویمه صوبه کندهار کله په ډهلي او کله د ایران په صفویه اړه درلودلې وه، درېیمه صوبه بدخشان د ډهلي د تیموریانو، هندیانو او د هغو د پلرنیو خپلوانو تر منځ د شخړو ځای ؤ، څلورمه صوبه بلخ هم کله د ډهلي په بابري کهاله اړه درلوده او کله یې د توران په پاچاهانو پورې. د کابل صوبې د بابر په وخت کښې د ده په وینا شل محله درلوده او عایدات یې شل لکه شاهرخۍ وې چې له یو کروړ اته ویشت لکه دام سره برابرې وې، همدا صوبه د ابو الفضل په وینا له پامیر، ګلګت، سوات، بونیر او باجوړ څخه تر کندهار او زابلستان پورې غځېدلې وه او په اکبري عصر کښې پر دوه سر کاره (کابل او کندهار) وېشل شوې وه، د کابل سرکار (۲۲) محله وو، (۴۶۵، ۸۰۵۰۷) دام نغدی، (۱۷۸، ۱۳۷) دام مالیه، (۲۸،۱۸۷) سپاره، (۷۰۰ و ۲۱۲) پلي او په خپله کابل ښار (۱۲،۷۵۸،۴۱۰) دام نغد عایدات درلوده.

خو د کندهار سرکار (۲۴) محله، (۸۱۱۴) تومان (د کلیو مجموعه)، (۲۹،٦۰۰) نغد دیناره، (۴۵،۷۷۵) پسونه (۴۵) بلوڅي آسان او (۳،۷۵۲،۹۷۷) خرواره غله، (۴۲۰) منه وریجې، دوه خرواره اوړه، (۲۰)

منه غوړي، (۱۳،۸۷۵) سپاره او (۲۷،۲٦۰) پلي، دولتي عایدات وو.

لاهوري عبدالحمید د شاه جهان په وخت د بابر د اولادې د هېواد له ۲۲ صوبو څخه د افغانستان څلور صوبې او د هغوی دولتي عایدات داسې شمېرلي دي: کابل شپاړس کروړه دام، کندهار شپږ کروړه دام، بلخ اته کروړ دام، بدخشان څلور کروړ دام (هر پېنځه دامه له "۲" آنوسره برابر دي).

د ابو الفضل په وینا هره صوبه پر څو سرکارو، ښارو، کلاو او تانو وېشل کېده، صوبه دار ملکي او نظامي آمر و، چې تر دوو لسو کروړو دامه پورې یې تنخا رسېده. د صوبه دار تر امر لاندې یو کومکي (موقتي نظامي آمر)، تعینات (دایمي نظامي آمر)، پوځدار (د لوی نظامي افسر مرستیال) تانه دار او کوتوال په مهمو مرکزو کښې د هېواد د ښارو، لارو او نظامي کلاو عامه امنیت اداره کاوه او کله هم یوه صوبه د تیول (اقطاع) په توګه یوه امیر او شهزاده ته ورکول کېده چې هغه ته به یې تیولد اروایه، په هره صوبه او ښار کښې مامور محاسبه او د مالي چارو دیوان و، د شرعي محکمو او عدلیه چارې هم قاضي اداره کولې، چې د لښکر له پاره (د اردو عدالت) یو ځانګړی عسکر قاضي موجود و، بخشي یو مامور و چې د لښکر تنخا او لوازم یې تهیه کول واقعه نویس د استخبار او جاسوسي چارې اداره کولې، چې په هر ځای کښې یې د (هرکاره) په نامه جاسوسان درلودل، کله هم د ډهلي د بابر د اولادې په دربار کښې د ناظم او نظامت په نامه هم فوق العاده تنظیمه رییسان په موقتې توګه د ځینو مهمو چارو له پاره ټاکل کېدل، د دغو ټولو دولتي کار کوونکیو رتبې او تنخاوې دا ډول وې: لومړی لس زرې (ده هزاری) چې (۷۰۰) اسان، دوه سوه پیلان، دوه سوه بار وړونکې څاروي او (۳۲۰) ګاډۍ یې تر امر لاندې وې پر میاشت یې تر (٦۰) زرو روپیو تنخا اخیستله.

دا رتبې له لس زري (ده هزاري) څخه تر لس باشي (ده باشی) پورې (٦٦) رتبو ته رسېدلې او هر منصب له کښتنۍ خوا له پينځه زري څخه د تنخاه له حيثه درې مرتبې درلودلې مثلاً لومړی پينځه زري او دويم دريم پينځه زري.

د ډهلي د تيموري دورې له پاتيو ودانيو څخه په افغانستان کښې:

يو د کندهار د اوسني ښــار لوېديځ خوا ته د سرپوزې پــــه غره کښې د چهل زينې دالان دی چې د هغه د ليکنې له مخې د هغه ځای ودانۍ پر (۹۳۰هـ) کال ميرزا کامران، ميرزاعسکري او ميرزا هندال، پيل کړې او پر (۹۵۳هـ) کال يې پای ته رسولې تر هغو ورسته يوه اکبري منصبدار مير معصوم نومي پر (۱۰۰۴هـ کال) هلته د ماهرو ډبرو توږوونکيو په واسطه په ځلورو کالو کښې د همايون او اکبر په نامه يو ډبرليك کيندلی دی. بله ليکنه د کندهاري بابا حسن ابدال د خوريي سيد حسن زنجير پا د مزار ډبرليك دی چې همدغه مير معصوم پر (۱۰۰۱هـ) کال کيندلی دی. همدا راز د کندهار شمال خوا ته ځلوېښت ميله لرې په خاکريز کښې د سيد عبد الجليل (مشهور په شاه مقصود) د سلطان خليل زوی او د سلطان محمد لمسی (۸۵۴ مړ) د مزار ودانۍ او ډبرليك دی چې پر (۱۰۵۵هـ) کال د سيد معصوم د زوی مير بزرګ له خوا ودانه شوې او کيندل شوې ده:

د هاغه وخت بل ډبرليك د سيد محمد مشهور په سيد شير قلندر د امير انصاري د زوي د مزار ډبرليك دی چې د تاريخ معصومي په وينا د ۹۳۳هـ کال پر محرمه وفات شوي او پر (۱۰۰۵) کال نوموړي مير معصوم د کندهار د پنجوايي د سپېروان په غره کښې کيندلې او ودانۍ يې پرې جوړه کړې ده بل د کندهار چارباغ دی چې د ابو الفضل په وينا د بابر له ودانيو څخه و.

خو په کابل کښې د شهر آراء باغ، چارباغ، د جلو خانې باغ اور ته باغ، صورت باغ، مهتاب باغ او د آهو خانې باغ د عبدالمجيد په وينا د بابر د ودانيو له پاتې شونيو څخه دي چې جهانګير يې په خپل تزك کښې هم ستاينه کړې ده. همدا شان د پغمان باغ چې ميرزا الغ بيګ او بابر جوړ کړی) او د بابر تخت چې په خپله د ده په امر پر ۹۱۴ هـ کال جوړ شوي او پر (۱۰۱٦هـ) کال جهانګير د کابل جنوبي خوا ته بشپړ کړ، همدا راز د کابل چار چته (مشهور بازار چې عليمردان خان جوړ کړی و) د شور بازار مسجد (چې اورنګزيب ودان کړی و) عليمردان باغ، صفا باغ (د جلال آباد په بهسود کښې چې بابر جوړ کړی دی)، وفا باغ چې پر (۹۱۴هـ بابر ودان کړ) شهباز کلا (چې د ابو الفضل په وينا پر ۹۹۸هـ کال اکبر جوړه کړې وه)، استالف باغ، د بابر د مزار مرمرين مسجد او د مېملې باغ (کابل ختيزې خوا ته په ۱۰۵٦هـ کال ودان شوی) د شاه جهان له ودانيو څخه دي.

د کابل حصار چې له پخوا موجود و د جهانګيري تزك په وينا ميرزا کامران ترميم کړی او د بالاحصار ودانۍ د (۱۰۱۵هـ) کال پر سفر کښې د جهانګير په امر ودانې شوې، خو د کندهار ښار حصار چې پر (۱۱۵۱هـ) کال نادرشاه وران کړ له پخوانۍ زمانې موجود ؤ، د عبدالمجيد په وينا شاجهان هغه د اته لکو روپيو په لګښت ترميم کړ د کابل شمالي خوا ته د پروان کلا (اوسنی جبل السراج) هم پر (۹۵۵هـ) کال همايون ودانه کړه چې د ده د لښکر مرکز و.

د ډهلي د تيموري پاچهانو په وختو کښې کابل، کندهار، بلخ او بدخشان دار الضرب هم وو او د ابو الفضل په وينا اکبر په عصر کښې کابل يو له هغو ځلورو صوبو څخه و، چې د اکبر د طلا سکه په کښې وهل کېده، په ځلورو واړو صوبو کښې د ډهلي د تيموري يا د صفوي پاچاهانو

له خوا د سپینو زرو او مسو سکې وهل کېدې، د جهانګیر پر مهال په کندهار کښې مسي سکې وهل شوې دي چې د لمریز کال د میاشتو په ډول شکل لري، همدا شان جهانګیر د خپلې پاچاهۍ پر ۱۴م کال په کندهار کښې د سپینو زرو پر روپۍ سکه ووهله چې دا بیت پرې لیکل شوی و: ((ز جهانګیر بن اکبر شاه سکۀ قندهار شد دلخواه.))

په افغانستان کښې د ډهلي د تیموریانو د وختونو علمي او ادبي نومیالي دا دي:

ابتري بدخشی (شاعر)، ابراهیم بټني (د مخزن افغان بشپړوونکی)، ملك ابو الفتح سیستانی (سردار شاعر)، آتشی قندهاري (شاعر پر ۹۷۳ه مړ دی)، شیخ احمد مجدد کابلي، (د سرهند عارف ۹۷۱ه ۱۰۳۴ه)، ارزاني (پښتو شاعر د ۹۵۰ه شاوخوا)، اشرف خان هجري (د خوشال خان خټك زوي پښتو شاعر)، میر اعجاز هروي (شاعر او نثر لیکونکی)، سلیم لودي افغان (شاعر)، افضل خان خټك (پر ۱۱۸۳ ه مړ او د پښتو د تاریخ مرصع مؤلف)، ملا الف هوتك (د پښتو بحر الایمان ناظم - ۱۰۱۹ه)، امام الدین متي زی (۱۰۲۰ - ۱۰٦۸ه) د تاریخ افغان مؤلف، امانی کابلی (شاعر)، امانی افغان (شاعر - ۱۰۷۷ه کال پر شاوخوا)، امیر (پښتو شاعر- ۱۰۲۳ ه)، انوري هروي (شاعر)، بابا بلخي (شاعر- د ۹۵۰ شاوخوا)، بابو جان (پښتو شاعر- د ۱۰۵۰ه شاوخوا)، خواجه باقی الله کابلي (عارف او د سلسله الاحرار مؤلف ۹۷۱- ۱۰۱۲ه)، شیخ بایزید افغان (د عالمګیر د وختو نامتو زاهد) بایزید روښان (پښتون مشر او لیکونکی)، بای خان (پښتو شاعر- ۱۱۰۰ه پرشاوخوا)، شیخ بستان بړېڅ (پښتون شاعر او عارف چې پر ۱۰۰۲ه مړ دی)، بنایي کابلي (د همایون د وختو شاعر)، بوالعجب کابلي (د اکبر د دورې شاعر)، جهانګیر هروي (د منظر الآثار ناظم چې پر ۹۴٦ه

مړ دی)، غزنوي (شاعر پر ۹۷۳ ه کال په پېښور مړ کښې دی)، تادیب هروی (شاعر ۱۰۸۰ه)، تاش محمد کندوزی د حجه الاورنګ شاهیه مؤلف- ۱۱۰۰ه)، ترابي بلخي (شاعر)، خوشال خان خټك (د پښتو نومیالی شاعر او جنګیالی مشر)، سلطان قندهاری، (د اکبر د وختو شاعر)، ثابت بدخشی (شاعر)، ثابت بړېڅ (پښتون عارف)، ثاني خان هروي (د اکبري دورې شاعر)، حبیبي کابلي (د یوسف او زلیخا ناظم -۱۰۹۰ه)، قاضي نظام بدخشي (د بابر د دورې قاضي خان)، حسام الدین بدخشي (د بابر او همایون د دورې قاضي)، حلیمه (پښتنه شاعره- د خوشال خان خټك لور)، ملك حمزه سیستاني (شاعر ۱۰۸۳ه)، حمید ماشوخېل مومند (پښتو شاعر ۱۱۰۰ه)، حمید ګل (پښتو شاعر)، خانګل خلیل (پښتو شاعر)، خانی کابلي (شاعر ۹۸۵ه)، خرد بیګی کابلي (شاعر چې پر ۹۷۵ه مړ دی)، خواند میر (د حبیب السیر، خلاصة الاخبار، دستور الوزراء او نورو لیکونکی پر ۹۴۱ه مړ دی)، خواجه زاده کابلی (د اکبر د عصر شاعر)، خواجه حسن هروی (شاعر- چې پر ۹۷۹ه مړ دی)، خواجه محمد بنګښ (د عالمګیري عصر پښتو شاعر)، داعی کشمي (شاعر - پر ۹۹۴ کال مړ دی)، درویزه ننګرهاری (پښتو لیکونکی او نامتو مبلغ)، دولت لوانی (د پښتو شاعر- د ۱۰۵۸ ه پر شاوخوا)، رابعه کندهاری (د بابر د عصر شاعره)، دوست محمد کاکړ (شاعر او د پښتو غرغښت نامې کتاب مؤلف ۹۲۹ه)، دبیري کابلي (د شاهجان د وختو شاعر)، ربیع بلخی (شاعر ۱۰۸۰ه)، رحمان بابا (د پښتو نومیالی شاعر او نامتو عارف)، رونقی بدخشی (شاعر پر ۹٦۴ه مړ دی)، زایر بدخشی (شاعر پر ۱۰٦۷ه مړ دی)، ساغری هروي (شاعر د ۹۵۰ه پر شاوخوا)، سروري کابلی (د عالمګیر د عصر شاعر)، زرغونه کندهاری (د پښتو شاعره چې پر ۹۰۳ه کال یې د سعدي بوستان په پښتو

نظم کړ)، سکندر خان (د پښتو شاعر او د خوشال خټك زوی)، سلطان کندهاری (د اکبر د عصر شاعر)، سلطان علی او بهی هروی شاعر (۹۵۰ هـ شا و خوا)، سلطان محمد خندان (د کابل خطاط او شاعر -۱۱۰۰هـ کال په شا و خوا)، سوسني کابلي شاعر او جهانګیر د عصر امیر)، سید احمد خټك (د اکبری عصر له مؤلفانو څخه و)، سیف خان خوستی قطغنی (په موسیقی د راګ پن مؤلف او د شاهجهان د وختو افسر چې په ۱۰۹۵ هـ مړ دی)، ملا شاه بدخشي (شاعر او تفسیر لیکونکی په ۱۰۷۰ هـ کښې مړ دی)، شجاع سیستانی (شاعر)، شوخی هروی (شاعر)، شیدای بلخي (د بابر د حضور له پوهانو څخه و)، امیر شیر علي خان لودي (د مرآة الخیال د تذکرې مؤلف ۱۱۰۲ هـ)، شیر محمد هوتك کندهاری (۱۰۹۲ - ۱۱۷۵ هـ د اسرار العارفین ناظم په پښتو)، شیر محمد ننګرهاری (د پښتو شاعر ۱۱۰۰ هـ)، صادق کندهاری (د همایون د عصر شاعر) صبوحی بدخشی (شاعر- چې په ۹۷۳ مړ دی)، صبوحی کابلی (د اکبر د دربار شاعر) صدر خان خټك (د پښتو شاعر او د خوشال خټك زوی)، حاجي عارف کندهاری (د بیرم خان د دربار مشهور مؤرخ، صوفي او شاعر او په ۹۸٦ هـ د مطلع و مقطع لیکونکی)، حاجي عارف کابلي (شاعر ۱۰۰۰ هـ) ملا عالم ګلبهاري (د اکبر د وختو شاعر او د صلصلة الجرس ناظم او د لالة العقل او بحرالوجود او عوالم الاثار او فواتح الولایه لیکونکی چې پر ۹۹۲ مړ دی)، عباس سروانی (د تاریخ شیر شاهی مؤلف)، عبدالسلام پشاوری (پښتو لیکونکی او د درویزه لمسی)، عبدالرحمن بختیار (۹۰۰ د شاوخوا عارف)، عبدالعزیز هروی (د بابر دوختو عالم)، عبدالرحمن رمزی بدخشی (دردالشعیه او اِثبات نبوت مؤلف)، میر عبدالله د میر نعمان زوی (شاعر او د نقشبند په له مشایخو څخه و)، عبدالعلي تالقانی (د انشا لیکونکی ۱۰٦۰ هـ)، عبدالله نیازی(دا کبری دورې عارف چې پر ۱۰۰۰ مړ

دی او د شیخ سلیم چشتی او سید محمد جونپوری شاګرد)، عبدالله (د پښتو شاعر د ۱۰۰۰ هـ پر شاوخوا)، د هزاره ضلع عبدالرحمن مانکراوی، (په اکبری عصر کښې د حسینه مؤلف)، عبدالرحیم مانکر اوی (دا کبر په عصر کښې دردالبدع مولف)، عبدالوهاب مانکراوی (دا کبر په عصر کښې د کنزالدقایق ناظم)، عبدالرسول د سید علي زوی (پر ۱۱۱۸ هـ کال د مجمع اللغات والاسمامولف)، عبدالقادر خټك (د پښتو شاعر او د خوشال خان زوی)، عبدالصمد بدخشی (د ۹۵۰ هـ د شاوخوا شاعر)، عبدالرحیم هوتك کندهاری (د پښتو شاعر)، عبدالرشید د سلطان حسین زوی (د ۱۱۰۰ هـ پر شاوخوا د رشید البیان ناظم)، عبدالرزاق کابلی (د شاهجهان د عصر عالم چې پر شرح تجرید محاکمات یې حواشي لیکلې)، عزت هروی (شاعر او د عالمګیر د دربار لښکري افسر چې پر ۱۰۸۰ هـ مړ دی)، عشقی کابلی (میر بخشی او د اکبری عصر شاعر چې پر ۹۹۰ هـ مړ دی)، علي خان (د پښتو شاعر)، سید علي کندوزی د سید قنبر زوی مشهور په پیر بابا (نامتو عارف)، عمر خویشکی (د اکبری عصر له پوهانو او د پیر روښان له پیروانو څخه و)، عیسی پپښوری د آخوند پنجو شاګرد (د اهل بیت د فضلیت د کتاب لیکونکی)، عیسی مشوانی (د پښتو شاعر - ۹۰۰ هـ)، عیسی آخوند زاده کاکړ (د پښتو شاعر د ۱۰۵۰ هـ پر شاوخوا)، میر کلان غزنوی (د اکبر عصر شاعر او امیر)، غلام محمد د شیر خان ګیګیانی زوی (په پښتو د معراج نامې او سیف الملوك ناظم ۱۱۱۵ هـ)، غیوری کابلي (شاعر او د شهزاده محمد حکیم نوکر)، فخری هروی (شاعر او د همایون د عصر مؤلف)، فصیح هروی (شاعر)، فصیحه هروی (شاعره)، فیاض پپښوری (د پښتو شاعر د بهرام او ګل ندامې د کیسې ناظم)، فیاض هروي (شاعر ۱۱۰۰هـ) فیروزه کابلی (شاعر او د همایون له دربارنو څخه)، قاسم

کندهاری (د اکبر د عصر له پوهانو څخه)، شیخ قاسم سلیمانی پېښوری (د اکبر د عصر عارف او د تذکرة الاولیاء افغان لیکونکی)، قاسم کاهی کابلی (د اکبر د دربار شاعر)، قاسم شینواری (په پښتو کښې د فواید شریعت لیکونکی پر ۹۷۶ هـ)، قلندر (د پښتو شاعر)، کاظم خان شیدا (د خوشال خان ختك د کورنۍ پښتو شاعر)، کاشفي بدخشی (شاعر - ۱۰۴۲ هـ)، میرزا کامل د احمد بخشی زوی (د بحر الزمان لیکونکی چې پر ۱۱۳۱ کال مړ دی)، گدایی کابلی (د همایون د عصر شاعر)، لایق بلخي (د توران د پاچا امام قلی خان د دربار شاعر)، شیخ متی کاسي (د اکبر د وختو عارف چې پر ۱۰۱۰ هـ مړ دی)، میر محمد زاهد هروي د قاضي اسلم زوی (د شاهجهان وقایع نویس ۱۰۴۶، د خپل وخت عالم د شرح مواقف د حاشیې، د علامه دوانی د شرح تهذیب د حاشیې، د قطب الدین رازی د تصور او تصدیق د حاشیې او د شرح الهیا کل وزواید ثلاثه د حاشیې لیکونکی)، قاضي محمد اسلم هروی (د جهانگیر په عصر کښې د کابل او هند قاضي او د شاهجهان امام و، چې پر ۱۰۶۱ هـ کال په لاهور کښې مړ دی)، شیخ محمد امین بدخشی (عارف او د قطرات او د ضروریه د رسالې لیکونکی چې پر ۱۰۹۸ هـ کال په کشمیر کښې مړ دی)، محمد یوسف کابلی د شاه بیگخان زوی (وژلی شوی شاعر - ۹۸۰ هـ)، شیخ محمد صالح الکوزی کندهاری (د پښتو شاعر - اود ۱۰۱۴ هـ د شاوخوا عالم)، محمد صالح فارغی (د همایون د عصر شاعر)، محمد تقی تالقانی غافل (شاعر چې پر ۱۰۵۰ هـ مړ دی)، ملا محمد هروی (د اکبری عصر عالم - ۹۸۲ هـ)، محمد هاشم کندهاری (د بیرم خان د دربار شاعر)، محمد فاضل بدخشی (د جهانگیر په عصر کښې د عدالت اردو قاضي او د خپل وخت عالم)، محمد امین فوشنجي د قنبر علي زوی (د شیباني د دربار امیر او شاعر)، محمد

طاهر انصاری هروی (د ۱۰۰۰ هـ د شاوخوا شاعر)، محمد د ابراهیم زوی (د سلطان ابراهیم لودي د عصر مورخ او د تاریخ ابراهیم شاهي لیکونکی)، علي محمد مخلص روښانی (۹۵۰ هـ د پښتو شاعر) ملامست زمند (د ۱۰۵۰ کال په شاوخوا کښې په پښتو د سلوك الغزات لیکونکي)، مستفید جگدلکی (د ۱۰۰۰ هـ په شاوخوا کښې د بخارا د پاچا عبدالعزیز خان د دربار شاعر)، مسعود د عبدالله پېښوری زوی (د پښتو شاعر اود ۱۰۰۰ هـ شاوخوا کښې د آدم خان او درخانی د نکل ناظم)، مصطفی خان بدخشي (د عالمگیر د دربار امیر، عالم او د قرآن د آیتو د استخراج په اړه د امارات الکلم د کتاب لیکونکی)، مصطفی د نورمحمد زوی، د عبدالکریم لمسی او د درویزه کړوسی د ۱۱۱۲هـ کال د شاوخوا پښتو لیکونکی)، مظفر الدین بدخشي (د ۹۸۷ هـ شاوخوا شاعر) میر معصوم نومی د سید صفایي زوی د هماغه بابا حسن ابدال له نسله چې په کندهار کښې ښخ دی (د اکبر د دورې شاعر، نظامي افسر، د تاریخ معصومي او طب نامې مولف، د معدن الافکار، حسن، ناز، اکبرنامې او پری صورت ناظم) مغزي هروی (د میرزا کامران د عصر شاعر چې پر ۹۸۲ هـ مړ دی)، معجز کابلی (د عالمگیر د عصر شاعر) مفید بلخی (د ۱۰۵۰ هـ کال په شاوخوا کښې د بخارا د عبدالعزیز خان د دربار شاعر) مقصود هروی (د همایون د دربار خطاط)، تاج محمد ممنون (شاعر پر ۱۱۵۰ هـ مړ دی)، قاسم موجي بدخشی (امیر او د همایون د دربار شاعر، د یوسف، زلیخا او لیلی مجنون ناظم چې پر ۹۷۹ مړ دی)، مهري هروی (د ملکه نورجهان د دربار شاعره) میر کلان هروی (د جهانگیر ښوونکی او نامتو عالم چې پر ۹۸۳هـ مړ دی)، میرك بلخی چې فکري یې تخلص و، (عالم او شاعر و او پر ۱۰۶۱ هـ کال په اصفهان کښې مړ دی)، میرك هروی (د دارا شکوه ښوونکی او د خپل وخت عالم او د

عالمگیر د وخت صدر کل چې پر ۱۰۷۱ هـ مړ دی)، میر دوست کابلی (د اکبری عصر خطاط)، میرزا خان انصاري روښاني (د پښتو شاعر)، میرالهی بدخشی (د کولاب شاعر او قاضي. د ۹۵۰ هـ پر شاوخوا)، میر علي هروي (نامتو خطاط چې پر ۹٦٦ هـ مړ دی)، میرزا قلي میلي هروي (شاعر چې پر ۹۸۳هـ مړ دی)، ناظم هروي (شاعر- د ۱۰۷۰هـ پر شاوخوا) میر نصر الدین هروي (د عالمگیر او اکبر د دربار له پوهانو څخه)، قاضي نظام غازي خان بدخشی (د شهزاده محمد حکیم او اکبر د دربار امیر او عالم ؤ او د اثبات کلام او بیان ایمان تحقیق او تصدیق د رسالې مولف او د وسایل تصوف او پر شرح عقاید د حاشیې لیکونکی چې پر ۹۹۲ هـ مړ دی)، خواجه نظام الدین احمد هروي د محمد مقیم زوی د اکبر د دربار مورخ او د طبقات اکبري مولف (چې پر ۱۰۰۳ مړ دی)، نظمي بلخي (د ۱۱۰۰ هـ د شاوخوا مولف)، نعمت الله هروي (د خواجه حبیب الله زوی پر ۱۰۱۸ هـ د مخزن افغان لیکونکی)، نعمت الله د رکن الدین تیراهی زوی (د ذکر و فکر د رسالې او رسایل تصوف مولف د ۱۰۰۰ هـ پر شاوخوا)، نېکبخته د پښنور د شمالي د شیخ الله داد مموزي لور (د شیخ قاسم سلیماني مور او پر ۹٦۹هـ کال د ارشاد الفقرا، مولفه)، واصب کندهاری (شاعر پر ۱۰۵۰ هـ په اصفهان کښې مړ دی)، واصل (د ۹۰۰ هـ په شاوخو کښې د پښتو شاعر)، واصل کابلی (شاعر چې پر ۹٦۸ هـ مړ دی)، واقعي هروي (د اکبر ملازم - شاعر)، والای قطغنی (شاعر او د شاهجهان په وخت کښې د کشمیر صوبدار چې پر ۱۰۷۴ هـ مړ دی)، وداعي هروی (د اکبر د وخت شاعر)، وفای هروي (شاعر- چې پر ۱۰۷۴ هـ مړ دی)، وقوفي هروي (د اکبر د عصر شاعر او عالم)، ویسی هروی د ۹۸۳ هـ په شاوخوا کښې شاعر او خطاط)، هدایت بدخشي (د خسرو او شیرین ناظم چې پر ۱۵۰ هـ مړ دی)، همت خان (د شاهجهان د

دربار له امیرانو او شاعرانو څخه و، چې پر ۱۰۹۲ هـ مړ دی)، همت سیستانی د ملك حمزه زوی د (د شاه جهان د عصر شاعر)، یاري هروي (د ۹۵۰ هـ د شاوخوا شاعر)، یحیی سبزواری (شاعر چې پر ۱۰۳۵ هـ مړ دی)، یکتای بلخی (د بخارا امام قلی خان د دربار شاعر)، یگانه بلخي (د بخارا د امام قلي خان د دربار شاعر)، یونس خیبري (پښتو شاعر). د بابریانو په عصر کښې هندوستان تر یوې سیاسي اداري لاندې راغلی و، دا مهال د ایران صفوي شهنشاهي بشپړه شوې وه. په ترکیه او عربي هېوادو کښې هم د عثمان د اولادې خلافت د افریقا تر پایه غځېدلی و. په ماوراءالنهر کښې هم شیباني کهاله (۹۰٦ -۱۰۰۷هـ) اقتدار موندلی و چې د دغو څلورو اسلامي شهنشاهیو د هېوادو بریدونه د ګنګا له غاړې د ایټالیا تر کڅو، جبل الطارق او طنجې پورې غځېدلي او د اسیا،اروپا او افریقا پر لویه برخه یې واکمني لرله. دانگلستان، روسیې، هالنډ، پرتگال، هسپانیا د هېوادونو سیاسي او تجارتي اړیکي هم له هند، ایران او عثمانیه سره ټینګک شوي وو، ځکه نو د هند تجارت د پښنور، کابل، بخارا، کندهار، هرات، بخاراأو مشهد له لارو له ماوراءالنهر او ایران سره پر مخ لاړ. د شاهجهان په وختو کښې د کابل، کندهار، بلخ او بدخشان له صوبو څخه په دولتي خزانه کښې د دولت د عایداتو له زیاتوالي څخه هم زیاتېږي چې تجارت، کرهڼې او صنعت پراختیا موندلې وه، ځکه نو د هند ایران او عثماني امپراتوریو د صنایعو تجارت او علومو د ودې په ډګر کښې یې ښه خدمتونه کړي دي، له ماوراءالنهر ایران او خراسان څخه به تل صنعت کاران هند ته او له هغه ځایه به نوموړیو هېوادو ته تلل راتلل. پوهانو به هم له یوه هېواده بل ته تګ راتګ کاوه. تاجرانو به هم د عثمانیه، ایران او ماوراءالنهر نفیس کالي او مالونه د خراسان له لارې هند ته او هندي مالونه (عقاقیر او دارو درمل) به یې

خراسان ماوراءالنهر، ایران او عثمانیه ته وړل، له دې کبله به تل تجارتي بدایې قافلې د کابل، کندهار او هرات له لارو تېرېدې. امرتسر، پېښور، ملتان، ښکارپور، کابل کندهار، هرات، بخارا، خجند او مشهد د تجارتي لارې ستر مرکزونه وو.

په افغانستان کښې د بابر اولاده:

* ۱- بابر (۹۱۰-۹۳۷ هـ)
* ۲- همایون د بابر زوی (۹۳۷ - ۹٦۳ هـ)
* ۳- کامران د بابر زوی (د ۹٦۰ شاوخوا)
* ۴- جلال الدین محمد اکبر د همایون زوی (۹٦۳ -۱۰۱۴ هـ)
* ۵- محمد حکیم د همایون زوی (د ۹۹۰ هـ شاوخوا)
* ٦- جهانګیر د اکبر زوی (۱۰۱۴ - ۱۰۳۷ هـ)
* ۷- شا هجهان د جهانګیر زوی (۱۰۳۷ - ۱۰۷٦ هـ)
* ۸- اورنګ زیب د شاهجهان زوی (۱۰٦۸ -۱۱۱۸ هـ)
* ۹- معظم شاه د عالمګیر زوی (د ۱۱۱۸-۱۱۲۴ هـ شاوخوا)

(۷۳ نومره نسب پاڼه وګورئ)

مأخذونه:

تاریخ هند د دو لافوز- بابر، د فرانسوی فرنارد ګرو ناد- اقبالنامهٔ جهانګیری- اکبرنامه - تزک جهانګیر - منتخب اللباب - عالمګیر نامه - طبقات اکبري - ریاض السلاطین - دول اسلامیه - ایین اکبري - رقعات عالمګیری - منتخب التواریخ - تزک بابر، فرشته - مجمع السلاطین - کیمبرج هستری آف انډیا ۴ ټوک - دائرة المعارف اسلامي - سیرا لمتاخرین - تاریخ معصومي - مفتاح التواریخ - مخزن افغاني - حیات افغاني - خورشید جهان تاریخ نظامي ایران - تذکرة الابرا روالاشرار - سلوك الغزات قلمی پښتو-

تاریخ مرصع پښتو - دیوان خوشال خان پښتو - پټه خزانه پښتو - پادشاهنامه- عمل صالح - افغانستان در عصر تیموریان هند د حبیبي - تاریخ هند د سمة ماثرالا مرا- سبحة المر جان فی آثار هندوستان - د کندهار د چهل زینې ډبرلیك - تذکرهٔ نصر آبادی - ذکر مجدد - تذکرهٔ علمای هند - د پښتونخوا هار او بهار- پښتانه شعرا ۲ ټوک - روز روشن - تاریخ افغاني د امام الدین هفت اقلیم - شمع انجمن - د راورټي د ګرامر سریزه - شکرستان افغاني - بهارستان افغاني - سکینة الفضلا - قاموس الاعلام ترکي - مذکر احباب قلمي - حجة الاورنګ شاهیه قلمي - آتشکدهٔ أذر - ګلشن روه - چراغ انجمن- د خوشال خان د کلیات سریزه -تذکره حسیني - کلید افغاني - جامي سرو ازاد - تاریخچهٔ شعر پشتو - تاریخ ادبیات پښتو ۲ ټوک - ریاض الشعراء قلمي مراة الخیال - مأثر رحیمی - مخزن اسلام پښتو قلمی - خزینة الاصفیاء د عبدالقادر خان د دیوان مقدمه - تذکرة الخواتین - نفایس الماثر - فواید الشریعه پښتو خطي.

شپږمه برخه

روښـــــانـــيـــان

(۹۶۰ - ۱۰۴۷ هـ)

مخکښې مو ولوستل چې د غور د سوريانو دوره چې په ختـه افغان او د افغاني وياړونو ساتندويان وو په بې ساري برم و پرتم تېره شوه، هغه شاهنشاهي د خراسان د لوېديزو سيمو له پايه د ګنګا تر غاړو خپره وه. سر بېره پر دې چې د چنګيز وحشيانه يرغلو دا برم و پرتم و نړاوه، خو افغانانو هغه هېر نه کړ او په هند کښې يې بيا د لوديانو، سوريانو، خلجيانو او نورو د پاچاهۍ په جوړولو لاس پورې کړ. خو د چنګيز او تيمور د اولادې پرله پسې يرغلو پرې نه ښووه چې د افغانستان او خراسان خاوره بيا يو سياسي يووالی ومومي، بابر چې د همهغه توکم (نژاد) سړی و، هماغه يې وکړل چې نيکونو يې کړي وو.

په دې خو پرله پسې پېړيو کښې افغانان تل د خپل تېر برم و پرتم د راګرځولو په تکل کښې وو او په دغو شلورو سوو کالو کښې د افغانانو په غرو کښې داسې مېړونه وزېږېدل چې د افغاني تاريخي برم د راګرځولو له

پاره يې د خونړيو پاچاهانو له ځواکونو سره ډغرې ووهلې او لکه په دغه تاريخچه کې مو چې څو ځله لوستې دي له تاريخي هڅو سره سره يې د خپلواکۍ بيرغ هم رپاند ساتلی دی.

يو له هغو مېړونيو څخه چې غوښتل يې بيا افغانان خپل تاريخي برم ته ورسېږي بايزيد مشهور په پير روښان و، چې ښکيلاکګرو ورته (پير تاريك) وايه، دا تاريخي زړور او د ښکيلاکي واکمنۍ دښمن شخصيت بايزيد د قاضي عبدالله زوی او د محمد لمسی چې د ده ته يې سراج الدين او ميا مسکين روښان هم ويل د انصاري له کورنۍ، په ختـه اورمړ پښتون، پر (۹۳۲هـ) کال د پنجاب په جالندهر کښې د بيبنې (صورت مهند بي بي) له نسه چې د محمد امين لور وه وزېږېد، انصاري کهول لومړی په کندهار او بيا د وزيرستان په کانيي ګرم کښې اوسېده، محمد امين د بيبنې پلار د عبد الله د نيکه ورور و، دا يو علم پال کهول و.

د روښان د کهاله نيکه محمد انصاري دوولس زامن لرل چې له هغې جملې څخه عبدالله فضيلت درلود، د قضا په چارو بوخت و او لکه چې آخوند درويزه وايي اورمړ او انصاري د وزيرستان له قبيلو څخه دي او ميا روښان له انصاري قبيلې څخه و.

خو د پنجاب د جالندهر په ښار کښې د انصاري په نامه يو کهول و، چې ځانونه يې د ميا روښان اولاده بلله او له دوی سره د (تذکرة الانصار) په نامه يو کتاب و، چې په هغه کښې يې د بايزيد نسب په اووه لسمه پوړۍ ايوب الانصاری د حضرت محمد(ص) يوه صحابي ته رسولی دی.

وايي چې د بايزيد د زېږېدو ځای جلندهر دی او د ده حجره تر اوسه د شيخ احمد غوث ولي مزار ته نژدې شته.

په دې توګه به يې د دغه تاريخي اړيکي له امله انصاري نوم

موندلی وي، خو دا چې د وزیرستان په اور مړ قبیلو کښې په دغه نامه کومه قبیله نه شته ځکه نو ښایي وویل شي چې انصاریان له پلار و نیکه را په دې خوا له افغانانو سره اوسېدل، ځکه نو دوی افغانان وو او ټولو خلکو د درناوي په سترګو ورته کتل.

بایزید په کوچینوالي کښې له خپله پلاره او ملا پاینده او ملا سلیمان کالنجري څخه زده کړه وکړه، چې زلمی شو پلار یې وغوښتل چې دی په ملتان کښې د شیخ بهاء الدین زکریا په کورنۍ وګروهوي او د هغوی مرید یې کړي، خو ده چې وده او لاربښوونه ارثي نه ګڼله نو د خپل تره زوي خواجه اسمعیل د خداداد زوی او د محمد لمسی ته یې د ارادت لاس وغځاوه، تل یې په زهد، طاعت او تقوی ژوند کاوه او له خپل پلار سره چې ظاهراً قاضي او په دنیوي چارو ککړ و، نه اوسېده.

دا مهال بایزید ځانګړی زیار، زهد، مراقبې او تفکر ته ملا وتړله او لکه چې په خپله وایي یوه شپه یې حضرت خضر پر خوب ولید، تر هغه وروسته د قرب او وصلت مرتبې ته ورسېد او تل یې خپل پلار و مېړیزی ورور شیخ یعقوب د قاضي تابه او بډې اخیستلو څخه منع کول ځکه نو له هغه وخته د ده او د کورنۍ تر منځ اختلاف پیدا شوی و.

بایزید له زلمي تابه په ګرځېدو او د نفس په تزکیه لاس پورې کړی و، تر کندهار، هند، ماوراء النهر او سمرقند پورې ولاړ د پوهانو او د نظر له خاوندانو سره یې وکتل او دودیز عربي او دیني علوم یې زده کړل، په ادب، فسلفه او تصوف کښې یې مطا لعات وکړل او د آفاق او نفس په سیر بوخت شو، د دغه سفر په ترڅ کښې یې د آسانو سوداګري کوله، چې له سمرقنده به یې ښه اسان راتیول او هند ته به یې بوتلل، د ده دا سفرونه له پېنځلس کلنۍ څخه د (۹۴۷هـ) کال په شاوخوا کښې پیل او د (۹۶۰هـ) کال

تر حدودو پورې جاري وو.

دا وخت د بایزید علمي او فکري شخصیت ښه پوخ او د مورخانو په وینا فکور، عالم، فصیح او فاضل سړی ځني جوړ شو. آخوند درویزه د ده مخالف هم وایي چې هوښیار، پوه او فیلسوف سړی و. د دبستان مذاهب مؤلف لیکي چې: په کابل کښې یې د میرزا محمد حکیم په دربار کښې ډېر پوهان او علماء په مناظره کښې پړه کړل او پر هغو یې بری وموند، ځکه نو میرزا دی په درنښت بیرته واستاوه او حتی وایي چې: په خپله میرزا، د کابل قاضي خان، حکیم خان او میرزا اتالیق ټول پر ده معتقد شول.

بایزید د خپلو سفر و او ګرځېدو پر مهال په ټوله پښتونخوا کښې د افغانانو د مظلومیت حال ته ځیر شو، دا چې د لودیانو او سوریانو تېر برم هم ور په یاد و، نو دا فکر ورته پیدا شو چې دا بې وزلي او تیت پرك خلك پر خپل ملي مرکز راغونډ او په دوی کښې داسې حکومت منځته راولي چې د دوی خپل وي او د پښتنو د آزادۍ نغری بیا تود شي.

خرګنده ده چې د بایزید دا سیاسي نظریه د هند د تیموریانو د هغو ظلمونو او ستمو مخالفت و، چې دوی پر افغانانو کول او په لیدو یې هر حساس پښتون د مخنیوي له پاره پارېده.

په دې اړه دوه تاریخي سندونه را سره شته: لومړی داچې بایزید د مشهور بیرم خان د حمکرانۍ پر مهال د (۹۶۰هـ) کال پر شاوخوا کندهار ته راغلی و او تجارتي مالونه یې راوړي وو لکه په خپله چې ده لیکلي دي: د هغې سیمې حکمران پر کاروانیانو ستم وکړ، د داد خواهۍ پر و خت یې دی هم دربار ته بوت، دی داسې لیکي:

"...په هغه وخت کښې په کندهار کښې یو میر و، چې بیرمخان نومېد، پر هغه کاروان یې ظلم وکړ... نو د ځینو وارثان ټول شول د فریاد

کولو له پاره او زړ يې هم له ځان سره رهي کړ ... ما وويل حق تعالی به اميران او پاچاهان له عدله وپوښتي او د چا يو ذره عمل نه ضايع کوي، ورښيي يې چې: (فمن يعمل مثقال ذره خيراً يره) نو بيرمخان ومنل او ويې ويل: چې د حال پوښتنه کوم، خو پوښننه يې و نه کړه د وعدې مخالفت وشو..."

له دغه بيانه چې په خپله د بايزيد په قلم نقل شوی دی داسې ښکاري چې دا ستر افغاني شخصيت پر خپل قوم باندې د پرديو حاکمانو د مظالمو له ليدو څخه متاثر،-ظالمان يې د عدالت او نياو خوا ته وبلل.

دا شريف احساس چې د پرديو د زړه ځوروونکيو ستمو له ليدو څخه بې شکه هر غيرتمن سړی ته پيدا کېږي، د روښاني نهضت اساسي سبب شو چې تذکرة الانصار يې داسې بيانوي: "حکام مغل ظلم و ستم خود را بر افغانان بغايت رسانيدند، تا جاييکه روزی يکی ازين ستم کاران يکنفر زن افغان را ماخوذ داشت و موی سر او را با سنگ آسيا فرو بست، چون پله سنگ بدوران آمدی، آنزن نيز با آن گشتی و فرياد برآوردی..." بايزيد چې سپيڅلی پښتون و، د دغه ويرجن حالت په ليدو به سره پېچيل کېده او له ګوګله به يې دود خوت، ځکه يې نو د هغه ظلم او ستم مخنيوی خپله ملي وجيبه وګڼله او د روحي سير او مراقبت په عالم کښې يې، د سرور کائناتﷺ حضور ته عرض وکړ او اجازه يې وغوښتله چې قوم د مظلومانو د ځور او ستم د مخنيوي له پاره هڅه وکړي او ظلم پای ته ورسوي تر هغه وروسته چې يې داسې يوه روحاني اجازه واخيستله نو په مېړانه د پرديو ستمکارانو مخې ته ودرېد او د افغانانو په غرو کښې يې يو داسې نهضت منځته راووست چې په هغه کښې د جالندهر يو نوميالي بزرګ، شيخ غوث الکرام داسې وويل: "په غرو کښې بيا يو اور بل شو، خدای دې عاقبت په خير

کړي".

بايزيد د عدل او انصاف پر لار قدم کښېښوو او له هغې سيمې يې د ځور او ستم کرغېړنې نخښې ورکې کړې.

کېدای شي دا بيان کټ مټ رېښتيا نه وي، خو دا حقيقت ترې لاس ته راځي چې د روښان نهضت علت العلل پر افغان اولس د پرديو د ستمګارۍ مخنيوی و، چې هغه وخت د (ډهلي) د تيموري حکمدارانو د ظلم په اور سوزېدل، ظلم او ناروا تل په خپل مقابل کښې اتلان زېږوي او ننګيالي مېړونه پاروي.

پورتنۍ ليکې د بايزيد روښان د آزادی غوښتلو نظريه او د سياسي عقيدې فلسفه ښکاره کوي. خو هغه يو داسې مرکب کرکټر (سجيه) درلوده چې ظاهراً يې په نورو سياسي آزادی غوښتونکيو او جنګياليو کښې ښکاره لګېدای نه شي، ځکه دی په عين حال کښې چې يو ننګيالی جګړن و، د تصوف، صلاح، تقوا، د نفس د رياضت او ارشاد څښتن هم و چې ده د شخصيت دا اړخ په لاندې ليکو کښې د هغه له تعليل سره لوستل کېدای شي:

د چنګيز او تيمور تر هولناك چور او چپاو وروسته د منځنۍ آسيا په هېوادو کښې له مصره تر هنده د ګوښه ګيرۍ، له ژوندانه څخه دتيښتې او منفي خوا ته د رجوع يو راز احساس پيدا شو چې د هماغو تاريخي بدمرغيو وينو توېولو منطقي نتيجه وه. خلك چې له مادي آلامو څخه ستړي شوي وو، نو د تصوف او روحانيت په لمنه يې منګولې ولګولې او د جګړې، چور او چپاو له ډګره يې د خانقاه ګوټ ته پناه يووړه، د تصوف مسلك بشپړ دود شو، په ټوله منځنۍ آسيا کښې د اولياء الله او د تصوف د خاوندانو ګاونډ د ويرژړليو او ربړېدليو له پاره يوازينی ټاتوبی ګڼل کېده، ان تر

(۹۰۰هـ) کال وروسته په اردبیل کښې د شیخ صفی الدین د خانقاه له کوټ څخه یوه لویه شاهنشاهي هم را ولاړه شوه، چې وروسته یې پر ټول ایران او د افغاني خاورې پر یوې برخې واکمني درلوده او د دربار رسمي کسان د (صوفي) په لقب یاد شول، په بخارا او هرات کښې د تیمور د اولادې حکومت هم پر روحي بنسټیو ولاړونو د دوي په دربار کښې د نقشبندیانو اغېزه دومره ډېره وه چې د تیمور غوندې مدهش خونخوار هم ورته پر ګونډو شوی او تندی یې پر درشل ورته ایښي و، د هرات په دربار کښې مولانا جامي دومره اغېزه درلوده چې د هغه ستر وزیر امیر علي شیر نوایي د ده په ستاینه کښې شعرونه ویل او له هند نه نامتو وزیر محمد ګاونان د خپل نیاز عرض د ده حضور ته لیکه.

دا مهال د پښتونخوا سیمه چې دهند، ایران او ماوراء النهر تر منځ پرته وه له دې روحي هڅې څخه خورا زیاته متاثره شوې وه، تر دې چې یوه سړی د پیر بابا په نامه له اټکه تر کابله د خلکو د ځان او مال څښتن و او ټول یې تر روحي اغېزې لاندې وو.

دا نافذ او جذاب شخصیت سید علي نومېده چې د قنبر علي زوی، د سید احمد نور لمسی، د سید یوسف نور کړوسی او د محمد نور کوسی و، چې د محمد زوی د تیمور لنګ له خوریانو څخه و، د ده اولادې د تیموري پاچاهانو له دربارو سره اړه دلوده، د سید علي پلار له ترمذه کندوز ته راغی، له هغه ځایه د بابر له زوی همایون سره هند ته لاړ، په خپله سید علي په مانك پور کښې د شیخ سالار رومي لاس ونیو او استفاضه یې ځنې وکړه، بیا له هغه ځایه د افغانانو غرو رغو ته راغی سید علي تر (۹۰۰هـ) وروسته زېږېدلی او د (۹۶۲هـ) کال په شاخوا کښې د اټك او خیبر تر منځ سیمو ته راغی، ده چې د تیمور له کهاله سره خپلوي او اړه درلوده او له بلې

خوا هاغه مهال د همدغو سیمو خلکو د ډهلي تیموري امپراتورۍ ته تل سر درد پیدا کاوه، نو ځکه نوموړیو سیمو ته د سید علي راتګ له سیاسي مقاصدو څخه تش نه و او دغو سیمو ته له رارسېدو سره یې د یوسفزیو د دولت زيټبرديوه لوی ملك لور وکړه او د روحاني اغېزې د خپرولو په ترڅ کښې یې خپل سیاسي مقصدونه هم پر مخ بیول. غوښتل یې چې په دې سیمو کښې د دین او روحانیت له لارې د ډهلي د دبار مخالفان نوم بدي او ناکام کړي او د ډهلي د دبار اطاعت ته د خلکو پاملرنه وګرځوي.

سید علي دلته مخلص او خونګرمه مریدان پیدا کړل، په پښتونخوا کښې تر دېرشو کالو پورې بې تاج و تخته پاچا و، چې د ډهلي له درباره مادي او مانیزه مرسته ورسره کېده، د ده سیاسي او روحاني مرکز په بونیر غرو (پاچاکلي) و، چې هملته پر (۹۹۱هـ) کال مړ شو. دغه سید او د ده مریدانو په خپل ټول ځواك د بایزید روښان تکفیر او ناکامۍ ته ملا وتړله او په راز راز وسیلو یې (لکه پروپاګند، وعظ او خطابه او د کتابو د لیکلو له لارې) په پیر روښان پورې د الحاد، بد بینۍ او بد اعتقادۍ تور وتاړه.

اوس به تاسې ته روښانه شوې وي چې د بایزید د پیدایښت په چاپېریال کښې تصوف او طریقت، پیرۍ او مریدۍ څومره غښتلې اغېزه او دود درلود؟ ځکه نو که بایزید له آره یو آزادي غوښتونکی جنګیالی مېړه هم و، خو د خپل چاپېریال د غوښتنې له مخې اړ و، چې خپله متاع د بازاریانو له غوښتنې سره سمه عرضه کړي او خپل ځان په هغه وسله سمبال کړي چې د ده د سیاسي مخالفانو په لاس کښې وه او د ده پر ضد یې کاروله ځکه نو بایزید تصوف، ریاضت او طریقت له خپل سیاسي مسلك سره چې په دې سیمو کښې یې تاریخي ویاړنې، افغاني پاچاهۍ منځته راوړل او سیاسي مرکز جوړول و، ګډ او یو داسې عجیب مرکب یې ځنې جوړ کړ چې

هم یې روحي اړخ لاره او هم مادي.

تر دغه ځایه مو د روښاني نهضت د پیدایښت او د دغو خلکو د تفکر بڼه او د دوی د تحریك د فلسفې په شاوخوا کښې لنډ څه وویل.

اوس د دغه ستر مېړه په اړه پاتې ټکي لیکو:

بایزید په زلیمتابه کښې شمسیه نومي لودي پېغله په جالندهر کښې په نکاح کړه، چې د دې افغاني مېرمنې له نسه یې نومیالي اولادونه وزیږېدل، لکه د دبستان مذاهب مؤلف چې لیکي: د ۹۶۹هـ کال تر شاوخوا پورې د بایزید شهرت هرې خوا ته خپور او ډېر ځواك یې وموند افغانانو د ده بلنه ومنله او د ده مرستې ته یې ملا وتړله.

بایزید لومړی د دَبار او سیاست د واکمنو په لاربښوونه لاس پورې کړ او د (صراط التوحید) د کوچنۍ رسالې له لارې یې خپل نصیحتونه دوی ته ورسول، ده مخلص مریدان هم پیدا کړل چې د مړینې تر وخته پورې یې د ده ملا وتړله، د هغو نومیالیو له ډلې څخه دا درې ادیبان او د پښتو ژبې شاعران وروڼه هم وو:

ارزاني (په پښتو شعر کښې د دیوان خاوند) ملا محمد عمر او ملا علي محمد مخلص (په پښتو شعر دیوان څښتن).

همدارنګه ملا پاینده، ملا دولت اکوزی، دولت لوڼ او میرزا انصاري (دواړه په پښتو کښې د دیوان خاوندان) هم د ده ملګري وو.

بایزید چې د پردیو پر خلاف د جهاد اعلان وکړ او په کابل او پېښور کښې یې د ډهلي حکمرانان ووېرول، نو ځکه دولتیانو او د دوی طرفدارانو چې د سید علي (پیر بابا) له تابعانو څخه وو، د ننګرهاری آخون درویزه په روحاني او علمي لاربښوونه (چې په فارسي کښې د تذکرة الابرار او په پښتو کښې د مخزن الاسلام مؤلف ؤ.) د بایزید مخې ته ودرېدل. د ده

مرکز دا وخت د پېښور په شمال کښې د اشنغر د (کله دیر) د ملا دولت مومند په کاله کښې و او د (۹۷۰هـ) په شاوخوا کښې د کابل صوبدار محسن خان د سید علي او اخون درویزه په مرسته پر ده باندې لښکر را ویوست، دی د هغه د لښکریانو لاس ته ورغی او کابل ته یې بوت، هلته یې په سیاه چال کښې بندي کړ چې دغو پېښو د (۹۸۰هـ) تر شاوخوا پورې دوام وموند.

بایزید په کابل کښې لږ موده بندي و، لکه د مخه چې مو ولوستل د ده استعداد او د استدلال نفوذ او قوت د کابل پر حکمران اغېزه وکړه نو دی یې په ډېر درناوي له بنده خوشې کړ، ننګرهار ته ورسېد، هلته یې بیا د آزادۍ غوښتلو غږ پورته او خپل سیاسي مرکز یې د "تیرا" په غرو کښې وټاکه او له همدغه ځایه بایزید روښان د "افغاني حکومت" بیرغ ورپاوه.

د (۹۸۰ هـ) کال په شاوخوا کښې اپریدیو، اورکزیو او اتمانخېلو زړوورو قبیلو د ده اطاعت ومانه، خو څنګه چې د هغه ځای زیاترو خلکو د دښمنانو ملا تړلې وه، نو روښان د هغو ملګرتیا و نه منله او ویې ویل: "دا چې ستاسې زړونه له مغول سره تړلي دي نو د پښتنو منځته راتلای نه شي" خو هغو خلکو خپل لاسونه وتړل او د پښېمانۍ او توبې په توګه د ده حضور ته ورغلل، بایزید د دوی لوی ګناهکاران ووژل او پاتې دیارلس سوه تنه یې له تیرا څخه وشړل، په دې توګه یې هغه سیمه د پردیو له اغېزې او اثارو څخه بیخي پاکه کړه، خو د پردیو لښکر د تیرا پر "چوري" نومي ځای یرغل وکړ، د بایزید پیروانو چې وسله نه درلوده د هغو تېرونلانو په واسطه یې د یرغلګرو مخه ونیوله چې د تیرا په غرو کښې شنه کېږي، هغوی ته یې سخته ماته ورکړه او د جګړې د روښان د ملګریو په ګټه پای وموند.

درویزه وایي چې: بایزید له تیرا څخه د پردي پرستو، ریښې بیخي

وایستلې، دوه سوه او شل تنه يې تر تېره تيغ تېر کړل، پاتې کسان د ملي کسات (انتقام) له ډاره ننګرهار ته وتښتېدل، تر هغې وروسته بايزيد د ملي قواو په ترتيب او تجهيز لاس پورې کړ او د افغانانو د تېر عظمت درس يې د غرو د ننګياليو اوسېدونکيو غوږو ته ورساوه.

د غرو زرګونه پلي او سپاره ننګيالي يې خدمت ته راغلل او د ډيلي حکومت د راپرځولو له پاره يې د ملي جهاد غږ پورته کړ، دوی د بايزيد په مشرۍ له تېرا څخه د ننګرهار خواته راوخوځېدل او په "برو" نومي ځای کښې کښته شول، د کابل صوبدار محسن خان چې په دغه غورځنګ خبر و، له خورا لوی لښکر سره يې په جلال اباد کښې انتظار يوست، د دوی مخې ته راووت او د شينوارو په "تورراغه" نومي ځای کښې دواړه قوتونه سره مخامخ شول، سخته جګړه ونښته او د غرو ننګيالي پښتانه چې په تشو لاسو د غرو په لرګيو او نيانو يې جنګ کاوه، د ډهلي د پاچهۍ د وسله والو قواو په مقابل کښې چې د اور او اوسپنې وسلې يې درلودلې په ډېره مېړانه ودرېدل، بايزيد هم د خپلو پيروانو په منځ کښې په ډېره مېړانه جنګېده، چې د همدې خونړۍ جګړې په ډګر کښې ووژل شو، ځکه نو د تور راغه جګړه د يرغلګرو لښکرو په ګټه پای ته ورسېده.

په ثقه وينا دی د (۹۸۸هـ) کال په شاوخوا کښې پر ۵٦ کلنۍ شهيد شوی، هديره يې معلومه نه ده خو زيات اټکل دادی چې په وزيرستان کښې به وي.

بايزيد پر خپل ژوندانه د پرديو په مقابل کښې د ملي غورځنګ بنسټ کښېښوو او هم يې خلکو ته د افغاني حکومت جوړولو فکر پيدا کړ، دی پر سياسي او جګړه ييزو اثارو سربېره ادبي او علمي اثار هم لري، ده په څلورو پښتو، عربي فارسي او هندي ژبو خبرې او ليکنې کړای

شوې، خو په پښتو ژبه کښې د فني نثر ليکنې يعنې د مسجع نثر د ادبي مکتب بنسټ ايښوونکی ګڼل کېږي، چې خپل مشهور کتاب "خيرالبيان" يې په همدغه نيم منظوم نثر چې فارسي، عربي او هندي ژباړې هم لري ليکلی دی. د ده نور کتابونه يو "صراط التوحيد" نومېږي چې پر (۹۷۸هـ) کال يې په هغه کښې د خپل ژوندانه پېښې، د کامل پير د لټولو موضوع او نصيحتونه ليکلي دي، بل کتاب يې حالنامه د خپل ژوندانه بيان دی چې د دبستان مولف له هغه څخه روايت کوي او څلورم کتاب يې د مقصود المومنين په نامه په عربي ژبه ليکلی چې د اخلاقو، تصوف او طريقت بحثونه لري. د دغو څلورو کتابو پر ليکلو سربېره يې د پښتو ژبې له پاره يو ليکدود هم جوړ کړی، چې د دې ژبې مخصوص آوازونه يې په خاصو اشکالو کښې ښوولي وو.

بايزيد په ناکامۍ له دنيا تېر شو، خو د ازادۍ غوښتلو هغه تخم چې ده په پښتونخوا کښې وکاره تر هغه وروسته شين شو، چې ثمره يې په پښتونخوا کښې د ازادۍ غوښتلو پرله پسې غورځنګونه وو لکه په کندهار کښې د ميرويس غورځنګ او په خيبر کښې د خوشال او ايمل هڅې او بالاخره د احمد شاهي لويې شهنشاهۍ جوړېدل، درويزه د پير روښان مخالف قطب دده او د ده د اولادې دا سياسي مفکوره داسې بيانوي چې دوی وويل: "لښکرې راغونډوو، هندوستان نيسو، عامه ناره يې وکړه چې افغان سپاره دې پر موږ راټول شي، د اکبر پاچا خزانې زموږ دي."

له بايزيد څخه دوې سلسلې ماثر پاتې دي: ادبي ماثر چې **يوې ډلې** **پښتو** ليکونکيو لکه: درويزه، بابو جان، قاسم او نورو د ده په نيم منظوم مسجع سبک د نثر کتابونه وليکل.

دويم د ده حربي او سياسي ماثر دي چې د ده اولادې د پښتونخوا

په غرو کښې تر يوې پېړۍ پورې د خپلواکۍ غوښتلو جګړه پر مخ بوتله.
بايزيد حنفي مذهبه مسلمان او فقيه متصوف دی چې په تصوف کښې د اهل شهود مذهب ملاتړی دی، خو کله کله د سکر په حالت کښې د وجوديه په مشرب هم ګروهېږي، په تصوف او طريقت کښې يې خپلو مريدانو ته اته پوړه ټاکلي دي: شريعت، طريقت، حقيقت، معرفت، قربت، وصلت، وحدت، او سکونت چې دا هره يوه مرتبه خاص دودونه او آداب لري.

خو د ده سياسي پروګرام پر څو بنسټو ولاړ ؤ:

لومړی: د **افغانانو**آزادي تر دغه پلان لاندې:

الف: د پرديو د ظلم پر پروړاندې د کرکې را وينبول.

ب: له حکومتيانو لرې والی چې په انګريزي يې (نن ګواپريشن) بولي.

ج: د آزادۍ لپاره جګړه اوسربښندنه.

دويم: له اداري او مالي جنګي تشکيلاتو سره افغاني حکومت جوړول.

درېيم: په هند کښې دافغاني شهنشاهۍ او د غوريانو، خلجيانو او لوديانو د وياړونو راژوندي کول.

دا وو د روښاني غورځنګ د بنسټ اينبوونکي د څرنګوالي لنډيځ، اوس به وګورو چې تر ده ورسته څه پېښ شول؟ او دا ملي غورځنګ کوم ځای ته ورسېد؟

د خپلواکۍ او آزادۍ غوښتنې هغه اور چې بايزيد د پښتونخوا د غرو د خلکو په سينو کښې بل کړی و، د ده په وژلو مړ نه شو، تره ده وروسته يې زوی جلال الدين پر څلوازلس کلنۍ د پلار د روحاني او سياسي رياست په ګدۍ کښېناست، د ډهلي د دربار مورخان ابو الفضل، خافي خان

او بدواني د ده نوم (جلاله) ليکي او وايي چې: د هند پاچا اکبر دی په دغه نامه باله.

د دبستان ليکونکی وايي چې: جلال الدين په خپلواکۍ حکومت کاوه، عادل او ضابط سړی و.

پر (۹۸۹هـ) کال چې اکبر له کابله هند ته راغی جلال الدين په افغاني قبيلو کښې په مشرتابه او رياست پېژندل شوی و، اکبر هغه خپل حضور ته ور وغوښت، خو جلال الدين چې د درباريانو په دروه او چل خبر و، نو د خپل پلار مرکز ته چې د تيرا په غرو کښې و- ولاړ او پښتانه قبايل چې د پېښور د تيولدار سيد حامد بخاري له څوره ډېر په تنګ شوي وو، پر جلال الدين را غونډ شول، او نوموړی ستمګر حکمران يې وواژه، دا وخت د پښتنو ملي قوت د جلال الدين تر بيرغ لاندی شلو زرو پليو او پينځوزرو سپرو ته رسېده.

جلال الدين اکبر چې د هند لوی امپراتور ؤ، د روحاني جلال الدين ورکاوي ته يې کلکه ملا وتړله، پر (۹۹۴هـ) کال يې کنورمان سنګ او خواجه شمس الدين خافی له يوه ويروونکي پوځي ځواک سره د جلال الدين د مخنيوي له پاره وګمارل، څنګه چې د پېښور شاوخوا د يوسفزيو، غوريه خېلو او مومندو قبيلې ټولې ورسره وې نو د خيبر په غرو کښې خورا سختې جګړې وشوې، د اکبر لښکرو د جلال الدين په وړاندې څه ونه شو کړی، نو څکه اکبر يو بل لوي لښکر له زين خان کوکه سره د خپل مخکيني لښکر د ملاتړ له پاره را واستاوه او جګړه لا توده شوه.

دا جګړه تر دا بل کاله جاري وه، خو چې د اکبر دويم لښکر هم د افغانانو پر وړاندې څه ونه شو کړی، نو اکبر هغه وترټل او پر (۹۹۵هـ) کال يې بل نوی لښکر راوستاوه، چې د بنګښ له لارې يې د جلال الدين پر

ځواکونو يرغل وکړ، امان سنکهه د بګرام له خوا راووت، خو جلال الدين له خپلو زرو سپرو او پينځلسو زرو پليو سره پر هغه بريد وکړ په دې جګړه کښې د ده يو نيم زر تنه ووژل شول او اکبري تيري کوونکيو ته هم درانه تلفات ورسېدل.

تر دې جګړې وروسته جلال الدين وکړی شول چې خپل نفوذ له تيرا څخه د پېښور شمال خوا ته په اشنغر کښې خپور او زرور يوسفزيان هم د ځان ملګري کړي، هغه وو چې پر (۹۹٦هـ) کال يې د همدغو قبيلو په ملاتړ د سوات او باجوړ په سيمو کښې د آزادی غوښتنې غږ پورته کړ، د اکبر له لښکرو سره ونښت او بېرته تيرا ته راغی د اکبر دربار چې د دغه سرسخته رقيب د مقاومت له لاسه په تنګ شوی و، يو درونډ لښکر يې د صادق خان په مشرتابه د تيرا خوا ته وګماره چې د جلال الدين د لښکر پر زړه حمله وکړي، صادق د اپريديو او اورکزيو پر قبيلو بريالی شو، او د جلال الدين د لښکريو مشر ملا ابراهيم يې ونيو خو په خپله جلال الدين د (وزيرستان) د کاڼي ګورم له لارې پر شاشو او د اکبر لښکرې تر ډېرې مودې د يوسفزيو له هغو قبيلو سره په جګړه اخته وې چې له جلالي آزادي پالو سره يې لار او اړه درلوده (۹۹٦هـ).

دا وار جلال الدين څلور کاله د جګړې له ډګره مخ واړاوه، وايي چې توران ته لاړ، خو پر (۱۰۰۰هـ) کال يې بيا افغاني ځواکونه را غونډ کړل، د اکبر له درباره هم ازمايلي شوي کسان لکه جعفر بيګ اصف خان او قاسم خان کابلي د ده د له منځه وړلو له پاره غوره شول او تر سختو جګړو وروسته د جلال الدين د کهاله څو تنه چې د ده ورور وحدت علي (واحد علي) هم پکښې و د اصف خان لاس ته ورغلل.

د ډيلي دربار چې د جګړې په ډګر کښې د لښکر په زور جلال الدين

مات نه کړی شو نو دروه او رشوت ورکولو ته يې لاس واچاوه او په خپله په افغانانو کښې يې بېلتون راوست، د دروه او رشوة له لارې يې د قبيلو ځينې مشران د ده پرضد وپارول، چې له هغې جملې څخه ملك حمزه اکوزه په (سرکاوی) کښې لاس ور واچاوه خو جلال الدين هغه مات کړ بيا يې د مينې) په شاو خوا کښې هم حمزه پرشاو شاړه خو ترهغه وروسته اکبر د حمزه د ملاتړ له پاره خورا زيات لښکر را واستاوه او ټول اکبري ځواکونه پر جلال الدين راټوی شول، په دې جګړه کښې د لازاکو په (توره بيله) کښې د جلال الدين دوه نوميالي ورونه شيخ عمر او خير الدين ووژل او بل ورور نور الدين يې مومندانو وواژه، خو په خپله جلال الدين چې ډېر تلفات وررسېدلي وو د تيرا غرو ته لاړ.

جلال الدين د غرني اتل په توګه په تيرا کښې په مهمو لښکرې سمبالتياو لاس پورې کړ زيات قبايل يې له ځان سره يو کړل او تر (۱۰۰۱هـ) کال پورې يې د **افغانانو**تازه دمه لښکر پر خپل ملي مرکز را غونډ کې، شهنشاه اکبر هم دا پلا خپل ډېر مهم او لومړی درجه سړي د ده د مخنيوي له پاره وګمارل چې مشري يې زين خان کوکه او شيخ فيضي کوله وروسته تر هغه راجه بيربل، سعيد خان او نور يې له لسو زرو سپرو سره ملاتړ ته راغلل، خو جلال الدين په کلکه هغه لښکر مات او پر شا يې وشاړه د ډهلي دربار د مورخانو په وينا له اکبري څلوېښت يا پنځوس زريز سپاره لښکر څخه د زورورو افغانانو له لاسه يو هم ژوندی پاتې نه شو او ان د اکبر د شهنشاهی د ټولو چارو چلوونکی او د اکبري دربار مهم غړی راجه بيربل هم په دې لاره کښې سر بايلوو، زين خان کوکه له نورو اميرانو سره د اټك خوا ته وتښتيد او نور نو له هغې جګړې څخه يو تن هم نجات و نه موند.

د اکبر دربار ته چې ددې تباهی خبر ورغی نور راجه تودرمل يې

د قاسم خان کابلي په مرسته د لار څارنې له پاره واستاوه او دغو داوړو په ډېر چل و ول زین خان کابل ته ورسولای شو.

تر هغه وروسته د ډهلي قواو تر څو کالو پورې د قاسم خان کابلي په مرسته د کابل او پېښور لاره ساتله، پر (۱۰۰۴هـ) کال بیا جلال الدین پر اکبری لښکر برغل وکړ، اکبر پاچا قلیج خان د ده د مخنیوی له پاره راولېږه، دا سړی هم تر څو جګړو وروسته د کابل خوا ته پر شا شو، جلال الدین د پښتونخوا پر ټولو غرو له خیبره تر تیرا پورې او د کابل پر جنوبي سیمو تر غزني پورې بریالی شو، پر (۱۰۰۷ هـ) کال یې د غزني ښار هم د توري په زور د پردیو له منګولو څخه ونیو او تر دوو کالو یې پر هغو سیمو حکومت کاوه، پر (۱۰۰۹ هـ) کال د اکبر لښکر د غزني په ښار کښې اووه ورځې له ده سره جګړه وکړه او هم یې د هغه ډېر خلك د ده پر وړاندې وپارول، د جګړې په یوه ډګر کښې شادمان نومي دی ټپي کړ، تر هغه وروسته جلال الدین رباط غره ته ولاړ، شریف خان اتکه چې د ډهلي د دربار حکمران و، مراد بیګ نومي په ده پسې وګماره، نوموړي هغه نومیالی اتل ټپي چې څو کاله یې د آزادۍ له پاره د پردیو پر وړاندې جګړه کړې وه شهید کړ، د ده له شوره ډك سر یې اکبري دربار ته واستاوه، حال دا چې د ده ورور کمال الدین لا د مخه په اکبري زندان کښې مړ شوی و.

هغسې چې د ډهلي دربار ګڼلې وه، د جلال الدین په وژلو هم د افغانانو د آزادۍ غوښتنې تلوسه مړه نه شوه، تر ده وروسته یې وراره احداد د عمر شیخ زوی او د بایزید لمسی چې د ده زوم و د خپلواکۍ غوښتنې بیرغ پر خپلو اوږو پورته کړ، د خپلو غیر تمنو اسلافو په شان یې هنګامه توده وساتله. د دبستان لیکونکي په وینا احداد یو عادل، ضابط او د خپل نیکه پر ایین ثابت ولاړ سړی و، افغاني قبایل ورباندې راغونډ شول او د

(۱۰۲۰ هـ) کال پر صفره یې جهانګیري حکمران چې معزالملك بخشي نومېد مات کړ، د کابل پر ښار یې برید وکړ، په دې جګړه کښې د احداد یو ملګری "بارکی" نومي مړ شو، د ډهلي لښکر د ناد علي میداني او قلیچ خان په ملاتړ له ده سره جګړه کوله چې احداد په دې جګړه کښې پر شا شو.

څلور کاله وروسته احداد د کابل جنوبي خواته په څرخ کښې بیا نوی لښکر راټول کړ او جهانګیر پر (۱۰۲۴ هـ) کال یو درونډ او لوی لښکر د ده د مخنیوي له پاره وګماره، په خپله جهانګیر په دې اړه داسې وایي:

"احداد افغان که از دیر باز در کوهستان کابل در مقام سرکشی وفتنه انګیزیست وبسیاری از افغانان آن سرحد بروجمع شده اند و از زمان والد بزرگوارم (اکبر) تا حال که سال دهم جلوس من است افواج همیشه بر سر او تعیین بوده اند رفته رفته شکستها خوردو پریشانیها کشید" (تزوك جهانګیری).

د څرخ ډاګونه د دواړو خواوو په وینو سره شول، تر سختې جګړې وروسته د جهانګیر لښکرو بری وموند، د احداد ملګري د درو زریو تنو په شاوخوا کښې ووژل شول، خو په خپله احداد د کندهار خواته ولاړ او د لښکر مرکز یې د دښمن د لښکریانو لاس ته ورغی.

پر (۱۰۲۸ هـ) کال احداد د جهانګیري لښکر په مقابل کښې بیا لښکر راغونډ کړ، د ډهلي د نامتو درباري مهابت خان زوی امان الله خان ورسره وجنګېد، په دې جګړه کښې هم د احداد لښکر ته سخت تاوان ورسېد او غرو ته وخوت.

د ډهلي له لښکر سره د احداد وروستنۍ جګړه پر (۱۰۳۵ هـ) کال په تیرا کښې وشوه، د جهانګیر لښکر د افغانانو له ملي قواو سره ونښت، په کابل کښې د جهانګیر حکمران د خواجه ابوالحسن زوی ظفر خان خورا

لوی لښکر را ویوست او په تیرا کښې یې پر نواغر (لواغر) چې د احداد د ملي ریاست مرکز و، یرغل وکړ؛ احداد. یې هلته کلا بند کړ، یو شپه چې تیري کوونکي پر کلا وروختل احداد د ژوند تر پایه په مېړانه ورسره وجنګېد او په مېړانه یې خپل سر د ملي خپلواکۍ ساتنې په لار کښې کښېښنوو، شهید شو - د ډهلي لښکرو د ده سر پرې کړ او د احمد بیګ د زوی افتخار خان په لاس یې د جهانګیر دربار ته سوغات واستاوه، هغه ورځ چې د شهنشاه دربار ته د دغه افغان ملي مجاهد سر ورسېد نو جهانګیر خدای ته پر سجده شو، شکر یې ویوست او د خوښۍ د ساز او سرود د ږغولو امر یې وکړ - خو:

سر کشته بر نیزه میز د نفس
که معراج مردان همینست و بس

احداد د روښان په کورنۍ کښې تر جلال الدین وروسته خورا زړور او لوی سړی و، صمصام الدوله د ده په اړه لیکي:

"شجاعت و بهادری او ناسخ داستان رستم و افراسیاب است، و در عهد جهانگیر آویزش های سخت باعسا کر پادشاهی نمود" (مآثرالامرا).

د دبستان لیکونکی د ده د اخلاقي ښېګڼې داسې ښيي:

"احداد مر دی بود عادل و ضابط... و حق مردم رسانیدی و خمس اموال که از جهاد بهم رسیدی، در بیت المال داشتی وآنرا نیز بغا زیان رسانیدی..."دبستان". تر احداد وروسته یې زوی عبدالقادر چې د جلال الدین د لور علايي له نسه و د پلار پر مسند کښېناست او دوه کاله یې په تیرا کښې حکومت وکړ، خو چې شاهجهان پر (۱۰۳۷ هـ) کال ظفر خان د کابل په صوبدارۍ وټاکه او د عبدالقادر په مقابل کښې یې راواستاوه خو

عبدالقادر پر ظفر خان برې وموندد هغه ډېر ملګري یې ونیول او سزا یې ورکړه، او یوازې د ظفر خان مېرمن له دې معرکې څخه په ډېر مشکل ووتله. دا خونړۍ جګړه د تیرا په خرمانه درې کښې وشوه.

تر هغه وروسته عبدالقادر له خپلو تره زامنو کریمداد او محمد زمان سره تل د تیرا د ملي لښکر مشرتوب کاوه، پر (۱۰۳۹ هـ) کال یې له پېښور څخه اووه میله لیرې په یولم ګذر کښې د افغان کمال الدین په هغه غورځنګ کښې ګډون وکړ چې د پېښور په شاوخوا کښې د ډهلي د لښکر پر وړاندې منځته راغلی و خو پر (۱۰۴۴ هـ) کال عبدالقادر د کابل د صوبدار سعید خان لاس ته ورغی او هند ته یې وتښتاوه. همدارنګه د جلال الدین زوی الله داد چې په دغو ملي هڅو کښې د عبدالقادر ملګری و او د افغانانو د ملي تولیو مشرتوب یې کاوه د ډهلي د لښکریانو په لاس هند ته واستول شو، همدا راز د جلال الدین بل زوی کریمداد د (۱۰۴۷ هـ) کال په روژه کښې د شاهجهان په امر په پېښور کښې ووژل شو.

په دې توګه د بایزید روښان کهاله وروستۍ رڼا تر یوې پېړۍ مجاهدې وروسته مړه شوه، خو له ظلم او ستم سره ددغه کهاله مبارزې او د دوی آزادي غوښتنه، مېړانه او خپلواکي غوښتنه به زموږ په ملي تاریخ کښې د تلپاتې یادګار په توګه لیکل شوي وي.

نومیالي روښانیان:

۱-بایزید پیر روښان د عبدالله اورمړ انصاري زوی د (۹۴۹ هـ - ۹۸۸ هـ) پر شاوخوا.

۲- جلال الدین د بایزید روښان زوی (۹۸۸ - ۱۰۰۹ هـ)

۳- احداد د عمر شیخ زیو اود بایزید لمسی (۱۰۰۹ - ۱۰۳۵ هـ)

۴- عبدالقادر د احداد زوی (۱۰۳۵ - ۱۰۴۴ هـ)

(وګورئ ۷۴ نومره نسب پاڼه)

اخځليك:

د اخوند درويزه تذكرة الابرا روالا شرار - د پښتو د شاعر دولت قلمي ديوان - د بدايونى منتخب التواريخ - د اخون درويزه مخزن اسلام- ماثر الامرا - منتخب اللباب - پادشاه نامه - تزك جهانګيرى - عمل صالح - اقبال نامه - دبستان مذاهب - اكبر نامه - طبقات اكبري - ددولا فوز تاريخ هند - فرشته - سروى لسانى هند، لسم ټوك - حيات افغانى - مجلة معارف ۱۹ ټوك - صراط التوحيد - تاريخ مرصع - مجلة آثار عتيقة هند د بمبى چاپ دپښتو ادبياتو تاريخ دويم ټوك - افغانستان در عصر تيموريان هند - د خير البيان پښتو خطي نسخه.

توخيان

(۱۲۰۰ هـ)

د غلجيو افغانانو يو ټبر چې په زابل، د ترنك او ارغند او پر غاړو، د كلات په غرو كښې د مقر تر بريدونو اوسېږي توخي نومېږي.

د ډهلي د تيموريانو او د ايران د صفويانو په وختو كښې د توخيو يوه كهاله ددغو دوو شهنشاهيو په منځ كښې خپل واك ساته، چې پر (۹٦۲هـ) كال د همدغو خلكو يو نوميالى شاه محمد كلاتي په كندهار كښې حكمران و، چې همايون هغه ولايت ورسپارلى و. تر شاه محمد وروسته د اورنګزيب پر مهال له دغه كهاله څخه "ملخى" نومي د كلات حكمران، چې د اورنګزيب دربار رسماً د سلطان ملخي په لقب وپېژاند په هغه فرمان كښې چې د (۱۰۹۳ - ۱٦۸۱م) كال د دريمې خور (جمادى الاولى) پر (۹) د عالمګير له درباره دده په نامه صادر شو، دى يې د ټولو غلجيو ملك وګاڼه چې د حكمرانى بريد يې له يوې خوا د صفوي هېواد تر شاوخوا او بلې خوا د هند د عالمګير دولت تر پولې رسېده، د ده د زړو كلاو كنډوالې تر اوسه د شاه جوى او كلات تر منځ شته.

د ده په وخت كښې د صفويانو او غلجيو ټبرو تر منځ سختې جګړې وشوې چې جبار خان سليمانخېل (چې د كابل او جلال آباد پر لار په خاك

جبار كښېږ ښخ دى) يې په ترڅ كښې ووژل شو، ملخي د ابدالي ټبر له مشر سره چې خدا داد سلطان نومېد يو تړون وتاړه تر خپلو منځو يې د كندهار د جلدك د ګرماوناوه ويش او بريد وټاكه، دى د اېنځرګي او سرې ډبرې (سرخ سنګك) تر منځ د دروازګي په جګړه كښې ووژل شو، دا پېښه د (١١٠٠ هـ ١٦٨٨م) په شاوخوا كښې وشوه او پر ځاى يې حاجي عادل كښېناست. تر يوه وخته پورې ده په خپله او د ده زوى بايى خان پر كلات او څېرمه سيمو حكومت كاوه، د ترنك درود پر غاړه د كلات او جختران كلاوې د دوى مركز و، چې په پاى كښې باى خان هم ووژل شو، ښالم (شاه عالم) د على خان زوى، د ملخي وراره او زوى يې خوشال خان هم څه موده حكمراني وكړه، د دغه كهاله وروستني محلي حكمرانان د خوشال خان زامن اشرف خان او الهيار خان وو چې اشرف د اعليحضرت احمد شاه ابدالي له خوا تر غزني پورې د كلات حكمران شو او پر هند باندې په لومړى حمله كښې له احمد شاه سره ملګرى و، د تيمور شاه په وختو كښې د اشرف خان زوى امو خان ته د غلجيانو مشرتوب ورسېد، د دغه كهاله پايځوړ د امير عبدالرحمن خان تر وختو واك درلود.

نوميالي توخيان:

١- شاه محمد كلاتى (د ٩٦٠ هـ شاوخوا)
٢- سلطان ملخى (د ١٠٩٠ هـ شاوخوا)
٣- حاجى عادل د ملخي زوى (د ١١٠٠ هـ شاوخوا).
۴- باى خان د عادل زوى (د ١١١۵ هـ شاوخوا)
۵- شاه عالم (مشهور په ښالم خان) د على خان زوى (د ١١۵٠ شاوخوا)

٦- اشرف او الله يار د شاه عالم زامن (د ١١٦٠ هـ شاوخوا)
٧- اموخان د اشرف خان زوى (د ١٢٠٠ هـ شاوخوا)

مأخذونه:

پټه خزانه - صولت افغانى - حيات افغانى - خورشيد جهان - آريانا
٢ - ټوك، تاريخ سلطانى - د توخيو شفاهي روايتونه.

ابدالیان

(۴۴۰ - ۱۱۴۴هـ)

د افغانستان او هند په تاریخ کښې ابدالیان نامتو ټبر دی چې د نامه ریښه یې د (۴۰۰م) شاوخواسپین پوستې آریایي قبیلې ته چې اپتل (Aptal) یا هپتالي نومېده رسېږي. دغې قبیلې په باختر او تخارستان کښې یو غښتلی دولت جوړ کړ، د بریتانیکا دایرة المعارف په وینا مورخانو یې نوم "ابدلوی" هم راوړی دی چې په تاریخونو کښې یې مختلف شکلونه هپتل (اودل) = ابدل، **هیطل - یفتل** لیکل شوی دی.

اروپایان دا ارایایي هپتالیان سپین هونان (White Huns) بولي. د (هون - هان) د کلمې ریښه په پښتنو کښې تر اوسه د "خان" په شکل پاتې ده، ځکه چې د فیلالوژۍ له مخې پر "خ" د "هـ" اوښتل روا وو لکه د "هوارزم" اوښتل پر (خوارزم" او د "هو" اوښتل په "خه" (خوب). دغو خلکو تر اسلام دمخه د اسیا په زړه کښې حکومت کاوه، او د ایران د ساسانیانو له شهنشاهۍ سره وجنګېدل چي د عربو مورخان دوي د "هیاطله" په نامه لیکي. د ددوی پایځوړ په زابلستان کښې د عربو د راوتو او د اسلام د خپرېدو تر وخته و، چې ډېرلیکونه یې تر اوسه د کندهار شمال خوا ته په روزګان کښې شته د ځینو پاچهانو نومونه یې هم پښتو دي لکه میرکولا

(میر- لمر) او (کولا - کهول).سرېېره پردې د دوی بڼې، اندامونه او جګې پوزې (چې د دوی پر سکو کښل شوي) هم پښتنو ته ورته دي، داسې څرګندېږي چې دا سپین نژادي ارایي قبایل وروسته تر هغه چې افغانستان ته راغلي د پکهت (پښتون) له پخواني عنصر سره یو ځای شوي او د دغه هېواد له پخوانیو کورنیو عناصرو سره ګډ شوي دي.

د اسلامي دورې په تاریخ کښې لومړی نامتو سړی چې د "ابدال - اودل" په نامه یاد شوی د پښتني قبیلو مشهور نیکه دی چې له خپل نامتو کهاله سره په سلیمان غره کښې اوسېد، دی د ترین زوی، د ښرخبون لمسی او د سړه بن کړوسی و، دده نوم په پښتو ادبیاتو او پخوانیو نسخو کښې (اودل - او د جمع منسوب په ډول اودالی -ابدال) راغلی دی چې د (۴۴۰ هـ ۱۰۴۸ م) په شاوخوا کښې یې پښتانه قبایل پر ځان راټول کړي وو، د ده له توکمه (نژاده) ملك سلیمان د عیسی زوی چې په زیرك مشهور و، پښتني قبیلې له سلیمان غره څخه د کندهار سیمې ته بوتلې او هلته یې میشتې کړې د خپل ژوندانه په پای کښې یې خپل زوی ملك بارك په یوه لویه جرګه کښې پر خپل ځای کښېناوه، تربارك وروسته د زیرك بل زوی ملك پوپل خپل نفوذ د (اوسني بلوچستان) تر شال او ږوبه ورساوه او تر پېنځه شپېته کلن مشرتابه وروسته د ۸۹ کالو پر عمر مړ شو. تر هغه وروسته یې زوی ملك حبیب او بیا د ملك حبیب زوی ملك بامی د کندهار د قبایلو ولسوالان وو، له سلطان سکندر لودي سره یې (۸۵۵ - ۹۰۰ هـ) د ملګرتیا اړیکي لرل نوموړي سلطان د ملك حبیب مشرتوب رسماً پېژندلی و.

تر هغه وروسته بهلول د کانی زوی او د بامي لمسی او ملك صالح د معروف زوی او د بهلول لمسی تکړه ولسوالان وو، صالح د شیر شاه سوري (۹۴۷ - ۹٦۰ هـ) له دربار سره ښه اړیکي درلودل، او خپل نماینده ګان یې

هند ته ولېږل، تر ده وروسته ملك سدو د صالح ورور چې د سدوزيو لومړى نيکه دی په يوه لويه قومي جرگه کښې د کندهار د ولسوالی او مشرتابه پر مسند کښېناست (د ۹٦۵ هـ - ۱۵۵۷ م کال د ذيحجې پر ۱۷ زېږېدلی) او د کندهار ارغسان يې خپل مرکز وټاکه خپل دښمن حاجي زله خان يې له منځه يووړ. محمد د بارکزيو مشر (د محمدزيو لومړی پلار) د سدو هممهالی و، د سيد جمالالدين افغان او نورو مورخانو په وينا د صفوی شاه عباس دربار هم په رسميت پېژندلی و (د ۱۰۱۰ هـ - ۱٦۲۱ م شاوخوا) هغه مهال چې سد و د خپل وخت پياوړی سيمه ييز حکمران (۷۵) کلنی ته ورسېد، نو په يوه لويه قومي جرگه کښې يې له خپلو پينځو زامنو (خواجه خضرخان، مودود (مغدود) خان، زعفران خان، کامران خان او بهادرخان) څخه خواجه خضرخان پر خپل ځای ولسوال او قومي مشر وټاکه څلور نوميالي ورونه يې د شاهجهان هممهالي وو چې پر (۱۰۴۷هـ - ۱٦۳۷م) کال د شاهجهان لښکر و، د دوی په مرسته کندهار ونيو او د هغه له خوا د کندهار ولسوالان وپېژندل شول، دوی له ډهلي دربار سره ښه اړيکي نه لرل پر (۱۰۵۰ هـ - ۱٦۴۰م) کال ملك‌مغدود خان او کامران خان ډهلي ته ولاړل او شاهجهان يې په درناوي هرکلي وکړ. ملك مغدود پر (۱۰۵۳هـ -۱٦۴۳م) کال له کابل حکمران امير يحيی سره جگړه وکړه او ووژل شو، کامران فاضل سړی و، پر (۱۰۳۸ هـ - ۱٦۲۸ م) کال يې په پښتو ژبه د "کليد کامراني" په نامه يو کتاب هم ليکلی و. د گريفن په وينا خضر خان پر (۱۰۳٦ هـ - ۱٦۲٦م) کال مړ شو، ترهغه وروسته يې زامن خداداد سلطان مشهور په خودکی) او شيرخان د کندهار مشران او ولسوالان وو.

خداداد خان له خپلو گاونډيو غلجيو قبيلو سره دوستانه اړيکي وساتل، په قومي جرگو کښې يې له سلطان ملخي سره مفاهمه وکړه او د

دوستي تړون يې وتاړه، د دواړو خواو تر منځ يې د ولسواليو وېش له کندهار څخه پنځوس ميله ختيځې خوا ته د جلدك گرماو او ډ برين پل وټاکه، د روب او بوري ځمکې يې د سليمان غره تر لمنو ونيولې، د (۱۱۰۵ هـ - ۱٦۹۳م) کال په شاوخوا کښې يې ورور شيرخان د کندهار له صفوي حکمران سره ونښت او د کوړك په بند کښې يې صفوي لښکر پوپنا کړ، ده د مغدود خان پر زوی شاه حسين باندې بری وموند او حسين يې ملتان ته وشاړه، همدغه حسين ته عالمگير په سيالکوټ او رنگپور کښې جاگير ورکړی و، د گريفن په وينا د دکن په جگړه کښې له عالمگير سره پر اووه زريز منصب ملگری و، د ده ورور الله داد خان د دو سوو سپرو د مشری رتبه درلوده، حسين خان پر (۱۰٦۹هـ - ۱٦۵۵ م) کال په رنگپور کښې مړ شو، شجاع خان د احمد شاه ابدالي په وختو کښې، شريف خان د تيمورشاه په دوره کښې او مظفرخان رکن الدوله چې د ملتان د ناظمانو په توگه ټاکل شوي وو، د همدغه حسين اولاده وه.

د سدوزيو ورونو مرکز عموماً له کندهار څخه ديرش ميله ختيځې خوا ته د ښار صفا سيمه وه، چې له صفوي درباره هم د "ميرزا" په لقب پېژندل شوي وو، د ډهلي دربار شيرخان ته د "شهزاده" لقب ورکړی و، له کندهاره تر فراه پورې د ابدالي قبيلو مشرانو لکه بدال خان باميزي، ميرالکوزي او نورو د ده مشرتوب منلی و، تر شير خان وروسته يې زوی سرمست خان او تر هغه وروسته د سرمست خان زوی دولت خان د کندهار ولسوالان شول او د پلرني مشرتابه پر ځای کښيناستل د سلطان خداداد زوی حيات سلطان هم د کندهار ولسوالي دولت خان ته وسپارله او په خپله له خپل ورور لښکرخان او شپږو زرو ابدالي کورنيو سره ملتان ته و لاړ، دولت خان د کندهار ښار له صفوي حکمران سره سختې جگړې وکړې او د

خپلواکۍ بیرغ یې تر غزني او سلیمان غره پورې اوچت کړ، دا هغه وخت و چې د ایران صفوي او د ډهلي تیموري دولتونه په خپلو منځو کښې د کندهار ښار پر سر په نزاع سره اخته وو، لکه مخکښې چې مو وویل شاهجهان او عالمګیر څو څو ځله کندهار ته لوی لښکر راواستول.

دولت خان چې ددغه ډګر پهلوان و، خپل اقتدار یې خپراوه، دواړې خواوې د ده مرستې ته اړ وې دویم صفوي شاه عباس په هغو لیکونو کښې چې د (۱۰۵۹ هـ - ۱۶۴۹ م) کال پر سر یې دولت خان ته رالیږلي وې دی یې "ایالت پناه" کوټوال قلعهٔ قندهار بللی دی او د یوې داسې خورا لویې صوبې د حکومت دور سپارلو ژمنه یې ورسره کړې وه چې په ایران او هندوستان کښې یې ساری نه و (عباس نامه)

څنګه چې د دولت خان د واکمنۍ لمنه خپره شوه نو پنځوس کاله یې په بریالیتوب حکومت وکړ؛ د صفوي دولت د بېګلربیګي واك او اختیار یې یوازې د کندهار په کلا کښې کلا بند کړی و، ځکه نو تر (۱۱۰۶هـ - ۱۶۹۴ م) کال وروسته شاه حسین صفوي زمان خان د کندهار له حکمرانۍ څخه ور وغوښت او د هغه پر ځای یې نصراني ګرګین خان ګرجي د شاهنوازخان په لقب د کندهار بیګلربیګي وټاکه، دغه ظالم سړی چې د صفوي دولت د ماتې سبب شو، د شپې له خونخوارو سپرو سره په ښارصفا کښې د دولت خان پر کور ورولوېد، دولت خان او د هغه زوی نظر محمد خان یې (د ۱۱۱۵ هـ - ۱۷۰۳م پر شاوخوا) ووژل. ابدالي قبیله د خپل مشر دولت خان په وژنه ډېره خواشینې شوه د هغه زوی رستم خان یې په خپل مشر تابه وټاکه، رستم لایق سړی و، د سرورخان بامیزی او کته خان اکوزی په ملاتړ یې د ولسوالۍ چارې پرمخ بیولې، د ده کشر ورور زمان خان په کرمان کښې د یرغمل په توګه د صفوي حکومت په لاس کښې و، ځکه نو رستم

خان له صفویانو سره څرګند مخالفت نه شو کړای خو د کندهار په جنوب کښې یې د بلوڅانو په لاس صفوي لښکر تباه کړ څلور کاله وروسته چې رستم مړ شو، نو ابدالي قبیلې هم بې مشره پاته او سره تیت شوې. د پښتني قبیلو مشرتوب د هوتکو کهاله نامتو مؤسس حاجي میرویس لاس ته ورغی، ابدالي مشران هرات ته ولاړل هلته یې خپله حکمراني پر پښو و دروله (د ۱۱۱۹ هـ - ۱۷۰۷ م).

دمخه مو وویل چې: حیات سلطان ابدالی د دولت خان پر مهال په ملتان کښې اوسېده هغه وخت چې پر (۱۱۲۳هـ - ۱۷۱۱م) کال کیخسرو خان په کندهار کښې له پېنځه ویشت زریز صفوي لښکر سره د میرویس خان له لاسه تباه شو، عبدالله خان د حیات سلطان زوی له خپل زوی اسدالله خان سره له ملتانه راغی او په هرات کښې یې پرصفوي بیګلر بیګي عباس قلي خان شاملو یرغل وکړ د هرات لوېدیز خوا ته د غوریان د دوښاخ په غره کښې ابدالي قبیلې او هراتیان ورسره یو ځای شول، اسفزار یې ونیو او صفوي نوی حکمران - جعفر خان یې مات کړ. دغه افغاني لښکر د (۱۱۲۹هـ - ۱۷۱۶ م) کال د روژې پر ۲٦ هرات هم ونیو، غوریان، کوسان، بالامرغاب او بادغیس یې د هرات له ټولو سیمو سره په خپل حکومت پورې ونښلول. هغه وخت چې فتح علي خان ترکمان له اصفهانه له ستر لښکر سره د دوی پر وړاندې راووت د غوریان په کوسویه کښې یې هغه ټول لښکر تر تیغ تېر او په هرات کښې یې ملي حکومت اعلان کړ، اسدالله په هغه جګړه کښې چې پر (۱۱۳۲هـ - ۱۷۱۹م) کال یې د خاش رود پر غاړه په دلارام کښې له شاه محمود هوتك سره وکړه ووژل شو. عبدالله خان چې د خپل زوی په مړینه ډېر ویرجن شوي و، د هرات د ملیونو مشرتوب یې د الکوزی مشر عبدالغني خان پر سلا د دولت خان زوی زمان خان ته چې یوتګړه سړی و، وسپاره. ده

ابدالي قبيلې د هرات له ټولو ملي ځواو سره يو کړې او د صفويانو جګړن اميران يې له جعفرخان بيګلربيګي سره يوځای د هرات په ښار کښې ووژل، صفوي دربار صفي قلي خان ترکمان له لوی لښکر سره له مشهده د هرات خوا ته راوکوچاوه، خو د هرات ملي لښکر د زمان خان په مشرۍ صفي قلي او د هغه لښکر د کافر کلا په ډګر کښې ووژل، زمان خان تر دوو کالو او پينځو مياشتو پورې په ډېر برياليتوب حکومت وکړ او پر (۱۱۳۵ هـ - ۱۷۲۲م) کال مړشو.

د زمانخان تر مړينې وروسته د عبدالله خان زوی محمد خان د کندهار له ښوراوکه راغی او د هرات د حکمرانۍ واګې يې په لاس کښې ونيولې تر مشهده پر مخ ولاړ هغه ښار يې څلور مياشتې کلابند (د ۱۱۳۶هـ - ۱۷۲۳م په شاوخوا کښې) او خپل واك يې په خراسان کښې خپور کړ، د غوريان لوېديځ خوا ته يې د سنګان کلا ونيوله، خو ابداليانو دی بې واکه کړ، پر ځاې يې د زمانخان مشر زوی ذوالفقارخان د کندهار له ښوراوکه راوغوښت او خپل امير يې وټاکه (۱۱۳٦هـ) د زړه بدي د ليري کولو له پاره ملي جرګه جوړه شوه، دې جرګې د باخرز و بادغيس حکمراني ذوالفقارخان ته ورکړه او د عبدالله خان زوی رحمان خان يې د فراه په حکمرانۍ وګماره او په هرات کښې يې د مليونو د مرکزی حکومت له پاره د عبد الله خان بل زوی الله يارخان له ملتانه راوغوښت (۱۱۳۸ هـ - ۱۷۲۵ م).

الله يارخان او ذوالفقارخان زړور مېړونه وو، د نادرشاه افشار د تيري ګرو لښکرو پر وړاندې يې سخت جنګونه وکړل، پر (۱۱۳۹ هـ) کال چې نادرشاه مشهد ونيو او اته زريز لښکر يې د سنګان کلاته واستاوه نو د هرات حکمرانانو په يوه ملی جرګه کښې د نادر پر وړاندې خپل ملي ځواك راټول کړ او پر (۱۱۴۱ هـ - ۱۷۲۸م) کال الله يارخان په تربت جام کښې د نادري

لښکر مخه ونيوله، نادر د يوه ليك په لېږلو الله يارخان ته د روغې وړانديځ وکړ خو ونه منل شو په کافر کلاکښې جګړه ونښته او د نادر پښه ټپي شوه د هرات لښکر پر شاشو هرات ته راغی خو الله يار خان بيا له خپل لښکر سره له هرات څخه دوه فرسخه ليرې د پريان په رباط کښې د نادر مخې ته ورغی، ذوالفقار هم د جبهې شاته د ده ملاتړ کاوه، نادرشاه اړشو چې له دوی سره روغه وکړي او پر هرات باندې د دوی حکمراني ومني، هغه و، چې تردوو مياشتو پرله پسې جګړو وروسته د (۱۱۴۱ هـ - ۱۷۲۸ م) کال د ذوالحجې د مياشتې پر څلورمه بېرته مشهد ته ولاړ.

يو کال وروسته د هرات مليونو د عبدالغني الکوزي په قيادت الله يارخان مروچاق ته واستاوه او د هغه پر ځای يې د هرات حکومت ذوالفقار خان ته وسپاره (۱۱۴۲ هـ - د شوال ۳) ذوالفقار د لښکر په سمبالتيا لاس پورې کئ او په اتوزرو تنو يې د مشهد ښار کلابند کړ د (۱۱۴۳هـ - ۱۷۳۰م) کال د محرم تر ۱۳مې يې جنګ وکړ او بېرته هرات ته لاړ، له هاخوا د نادر شاه له لوري بيا د هرات د نيولو په تکل راغی او پر (۱۱۴۳ هـ ۱۷۳۰م) روژه يې دا ښار کلابند کړ، څنګه چې له کندهاره شاه حسين هوتك هم د هرات له ساتونکيو مليونو سره مرسته وکړه څکه نو ذوالفقار هم په ډېره مېړانه جګړه کوله او ښار يې دښمن ته نه سپاره، دا مهال بيا الله يار له مروچاق څخه راغی او (د ۱۱۴۴ هـ - ۱۷۳۱ م کال د صفری پر ۱۸) هرات ته ننووت، ذواالفقار هم د جګړې واګې ده ته وسپارلې او په خپله له خپل کشر ورور احمدخان سره (چې وروسته احمدشاه ابدالي شو) کندهار ته ولاړ همدا بېلتون کټ مټ د مليونو د کار د سستيدو سبب شو. الله يارهم له نادر سره په مېړانه وجنګيد او تريوکال پورې يې هرات وساته خو په پای کښې له هغه ښاره ووت او د ملتان خواته لاړ، نادر پر هرات برى وموند او

پر هرات باندې د ابداليانو د مشر تابه دوره د (۱۱۴۴هـ - ۱۷۳۱م) کال د روژې پر لومړۍ پای ته ورسېده، تر هغه وروسته پر (۱۱٦۰هـ - ۱۷۴۷م) کال په کندهار کښې احمدشاه ابدالي بيا د افغاني سلطنت بنسټ کښېښوو او هرات د پخوا په شان د افغاني هېواد يوه برخه شوه.

د هرات د ابداليانو د حکمرانۍ سيمې:

هرات ښار او شاوخوا يې - اوبه - شافلان - کوسويه - غوريان - پوريان - جام - لنگر - خواف - باخرز - زوزن د مشهد تر بريده - او جنوب خوا د هلمندله غاړو تر ميوند، فراه او سيستان پورې او شمال خوا بادغيس او آب مرغاب.

د کندهار ابداليان:

۱ - ملك اودل = ابدال د ترين زوی (۴۴۰ هـ شاوخوا)

۲ - ملك سليمان زيرك د عيسى زوی (د ۷۵۰ هـ شاوخوا)

۳ - ملك بارك د زيرك زوی (د ۷٦۰ شاوخوا)

۴ - ملك پوپل د زيرك زوی (۷۸۳ هـ شاوخوا)

۵ - ملك حبيب د پوپل زوی (د ۸۰۰ هـ شاوخوا)

٦ - ملك بامي د حبيب زوی (د ۸۵۰ هـ شاوخوا)

۷ - ملك بهلول د کاني زوی او د بامي لمسی (د ۸۹۰ هـ شاوخوا)

۸ - ملك صالح دمعروف زوی اودبهلول لمسی (د ۹۵۰ هـ شاوخوا)

۹ - ملك سدو د مغروف زوی د بهلول لمسی (پر ۹٦۵ هـ زيږېدلی او پر ۱۰۳۱ هـ مړدی)

۱۰- خضر خان د سدو زوی (پر ۱۰۳٦ هـ مړ دی)

۱۱ -ملك مغدود دسدو زوی اوکامران دسدو زوی(۱۰۵۰هـشاوخوا)

۱۲ - خدادادسلطان او شېرخان د خضرخان زامن (۱۰۷۰هـشاوخوا)

۱۳ - سرمست خان د شير خان زوی (د ۱۱۱۰ هـ شاوخوا)

۱۴ - دولت خان د سرمست خان زوی (د ۱۱۱۵ هـ شاوخوا)

۱۵ - رستم خان د دولت زوی (د ۱۱۱۹ هـ شاوخوا)

د هرات ابداليان:

۱٦ - حيات سلطان د خداداد سلطان زوی (د ۱۱۲۳ هـ شاوخوا)

۱۷ - عبدالله خان د حيات سلطان زوی (د ۱۱۳۰ هـ شاوخوا)

۱۸ - زمانخان د دولتخان زوی (۱۱۳۲ هـ - ۱۱۳۵)

۱۹ - محمدخان دعبداللهخان زوی (د ۱۱۳٦ هـ شاوخوا)

۲۰-ذوالفقار خان دزمانخان زوی (۱۱۳٦ هـ - ۱۱۴۴ هـ)

۲۱ - الله يارخان د عبدالله خان زوی (۱۱۳۸- ۱۱۴۴هـ)

۲۲ - رحمان خان د عبدالله خان زوی (۱۱۳۸ -۱۱۴۴ هـ)

اخځونه: بريتانيکا دائرة المعارف-آريانا مجله ۳ ټ کابل - پټه خزانه د کابل چاپ - مخزن افغاني قلمي - تاريخ سلطاني د سلطان محمدخالص کندهاري د ۱۲۹۸ د بمبيي چاپ - تذکرة الملوك د راورټي په حواله - لوی احمد شاه بابا د کابل چاپ - آئين اکبري - تاريخ احمد قلمي - خورشيد جهان - تتمة البيان - تاريخ نادرشاه - روضة الصفای ناصري ۸ ټوك - جهانکشای نادري - عمل صالح ۲ ټوك - تاج التواريخ ۲ ټوك - تاريخ ايران د سرپرسی سايکس - خلاصةالانساب خطي - کابل مجله ۲ ټوك - نادرنامه، منظوم خطي - پښتانه شعرا، لومړی ټوك ۱۹۴۵ کال کابل کالني - صولت افغاني - مجمع التواريخ - مشاهيرابداليان - عباسنامه - تاريخ روسای پنجاب- شوکت افغاني - احمد شاه بابا د کابل چاپ د مير غلام محمد غبار تاليف.

(۷۵ نومره نسبليك وگورئ.)

هوتکیان

(۱۱۲۰هـ - ۱۱۵۰ هـ)

د دغه لنډ تاریخ په پیل کښې مو د پښتون کهاله په اړه ولوستل چې د پښتون له درو زامنو څخه یو هم بیټنی یابیټ نیکه نومېد، د دغه شیخ له پښتنه او د متو له نسه چې د ده لور وه، د (غرزي - غلجي- غلزي) په نامه د پښتنو د مشهورو غلجیو قبیلو ټبرونه مشهور شول.

دا نوم بېشکه "غرزی" د "کوهزاد" په مانا دی، ځکه چې په افغانستان کښې د سړیو او ځایو د زیاتو نومو رېښې د پښتو د "غر" له کلمې څخه راوتلې دي او ان د غور - غرچه - غرج- غلج- خلج ټولو کلمو رېښې له دې کلمې څخه جوړې دي، چې په منځنۍ آسیا کښې د ځایو او قبیلو له پاره کارېږي.

توماسچك وايي چې د ګر "GAR" یعنې غر کلمه لرغوني باکتري دري کلمه ده او "غرچه" د آمو لوړي خوا ته د غرني ولایت د آريايي اوسېدونکیو نوم دی، له دې کبله نو غرچه، خلج، غلج او غرج د غره د زوی یا غرزی او (کوهزاد = کهزاد) په مانا دی.

د "غر" کلمه چې اوس په پښتو کښې د غره په مانا ژوندی ده د - اوېستا په "هوم یشت" کښې "ګیری" راغلي چې په خورده اوېستا کښې هم

لیدل کېږي، په سنسکریت کښې هم "ګیر" او "ګیری" "GIRI" د غره په مانا و، ان عربانو د پخواني ګرشاه لقب (ملك الجبال) په معرب ډول جرشاه کړی دی. (د تاریخ طبرستان ۵٦ - ۱۸۳ مخونه)

په پښتو کښې غرڅه - غرڅنی د (کوهي - غرني) په مانا دی چې د غرچه او غلچه = غلجی نوم له هغه څخه راوتلی دی او غلجیان د پامیر او زرافشان د رود په درو کښې اوسي.

عربي جغرافیا لیکونکیو هم دغه ټکي ته اشاره کړې ده چې "غر" د "جبل" په مانا د غرشستان او غرجستان په تاریخي نومو کښې دخیل و، یاقوت د البشاری په حواله وایې چې: غرج اصلاً د غره په مانا دی خراساني مؤرخانو چې دا کلمې له خپلو هېوادوالو څخه اورېدلې دي د "غرجستان" نوم یې په اصلي شکل "غرستان" لیکلی دی چې له غر+ستان څخه عبارت دی (غر - د کوه، په مانا او "ستان" د ظرفیت پخوانۍ علامه ده).

لکه منهاج سراج جوزجاني چې د دغه هېواد له خلکو څخه و، زیاتره د عربو د غرجستان او غرشستان پر ځای غرستان لیکي، د طبقات ناصري په زړو خطي نسخو کښې څو ځایه غرستان لیدل کېږي.

په هر حال غلجي = غلزي یو پخوانی نوم دی چې مانایې د غره زوی ده. د افغاني غلجیانو لومړی نیکه په همدغه نامه یادېده، ده درې زامن لرل چې نومونه یې هم آریایې زړو نومو ته بیخې ورته دي:

توران - تولر - بولر - موږ پوهېږو چې "تور" له هغو پخوانیو آریایي نومو څخه دی چې په اوېستا کښې راغلی دی دا نوم تر اوسه په پښتنو کښې په بېلا، بېل ډول (تور- تورانی- تورك- توری) رواج لري، همداراز "بولر" یا "بلور" یو زوړ نوم دی چې د ګلګت تر سیمو د نورستان پر خلکو اطلاقېده، د ((بارتولد)) په وینا تر اوسه هم د هغه ځای ځینې تور پوښه قبایل ځانونه

"بلور" بولي، دا کلمه تر ۱۸ پیړۍ پورې په چیني کتابو کښې لیدل کېږي . محمد حیدر دوغلت چې د (۹۳۲هـ) په شاوخوا کښې ژوندی و، پردې سیمو یې حکمراني کوله نو د کشمیر له ناوې څخه د کابل ترناوې پورې او شمال خوا تر یارکند او کاشغر پورې یې داسیمې بلور او بلور ستان وبللې ترده دمخه منهاج سراج او محمد غوفی د غوري دوری مؤرخان د شغنان، تخارستان او درواز د غرو په لړ کښې بلور هم راوړي مستربیلو وایې چې:

بولر یابلور د باختر د کلمې طبیعي تحریف دی. په هر صورت د غلجي، توران، تولر، بولر کلمې او نومونه ټول دا رابښیي چې دوی پخوانی آریایي ریښې لري او هم دا زیاتوي چې افغاني غلجیان هم له ارایایي نژاد سره ټینګه اړه لري.

خو (هوتك) (د کندهار او کلات له غلجیو قبیلو څخه) د هوتکو د قبیلې لومړي نیکه چې د پښتو اشعار یې د پټې خزانې په واسطه موږ ته رارسېدلي، د انساب پېژندونکیو په وینا د بارو زوی او د پورتني نومړي تولر لمسی و، چې ده د ملکیار، یوسف، دولت او عرب په نومونو څلور زامن درلودل، د هوتکو د پاچهۍ د موسس میرویس خان پلار ښالم خان په اتم پلار په دې توګه ده ته رسېږي:

ښالم د کرم زوي، د مند لمسی، د عمر کړوسی، د جلال الدین کوسی، د قطب کودی چې هغه بیا د اسحاق زوی، د حسین لمسی، د ملکیار کړوسی او د هوتك کوسی دی.

د هوتکو کهاله غړي د ترنك او ارغنداو پرغاړو سیمه ییز ولسوالان و، لکه چې وویل شول له چنګیزیانو سره یې سختې جګړې وکړې، خو د د دوی د ژوندانه ښکاره څرنګوالی لاس ته رانه غی، یوازې دا معلومه ده چې تر میرویس خان دمخه د کندهار له جلدکه تر غزني د غلجیو قبیلو مشر تابه

او ولسوالي په سلطان ملخي توخي پورې اړه درلوده چې دمخه یې یادونه وشوه.

د میرویس خان پلار ښالم خان چې د خپل وخت له مشرانو څخه و، د سلطان ملخي لور نازو نومې یې په نکاح کړه، چې د هغې له نسه څلور زامن حاجي میرخان، عبدالعزیز، عبدالقادر، او یحیی خان و زیږېدل.

له دغو زامنو څخه حاجي میرخان یا میرویس خان هغه نومیالی و، چې له غزني څخه ترکندهاره یې خپل نفوذ خپور کئ، د توخي او ابدالي د دوو ټبرو (چې له کندهاره ترغزني یې حکومت کاوه) او د ډهلي او اصفهان د دوو شاهنشاهیو د تاریخي نفوذ تر منځ یې په ولسي چارو کښې لوی لاس درلود، په کندهار کښې یې د خپلواك سلطنت بنسټ کښېښو، د سید جمال الدین افغاني او سلطان محمد خالص په وینا دی د متین فکر او لوړو اخلاقو څښتن او هم ښه ژبور سړی و، دا چې له یوې خوایې مور د توخي حکمرانانو له کهاله وه، او له بلې خوایې د ابدالي کامران خان (چې د مخه یې یادونه وشوه) خانزاده نومې لورکړې وه، ځکه نو ابدالي او توخي قبیلو دواړو د ده ملاتړله. له بل پلوه د ده خپل کهول هم له ډېرو پیړیو راهیسي په هوتکو کښې نفوذ درلود او ولسوالي یې کړې وه.

د همدغو ورتیاو له مخې میرویس د کندهار د ابدالیو او غلجیو د ټبرو له خوا د "بابا" په لقب وپېژندل شو، هغه وخت چې صفوي نصراني حکمران ګرګین خان کندهار ته راغی او پر خلکو یې هغسي ستمونه وکړل چې د زغملو نه وه، نو میرویس څلور واره اصفهان ته ولاړ د شاه حسین صفوی دربار ته یې د خلکو فریاد ورساوه او هم یې د دربار اوضاع له نژدې څخه وکتله، دده یو ملګري "ریدي خان" په خپل منظوم کتاب "محمود نامه" کښې چې د میرویس د زوی په نامه یې نظم کړی دی د میرویس دا د خواهی

او د شاه حسین صفوي خوب داسې بیانوي:

چې میرخان تللی اصفهان ته ونه
مخ یې مکې د پاك سبحان ته ونه
پاچا تې عرض کړ تول حال د پښتون
د ګرګین ظلم بد احوال د پښتون
پاچا ویل: زه نسوای کولای چاره
د ګرګین خان ظلم و ستم د پاره
که یې معزول کړم کندهار نه پرېږدي
جور وستم او خپل شعار نه پرېږدي
ګرګین خو ګرګ دی ګرګ خو ظلم کوي
وینې توویــنه هم پســونه څیري
زه هم خایف یم چې به څه کړم ګرګین
نامسلمان دی، ارمنی دی، بې دین
نه په اسلام کښې ځان پا بند ګڼینه
نه نصراني نه له عیسی بیرینه
بیرېږم زه چې خدای کړي قهر ښکاره
د سلطنت په رڼا کور سي تیاره
میرخان ویل: ای حسین پاچا وګوره
حال د حاکم او رعایا وګوره!
ګرګ دی ایله کړئ پررمه سو شبان
جور و ستم کاندې بیحد ګرګین خان
مورږ له طاقت نسته چې کړو به زیاتي
صبر پر ظلم د ظالم ارمني

دا څلورم واردی راځم سلطانه
عرض د ظالم له لاسه کړم سلطانه!
که پاچا نه کړي داد خواهي د مظلوم
ظالم حاکم کا، ظلم ډېر په محکوم
جور چې ډېر شي سلطنت شي برباد
د ظلم قصر پوپنا بې بنیاد

عربیه:

الملك یبقی مع الکفر ولایبقی مع الظلم
کافر کولای سلطنت شي مدام
که وکړي داد، نه وي جابر پرانام
مګر ظالم خو نسي کړای سلطنت
خالق رحیم دی، ورکوی خلافت
چا ته؟ چې زړه یې وي په مهر ودان
د خدای عیال ګڼي پر مځکه انسان
سلطانه! واوره په ښې غوږ دا وینا
مکړه ستم د خلق الله په هر چا
د ستمګارو پای ورانی دی، خراب
د ظلم اور یې کا په خپله تراب
د مظلوم آه داسې کاري وي ګوره
چې اور یې نه ځي د ظالم له کوره
لمبې په بلي کا د ظلم په کور
توله به کاندي بېنوا په دې اور

ښايي ظالم چې رحم وکا په ځان
په ظلم خوار نه کړي خپل ځان او جهان
سلطانه! ګوره پر ځان رحم وکړه
ـ خپل کلی کور په جور مه ورانوه"

خو دا چې صفوي پاچا د ميرويس فرياد وا نه ورېد او د اصفهان له درباره نا اميده شو، نو له هغه ځايه بيت الله ته ولاړ، د عربو له عالمانو څخه يې له ګرګين سره د جنګ جواز او د هغه د وژلو فتوا واخيسته، په اصفهان دربار کښې يې هم دومره نفوذ وموند چې درباريان يې پر ګرګين بد ګمانه کړل، تر هغه وروسته حاجي ميرويس کندهار ته راغی، هلته يې د ارغنداو پر غاړه (له کندهار د اوسني ښار څخه شپږ ميله ليرې) په کوکران کښې يوه لويه ملي جرګه جوړه خلکو ته يې د اصفهان د دربار او ضاع بيان او د حجاز د علماوو فتوا ښکاره کړه او له دوی څخه يې تعهد واخيست.

په دويمه جرګه کښې چې د کندهار ښار ختيځ ته شل ميله ليرې په مانجه کښې جوړه شوه او په هغه کښې د کندهار د زياتو قومو مشرانو لکه سيدال خان ناصر، بابو خان بابی، بهادر خان، پير محمد مياجي هوتك، يوسف خان هوتك، عزيز خان نورزي، ګلخان بابر، نورخان بړيڅ، نصرو خان الکوزي، يحيی خان د ميرويس ورور، محمد خان د هغه وراره او يونس خان کاکړ ګډون کړی و، د خپلواکۍ د اعلان وثيقه لاسليك شوه او ټولو په قران عظيم الشان لوړه وکړه.

تر هغه وروسته ميرويس د کندهار د ټولو قومونو په مرسته د صفويانو بيګلربيګي ګرګين خان او د هغه ټول لښکريان ووژل، کندهار ښار يې ونيو او د ګرګين وراره الکسندل ميرزا د هغه ستمګر مړی واخيست او له ښځو او کوچنيانو سره يې هرات ته وتښتېد.

وروستني مؤرخان د دغه ملي مشر د آزادۍ غوښتلو د غورځنګ پر نېټه اختلاف لري: مثلاً شېر محمد يې د (۱۱۲۰هـ) کال د صفري مياشت او سلطان محمد يې د (۱۱۲۱هـ) کال صفره ليکي، خو نواب صمصام الدوله د هغې پېښې کال (۱۱۲۰ هـ) ګڼلی او خافي خان مؤرخ وايي چې پر (۱۱۱۹هـ) کال په هند کښې د محمد اعظم شاه دربار نه د ګرګين د وژلو خبر ورسېد کلنل مليسون د افغانستان په تاريخ کښې (۱۷۰۹م - ۱۱۲۱هـ) کال ليکلی دی، آو ميرزا محمد خليل صفوي (۱۱۲۲هـ) کال ښوولی دی.

خو د پټې خزانې روايت ليکونکی تر ټولو مؤرخانو موثق او د اعتبار څښتن دی. هغه پېښې په خپلو سترګو ليدلې او هم يې مستقيماً له خپل پلار څخه روايت کړي دي چې: "پر ۲۹ د ذيقعدة الحرام سنه (۱۱۱۹) هجري د حاجي مير خان د خپلواکۍ دغه پاڅون د ګرګين او صفويانو د لښکر په وژل کېدو پای ته ورسېد.

کندهار د جغرافيي موقعيت له اړخه د ايران او هند د دوو شاهنشاهيو تر منځ ډېر ارزښت لاره، هغه وخت چې ملي مجاهدينو د ميرويس په مشرۍ په کندهار کښې د خپلواکۍ بيرغ پورته کړ، د هند تيمور دربار د دغه خبر په اورېدو وربېږدېد او د پښتنو خپلواکۍ يې د ځان له پاره لوی ګواښ وباله، دا ځکه چې د هند تيموري حکمداران د غوريانو، خلجيانو او لوديانو د امپراتورۍ او له بيا راژوندي کېدو څخه وبېرېدل، لکه صمصام الدوله او خافي خان چې ليکي:

هغه وخت چې د افغانانو د خپلواکۍ د اعلان خبر د هند تيموري دربار ته ورسېد نو په ښکاره يې د مجبوريت په سبب د افغانانو خپلواکي تر يو ځايه په رسميت وپېژنده، خو په پټه يې د اصفهان له دربار سره مخابره او مفاهمه وکړه چې د دې پېښې د مخنيوي له پاره چې د خافي خان په

تصریح د دوارو هېوادو او ولسونو له پاره د صایبې رایې مخالفه پېښه وه ډېر ژر زیار وباسي (منتخب اللباب) خو حاجي میرویس چې د دوی قوي شاهنشاهیو تر منځ خپل خطرناك موقعیت ښه پېژانده، په درېمه جرګه کښې يې د اولس مشران راغونډه کړل وروسته تر هغه چې د افغاناولس سیاسي دریځ يې د دوو ختیزو او لوېدیزو دولتو تر منځ وښووه او د هغوی قوتونه يې څرګند کړل نو ويې ویل: "که زما سره یو شئ او زما ملا وتړئ نو د خپلواکۍ بیرغ به هسك وساتو، او پرې به نه ږدو چې بیا د پردیو مریتابه کړی. زموږ په غاړه کښې ولوېږي، هغه کسان چې د پردیو مریتوب مني موږ له هغه سره هېڅ اړه او خپلوي نه لرو او نور دې زموږ په هېواد کښې نه اوسي".

ملي جرګې چې د ملي مشر وینا واورېده نو ده ته يې د موافقت لاس ورکړ او ټینګه ژمنه يې ورسره وکړه چې د ژوند تر وروستۍ سلګۍ پورې به د خپلې ملي خپلواکۍ او آزادۍ ساتنه کوي". (تتمة البيان)

د ګرګین او د هغه د ملګریو د وژلو خبر د ګرجي د لښکر د هغه بقية السيف په واسطه اصفهان ته ورسېد چې د ګرګین له خوا د پښین سیمې د ترین ټبر د مخنیوي له پاره هغې خواته تللی وو، د بېرته راګرځېدو په وخت کښې میرویس شړلی او پارس ته تښتېدلی وو، پخپله میرویس هم صفوي پاچا ته لیك واستاوه، د افغان او فارس جګړې د کتاب لیکوال په وینا په هغه لیك کښې يې لیکلي وو چې: پاچا دی له تدبیره کار واخلي، کندهار ته دې لښکر نه رالېږي، ځکه ټول افغانان د دوی وژلو ته توره په لاس ولاړ دي، او که مجبوره شي ښایي چې کندهار د ډهلي پاچا ته وسپاري، ځکه نو ښایي چې صفوي پاچا ددغه هېواد سیاسي موقع په نظر کښې ونیسي" همداشان يې د ډهلي دربار ته لیك واستاوه او په هغه کښې يې د دوارو خواو، یادونه وکړه او تمه يې ورپیدا کړه چې که د هند دربار دده مرسته وکړي په

راتلونکي وخت کښې به د صفوي توابعو یوه برخه د اصفهان پر خلاف وپاروي.

خو صفوي دربار وغوښتل چې میرویس د ګواښلو او بیرولو له لارې د ځان تابع کړي، ځکه يې میرویس ته یو استازی راوستاوه، چې د ملیسون په وینا جاني خان او د مرجان ملکم او سید جمال الدین افغاني په وینا محمد جامي خان نومېد، دغه استازي له صفوي درباره یو پیغام راوړی و چې: د ایران پاچا د ګرګین وژل بخښي، خو میرویس باید اطاعت ته غاړه کښېږدي او صفوي لښکر کندهار ته پرېږدي. سربېره پر هغه نوموړي استازي افغاني مشر د مقابل لوري له عظمت او شوکت او د دغه کار له ناوړې پایلې و ډاراوه خو میرویس چې کلك زړۀ او ټینګ اعصاب لرل په ډېره مېړانه يې داسې ځواب ورکړ:

"ته فکر کوې چې عقل او حکمت یوازې په ناز او نعمت کښې لاس ته راځي او زموږ په غرو کښې يې اثر نه شته - ستا پاچا که څه کولای شوای خپل کار يې په زور پر مخ بېوه، دغو بې ګټو خبرو ته به اړنه و ..." (سرجان ملکم).

میرویس امرو وکړ چې: هغه درې ملي صفوي استازي زندان ته بوځئ، د ملیسون په وینا په دغه کار کښې يې دوه لوی مقصده درلودل، لومړی دا چې د ایران د دربار ځواب ځنډنی شي چې لښکر رالېږل هم وځنډېږي، بل دا چې د اصفهان دربار ته څرګنده شي چې د افغاني خپلواکۍ بیرغ ټیټېدونکی نه دی او د صفوي دربار تهدید او تطمیع د ده او نورو زړورو افغانانو پر روح څه اغېزه نه لري.

څنګه چې د لومړي سفیر را استول د میرویس خان آزادی پال هوډ مات نه کړ نو د اصفهان درباریانو له یوې بلې وسیلې څخه کار واخیست او د هرات حکمران محمد خان بلوځ يې چې د میرویس پخواني دوست او د حج

په سفر کښې هم ورسره و، د سفارت په توګه کندهار ته واستاوه، چې په دوستانه ډول له افغان ملي مشر سره خبرې وکړي، او د خپلواکۍ تود نغری په دوستانه نصیحتو سوړ کړي، خو افغان مشر نوي استازي ته وويل:

"خدای ته شکر باسه چې ستا د ملګرتیا حق مې سترګو ته درېږي، که دا نه وای نو تابه هم د نورو په شان پاداش لیدلی وای - زموږ د غرو آزاد خلك د بیا مریتابه په کړۍ کښې نه شي لوېدلای، زړورو زمریانو زنځیر شلولی دی او له تیکو را ایستلی شوې توري بېرته په تیکو کښې نه ننوځي.

"میرویس د دوستۍ د درناوي په بنسټ محمد خان په ښه عزت وساته او په دې وسیله یې د اصفهان دربار ته څرګنده کړه چې: دی او د ده قوم به خپله ملي خپلواکۍ بیا له لاسه ور نه کړي، د میرویس د دغه مېړني دریغ نه ماتیدونکی هوډ پر وړاندې د اصفهان دربار د هرات حکمران ته چې د محمد خان پر ځای ټاکل شوی و، پر (۱۱۲۲هـ - ۱۷۱۰م) کال امر وکړ چې پر کندهار یرغل وکړي، خو میرویس له پېنځو زرو پښتنو سپرو سره د هغه مخه ونیوه او سخته لویه ماته یې ورکړه.

په راتلونکو (۱۸) میاشتو کښې د اصفهان له خوا څلور ځله پر میرویس او آزادی غوښتونکیو**افغانانو**باندې لښکرکښۍ وشوې، خو ټول بېرته ناکام پرشاولاړل، وروستۍ پلا پېنځه زریز لښکر د تبریز د حکمران محمد خان په مشرۍ دې خوا ته وګمارل شو چې یوازې پنځوسو پښتنو سپرو پر شا وشړل، تر زرو زیات کسان یې په جنګ کښې ووژل او ټپیان پر ډګر پاتې شول، په خپله حکمران هم له درو زامنو سره د پښتنو جنګیالیو په لاس کښېووت.

دغو پرله پسې ماتو او ناکامیو د اصفهان دربار اړ کئ چې لویه لښکرکښي وکړي، ډېر په قهر شو او خورا لوی خونخوار لښکر یې راوېوست

د دغه لوی لښکر سالارې یې د ګرجستان حکمران او د وژل شوي ګرګین وراره خسرو خان یا کیخسرو خان ګرجي ته وسپارله چې د دربار له زبردستو کسانو څخه و، دا ځکه چې ګوندې خسروخان به د خپل تره د غچ اخیستلو له لارې له جوشه ډك کار پر مخ بوځي، هغه و، چې خسرو د کندهار خوا ته پر مخ راغی او په فراه کښې یې واړول، په دې لویه لښکرکښۍ کښې د خراسان ټول امیران، د هرات حاکم او د کرمان حکمران علي قلي هم د خسرو ملګري وو. دا مهال میرویس خان د پټې خزانې د لیکوال پلار داود خان هوتك په فراه کښې د افغاني ځواکونو مشر وټاکه، چې همهلته له خسرو سره ونښت، خو خسرو پر مخ راغی او میرویس له لږ قوت سره ګرشك ته نژدې د هلمند پر غاړه تیار ناست و، د میرزا محمد خلیل په وینا د خسرو لښکر پنځوس زره سپاره او پلي لرل، چې بشپړه توپخانه او خزانه هم ورسره وه او په هغه کښې (۱۲۰۰) نه خالص ګرجیان وو، چې خاص د ګرګین د غچ اخیستلو له پاره راغلي وو، بالمقابل پښتني ملي قواوې لږې وې، ځکه نو را پر شاشوې، او د خسرو لښکرو کندهار کلابند کئ (۱۱۲۳هـ - ۱۷۱۲م).

کندهاریانو د ښار په ساتلو کښې په ډېره مېړانه پښتې ټینګې کړې او په هره حمله کښې یې صفوي لښکر پرشا وواهه، په خپله میرویس هم خپل قوتونه له سره نوي راغونډ کړل او د کندهار د جنوب له خوا یې د بلوڅو د پښین د ترینو او نور قومونه د وطن ساتنې له پاره راوپارول او د خسرو پر لښکر یې یرغل وکئ، د ذخیرو د رارسېدلو لاره یې پر وتړله. خسرو چې خپل نیم لښکر په دې اخ وډب کښې بایللی و، ویې غوښتل بېرته پارس ته وتښتي، خو میرویس له خپلو (۱۶) زرو تنو سره پر هغه یرغل وکئ، د جان ملکم په وینا د صفوي تېرکوونکیو له (۲۵) زرو تنو څخه یوازې پېنځو سوو تر اووسو تنو پورې له مړینې ځان وژغورلای شو.

خسروخان هم په جګړه کښې د خپل اکا په څېر ووژل شو، د اد (۱۱۲۳هـ) کال د روژې پر ۲۸ مه (او د مجمع التواریخ په وینا پر ۱۱۲۴هـ) پیښه شوه، تر دې خونړۍ جګړې وروسته چې کندهاري ننګیالیو، صفوي تېري کوونکي ټول ووژل، د اصفهان دربار یوبل لوی خونړی لښکر د محمد رستم خان په مشرۍ کندهار ته راواستاوه، خو دا چې د ملي مشر مټ او بازو د ولس په یووالي او مرسته ډېر سخت غښتلی و، نو ځکه دغه لښکر هم هېڅ ونه کړای شول او مات شو، رستم د دې له پاره چې د خپلو اسلافو په برخلیك اخته نه شي بېرته پارس ته پرشاسو (۱۱۲۶هـ - ۱۷۱۴م).

همدارنګه محمد زمان قورچي باشي هم له اصفهانه له لوی لښکر سره کندهار ته راواستول شو، چې د میرزا خلیل په وینا د بسطام په سیمه کښې دی هم ووژل شو. ځکه چې په دې وخت کښې چې د هرات ملیون هم (لکه چې وویل شول) د ابدالي امیرانو په مشرتابه له متجاوزو صفویانو سره مقامت کاوه، ځکه نو تر هغه وروسته کندهار ته د صفوی لښکر را استول ممکن نه شول او میرویس هم په کندهار کښې د ښه واك خاوند او غښتلي ملي مشر شو، چې خلکو ورته د "بابا" لقب ورکړ.

ده په دې وخت کښې د ډهلي له دربار سره خپل سیاسي اړیکي ډېر ښه ساتل او د کندهار ملي دولت یې هغه دربار ته په رسمیت ور وپېژندلی و په پای کښې یې دسیاسي دوستانه اړیکو د لاټینګښت له پاره خپل ورور حاجي امکو د سفیر په توګه د هند تیموری پاچا فرخ سیر ډهلي دربار ته واستاوه او د هغه په لاس یې دوستانه سوغاتونه ورولېږل، د ډهلي دربار هم د کندهار ملي حکمران په رسمیت وپېژاند او د حاجي امیرخاني "خطاب یې د "تورې" او "پیل" له سوغاتو سره د میرویس ملي دربار ته راواستاوه (مجمع التواریخ) چې په دې سیاسي وسیله میرویس د خپل هېواد له ختیز اړخه تر

یوه ځایه ډاډه شو. د میرویس د حکمرانۍ بریدونه له فراه، شین ډنډ (سبزوار) او سیستان څخه نیولي تر پښین او د سلیمان غره تر لمنو او شمال خوا تر غزني پورې رسېدل، پر ابدالي او غلجي قبیلو یې په مساوي توګه حکومت کاوه بلو ځانو هم ورسره مرسته او ملګرتیا کوله. ده د شاهۍ لقب ونه مانه، او په هغه جرګه کښې چې د کندهار قومو د ده د سترو خدمتو د ستایلو له پاره دی په خپله پاچهۍ مانه ده خلکو ته ویل چې: "ما د دې له پاره ستاسي خدمت نه دی کړی چې پاچهي وکړم یا د پاچهۍ پر تخت کښېنم او خولۍ کږه کښېږدم، زه په دې ښه نه ایسم چې پر تاسې پاچهي وکړم، بلکې په دې ښه ایسم چې ستاسې خدمتګاري وکړم ما ته همدا بس ده چې ولس راته "بابا" وایي، نور نو نه جواهر غواړم او نه سره زر او سپین زر، زما همدابس دی چې ستاسي خدمت وکړم او تاسې د خپلو زامنو په څېر وروزم. زما پاچهي د لاسه نه کېږي، زه ستاسې کوچنی خادم یم!"

د ده د دغو خبرو مطلب د درې ژبې یو شاعر داسي منظوم کړي دي:

نه خدمت نمودم که شاهی کنم
بتخت شهی کج کلاهی کنم

نزیبد مراشاهی و سروري
سر افرازم از افسر چاکري

مرا بس که گویند قومم " پدر "
ندارم طمع گوهر وسیم وزر

همین افسرم به که خدمت کنم
شما را چوفرزند خود پرورم

نه دیهیم شاهی بود درخورم

شما را همی کمترك چاکرم

میرویس یو خیرك، پوه او ډیپلومات سړی و، د ګاونډیانو په سیاسي اوضاع ښه پوه او صفوي دربار یې ښه پېژاند، د حکمدارۍ په دود او دستور ښه پوهېده، اته کاله یې د یوه مشربابا په توګه د خپل ولس مشرتوب وکړ، خلك یې خوښ وساتل تل یې د خلکو خواخوږي کوله او د مهربان پلار په څېر یې وروزل. په افغانستان کښې خلك ورته "بابا" وایي او د یوه بزرګ قطب په شان د ده د مزار زیارت کوي د خینو ناروغیو له پاره د ده د مزار خاوره شفا بولي. وایي چې: دغه نومیالی مشر جګه ونه، قوي اندامونه او سپینه اوږده ږیره درلوده، پر سر یې وېښتان نه وو، سپین پرتوګ اوسپین کمیس یې اغوستل او یو پټو یې درلود چې د کلیو په ملي جرګو کښې به یې پر مځکه د خلکو په منځ کښې غوړاوه او د کلیوالو په څېر به پر هغه کښېناست، نور به یې هم پر خپل پټو کښېنول او ملي پېښې او قضایا به یې د خپل صایب فکر په مرسته حل کول، خلك به یې له یو بل سره دوستۍ، ښېګڼې، همدردۍ او مرستې ته بلل.

میرویس د خپلو هېوادپالو مجاهداتو په پای کښې د افغاني سلطنت او ملي برم مړه ډیوه بیا په کندهار کښې بله کړه، د خپلواکۍ او آزادۍ هېر شوی درس یې د خپلو خلکو غوږو ته ورساوه او د ۱۱۲۷هـ کال د ذیحجةالحرام پر ۲۸ مه نېټه له دې دنیا ولاړ په افغان تاریخ کښې یې د تل له پاره نیك او ښه نوم پرېښوو، دی د کندهار ښار لوېدیځ خواته د کوکران په کلي کښې د لوی سړك پر غاړه ښخ او دا بیت یې پر مزار لیکلی دی:

بر سر مرقد ماچون گذری همت خواه
که زیارتگۀ مردان جهان خواهد بود

(وګورئ ۷۶ - ۷۷ عکس)

له میرویس څخه دوه زامن پاتې شول یو محمود چې د پلار د مړینې پر وخت ۱۸ کلن و او حسین چې ۱۴ کلن و. د میرویس تر مړینې وروسته یې ورور پرځای کښېناست چې د ملیسون، جان ملکم او سید جمال الدین په وینا "عبدالله" او د ده د همهالیو لکه جهانګشای نادري، مجمع التواریخ، پټه خزانه او همدارنګه د سلطان محمد، شېرمحمد، روضةالصفای ناصری او انسکلوپیډیای اسلامي په موثوق قول "عبدالعزیز" نومېد. دغه سړی د خپل ستر ورور په شان لوړ همت نه درلود، همدا چې واکمن شو ملي جرګه یې راوبلله او خلکو ته یې د صفویانو د اطاعت منلو وړاندیځ وکړ، ملي جرګې دغه جوغ ته غاړه کښې نه ښووه، خو عبدالعزیز د اصفهان دربار ته استازی ولېږه او په درو شرطو یې د اصفهان دربار اطاعت ومانه:

لومړی، د هغه باج او خراج معافول، چې د ګرګین په وختو کښې افغان اخیستل کېده.

دویم، کندهار ته د صفوي لښکر نه راتګ.

درېیم، د عبدالعزیز په اولاده د پاچهۍ دوام.

پښتانه چې د عبدالعزیز په دغه ناوړه وضعیت خبر شول، د دوی ځلوېښتو زرو مشرانو د میرویس له مشر زوی محمود سره لاسونه یوکړل، عبدالعزیز یې وواژه.

خو په پټه خزانه کښې لیکلي شوي دي چې:

"میر عبدالعزیز چې د حاجي میر خان ورور و، په کندهار کښې مشر شو، خو د اولس رعایت یې کم کا. څو چې په (۱۱۲۹) سنه هجري د شپې د نارنج له قصره له بامه خطا شو او راولوېد مړشو." (پټه خزانه - ۱۰۹مخ)

ملیسون د دې پېښې نېټه د (۱۷۱۶م) کال مارچ لیکي چې له

همهغه (۱۱۲۹م) کال سره برابره ده.

د کندهار خلکو دا پردی پال سړی په سزا ورساوه او پرې یې نه ښوو چې خپله ملي خپلواکي چې د زړو افغان زلمیانو په وینو اخیستل شوې وه، له لاسه وباسي، د عبدالعزیز تر مړینې وروسته یې د میرویس مشر زوی چې محمود نومېد خپل مشر وټاکه، محمود تر (۱۱۳۴هـ - ۱۷۲۱م) کال پورې د کندهار د پاچا په توګه حکمراني وکړه ده چې د پلار په شان یې لوړ همت درلود، د ملي حکومت د پراختیاپه فکر، کښې شو، پر همهغه کال یې د فراه او سیستان له لارې پر کرمان یرغل وکړ او د هغه ځای د حاکم "لطف علي" سره تر روغې وروسته بېرته کندهار ته راغی خو آرام نه کښېناست، بیا یې پر همهغه (۱۱۳۴هـ) کال په کندهار کښې ملی تازه دمه قواوي راغونډې کړې او د صفوي دولت پر پایتخت اصفهان یې حمله وکړه ښار یې کلابند کړ، تر اتو میاشتو کلابندۍ وروسته (۱۱- ۱۵ - محرم ۱۱۳۵هـ.ق - ۱۷۲۲م) د صفوي کورنۍ وروستی پاچاشاه حسین د ایران تاج او تخت محمود ته وسپاره او پایتخت یې د افغاني بریالي لښکر ته پرېښوو.

شاه محمود د ایران فاتح د اصفهان تر نیولو وروسته د خپلې شهنشانۍ په وختو کښې د خپلو لویو سپه‌لارانو لکه سیدال خان ناصر، پیر محمد میاجي، محمدخان او عبدالله خان بلوڅ په واسطه لوی لښکرکښۍ وکړې چې تر دوه نیمو کالو پاچهۍ وروسته د (۱۱۳۷هـ - ۱۷۲۵م) کال د برات پر ۱۲ شپه په اصفهان کښې د دماغي ناروغۍ له امله د (۲۷) کالو پر عمر ووژل شو، دا د سلطان محمد، شېرمحمد ماثرالامراء او روضةالصفای ناصری ویناده، خو سید جمال الدین او ملیسون د ده د وژلو نیټه (۱۷۲۵م ۱۱۳۸هـ) کال لیکلې دي.

د اصفهان د فاتح شاه محمود تر وژلو وروسته د میرویس وراره د

عبدالعزیز زوی شاه اشرف په اصفهان کښې د افغاني سلطنت پرتخت کښیناست او په ځیرکۍ سره یې د سلطنت چارې په ډېره ښه او سمه توګه اداره کړې، سیدال خان ناصر یې بیا د افغاني لښکرو سپه سالار وټاکه او هرې خواته یې لښکرکښۍ او فتوحات وکړل. دده د وخت له مهمو پېښو څخه یوه هم د بغداد د والي احمد پاشا لښکرکښۍ وه چې د شاه اشرف د پاچهۍ پر درېیم کال د (۱۱۳۹هـ کال د برات له ۱۲ څخه د ۱۱۴۰ هـ - ۱۷۲۷م کال ترمنځ) وشوه. شاه اشرف په خپل لښکر تور کان مات کړل، خو نور یې پښتانه نه پرېښوول چې له ترکانو سره ونښلي، دا ځکه چې شاه اشرف نه غوښتل د ترکانواو افغانانو تر منځ زیات مرګ او ژوبله وشي، هغه و، چې د شاه اشرف د ښه سیاست په اثر دا پېښه تر (۹) میاشتو وروسته په روغه او صفا پای ته ورسېده، د ده د پاچهۍ پر پینځم کال (۱۱۴۲- ۱۷۲۹م) د عثماني خلیفه درېیم سلطان احمد خان له خوا راشد پاشا د سفیر په ډول د شاه اشرف دربار اصفهان ته راغی او هم له افغاني درباره محمد علیخان بلوڅ د ایلچي په توګه عثماني دربار ته ولاړ او په دې توګه د افغاني او عثماني دولتو تر منځ ښه اړیکي ټینګ شول.

تر هغه وروسته شاه اشرف د ایران له شمال څخه د روسي قواو د تیري مخه هم ونیوه، خو په داخل کښې له نادرافشار غونډې بډه (حریف) سره مخامخ شو او د افغاني قوت رسۍ سره وشلېده، دا ځکه چې له کندهاره چې د هوتکي پاچهۍ مرکز و، په ایران کښې افغاني لښکرو ته مرسته نه رسېده، له همدې کبله اشرف څو ځایه ماتې وکړه تر پینځو کالو او (۷) میاشتو پاچهۍ وروسته له ایرانه راپر شا شو، د هلمند پر غاړه د ګرمسیر ملخان کلا ته راغی، له هغه ځایه یې کوز ښوراوک زردکوه ته پناه یووړه او همهلته د عبدالله خان بلوڅ د زوی ابراهیم نومي له لاسه ووژل شو، دا پېښه

د (۱۱۴۲ هـ - ۱۷۲۹ م) په پای کښې وه.

خو په کندهار کښې چې د هوتکو د پاچهۍ مرکز و، تر (۱۱۳۵هـ) کال وروسته چې شاه محمود اصفهان ونیو د ده کشر ورور شاه حسین حکومت کاوه دی عالم ادیب او ادب پال پاچاه و، د ده د پاچهۍ وخت په کندهار کښې په آرامۍ او هوسایۍ تېر شو، د پټې خزانې په وینا چې د ده په دربار کښې لیکل شوې، د ده امر له هراته، فراه او شین ډنډ (سبزوار) څخه نیولې تر غزني او ګومل پورې چلېده او هم یې د شال (کوټې) او پښین سیمې د پنجاب د حدودو تر ډېره اسماعیل خان او ډېرهٔ غازي خان پورې ونیولې همدارنګه د کندهار ځواکونو له خوا د ملتان صوبه تر تهدید لاندې ونیول شوه او د افغاني قواو پر مختګ تر ملتانه ورسېد. دا مهال د هوتکو شهنشاهي د اوسني بلوچستانْ په ګډون د دجلې له غاړو څخه تر ملتان پورې رسېدلې وه، چې لوېدیځ ته شاه محمود او شاه اشرف ختیځ ته شاه حسین حکومت کاوه. د شاه حسین د پاچهۍ آرامې دورې تر (۱۱۴۹هـ - ۱۷۳٦م) پورې دوام درلود، همدغه کال د رجب پر (۱۷) نادرافشار د افغانستان د سیمو د نیولو په تکل لښکر راویوست، ځکه چې ده په پارس او ګرجستان کښې د افغاني قواو پایخوړ سره تیت او پرك کړي و، دا مهال یې د کندهار د هوتکي دولت له ماتولو پرته بل کار نه لاره، هغه وو چې نادرشاه د کوچنی اختر د میاشتې پر دویمه له سیستانه راتېر او د شوال پر ۱۸ مه د دلخك او دلارام له لارې د هلمند پرغاړه ګرشك کلا ته راورسېد، د هغه ځای تر نیولو وروسته د کوچنی اختر د میاشتي پر (۱۱)مه له هلمنده راپوریووت او د (۱۱۴۹هـ - ۱۷۳٦م) کال د ذیقعدې د میاشتې په سرکښې یې د کندهار ټینګه کلا چې هوتکي پایتخت و، کلابنده کړه.

د کندهار زلمی مدافع شاه حسین د نامتو سپه سالار سیدال خان

ناصر په ملاتړ تر یوه کال او څو میاشتو پورې د کندهار ښار په ډېره مېړانه وساته او نادرشاه یې پرې نه ښوو، چې له خپل ډېر غښتلی پوځي ځواك سره سره کندهار ونیسي.

د (۱۱۵۰هـ - ۱۷۳۷م) کال د ذیحجې د میاشتې په سر کښې د شاه حسین نظامي مقاومت پای ته ورسېد ځکه چې تر هغه دمخه لا د ده زړور سپه سالار سیدال خان د ده له زوی محمد سره د کلات په کلا کښې د نادرافشار لاس ته ور غلی و، او سیدال د نادر په امر ړوند کړای شوی و.

ځکه نو شاه حسین نادرشاه ته غاړه کېښوده، د کندهار له ماتې سره د هوتکو د شاهنشاهۍ ستوری هم ولوېد، ټول افغانستان د نادر افشار لاس ته ورغی د سلطان محمد په وینا شاه حسین تر ۱۵ کالو پاچهۍ وروسته د نادر په امر مازندران ته و شړل شو او همهلته د ۱۱۴۹ هـ کال (ښایي ۱۱۵۱ هـ - ۱۷۳۸م وي) د برات د میاشتې پر لسمه د نادري قهر په زهرو له دنیا ولاړ. (وګورئ ۷۸ - ۷۹ - ۸۰ نومره عکسونه).

د افغانستان په تاریخ کښې د هوتکو د حکمرانۍ دېرش کلنه دوره د خپلواکۍ غورځنګ د راپاریدو له پلوه خورا غوره پېر دی، ځکه چې په دغه دوره کښې څوواره پرله پسې په کندهار کښې د داخلي او ملي حکومت بنسټ کېښوول شو، چې وروسته بیا احمد شاه بابا پر هغه بنسټ د افغاني سلطنت مانۍ ودانه کړه. دې دورې افغان ولس دنیا ته په زړورتوب وروپېژاند، په خپله میرویس غښتلی او ملی شخصیت درلود، د پوهې او پښتنې روزنې په غېږ کښې پالل شوی و، مور یې "تازو" د سلطان ملخي لور عالمه او شاعره میرمن وه، چې پټه خزانه ددې او د میرویس خان د لور "زینبې" پښتو شعرونه راوړي.

سربېره پر دې د هوتکو په دوره کښې ډېر ادیبان او د توري او قلم

خاوندان وو، لکه سیدال خان ناصر ستر پښتون سپه سالار، بهادرخان، پیر محمد میاجي او داود خان چې د هغې دورې، هم جنګیالی سالاران او هم پوهیالي عالمان او شاعران وو. د هوتکو په وخت کښې د پټې خزانې کتاب د پښتو د لرغونیو او معاصرو شاعرانو د ژوندانه د پېښنو په اړه د شاه حسین د دربار د منشي محمد هوتك په قلم و لیکل شو، همدارنګه ملابازمحمد توخي، ملایارمحمد هوتك (د ارکان خمسه مولف)، ملایونس توخي، ملا اکبر (په پښتو کښې د جامع الفرایض مولف)، ملازعفران توخی (د سلطان محمد په وینا تره کی او د امیر عبدالرحمن په وینا توخي) د شاه حسین وزیر او د "ګلدستهٔ زعفراني" مولف، الله یار اپریدي د پښتو شاعر او د دیوان خاوند، ریدي خان (د شاه محمود هوتك د فتوحاتو په باب کښې په پښتو ژبه د محمود نامې ناظم)، ملاعادل (په پښتو د محاسن الصلوة مولف) او ملانورمحمد (په پښتو د نافع المسلمین مولف) د هوتکي عصر شاعران او مولفان وو.

شاه حسین د کندهار ښار په نارنج شاهي ماڼۍ کښې چې کندوالې یې تراوسه شته ادبي جرګې درلودې عالمان او ژبور ادیبان یې پالل، میان عبدالحکیم کاکړ (مشهور په کاکاصاحب چې د اوسني بلوچستان په چټیالي کښې ښخ دی) د همدغه عصر له نومیالو روحانیونو او صوفیانو څخه و چې په نقشبندیه طریقه کښې د خپل وخت له اقطابو څخه ګڼل کېږي.

هوتکیان:

۱ - میرویس خان د ښالم خان زوی (۱۱۱۹ - ۱۱۲۷ ه)

۲ - عبدالعزیز د ښالم خان زوی (۱۱۲۷ - ۱۱۲۹ ه)

* ۳ - شاه محمود د میرویس زوی (۱۱۲۹ - ۱۱۳۷ ه)

* ۴ - شاه اشرف د عبدالعزیز زوی (۱۱۳۷ - ۱۱۴۲ ه)

* ۵ - شاه حسین د میرویس زوی (۱۱۳۵ - ۱۱۵۰ ه)

اخخونه:

مخزن افغانی - تذکرة الابرار - جغرافیاي تاریخي ایران - معجم البلدان - طبقات ناصری - حیات افغانی - ماثرالامراء - منتخب اللباب ۲ ټوکه - تاریخ افغانستان د ملیسون تالیف - تتمة البیان - سرجان ملکم - پټه خزانه - روضةالصفای ناصری - تاریخ افغانستان د علی قلی میرزا - تاریخ نظامي ایران لومړی ټوك - تاریخ ایران د سرپرسي سایکس - نادرنامه (قلمي) - سیرالمتأخرین - مجمع التواریخ - میرویس بابا د کابل چاپ - تاریخ کرمان خورشید جهان - تاریخ سلطانی - صولت افغانی - د صفویانو سقوط او پرپارس باندي د افغانانو سلطه د لوکهارت انګلیس تالیف ۱۹۵۸ م - د محمد علی حزین د احوال تذکره - بدایع الوقایع.

سدوزیان

(۱۱٦۰ - ۱۲۵۸هـ)

دمخه مو ولوستل چې نادرشاه د امام قلي افشار زوی (۱۱۴۸هـ - ۱۷۳۵م) له ایرانه راغی د هوتکو پاچهي او په هرات کښې یې د ابدالیانو حکمراني ړنګه کړه او په تېره بیا د کندهار په نیولو یې د هوتکو پاچاهي بیخي ختمه کړه.

نادرشاه د کندهار د زاړه ښار د کلابندۍ په وخت کښې د کندهار د اوسني ښار لوېدیځ خوا ته پر نمناکو ځمکو د "نادرآباد" په نامه یو ښار ودان کئ او په هغه کښې یې پر (۱۱۵۰هـ - ۱۷۳۷م) کال په خپل نامه سکه ووهله زوړ ښار یې تر نیولو وروسته ونړاوه چې تر اوسه هماغسې ویجاړ پاتې دی. نادر پر همهغه کال د افغانستان شمالي ولایتونه له بدخشانه تر بلخ، میمنې او آمو سینده د خپل زوی رضا قلي په واسطه ونیول. د کندهار تر نیولو وروسته یې د سلطان محمود او بابر سیاست و چلاوه، له افغاني مشرانو سره یې نرمه لار غوره کړه عبدالغني خان الکوزی یې د هرات د ابدالیو قبیلو د مشر په توګه و پېژاند او پیر محمد خان هروي ته یې د بلوڅو او خاران حکومت ورکړ حاجي اسماعیل الکوزی یې د هرات د اسفزار حاکم وټاکه او اشرف خان غلجي ته یې د کلات حکومت وسپاره ده نېژدې

څلوېښت زره افغان زړور سپاهیان د نور محمد خان غلجي په مشرۍ چې لقب یې "میرافغان" و، په خپل لښکر کښې واخیستل او د سیاسي ځیرکۍ له امله یې پر خپلو افغاني عسکرو بشپړ باور وکئ، نادرشاه د زمان خان ابدالي زوی احمدخان او ذوالفقار خان چې په کندهار کښې د شاه حسین هوتك په امر بندیان وو، ونازول او په مازندران کښې یې جاګیر او تنخا ورته وټاکله (۱۱۵۱ هـ - ۱۷۳۸ م).

نادرشاه بې له ځنډه د کابل خواته لاړ، د غلجیو کلات یې ونیو او خپل لښکر یې غزني او کابل ته واستاوه، دا مهال د کابل حکمران د ډهلي د دربار له خوا ناصرخان یو غښتلی، زړور او د خلکو خوښ سړی و، خو دا چې ډهلي دربار یې ملاتړ نه کاوه او تنخا یې هم نه ورکوله ځکه یې ځان ټینګ هم نه کړای شو، خو سره له هغه ناصرخان د شرزه خان او نورو افغاني قبیلو په مرسته کابل ساته، رحیمداد خان کوتوال په ښار کښې کلابند و، چې په پای کښې نادرشاه د کابل ښار کلاوې ورانې او ویې نیولې (۱۱۵۱هـ) د نادر زوی د بامیان، ضحاك او د هندوکش د لمنو د نورو کلاو نیولو ته مخه وکړه د کابل او پېښور د لارې خانان عباس خان او سعدالله خان هم نادر ونیول، خو ناصرخان د کابل او پېښور تر منځ افغاني قبایل د نادر پر وړاندې جنګ ته چمتو کړل او د نادر دزوی شهزاده نصرالله له لښکر سره ونښت ناصر خان په یوه جګړه کښې تېپي او ونیول شو، خو نادرشاه هغه بیا د کابل او پېښور په حکمرانۍ وګماره او په خپله ده د ایران او افغان په تازه دمه لښکر پېښور ونیو، لاهور او ډهلي پورې پر مخ ولاړ (۱۱۵۲هـ - ۱۷۳۹م).

نادرشاه د ډهلي ترټولوژنې، چور او چپاو وروسته د انګریزي، اووه اتیانیم ملیونو پونډو په اندازه شتمني او جواهرو له شاه جهاني تخت طاوس سره پېښور ته راوړل (۱۱۵۲ هـ) خو چې تراټك راپورې ووت له یوسفزیو سره

ونښت او په ډېره بېړه د خیبر تر درې راتېر شو چې تر کابل پورې سیمې یې خپلې کړې. تر هغه وروسته د کابل له جنوبي لارې د کورم، بنګښ، ډېره جاتو او سند خوا ته ولاړ د سند د سیند ټولې لوېدیزې ځمکې یې ونیولې او د بولان د درې له لارې کندهار او هرات ته ولاړ، پر (۱۱۵۳هـ) کال یې د خپلو فتوحاتو جشن چې له ماوراءالنهر او خوارزم څخه نیولې د سند تر سیند، دجله، فرات او سیحون پورې رسېدل، په مشهد کښې جوړ کئ د (۱۱۵۴هـ - ۱۷۴۱م) کال په شاوخوا کښې یې احمد خان ابدالي له مازندران څخه را وغوښت او د ابدالي لښکر په مشر یې خپل همرکاب وټاکه. احمد خان شپږ کاله له نادر شاه سره په حضر او سفر کښې د جهانداری په چارو کښې تجربه وکړه او داغستان او ایروان ته یې د نادرشاه په جنګي سفرو کښې خپل جنګي رشادتونه وښوول، تر دې حده یې د نادر ځانګړې پاملرنه ځان ته واړوله چې نادر به تر ځان وروسته پر ده باندې د پاچاهۍ مقام د نیولو زېرې کاوه.

نادر شاه تر زیاتو فتوحاتو وروسته د مزاج اوښتلو له امله له خپل طبیعي حالته ووت، د خپلو شاوخوا خلکو په وینو تویولو او وژلو یې لاس پورې کئ چې د ده خپل نژدې درباري خلك ځینې وبېرېدل او د (۱۱۶۰هـ ۱۷۴۷م) کال د دریېمې خور (جمادی الاخری) پر ۱۱ مه د یکشنبې پر شپه د خبوشان په فتح آباد کښې د محمد خان قجر، موسی افشار، خوجه بیګ افشار او صالح قرتلوي له خوا د نورو اویا تنو دربار په خوښه ووژل شو.

نادرافشار یو زړور، هوښیار او خونکار سړی و، د ده سیاست په افغانستان کښې له قهر او ناز سره ګډ و، دده د هرات د ابدالیانو ملي مشرتوب له بېخه ویوست او بیا یې په کندهار کښې د هوتکو پاچاهي هم له منځه یووړه، د دغو دواړو ټبرو مشران چې په افغانستان کښې یې د

خپلواکۍ بیرغ جګ ساته، د ده له لاسه ژوبل مړه او برباد شول، خو له دغه قهر او ناز سره سره یې په ټول افغانستان کښې د نوموړیو قبیلو له پاتې مشرانو سره جوړ شو، ویې نازول او ډېر افغاني زړور زلمیان یې په خپل لښکر کښې د افغاني سالارانو په قیادت واخیستل او ویې پالل.

که له یوې خوا نادرشاه د افغاني ملي حکومت په هرات او کندهار کښې رنګ کړ (چې د کندهار د زاړه ښار کنډوالې تر اوسه د ده د ورانکاریو نښې دي) نو له بلې خوا به د احمدخان ابدالي غونډې مېړه پالنه چې تر ده وروسته یې په کندهار کښې بیا د افغاني لویې پاچهۍ خښته کېښېښووه هم د ده له ښو یادګارو څخه وګڼل شي.

د نادرشاه تر وژلو وروسته احمدخان ابدالي او نورمحمدخان میرافغان د افغان او ازبکو سپایانو په مرسته د نادرشاه حرم د یاغي لښکریانو له چور او چپاو څخه وژغوره، چې د دغه خدمت په بدل کښې د نادر د حرم له خوا د "کوه نور" مشهور الماس چې په هند کښې له افغاني لودیانو څخه بابر او د هغه کورنۍ ته پاتې شوی او د ډهلي تر نیولو وروسته د نادرشاه لاس ته ورغلی وو، ورکړل شو او ټولو افغاني قواو هرات ته مخه کړه، د (۱۱۶۰هـ ۱۷۴۷م) کال د درجب پر میاشت کندهار ته ورسېدل، افغاني مشرانو ژر تر ژره د نادرآباد نوې کلا ته نژدې د شیرسرخ پر هدیره ملي جرګه جوړه کړه چې په هغې کښې د افغاني مشهورو قبیلو مشرانو لکه نورمحمدخان میر افغان د غلجیو مشر، محبت خان د پوپلزیو مشر، موسی خان د ساکزیو مشر، نصرالله خان د نورزیو مشر، او حاجي جمال خان د بارکزیو مشر ګډون کړی ؤ.

دې ملي جرګې له شوره ډکې اته غونډې وکړې، خو د قبیلو مشرانو ونه شو کړای چې یو د بل حکمراني پر ځان ومنی، نورمحمدخان میرافغان

د مشرتابه، تجربې او نفوذ له پلوه د دغه کار وړ ښکارېده، خو څنګه چې د تند مزاج خاوند و، ونه ټاکل شو، دویم سړی چې حاجي جمال ؤ، هم دومره پوخ، متین او د نفوذ څښتن ؤ، چې نور مشران دده له راتلونکي استبداد، قدرت او استیلا څخه ډارېدل. ټولو د پاچاهۍ له پاره داسې سړی لټاوه چې د افغاني آزاد مزاج، ملي دیموکراسۍ و نوي جرګې له اصولو سره یې سمون له لارې په راتلونکي کښې یې پر دوی په استبداد او زور حکومت نه کولای او په عین وخت کښې د غښتلې او قوي قبیلې خاوند هم نه وای.

د دې لویې تاریخي جرګې په نهمه غونډه کښې د ټولو خلکو سترګې احمدخان ابدالي ته واوښتلې چې " ۲۵ " کلن نوښتګر، زغمونکي پوه او ازمیلی زلمی و، چې هم یې قبیله کوچنۍ وه "سدوزي ډېر لږ وو" او پښتنو مشرانو دا باور درلود چې دا کشر زلمی پر دوی په استبداد او شدت حکومت نه شي کولای ځکه یې نو دی په پاچاهۍ ومانه، او د دې ښه انتخاب په سبب یې د افغانانو له لاسه وتلی لرغونی برم و پرتم بیا را ژوندی کئ.

په دې وخت کښې صابرشاه نومې یو ملنګ د استاد لایخوار کابلي زوی چې د شیرسرخ په هدیره کښې اوسید، له خپلې کوډلې راووت، او هدیرې ته نژدې له کروندې یې څو غنم وړی پرې او د دغه نوي انتخاب شوي زلمي پاچا په پګړی کښې یې د "خول " په توګه وټومبل، دا د (۱۱۶۰هـ ۱۷۴۷م) کال د رجب (جولای) پر میاشت پېښه شوه).

احمد شاه بابا

احمدشاه ابدالي د هرات د حکمران زمان خان (چې دمخه یې یادونه وشوه) زوی، په خټه ابدالي سدوزی په (۱۱۳۵هـ ۱۷۲۲م) کال د زرغونې نومې مېرمنې له نسه چې په خټه الکوزۍ وه، په ملتان یا هرات کښې وزیږېد، سره له دې چې د سن له مخې کشر ؤ، خو د خپل سلطنت په وختو کښې یې افغانستان ته لوی خدمت وکئ، چې په همدې سبب د افغانستان خلکو ورته د "بابا" لقب ورکئ. دده پر خپل مهر چې طاوسي شکل ئې درلود دا جمله لیکلې وه:

"الحکم لله یافتاح - احمد شاه در دران" د "دراني" کلمه که څه هم پخوا په تاریخو کښې څرګنده استعمالېده، خو تر هغه وروسته یې بیخي د "ابدالي" کلمې ځای ونیو چې تر اوسه ټول ابدالیان ځانونه "دراني" بولي.

احمدشاه په افغانستان کښې اداري، لښکري، مالي او مدني تشکیلات تاسیس او وزیران یې وټاکل، چې اشرف الوزراء بګی خان بامیزی مشهور په شاه ولیخان د ده سر وزیر ؤ او په (۱۱۷۴هـ ۱۷۶۰م)کال یې د "احمد شاهي ښار" په نامه د کندهار د اوسني ښار بنسټ کښیښود، پر (۱۱۶۶هـ) کال یې د کابل جنګي حصار ودان او هم یې د هندوکش په شمال کښې د تاشقرغان ښار جوړ کئ او په سند کښې یې د حیدرآباد ښار د بنسټ

ډېره کېښوده (۱۱۸۲هـ). په کندهار، مشهد، اټك، ډهلي، روهیلکنډ، پېښور، ټټه، ډېره غازیخان، کشمیر، کابل، ملتان او هرات کښې يې په خپل نامه سکه ووهله، د ده سرو زرو، سپینو زرو او مسو د احمدشاهي دولت رسمي نښان (دوه څوکې توره، د غنمو وږی او ستوري) کیندل شوی. او پر ځینو سکو دا بیت هم ؤ:

حکم شد از قادر بیچون باحمد پادشاه
سکه زن برسیم و زر از پشت ماهی تا بماه

احمد شاه په منځني توګه يو لك عسکر ساتل او له پنجاب، کشمیر او سنده نیولې د آمو تر سیند، مشهد او بحیرۀ عرب پورې د ده د هېواد ټول عایدات (۳۱) ملیونو روپیو ته رسیدل، خو جنګي ولجې، خزانې او نور زیات ثروتونه چې د هند په جګړو کښې لاس ته ورتله له دغه شمېره بېل دي.

ده د خپلې پاچاهۍ پر مهال دغه جګړه ییز سفرونه بشپړ کړي دي:

د احمدشاه بابا جګړه ییز سفرونه

۱- د (۱۱٦۰هـ -۱۷۴۷م) کال په پای کښې یې غزني، کابل او پېښور ونیو او په کابل او پېښور کښې یې (تیموري او نادري پخوانی حاکم) ناصرخان مات کړ، عبدالصمد خان مومندزی د اشنغر یو مشر له احمد شاهي لښکر سره یو ځای شو. احمد شاهي سپه سالار سردار جهانخان، ناصر خان د اټك هاخوا ته وڅغلاوه او په خپله احمدشاه کندهار ته ولاړ.

۲- پر (۱۱٦۱هـ - ۱۷۴۸م) کال له ډېرشو زرو پلیو او سپرو سره له کندهاره راووت او د کابل او پېښور له لارې د اټك او جیلم غاړو ته ورسید. د لاهور حکمران شهنوازخان د وزیرالممالك قمرالدینخان په واسطه له ډهلي څخه مرسته وغوښتله، او د چناب د سیند پر غاړه له احمد شاهي لښکر سره مخامخ شو، خو د جنګ له میدانه وتښتېد او احمدشاه لاهور ونیو، تر هغه وروسته یې ډهلی ونیو، د محمد شاه لښکر یې مات او د ربیع الاول پر ۱۳مه ۱۱٦۱ د سرهند ښار ته ننوت.

د ۱۱٦۱هـ کال د لومړی خور پر ۲۲ مه د جمعې پر ورځ تر مالوپور په جګړه کښې وزیرالممالك قمرالدین خان ووژل شو، ځکه نو د ډهلي ګورګاني پاچا محمدشاه د لاهور ولایت د هغه خلف مېرمنو معین الملك ته وسپاره، احمد شاه له ډهلي دولت سره روغه وکړه، د سند سیند یې د دوو هېوادو تر منځ برید وټاکه او د پېښور - کابل له لارې بېرته کندهار ته راغی.

۳- پر ۱۱٦۲هـ د کابل او پېښور له لارې لاهور ته لاړ، د لاهور له حکمران مېرمنو معین الملك سره یې هم روغه وکړه، د سیالکوټ، ګجرات، پنجاب د اورنګ آباد او امرتسر مالیات یې د مېرمنو پر غاړه کښېښووه چې

هر کال به يې احمد شاهي اعلی ديوان ته رسوي، کندهار ته بېرته د رسېدو پر وخت يې د قبيلو ځينې مشران لکه: نورمحمد خان ميرافغان غلجي، ګدوخان او محبت خان پوپلزی چې د ده پر خلاف يې دسيسه جوړه کړې وه ووژل.

۴ - پر ۱۱۶۳ هـ ۱۷۴۹م کال هرات ته ولاړ هغه ښار يې تر څلورو مياشتو کلابندۍ وروسته له امير عالم خان څخه ونيو او د سردار جهان خان پوپلزي په مشرۍ يې پينځه زره سپاره تر بت جام ته ولېږل، هرات يې درويش علي خان هزاره ته وسپاره او په خپله مشهد ته لاړ، هغه ښار يې تر څلورو مياشتو کلابندۍ وروسته د نادرشاه لمسي شهرخ ميرزا ته ورکړ او په خپله د نيشاپور خوا ته ولاړ، خو چې د نيشاپور حاکم عباس قلي خان بيات مقاومت وکړ او له بلې خوا د ژمي سخت موسم راغی، نو احمدشاه د هرات له لارې کندهار ته راوګرځېد.

۵- د بلوچستان سفر: د احمد شاه "بابا" په وخت کښې د کلات حکمران او د براهوی خان د نادرشاه له خوا د ميرعبد الله زوی ميرمحبت خان ؤ، خو بلوڅان چې د هغه د کشر ورور امير نصير خان پر خوا وو او د احمد شاه حضور ته يې عرض کړی ؤ، نو څکه پر ۱۱۶۳ هـ کال چې احمدشاه د خراسان له سفره راوګرځېد، سمدستي يې له کندهاره د بلوڅو کلا ته مخه وکړه، په دغه وخت کښې ميرنصيرخان د سند په خدا آباد کښې ميا نورمحمد کلهوره ته ناست ؤ، مور يې بي بي مريمه په کندهار کښې وه او دواړو شاهي مرسته غوښتله.

احمد شاه مستنګ ته تر رسېدو وروسته کلات ته رهي شو، مير محبت خان حاجي رحيم خان بابي له قرآنکريم سره د احمدشاه حضور ته شفيع واستاوه، احمدشاه هم د سمدستي له پاره د کلات خاني ميرمحبت خان

ته پرېښووه بېرته کندهار ته راغی. نوموړي خان خپله يوه خور چې بي بي ميرګوهر نوميده د آخون محمد حيات په وسيله په غزني کښې د احمدشاه حضور ته واستوله او هغه هم واده کړه. څو مياشتې وروسته د بلوڅو د خانۍ د ستونزې د هوارۍ له پاره د هغې سيمې ټول نوميالي سرداران کندهار ته د احمدشاه حضور ته راوغوښتل شول، مير نصير خان هم له خپلې مور سره هلته و چې په پای کښې احمدشاه، مير محبت خان د طهماسپ خان په لاس بندي او مير نصيرخان يې د کلات په خانۍ وګماره (۱۱۶۴).

خو مير نصير خان په کلات کښې د خپلسرۍ بيرغ اوچت کړ. هغه ؤ، چې د بلوڅو د قبيلو يوې برخې په کندهار کښې د احمد شاه حضور ته استغاثې وکړې، احمدشاه چې دا خبر واورېد ژر وخوځېد او کلات يې دوولس ورځې کلابند کړ، خو د جنګ او وينو توييولو امر يې و، نه کړ، په پای کښې نصير خان د آخون محمد حيات او وزير شاه ولي خان په واسطه د احمدشاه حضور ته ورسېد او وبخښل شو چې تر دې وروسته يې په احمد شاهي لښکر کښيو کښې ګډون کاوه.

٦ - په ۱۱۶۴هـ کال بيا احمدشاه له خپل لښکر سره د هرات له لارې پر نيشاپور حمله وکړه، د نيشاپور کلا يې په لويو توپو وويشته او ويې نيوله، د هغه ځای حکومت يې بېرته عباس قلي خان بيات ته چې تسليم شوی و، وسپاره. احمدشاه د خراسان شاوخوا ونيول. د مشهد له حکمران شاهرخ ميرزا سره يې په دې شرط روغه وکړه چې سکه او خطبه به د ده په نامه وي او د جام، باخرز، تربت، خواف او تر شيرازه ولايتونو احمدشاه ته وسپاري، تر هغه وروسته شاهرخ خپله سکه په دې بيت کښلې کړه:

يافت از الطاف احمد پادشاه   شاهرخ بر تخت شاهی تکيه گاه

احمد شاه له مشهده هرات ته راغی او وزير شاه ولي خان يې مرو،

میمنه، اندخوی، بلخ، بامیان او بدخشان ته واستاوه، نوموړي وزیر د افغانستان ټول شمالي ولایتونه د هېواد په مرکز پورې وتړل.

۷ - پر ۱۱٦۵هـ ۱۷۵۱م کال د پنجاب د نیولو له پاره لاهور ته ولاړ. مېرمنو معین الملك تر ځلور میاشتو پورې مقابله وکړه، خو تر هغه وروسته تسلیم شو او احمد شاه دی د هغه ځای حاکم په توګه وپېژاند.

په دغه سفر کې د احمد شاه له حضوره (ایشیك آقاسی) شاغاسي عبدالله خان د کشمیر نیولو ته وګمارل شو او هغه هم ونیو، خواجه عبدالله کوچك يې د کشمیر حاکم او سکجیون هندو يې د هغه ځای مستوفي وټاکه، قلندر خان پښتون يې د ډهلي دربار ته سفیر واستاوه او ګورګاني احمد شاه ومنله چې پنجاب، سند او کشمیر دې د احمد شاهي هېواد برخه وي.

احمد شاه د پنجاب، ملتان او کشمیر د چارو تر سمون وروسته د سند د سیند ښۍ غاړې ته راپورې ووت، بنو او کابل ته راغی او له دې ځایه بېرته کندهار ته ولاړ.

۸ - د ۱۱٦۷هـ کال په سر کښې احمدشاه سند ته یو سفر وکړ، چې شرح به يې وروسته راشي، خو د همدغه کال په منځ کښې له کندهاره هرات ته ولاړ او د خراسان تر نیولو وروسته يې مشهد کلابند کړ، د نادرشاه لمسي شاهرخ میرزا د ده اطاعت ته غاړه کېښېښووه، احمدشاه د رانده شاهرخ نیابت نورمحمد خان افغان ته وسپاره، جام، باخرز، خاف، تربت او تر شېرازه يې په هرات پورې وتړل او شاه پسند خان يې د شاهرود بسطام او سبز وار د نیولو له پاره واستاوه.

تر هغه وروسته، عباس قلي خان بیات په نیشاپور کښې کلابند او غاړې ایښودو ته اړکړ او بیا يې هم دی د نېشاپور په حکومت وګماره، د هغې طایفې خو کورنۍ يې غزني او کابل ته ولېږلې او په ۱۱٦۸هـ کال بېرته

کندهار ته وګرځېد.

۹- پر ۱۱٦۷هـ چې مېرمنو معین الملك مړ شو، احمد شاه د هغه زوی میر مومن د لاهور حکمران وټاکه. خو دی چې کوچنی ؤ، نو د خپلې مور مغلانۍ بیګم په لارښوونه يې حکومت کاوه. په دې وخت د مغلانۍ بیګم او امیرانو تر منځ اختلاف پېښ شو، د نواب عبدالصمد خان زوی خواجه عبدالله خان نوموړې میرمن بندي کړه او له احمد شاهي حضوره يې د لاهور د حکمران مقام وغوښت. احمدشاه د جهان خان سپه سالار ورور امان خان پوپلزی د لاهور د چارو د سمون له پاره ور واستاوه، خو هغه څه و نه شو کړای او پر (۱۱۷۰هـ) کال آدینه بېګ د ډهلي له لښکر سره لاهور ونیو او پر کال يې دېرش لکه روپۍ ډهلي ته ورکولې.

دا وخت په کشمیر کښې سکجیون هندو هم د احمدشاه له اطاعته سر وغړاوه او افغاني حکمران خواجه کوچك يې وواژه، د ډهلي په لمسانه يې د کشمیر حکمراني ونیوله، همهغه وو چې احمدشاه له کندهاره لاهور ته ولاړ او د هغه سیمو تر نیوو وروسته يې نورالدین خان بامیزی کشمیر ته واستاوه هغه سکجیون ونیو او کشمیر يې بېرته په افغاني هېواد پورې وتاړه.

احمد شاه له لاهوره ډهلي ته مخه وکړه او په کرنال کښې يې د اصالت خان یوسفزي زوی نواب نجیب الدوله مخې ته راغی، د (۱۱۷۰هـ) کال د درېیمې خور (جمادي الاولی) پر ۷ مه د جمعې په ورځ ډهلي ته ننوت، دویم عالمګیر يې د ډهلي پر تخت کېښېناوه او د هغه د ورور شهزاده عزیزالدین لور يې شهزاده تیمور ته وکړه د ډهلي د وزارت چارې يې د قمرالدین خان زوی نظام الدوله ته وسپارلې او نواب نجیب الدوله يې د هند سپه سالار وټاکه. احمدشاه د ډهلي د شاوخوا تر نیولو او د هغه ځای د باغیانو تر وهلو وروسته عبدالصمد خان اشنغری مهمندزي د سر هند حاکم،

سرفراز خان يې د دوآبه ستلج او بياه حاكم، شجاع خان ابدالي يې د ملتان حاكم او شهزاده تيمور يې تر سند او تته پورې د لاهور حاكم وټاكه. سپه سالار جهان خان يې د سكانو مخنيوي ته وګماره، بلند خان سدوزى ته يې د كشمير حكومت وسپاره او د (۱۱۷۰هـ - ۱۷۵٦م) كال په پاى كښې كندهار ته را وګرځېد.

۱۰ - د پانـــي پــت غـــــزا:

احمد شاه چې پر (۱۱۷۰هـ) كال له هنده را وګرځېد په پنجاب كښې نوې فتنې پيدا شوې او د فيروز جنګ زوى غازي الدين خان او آدينه بيګ پورته شول.

سيكانو هم په پنجاب كښې قوت وموند او د لوېديځ له خوا هم د مرهټه لويو قوتو د ډهلي پاچاهي ګواښله او پنجاب يې هم ونيو، چې شهزاده تيمور او سپه سالار جهان خان د دغو ټولو ځواكو د ګواښ له مخنيوي څخه عاجز شول، دا مهال د هند اسلامي مشرانو او د ډهلي اميرانو احمدشاه راوباله چې د هند د اسلامي پاچاهۍ د ساتلو او ژغورلو له پاره هند ته راشي. امام الهند شاه ولي الله دهلوي هم د احمدشاه حضور ته ليكونه واستول او دى يې هند ته وباله، ځكه نو احمدشاه له كندهاره پر (۱۱۷۱هـ) كال د بلوڅو كلات ته خوځېد او هلته يې نصير خان چې خپل سرى شوى و د روغې جوړې له لارې تسليمېدو ته اړويست. بيا نو د كندهار له ډېرشو زرو او د بلوڅو له لسو زرو عسكرو سره د نصير خان او سراوان جاله وان د سردار مير عبدالنبي د ورور مير عبد الكريم او نورو په مشرۍ د بولان له درې څخه تير (۱۱۷۲هـ) او د سند د سيند غاړو ته ورسېد، له هغه ځايه د لاهور خوا ته وخوځيد او سارنپور ته ولاړ.

هلته د هند د پښتنو ستر مشران لكه سپه سالار نجيب الدوله، سعدالله خان روهيله، حافظ الملك رحمت خان او د هغه زوى عنايت خان، دوندي خان او قطب خان له لسو زرو تنو لښكر سره د احمدشاه حضور ته راغلل. دا وخت د احمدشاه ټول لښكر چې په هغه كښې د كندهار، پېښور، بلوڅو او د هند د افغان غازيان راغونډ شوي وو، شپېتو زرو پليو او سپرو ته رسېده چې توپخانه هم ور سره وه.

احمد شاهي لښكرو له هندوانو او سيكانو سره تر ډېرو جګړو وروسته "چې دښمنانو ته يې ډېرې ماتې وركړې" وروستنۍ ټاكونكې جګړه د پاني پت پر ډګر له لسو لكو مرهټانو او هندوانو سره وكړه او په دې جګړه كښې يې د دښمن په زرو زرو جګړن (دوه لكه) كسان تر تېغ تېر كړل، د (۱۱۷۴هـ ۱۷٦۰م) كال د څلورمې خور (جمادى الاخرى) په شپږمه نېټه يې لويه سوبه (فتح) په برخه شوه، چې د دې سترې غزا جنګي ولجې او غنايم (۵۰) زره آسان، دوه لكه غوايي، پنځه سوه پيلان، څو زره اوښان او ۲۲ زره بنديان لاس ته ورغلل، چې له يوه ابراهيم نومي پرته يې نور ټول وبخښل شول.

احمدشاه د پاني پت تر ټولو لويې سوبې او له مرهټانو څخه د هند د مسلمانانو تر ژغورلو وروسته د دويم عالمګير زوى شاه عالم په ډهلي كښې پاچا او ميرزا جوان بخت زوى يې ور نايب السلطنه كې، نواب شجاع الدوله يې د فرزندخان او رستم هند په لقب وزير اعظم او پښتون نواب نجيب الدوله يې سپه سالار وټاكه د پنجاب حكومت يې زين خان مومند ته وركړ، په خپله كندهار ته راغى او شهزاده تيمور يې د هرات په حكمرانۍ ولېږه.

۱۱ - د سیکانو ترټل:

هغه وخت چې احمدشاه د پاني پت تر سوبې وروسته کندهار ته راوګرځېد په پنجاب کښې جیسا سنګهه د بغاوت بیرغ پورته کړ، چې د رنجیت نیکه چهرت سنګهه او الاجت هم په دې بغاوت کښې لاس درلود د پنجاب نایب الحکومه زین خان یې کلابند کې.

احمدشاه د دې شخړې د مخنیوي له پاره د (۱۱۷۵هـ۱۷۶۳م) کال په لومړي نیمایي کښې لاهور ته ولاړ، په ۴۸ ساعته جګړه کښې یې د امرتسر خوا ته ۱۳۵ میله واټن وواهه او په "روهي" کښې د سیکانو له دوه سوه زریز لښکر سره مخامخ شو، د ۱۱۷۵هـ کال د رجب د ۱۱ مې نېټې په جګړه کښې یې د شلو زرو سکانو په شاوخوا کښې ووژل او مات یې کړل. د پټیالي او سرهند حکومت یې امېر سنګهه ته ورکې او د ۱۱۷۵هـ کال د برات تر ۷ مې پورې لاهور ته بریالی را وګرځېد، نورالدین خان بامیزی یې کشمیر ته واستاه، هغه یاغي مستوفي سکجیون بندي کې او کشمیر یې بیا ونیو.

احمدشاه تر ۱۱۷۷ هـ کال پورې د پنجاب د چارو په سمون اخته و او د ملتان ډېره اسمعیل خان له لارې ګومل او غزني ته راغی، خو په دغه سفر کښې سختې ګرمۍ ناروغ کړ.

۱۲- بخاراته تلګ:

پر ۱۱۸۱هـ کال وزیر شاه ولي خان له شپږو زرو سپرو سره له کندهاره بلخ او بدخشان ته واستول شو.

د بخارا حکمران شاه مراد بې چې د افغانستان په شمالي سیمو کښې یې یاغیان پارول، څکه نو پر همدغه کال په خپله احمدشاه د هرات له

لارې میمنه، اندخود، بلخ او شبرغان تصفیه کړل، د بخارا پاچا د آمو په شمال قرشي کښې لښکر راغونډ کړی و، خو احمدشاه د بخارا له مسلمان لښکر سره جګړه له خپل شان سره وړ ونه بلله؛ د بخارا له پاچا سره یې روغه وکړه، او آمو سیند یې د دواړو هېوادو برید وټاکه.

په دغه سفر کښې وزیر شاه ولي خان د جوزجان له فیض آباد څخه خرقه شریفه کندهار ته راوړه چې تر اوسه په دغه ښار کښې ده.

۱۳ - خراسان ته تلګ:

څه مهال وړاندې د احمدشاه له خوا د نادرشاه ړوند لمسي شاهرخ میرزا د خراسان پاچا ټاکلی شوي او د احمدشاه تر شاهنشاهۍ لاندې و، خو دا چې د ۱۱۸۳هـ په شاوخوا کښې د شاهرخ زلمی زوی نصرالله میرزا او د تون او طبس حاکم علي مردان خان خپل سري شوي وو او د فارس پاچا کریم خان زند دربار ته یې رجوع هم کړې وه څکه نو د ۱۱۸۴هـ کال په پای کښې احمدشاه له کندهاره هرات او مشهد ته ولاړ په دغه سفر کښې د بلوڅو پاچا نصیرخان چې د احمدشاهي دربار تابع و له شلو زرو تنو سره د خراسان په جګړو کښې ښې کارنامې وکړې او د ترشیز په کلا کښې یې علي مردان مات کړ، چې د دې خدمتو په مقابل کښې د احمدشاه له حضوره د ډېرۀ غازیخان د داجل او هرند سیمې او د بلوڅو ولجې هم ده ته وبخښلې شوې.

خو احمدشاه د مشهد تر لنډې کلا بندۍ وروسته د نصرالله میرزا عذر ومانه او د شاهرخ لور ګوهر شاده یې شهزاده تیمور ته وکړه او نصر الله میرزا ته یې د "فرزندخاني" لقب ورکړ د خراسان پاچاهي یې شاهرخ ته وبخښله او ۱۱۸۴هـ کال د صفرې پر ۸ مه د هرات له لارې کندهار ته راغی.

احمد شاه او سندهـ

پر (۱۱٦۰هـ) کال چې نادر شاه افشار ووژل شو، احمد شاه ابدالي په کندهار کښې د افغانستان په پاچاهۍ وټاکل شو، په سندهـ کښې میان نور محمد کلهوره د نادري تر امر لاندې اسیر ؤ، پر (۱۱٦۱هـ) - (۱۷۴۸م) کال احمد شاه هند ته سفر وکړ. ده په سندهـ کښې د میان نور محمد کلهوره امارت په رسمیت وپېژاند او هغه ته یې د "شاهنواز خان" لقب ورکړ. هغه هم د کندهار دربار ته د کالنیو مالیو دور کړي ژمنه وکړه.

خو چې وروسته میا نور محمد د خراج په ورکړه کښې سستي وکړه احمد شاه یو فرمان ور واستاوه او په هغه کښې یې د مالیو ورکړه وغوښته چې "خایف" سندهي د هغه فرمان مضمون د احمد شاه له خولې د "نامۀ نغز" په دې بیت کښې داسې ځای کړي دی:

رساندی تو گر گنج درباج ما   شدي ایمن از تاب تا راج ما

دا فرمان چې د سندهـ دربار ته ورسېد، میان نور محمد د اطلس، کمخاب، دیبا او وریښمو د کالیو او قرنفل، مشك، عود او عنبر قیمتداره سوغاتونه د یوې درې کسیزې جرگې په لاس د بهای خان کلهوره په مشرۍ د کندهار دربار ته واستول او وې ویل:

سلامی رسانش بعجز ونیاز   که ای شاه افغان گردن فراز
منم بندۀ تاجدار تو ام   به فرمانبرداري نامراد تو ام
من ازلطف تو چشم دارم بهي   بر شاه من میکنم آگهی

دا سفارتي جرگه چې احمد شاهي دربار ته ورسېده د دواړه دربارو دوستانه اړیکې؛ تر پخوا لا ښه شول او د شیخ محمد مرید قانوگو زوی شیخ محمد محفوظ سر خوش د سندهـ دربار له خوا کندهار او کابل ته د وکیل په توگه وټاکل شو، چې تر ۱۱٦۸هـ کال پورې په کابل کښې و. خو سره له دې هم هغه مالیې چې د ورکړې وعده یې شوې وه له سنده کندهار دربار ته راونه رسېدې، ځکه نو احمدشاه د سردار جهان خان سپه سالار په مشرۍ د هند د سفر له پاره یو لښکر چمتو کړ، چې پر (۱۱٦٦هـ ۱۷۵۳م) کال په سندهـ کې سپه سالار د ورتلو اوازه گډه شوه، خو د همغه کال په پای څرگنده شوه چې په خپله پاچا هم د سندهـ خوا ته رهي شوي دی.

د (۱۱٦۷هـ کال د محرمې پر خلورمه - ۱۷۵۳م د نومبر پر لومړۍ نېټه) احمد شاه د محمد آبادٌ شکې (ریگستان) ته رسېدلی و، د سندهـ دربار په ډېره بېړه دیوان گدومل د سفیر په توگه دده حضور ته واستاوه، چې د میان نور محمد د اطاعت او انقیاد خبر وروړي او په وروستۍ هڅې د احمد شاه د پرمختگ مخه ونیسي.

گد ومل سکهرپل ته نژدې شاهي لښکرگاه ته ورسېد، خو تر دوو ورځو پورې یې پاچا و نه لیدلای شو، څو چې شاهي موکب نوښار ته راغی هلته گدومل د پاچا حضور ته ورغی او د پاچا راضي کولو کښې یې ډېر زیات زیار ویوست. وایي چې احمد شاه ډېر غضبناك و، خو گدومل هم هوښیار، ژبور او کارپوه سفیر و، چې په لطایف الحیل یې د شاهي غضب په آرامولو کښې زیار ویوست. دی په دې پوه و چې احمد شاه اولیاء الله ته عقیده لري، نو څو جواله یې له خاورو ډك کړل او له نورو سوغاتو سره یې وړاندې کړل، احمد شاه پوښتنه وکړه: په دې جوالو کښې څه شی دی؟ گدومل ورته وویل: د سند ډېر ښه سوغات، یعنې د سندهـ د اولیاوو د قبرو

پاکې خاورې.

احمد شاه هغه سوغات ته په درنه سترگه وکتل، قهر یې کښېناست، او د سنده له خلکو سره یې نرمه رویه را واخیستله، خو میان نور محمد خان په دې وخت کښې سنده پرېښوو او ختیځ خوا ته جیسلمیر ته ولاړ. هلته د (۱۱٦۷هـ کال د صفر پر ۱۲ - ۱۷۵۳م ددسمبر پر ۹مه) د کورهره په سرکهات کښې د ستغې (خناق) په ناروغۍ مړ شو.

په تذکرهٔ مخادیم کهرا کښې د احمد شاه یو فرمان دی چې د ۱۱٦۷هـ کال د محرم پر ۲۱ مه لیکلی شوی، له هغه څخه څرگندېږي چې احمد شاه د همغه کال په سر کښې سنده ته تللی و، د زیاتو مؤرخانو څېړنې هم دې لیکنې سره سمون خوري، لکه چې وویل شول احمد شاه د همدغه کال په منځ کښې له سنده نه خراسان ته ولاړ، یعنې د بېرته راگرځېدو پر مهال یې مخ خرسان ته شو.

د میان نور محمد تر مړینې وروسته یې زوی محمد مراد یاب خان د ده پر ځای کښېناست، د احمد شاه حضور ته یې یو وکیل واستاوه او د مالیاتو ورکړه یې ومنله. احمد شاه هم دی د سنده د حکمران په توگه ومانه او د "سربلند خان" لقب یې ورکړ.

ښکار پور ښار چې تل د کلهوره حکمرانانو او بلوڅو د داود پوتره قبیلو تر منځ د شخړې ځای و. ځکه نو احمد شاه هغه ښار د سبي په ولایت پورې وتاړه اداره یې افغان حاکم ته وسپارله، په دې ډول د افغانستان تجارت د ښکارپور له لارې تر ماوراء النهر او خراسان پورې جاري شو، دغه ښار د سوداگرۍ یوه غوره ځای شو سربېره پر دې احمد شاه په سند کښې اسماعیل خان پنې د شهنشاهي دربار استازی وټاکه او اسماعیل، محمد آباد ته ورغی څو تنه عاملان یې د سید شاه محمد تر اداري لاندې تنه او نورو

ښارو ته واستول، چې له هغې جملې څخه صالح خان تته ته ولاړ او د پخواني حاکم گل محمد خان خراساني ځاي یې ونیو او د مالیو په ټولولو یې لاس پورې کړ.

په دې وخت کښې احمد شاهي سفیر محمد بیگ شاملو هم تته ته راغی، او آقا محمد صالح یې د تته حکمران وټاکه د ښار سپین ږیري او مخ روبي یې شهریارې حضور ته وروستل، خو چې د اسماعیل او شاملو د گمارل شوېو تر منځ اختلاف راپورته کېد، نو ځکه قاضي محمد محفوظ د تته حکمران وټاکل شو.

دا مهال محمد مراد یاب خان د احمد شاه له خوا دسند د امیر په توگه وپېژاند شو، د "سر بلند خان" لقب ورکړه شو، په دې ټوله موده کښې یې د میان نور محمد مرحوم سفیر دیوان گدومل شاهي دربار ته فعالیت کاوه، چې د کلهوراد امارت د کاله مشران یې دربار ته نژدې کړه او احمدشاه دوی په رسمیت وپېژندل، د محمد مراد یاب خان کوچنی ورور محمد عطر خان یې په شاهي دربار کښې د یرغمل په توگه مېلمه وساته، په دې روغه جوړه کښې محمد مراد یاب خان احمد شاهي دربار ته د سنده تر ټاکلې مالیې څه ډېره منلې وه.

تر هغه وروسته د سنده مشران او مخ روبي په امر کوټ کښې د خپل نوی امیر محمد مراد یاب خان حضور ته ورغلل او هغه یې د امیر مرکز ته بوت (د ۱۱٦۷هـ کال د صفر ۱٦مه) او شیخ ظفر الله د تته په حاکمی وگمارل شو.

دغه مهال دیوان گدومل له احمد شاهي فرمان او فخر وړ سوغاتو سره د احمد شاه له حضوره امرکوټ ته ورسېد، هغه فرمان او سوغاتونه یې نوي امیر ته وړاندې کړل، نصر پورته نژدې په یوه میدان کښې د محمد

مراد ياب خان د تخت ناستې جشن جوړ شو، چې همدلته د نوي ښار (مراد آباد) بنسټ کېښېښوو شو، (د ۱۱۷۰هـ محرمه- ۱۷۵۷م ستمبر).

محمد مراد ياب خان درې کاله په کامرانۍ حکومت وکړ، خو ځينې منبران ورسره مخالف شول او د ۱۱۷۱هـ د ذيحجې په ۵،۱۷۵۷م) يې دی په خپل ټاټوبي کښې بندي کړ، بله ورځ يې دده ورور ميان غلامشاه پر تخت کښيناوه، ده د سند د خلکو او مشرانو په تسلۍ کښې زيار يوست. د فتح نومي په وينا مراد ياب خان عياش او لاابالي سړی و ژوند يې په چټياتو تېراوه او خلك ځني زړه بدي وو، ځکه نو مير بهرام خان له نورو مشرانو سره لاس يو او د اميري له تخته يې وغورځاوه، خو د مراد ياب خان سکنی ورور يار محمد خان چې په خدا آباد کښې او د بهار شاه زوی مقصوره فقير چې له مخ روبيو ښخه و، مخالفان پاته شول.

دا وخت د سندهـ کورنۍ اوضاع ګډه وډه وه، عطر خان د اميرانو بل ورور چې د کندهار په شاهي اردو کښې يې د يرغمل په توګه ژوند کاوه د خپلو حقوقو په اړه يې د دربار د مشرانو په واسطه د احمد شاه حضور ته عرض وکړ او له شاهي حضوره هم يو فرمان صادر او عطرخان د سندهـ امير وټاکل شو.

احمد يار خان د دغې پېښې په اورېدو سره يو لښکر غونډ کړ، خو سرايي مشرانو چې د عطرخان په نامه د احمد شاه فرمان صادرېدل واورېدل په احتياط يې ګام اخيسته، ميان غلام شاه چې په دې منځ کښې څه چانس نه درلود، د (۱۱۷۱هـ کال د صفر پر ۲۵مه - ۱۷۵۷م د نومبر پر ۸ مه) له خپلو قواو سره د سند د ريګستان خوا ته وخوځېد، په همدې وخت کښې مقصوده فقير ته د عطر خان ليکونه ورسېدل، چې د هغو په اغېز محمد مراد ياب خان له بنده خوشې شو، د سرايي له يوې ډلې مشرانو سره د نوي

ټاکل شوي امير عطر خان ليدو ته ورغئ، او ميان غلام شاه د راجه ليکهي او خپلو نورو طرفدارو مشرانو سره ليرې پاتې شو.

عطر خان چې سند تش وليد بې له کومه خنډه ور ننوت، احمد يار خان چې دا خبر واورېد نوښار خوا ته پر شا شو او د ۱۱۷۱هـ پر دويمه خور د ۱۷۵۷م پر دسمبر) محمد مراد ياب خان هم ور سره يو ځای شو.

د سرايي مشرانو او دغو دواړو ورونو داسې ګڼله چې عطر خان به د دوی د مشر تابۀ حقوق وپېژني او دوی به د سندهـ په امارت ومني، خو عطر خان تر دوی زيات چلباز او ځان پالی و، د ورونو تر ليدو دمخه يې پر دوی د بنديګرت او خدا آباد ته د بيولو حکم وکړ. له همدغه وخته د عطر خان په اړه د خلکو او مشرانو بدګمانۍ پيل شوه. احمد شاهي دربار ته يې د ماليو په ټولولو او ورکړه کښې زيار ويوست، خلك يې تنګ کړل، خو دا کار يې تر سره نه کړای شو، نو په لږه موده کښې خلکو وغوښتل چې دی د امارت له تخته را وغورځوي.

دا مهال ميا غلام شاه چې ادي پور ته شړل شوی و، بهاولپور ته ورسېد، خپل زوی ميان سر فراز خان يې هلته پرېښوو، په خپله سندهـ ته ولاړ او د (۱۱۷۱هـ) کال د روژې په پای کښې په روهړی کښې له عطرخان سره مخامخ شو.

تر څو جګړو وروسته د شوال پر لومړی عطرخان او ورور يې احمد يار خان له مقصوده سره مات او وتښتېدل، ميان غلام شاه بريالی شو او د سرايي له مشرانو سره سيوستان ته راغی (د ۱۱۷۱هـ د شوال لومړی ۱۷۵۸م).

لږ وروسته محمد مراد ياب خان مړ شو او ميا غلام شاه د خلکو او مشرانو رضا وګټله چې په کامرانۍ سره يې امارت کاوه، خو عطر خان او

احمدیار له سنده د کلات نصیر خان ته پناه یووړه او د سنده د وکیل ګدومل په لاس یې خپل عرایض د احمد شاه حضور ته ولیکل. احمد شاه له کندهاره د دوی د ملاتړ له پاره یو لښکر ور واستاوه احمد یار خان په شاهي دربار کښې پاتې شو او عطر خان د شاهي لښکر له افسرا عطایی خان سره بیا پر سنده یرغل وکړ، د فتحنامې د لیکوال په وینا د احمد شاه له حضوره یو فرمان د داؤد پو تره د قبیلو په نامه ولېږل شو چې له عطر خان سره مرسته وکړي، ځکه نو داؤد د پو تره یو لوی لښکر دبهادر خان یو غوړي په مشرۍ د عطرخان خدمت ته چمتو شو.

میا غلام شاه د (۱۱۷۲هـ- ۱۷۵۹م کال تر دوهمې خور "ربیع الثاني" وروسته) په لښکر سمبالونه پیل وکړ، د دواړو خواو لښکرې په چاکچیکان کښې سره مخامخ او سختې جګړې ونښتې، نو میر بهادر خان تالپور چې د غلام شاه له خوا جنګېده د جګړې په ډګر کښې ووژل شو، عطر خان روغه ومنله او د روغلیك (صلح نامې) له مخې یې سنده پر درو برخو وویشه، یوه برخه میان غلام شاه ته ورکړ شوه او دوې برخې یې عطر خان او ورور ته ورکړې شوې.

خو د دغو دوو ورونو تر منځ هم شخړه پیدا شوه او میا غلام شاه د ۱۱۷۲هـ ۱۷۵۹م کال په روژه کښې پر عطر خان یرغل وکړ، له نوښاره یې وځغلاوه او ټول سنده یې ونیو، پر (۱۱۷۵هـ ۱۷۶۲م) کال په کندهار کښې د سنده د سفیر ګدومل په زیار له احمد شاهي درباره یو فرمان د امارت له سوغاتو سره غلام شاه ته ورسېد او دی یې د "شاه وردي خان" په لقب د سنده د امیر په توګه وپېژاند، تر هغه وروسته پر (۱۱۷۷هـ- ۱۷۶۴م) د کچه تر سوبو وروسته له احمد شاهي حضوره د "صمصام الدوله" لقب هم ورکړه شو، احمد شاهي فرمانونه یو د ۱۱۷۷هـ کال د دویمې خور پر ۲۰مه

او بل د ۱۱۷۷هـ کال د دریېمې خور پر لومړۍ د ده په نامه صادر شول، پر (۱۱۸۱هـ ۱۷۶۷م) کال دېره غازي خان او ډېره اسماعیل خان د احمد شاه بابا له خوا میا غلام شاه ته وسپارل شوې ده پر ۱۱۸۲هـ کال په پخواني نیرون کوټ کښې د حیدر آباد کلا ودانه کړه او هلته استوګن شو، خو د (۱۱۸۶هـ) کال د دریېمې خور پر ۳ مه (۱۷۷۲م د اګست پر ۲مه)د ګوزن (فلج) په ناروغۍ مړ شو.

د عبدالمجید جوکیه په وینا "غلام شاه یو ځل د خپل حماسي جوش په ترڅ کښې وویل: "زما لښکر ټول باید چمتو اوسي چې احمد شاهي ښار (کندهار) نیسم". د همدې وینا په وخت کښې د فالج ناروغی ور باندې راغله خبرې یې ودرېدې او ژر مړ شو."

د میا غلام شاه تر مړینې وروسته د سنده مخ روبو او مشرانو د ده زوی محمد سرفراز خان پر تخت کښیناوه دوې میاشتې وروسته چې احمد شاه ابدالي په کندهار کښې له دنیا ولاړ، میان سرفراز خان، میر بهرام خان تالپور د درناوي او اطاعت له پار د افغانستان نوي پاچا تیمور شاه د احمد شاه زوی ته را وستاوه د کندهار دربار د سنده د حکمرانۍ فرمان له سوغات سره د ده په نامه ور ولېږه او د خدایار خان لقب هم ورته ورکړ شو.

د احمد شاه مړینه او د هغه خویونه:

احمد شاه د خپل ژوند په پای کښې د پر له پسې جګړه ییزو سفرو د کړاوو له امله کمزوری شو او دی یې د کندهار له ښاره د کوړك، توبې غره ته چې لوړ او ښه هوا یې درلوده بوت، تر څو میاشتو وروسته د (۱۱۸٦هـ) کال د رجب پر شلمه د جمعې پر شپه همهلته د خوراړه (آکله) په ناروغۍ وفات شو، وزیر شاه ولي خان او یاقوت خان خواجه سرا دده مړی کندهار ته راوړ او په هغه ځای کښې یې ښخ کړ چې دده د مخه ټاکلی و، د مړینې پر وخت ۵۱ کلن و او ۲٦ کاله یې پاچاهي وکړه.(وګوري ۸۱ نومره عکس)

هغه ګنبده چې اوس په کندهار کښې د دغه نومیالي پاچا پر مزار ولاړه ده، د دوو تاریخي قطعو په استناد چې میرزا هادي خان د دربار منشي باشي ویلي دي په (۱۱۹۰هـ) کال د تیمور شاه په امر ودانه شوې ده او له دې دوو مصرعو څخه:

بګو "فیض آباد عالی مقام"

او

"مـزار شـاه فـردوس برین ګو"

د دې ګنبدې د ودانۍ نېټه څرګندېږي.

(وګورئ ۸۲ نومره عکس)

احمد شاه متشرع، حنفي مذهبه، عالم او په ديني احکامو پابند باسواد سړی ؤ، د ده د پښتو اشعارو دیوان پر ۱۳۱۹هـ ش کال د عبدالحی حبیبي په زیار په کابل کښې چاپ شوی چې په هغه کښې د ده عشقي،

تصوفي، حماسي او اخلاقي کلام په دوه نیم زره بیتو کښې راغلي او د شعر مشهور اقسام: غزل، رباعي، قطعه، مخمس او مربع لري.

د ده په کلام کښې د تصوف ښه ښه ښکاره ده او ځینې اخلاقي او وطني اشعار هم پکښې شته دي، د خپل عصر د دوو تنو عارفانو د جلال آباد د حصارك شاه فقیر الله ته چې په ښکار پور کښې ښخ دی او د پېښور میا محمد عمر ته (چې پر ۱۱۹۰هـ مړ دی) ارادت درلوده، له ده څخه په تصوف او عرفان کښې هم ځینې منثور کلمات او ملفوظات پاتې دي چې د پېښور قاضي ملا محمد غوث پر هغو باندې د شرح الشرح په نامه په دري ژبه شرح لیکلې وه.

خو په سیاست کښې احمد شاه تل د اسلامي ورورګلوۍ، نرمۍ او دوستۍ پر خوا و. په ډهلي، بخارا، خراسان، بلوچستان او سندھ کښې یې له خپلو هممهالیو امیرانو سره د روغې له لارې سوله ییز چلند لاره، پر شهنشاهۍ، برم او پوځي ځواك سر بیره یې هغه ټول امیران چې سرکښي به یې کوله څو واره عفو کړه او تاج بخښنې یې وکړې چې حتې د هغه وخت سترګور او د نظر خاوندان د ده دې تاج بخښنې او د نظر وسعت ته هیښ حیران پاتې شوي دي. د شاه ولي الله دهلوي په وینا، د ابدالي دارویه "د دې مادي دنیا په چارو کښې حساب نه وه".

احمد شاه له جهانګیرۍ سره سره د مسلمان له وینو تویولو څخه ځان ژغوره، د جهاندارۍ په چارو کښې یې له عدالت او انصاف څخه کار اخیست او خلك یې د خپلو زامنو په شان پالل، نو ځکه افغانان ده ته "بابا" وایي او دا هغه لقب دی چې بې له میرویس او رحمانه د بل چا په برخه شوی نه دی.

احمد شاه جنګیالی او فاتح و، خو د ده له ټولو فتوحاتو او عسکري

اعمالو څخه څرګنده ده چې یو غارتګرو خرابکاره ستم پیشه او مظلوم وژونکی نه ؤ او که یو کار د روغې او مسالمت له لارې پر مخ تلای له مسلمانانو سره یې په جګړه لاس نه پورې کاوه، د ورور پر مخ یې توره نه ایستله. احمد شاه زمونږ په ملي تاریخ کښې د اوسني افغانستان د بنسټ ایښوونکي او د افغانستان د خلکو د عظمت مجدد او د یو متحد هېواد او یو اولس جوړوونکي په حیث لوړ مقام لري، علامه اقبال وایي:

از دل و دست گهر ریزی که داشت
سلطنت هابردو بي پروا گذاشت

له همدغه امله ځینې لیکونکي ده ته ګوته نیسي چې ده ولی د ډهلي پاچاهي ناپوهو واکمنو ته پرېښووه؟ خو که د شاه ولي الله دهلوي او د نورو هندي مسلمانانو نومیالو او امیرانو لیکونه وکتل شي، را څرګندېږي چې هغه وخت احمد شاه هند ته د چور او چپاو د پاره نه ؤ تللی، دده یوازنی هدف دا و، چې د هغه ځای مسلمانان چې له ده څخه یې غوښتنه کړې وه - نجات ومومي بل دا چې ده نه غوښتل د خپل ملي قوت مرکز یعنې افغانستان پرېږدي، د پښتنو د نورو پاچاهانو لکه خلجیان، سوریان، لودیان او نورو کورنیو په شان په هند کښې ورك او مستهلك شي او یا دا چې د جهاد فی سبیل الله خالص خدمت به یې په دنیوي ککړتیاوو ولړي، د ډهلي د پاچاهۍ د نیولو او د جهانګیرۍ په حرص یې ککړ کړي، له همدې امله کټ مټ همدغه رویه یې څو واره د افغانستان له نورو ګاونډیو امیرانو سره په بخارا، خراسان، سند او بلوچستان کښې هم و کړه.

د افغانستان طبیعي بریدونه تل د احمد شاه په نظر کښې وو، که یې د ختیز خوا ته د پنجاب او کشمیر ځمکې تر خپلې اداري لاندې ساتلې دا کار یې د خپل هېواد د ساتنې له پاره ؤ، دی پوهېده چې د ده د پاچاهۍ،

واك او قدرت چینه په خپله د افغانستان خاوره او د افغانستان خلك دي، ځکه نو که د پاني پت د فتح او د ډهلي له نیولو سره یې د خپلې پاچاهۍ او قدرت مرکز پرېښی وای، د خپلې انساني، فکري او اداري قواوې یې د هند په ارت هېواد کښې مستهلکې کړې وای ممکنه وه چې د ده هېواد افغانستان د پاچاهۍ د مرکزیت له نعمته بې برخې پاتې شوی وای او د ده کهول به هم د هغو نورو هندي شویو افغاني کهولو په سرنوشت اخته شوی وای چې بېخي له منځه تللي دي.

احمد شاه د ده د اشعارو د دیوان په شهادت د خپل وطن او خپلو خلکو سره توده مینه درلوده، په عین حال کښې صوفي مشر به دینداره سړی و، نه یې غوښتل چې د هند پاتې مسلمان امیران او خپل ګاوندی مسلمان امیران د خپلې جهانګیرۍ او د خپل دولت او جاه د حرص له پاره له منځه یوسي او د خپل ملي مرکزیت په محوه کولو خپلې مراندې په خپله پرې کړي. ځکه نو د ده سیاست تل دا و چې خپل ګاونډي، امیران یې د شهنشاهي تر بیرغ لاندې د دوستۍ او پلار ګلوۍ په توګه ساتل او خپل ځان یې د کوم هېواد نیوونکی قهار او سرابش جهانګیر نه ښوو.

تــر احــمــد شــاه وروســتــه

د احمدشاه بابا تر مړینې وروسته یې له اتو زامنو څخه کشری زوی، شهزاده سلیمان د وزیراعظم شاه ولیخان په زیار په کندهار کښې پاچا شو، د ده مشر زوي تیمور چې د پلار پر ژوندانه د لاهور او ملتان حکمران و او هلته یې سکه هم وهله په دغه وخت کښې هرات کښې حکمراني کوله دستی کندهار خوا ته راغی (وګورئ ۸۳ نومره عکس) سلیمان یې له تخته واچاوه او شاه ولي خان یې وواژه، لږه موده وروسته یې پایتخت له کندهار کابل ته یو وړ، قاضي فیض الله دولت شاهي یې وزیر او د حاجي جمال الدین خان محمدزي زوی سرادر پاینده خان یې د سرفرازخان په لقب د کندهار د درانیو قبیلو مشر وټاکه او د خپلې پاچاهۍ دوره یې په کامرانۍ او او د دښمنانو پر ټکولو تېروله د خراسان خلك درې واره نادري شهزاده شاهرخ میرزا ته پورته شول. تیمورشاه هم درې واره د هغه ملاتړ وکړ، درېیمه پلا، احمد خان نورزي پورته شوي کسان خورا سخت پر سر وټکول، پر (۱۱۸۸هـ ۱۷۷۴م) کال عبدالخالق خان سدوزی تیمورشاه نه یاغي شو، خو تیمور هغه مات او ړوند کړ او بیا پر (۱۱۹۳هـ ۱۷۷۹م) کال د پېښور او خیبر مشران لکه فیض الله خان خلیل او ارسلان خان مومند د پېښور په بالاحصار کښې تیمورشاه کلابند کړ، خو تیمور پر دوی بریالی شو او ټول یې ووژل، څنګه چې د سیکانو لښکر پر ملتان حمله کړې وه، نو ځکه تیمورشاه پر(۱۱۹۶هـ ۱۷۸۱م) کال هغه ښار بېرته ونیو په سندهـ کښې هم میرفتح علي خان تالپوری یاغي شو، خو د تیمورشاه د لښکر پوځي مشر مدد خان د تالپور

قبیلې پر سر وټکولې او بېرته یې میرفتح علي خان د هغه ځای حکمران کړ (د ۱۲۰۱هـ ۱۷۸٦م په شاوخوا کښې). دوه کاله وروسته په کشمیر کښې آزادخان سر واخیست، خو تیمور هغه بېرته آرام کئ (۱۲۰۳هـ ۱۷۸۸م). څنګه چې د بخارا پاچاهان د سدوزیو د دولت مطیع او دوستان وو، ځکه نو احمدشاه هم تل د دوی دوستۍ ته درناوی کاوه، خو د تیمورشاه په وخت کښې شاه مراد معصوم منغیتي مرو ونیوله، ځکه نو تیمورشاه له سلزریز لښکر سره د کندوز او آقچې له لارې ورغی، او له شاه مراد سره یې روغه وکړه او آمو سیند یې برید وټاکه (۱۲۰۴هـ ۱۷۷۹م). هېواد یې پر خپلو زامنو داسې وویشه چې کندهار یې همایون، هرات یې محمود، پېښور یې عباس، کابل یې زمان، غزنه یې شجاع او کشمیر یې کوندل ته وسپاره او خپله دی تر دوویشتو کالو پاچاهۍ وروسته په داسې حال کښې چې پلرنی هېواد یې له کشمیر، پنجاب او سنده تر آمو او د خراسان تر مشهده ساتلي وو، د (۱۲۰۷هـ ۱۷۹۳م) کال د شوال پر اوومه په کابل کې مړ شو. څلورویشت زامن یې پاتې شول، چې د هغو له جملې څخه زمانشاه چې مور یې یوسفزۍ وه د سردار پاینده محمد خان محمدزي په مرسته د کابل پرتخت کښېناست او خپل ورونه یې د کابل په بالاحصار کښې بندیان کړل، خو همایون ورور یې له کندهاره د ده مقابلې ته راووت، د غلجیو په کلات کښې یې ماته وکړه او بلوچستان ته وتښتېد.

زمانشاه دننه په هېواد کښې په سختو کورنیو جګړو اخته شو د افغانستان بهرنیو دښمنانو د ورونو له دغه نفاقه ګټه واخیسته د شمال له خوا د بخارا منغیتی پاچاهانو، د لوېدیځ له پلوه د سندهـ میرانو د لویدیځ له خوا آقا محمد قاجار او له ختیځ پلوه سیکانو د هېواد سرحدونه وګواښل ځکه نو زمانشان پر (۱۲۰۸هـ ۱۷۹۳م) کال د سیکانو د خطر د مخنیوي له

پاره د پنجاب خواته متوجه شو، خو چې پېښور ته ورسيد همايون ورور يې د سندهـ اميرانو په مرسته د بولان له خوا راغی او کندهار يې و نيو، شاه زمان ونه کړای شو د پنجاب سيمه تصفيه کړي، دستي يې په کندهار يرغل او همايون يې ونيو ړوند يې کړ او له هغه ځايه سندهـ د تالپوز د اميرانو د سرکوټلو له پاره د بولان تر درې تېر شو او له فتح عالي تالپور سره يې د درې لکو طلاوو په اخيستلو روغه وکړه بېرته د خپل ورور محمود مقابل ته چې له هراته يې لښکر را ايستی ؤ، ورغی هغه يې په فراه کښې مات کړ، او د محمود د مور په سپارښتنه يې هغه بېرته د هرات حکمران وټاکه تر هغه وروسته يې بلخ هم د بخارا له اوزبکو پاچهانو څخه ونيو او پر (۱۲۱۰هـ - ۱۷۹۵م) کال له خپل لښکر سره تراټك پورېوت او په حسن ابدال کښې يې د سيکانو لښکر سره ومروړل او له ډېرش زريز لښکر سره يې لاهور بياونيو ځنګه چې محمود ورور يې په هرات کښې بيا سر اخسيتی او ياغي شوی و بېرته کابل او کندهار ته وګرځېد محمود له هراته ايران ته وتښتېد او زمانشاه، هرات خپل زوی شهزاده قيصر ته وسپاره (۱۲۱۲ هـ - ۱۷۹۷م).

زمانشاه يو لوړ همته او ادعا طلبه سړی و او په کابل کښې يې د يوه لوی لښکر په جوړولو لاس پورې کړ چې پر هند يرغل وکړ د احمدشاه شهنشاهي بيا نوي کړي او هم د انګريزانو د متجاوزو قواو په مقابل کښې د هند له مسلمانانو سره مرسته وکړي په دغه وخت کښې ناپليون هم مصر ته رسېدلی و او د زمانشاه دربار ته يې يو پيغام راواستاوه چې په هند کښې د انګريز د متجاوزو او برياليو قواو مخه ونيسي او فرانسه امپراتور ته د دوستی او همکاری له لارې ور وړاندې شي ځکه نو زمانشاه هم په هند کښې د انګريز د استعماری قواو د مخنيوی لپاره ملا وتړله او د هند د نيولو په غرض له خورا درانه قوت سره پېښور ته لاړ (د ۱۷۹۸ م د اکتوبر

۲۵مه - ۱۲۱۳هـ) ده په لاهور کښې له رنجيت سنګهـ سره سياسي خبرې اترې وکړې او هغه يې خپل اطاعت ته اړکړ او پر ډهلي باندې يې د يرغل له پاره خپل لښکر سمبالاوه.

انګريزي سياست پوهانو چې په هند کښې يې تر اوسه خپل مخ ته داسې څېړ خنډ نه و ليدلی او له بلې خوا يې د زمانشاه په مقابل کښې لښکري قوت هم نه شو رايستلای، نو په سياسي فعاليت يې لاس پورې کړ، لارډ ولزلي د هند ګورنر جنرال د برتانيا د دولت يو سفير کپتان جان ملکم د ايران دربار ته واستاوه د (۱۸۰۱م کال د جنوری د لسمې نېټې) تړون يې له ايران سره لاسليك کړ چې د هغه له امله د ايران پاچا ژمن شو چې که افغان پاچا پر برتانوي هند حمله وکړي، د قاجار لښکر به پر افغانستان وردانګي او که افغان پاچا يا فرانسه پر ايران يرغل وکړي، د ايران پر سمندريزو کڅو تېری وکړي، انګريز دولت به خپل پوځونه د ايران مرستې ته واستوی، پر دغه تدافعي او حربي تړون سربېره د برتانيا سفير جان ملکم لا پخوا د آقامحمد قاجار پر ځای ناست فتح عليشاه پر خراسان او هرات يرغل ته پارولی و، چې په دې توګه د جبهې تر شاه زمانشاه ته ګواښ پېښ او هغه پر هند باندې له يرغل څخه منصرف کړ (۱۲۱۴ هـ ۱۷۹۹م) ځکه چې د زمانشاه دغو لښکرکښيو په هند کښې لوی بدلون پېښ کړی و او نژدې و چې د احمدشاه د فتوحاتو تاريخ بيا له سره شي.

د "ولزلي" د اسياسي فعاليت چې د ايران په دربار کښې يې د ملکم په واسطه کړي و، بريالی شو، د قاجار لښکر چې د انګريز په پارونه، پر خراسان يرغل وکړ، زمان شاه مجبور شو چې د پېښور او کندهار له لارې خپل ځان هرات ته ورسوي، فتح عليشاه په خپل مقصد کښې چې د هند له نيولو څخه د شاه زمان راګرځول و، بريالی شو، نو خپل لښکر يې له خراسانه

ببرته وغوښت.

خو زمانشاه د هند نيولو تکل پرې نه ښوو، بيا يې له افغاني ځواکونو څخه يو لوی لښکر جوړ کړ او په پېښور کښې يې په هر اړخيزه سمبالونه لاس پورې کړ، انگريزی ښکېلاکگرو چې دی په هند کښې د ځان خورا غښتلی رقيب باله، نو د ده له پاره يې اساسي چاره وسنجوله او و يې غوښتل چې د ده د ورونو له رقابت او له افغاني کورني نفاق (زموږ د ملي تباه کوونکی ناروغی) څخه کار واخلي او خپل دا خطرناك رقيب بيخي له منځه يوسي. دا ځل د انگريز سياست پوهانو پام د زمانشاه شړل شوي ورور شهزاده محمود ته وروواوښت، چې هغه وخت يې له سردارفتح خان بارکزي سره په ايران کښې يوځای و، سردار پاينده خان د فتح خان پلار چې د شاه زمان په امر وژل شوی و ځکه نو فتح خان هم د شاه زمان له مخالفانو څخه گڼل کېده.

د ويلو وړده چې: هاغه مهال فتح خان يو غښتلی، هوښيار او متنفذ شخصيت و، چې په درانيو قبيلو کښې له فراه تر کندهاره يوازينی مرد ميدان او د ملي قوت خاوند گڼل کېده. ده ډېر غښتلي ورونه درلودل او د ده کهول تر شاهي کهاله وروسته د افغاني قوت يوازينی ښيلگه وه.

د قاجار په دربار کښې انگريزکار کوونکيو شاه محمود د شاه زمان د رقيب په حيث پېژاند چې په ترټلي او پرېشانه حالت له هېواده وتلی او د ايران خاورې ته يې پناه وړې وه، ځکه يې نو دا وار محمود د قاجار د پاچا په وسيله وپاراوه او د سردار فتح خان په ملگرتيا د سيستان او فراه له لارې د افغانستان خاورې ته راننه ووت، دوی د درانيو او بارکزيو قبيلو په مرسته چې د ايران له بريده تر کندهاره پرتې وې سيستان، فراه او کندهار ونيول او بيا چې يې يو لوی او غښتلی لښکر تيار کړ نو د سردار فتح خان په مشرۍ

يې د کابل خوا ته مخه وکړه، شاه زمان چې په پېښور کښې د هند نيولو په تکل لښکر جوړاوه د دغه خبر په اورېدو کابل ته راغی، د خپل ورور او سردار فتح خان د مخنيوی له پاره تر غزني تېر شو، د دواړو ورونو لښکر د غزني او مقر تر منځ په تازي کښې سره وجنگېدل، په دې جگړه کښې زمانشاه مات شو، د خپل ورور په لاس کښېووت او ژر تر ژره يې ړوند کړ، انگريزانو په دې لويه پېښه خپل خطرناك رقيب له منځه يووړ او هم يې په افغانستان کښې د کور پر کور جگړو اور بل کړ، چې تر هغې وروسته هېڅا د هند نيولو فکر ونه کړ" داوه د کور پر کور جنگېدو او داخلي نفاق بده نتيجه چې تل يې د افغان کور وران کړی دی."

محمود چې د کابل پر تخت کښېناست (۱۲۱۵هـ - ۱۸۰۰م) سردار فتح خان محمدزی يې خپل وزير وټاکه (چې تفصيل به يې د محمدزيانو په برخه کې راشي)، افغانستان د وزير فتح خان د ورونو په لاس ورغی او محمود تش په نامه پاچاو.

شجاع الملك د زمانشاه سکنی ورور چې له ليرې دا ويرجنې پېښې ليدې، په پېښور کښې يې لښکر جوړ او د محمود مقابلې ته رااووت، د شاه محمود د رېزريز لښکر چې له کابله راغلي وو، په اشپان نومي ځای کښې يې د شجاع الملك له لښکر سره جنگ وکړ او شجاع الملك يې د خيبر غرو ته پر شا کړ (۱۲۱٦هـ - ۱۸۰۱م).خو کورنيو جگړو شامحمود هم غلی پرې نه ښوو، پر (۱۲۱۷هـ - ۱۸۰۲م) کال له غلجيانو او هم په پېښور کښې له شجاع او اپريديو سره او د هېواد په شمالي سيمو کښې د اوزبکو له حکمرانانو سره چې له جيحونه يې تيری کړی و، لوی جنگونه پېښ شول د ايران قاجاري دولت هم د نادري کهاله پايځوړ چې په خراسان او مشهد کښې يې د افغاني پاچهانو تر لاس لاندې حکومت کاوه له بيخه ويوست او مشهد

یې ونیو، له بلې خوا د بلوڅو امیرانو ته هم د خپلواکۍ فکر پیدا شو پردغو ټولو فتنو سربېره شاه محمود چې عیاش او خېټور سړی و، په خپله یې کارنه کاوه او د هېواد چارې یې ټولې وزیر فتح خان او د هغه ورونو ته سپارلې وې، څو چې خلکو بلوا وکړه او د شاه ولي خان بامیزي زوی مختارالدوله شېرمحمد خان چې د ده پیشکارو شجاع الملك ته د کابل د پاچهۍ له پاره بلنه ورکړه، شجاع هم پر (۱۲۱۸هـ - ۱۸۰۳م) کال له پېښوره کابل ته راغی او د پاچهي پرتخت کښیناست شاه محمود یې لرې کئ او ویې باخښه، د محمود زوی شهزاده کامران او وزیرفتح خان چې په کندهار کښې وو ځکه نو شاه شجاع د زمان شاه زوی شهزاده قیصر د هغو د مخنیوي له پاره واستاوه، هغه کندهار بې جنګه ونیو او کامران یې فراه ته پرشا وشاړه؛ وزیر فتح خان خپل ځان شاه شجاع ته تسلیم کئ او دګرشك جنوبي خواته د بارکزیو د ناوې د "ادې" په کلا کښې ظاهراً منزوی شو، خو په باطن کښې یې د سیاست په چارو کښې له مداخلې څخه لاس نه و راټول کړی، پر (۱۲۱۹هـ - ۱۸۰۴م) کال چې شاه شجاع په پېښور کښې د پرش زریز لښکر غونډ کئ او د کشمیر، پنجاب او سند د تصفیې له پاره رهي کېده په کندهار کښې شهزاده قیصر د خپل اکا پر خلاف راپورته شو، شاه شجاع د خپل وراره غوړونه تاو کړل او بېرته یې د کندهار حکمران کئ په خپله یې د سند د تالپور پر شورشي امیرانو یرغل وکئ او تر ۳۲۰ زره روپیو اخیستلو وروسته یې روغه ورسره وکړه، خو داخلي اوضاع نا آرامه او ښوریدلې وه او د پاچا ناپوهو وریرونو کامران او قیصر تل د مخالفت هڅې کولې شاه شجاع چې د کشمیر او پېښور په جګړه اخته و، د داخلي مخالفانو د مقابلې له پاره یې فرصت نه درلود، نو ځکه د افغانستان او ضاع بحراني، تیت پرکه او پرېشانه وه. دا مهال انګریز ښکېلاګګرو ځواکونو هندوستان تر لودهیاني

پورې ونیو، خو دا چې د ایران په دربار کښې د فرانسې، له ورځ پر ورځ زیاتېدونکې اغېزې څخه بېربدل او غوښته یې چې د هند په فتوحاتو کښې خپل اروپایي رقیبان بیخي له منځه یوسي او د هند پرلویه مځکه یوازې خپته واچوي، ځکه نو د برتانوي هند د حکومت له خوا یو ایلچي "الفنستون" له مستر استر چې سره د (۱۸۰۹ م کال د مارچ پر ۵ مه) په پېښور کښې شاه شجاع ته راغله، دی یې پر افغانستان باندې د ایران له احتمالي حملې څخه و بېراوه، له دې کبله د شاه شجاع او برتانوي هند تر منځ د دوستۍ لومړی تړون وتړل شو، چې هغه بیا د (۱۸۰۹م کال د جون پر ۱۷ مه، ۱۲۲۴هـ) د هند ګورنر جنرال لاردمنتو تصدیق کئ، دغه تړون دفاعي بڼه درلوده، ځکه چې په لومړۍ او دویمه ماده کښې یې ویلي شوي چې: که فرانسه او ایران د افغان پاچا پر متصرفاتو تېری وکئ، د برتانوي هند دولت به د کابل له پاچا سره مرسته کوي او پر افغانستان به د تېري مخه نیسي. دریېمه ماده یې د دواړو خواو دوستانه روابطو او یووالي ته اشاره کوي چې افغان پاچابه خپل هېواد ته هېڅ یو فرانسوی نه پرېږدي او دواړې خواوې به یو د بل په هېواد کښې مداخله نه کوي او تل به د دوستۍ ته په درنه سترګه ګوري.

دغه تړون شاه شجاع ته ګټورنه و، دی یې خلکو ته سپك کئ او شاه محمود بیاد فتح خان په مرسته دی دوه کاله په هېواد کښې دننه په جګړو او فتنو اخته وساته - چې په پای کښې یې ماته وکړه او په هندوستان کښې یې برتانوي دولت ته پناه یوړه (۱۲۲٦ هـ - ۱۸۱۴م) خو دویمه پلا بیا د انګریزانو په ملاتړ پر تخت کښیناست دی په هند کښې برتانوي هند دولت د دې له پاره ساتلی و چې په راتلونکی کښې یې په افغانستان کښې و کاروي.

خو شاه محمود چې دویمه پلا پرتخت کښېناست د هېواد د چارو واګې اصلاً د وزیر فتح خان په لاس کښې وې دغه زړور وزیر بلوچستان، سند او کشمیر د ځان تابع کړل او د شاه محمود په نامه یې پر هېواد حکم کاوه. افغانستان یې خپلو ورونو ته سپارلی و. چې دا مهال رنجیت سنګهـ اټك کلا ونیوه، نو فتح خان په ضلع هزاره کښې تر یوې سختې جګړې وروسته هغه مات کئ او کشمیر یې هم خپل ورور سردار محمدعظیم خان ته ورکئ (۱۲۳۰ هـ - ۱۸۱۴م).

دا وخت هرات د محمود د ورور حاجي فیروزالدین په لاس کښې و، پر (۱۲۳۲ هـ - ۱۸۱٦ م) کال فتح علي شاه قاجار د هرات نیولو اراده وکړه ځکه نوفتح خان د کابل له لښکر سره هرات ته ولاړ، لومړی یې حاجي فیروزالدین ونیو کابل ته یې واستاوه او بیا یې د هرات لوېدیځ ته د کهسان په جګړه کښې د قاجاریانو د لښکر لس زره تنه ووژل او له هراته یې وشړل، په خپله د هرات د چارو په سمون بوخت شو، خو په دې وخت کښې یوه بدمرغه پېښه وشوه او هغه دا چې "سردار دوست محمدخان" د وزیر ورور په هرات کښې د حاجي فیروزالدین کاله ته ورننوت، د ښځو ګېڼې، پسول جواهر او دانه نښانه قیمتي ملابند چې د (تاریخ احمدشاه دراني د مولف) شیرازي په وینا پنځوس زره تومانه قیمت یې درلود له نورو نفایسو سره واخیستل او کشمیر ته ولاړ، دې پېښې پرشاه محمود او کامران ډېره ناوړه اغېزه وکړه او د دوی او وزیر فتح خان د کهاله تر منځ بد وردي او کینه پیدا شوه، همدا د کرکې او بدبینۍ احساس و، چې په زړېوګنوونکې توګه د وزیرفتح خان د وژلو او د سدوزیو او بارکزیو د کهاله تر منځ د دښمنۍ سبب شو.

شاه محمود خپل ناپوه او کینه ناك زوی کامران هرات ته واستاوه،

کامران د وزیر فتح خان د ورور د اعمالو د کسات اخیستلو په غرض وزیرفتح خان ونیو او د هغه پوه وزیر په سترګو یې سیخ وماندہ او ړوند یې کئ (۱۲۳۳ هـ - ۱۸۱۷م) د شهزاده کامران دا کار په ظاهره د فتنې آرامولو سبب وګڼل شو، ځکه سودوزي کورنۍ دا کارونه د وزیر په اشاره ګڼل، خو رانده وزیر ډېر غښتلي ورونه لرل، هغو چې د خپل مشر ورور د ړندېدو خبر واورېد، په ټول هېواد کښې له کشمیره تر هراته فتنې وخوټېدلې او د قهر او غضب اور لمبې پورته شوې، سردار دوست محمد خان له کشمیره راوګرځېد کابل یې ونیو او شاه محمود یې غزني ته وشاړه.

له هاخوا کامران له ۱۲ زرو لښکریانو سره په غزني کښې د خپل پلار مرستې ته راورسېد له بلې خوا سردارمحمدعظیم خان له کشمیره د سردار دوست محمدخان مرستې ته راغی او د کابل او غزني په منځ کښې سره وجنګېدل، خو محمود او کامران مات شول په همدغه وخت کښې یې ړوند وزیرفتح خان هم د وردګو په سیدآباد کښې د کسات له مخې په ډېر بد عذاب ووژاه او بند پر بند یې پرې کئ (۱۲۳۴ هـ - ۱۸۱۸ م) دوی په خپله هرات ته ولاړل او هلته د حکومت پر سر د محمود او حاجي فیروزالدین تر منځ شخړه پیدا شوه کامران پر دواړو بریالی شو او دوی یې ووژل (۱۲۴۵هـ - ۱۸۲۹م) په خپله کامران تر (۱۲۵۸ هـ - ۱۸۴۲م) کال پورې پر هرات حکومت وکئ.

دا مهال چې پر ټول هېواد د نفاق اور بل و، د ایران قاجاري دولت بیا پر (۱۸۳۲ م) کال د تزاري روسیې په پارونه او د عباس میرزا په قوماندانۍ دېرش زریز لښکر د هرات نیولو له پاره را واستاوه خو د انګریز له خوا له دغه کار څخه د قاجاریانو مخنیوی او خپل هېواد "افغانستان" ته د هراتیانو وفاداري د دې لامل شول چې هرات د پخوا په څېر د افغاني

سلطنت په پلازمینې پورې نښتې پاتې شي.

سدوزي پاچاهان:

* ۱- احمدشاه "باباابدالي" د زمانخان زوی (۱۱۶۰هـ ۱۱۸٦م)

۲- سلیمان د احمدشاه زوی (۱۱۸٦هـ)

۳- تیمورشاه د احمدشاه زوی (۱۱۸٦هـ ۱۲۰۷هـ)

۴- زمان شاه د تیمورشاه زوی (۱۲۰۷هـ - ۱۲۱۵هـ)

۵- شاه محمود د تیمورشاه زوی (۱۲۱۵هـ ۱۲۴۵هـ)

٦- شاه شجاع د تیمورشاه زوی (۱۲۱۸هـ ۱۲۵۸هـ)

۷- فیروز الدین د تیمورشاه زوی (په هرات کښې د ۱۲۳۰هـ شاو خوا).

۸- کامران د شاه محمود زوی (په هرات کښې ۱۲۳۴هـ - ۱۲۴۵هـ)

اخـځـلیـك:

حیات افغاني، سراج التواریخ، تحفة الحبیب- تاریخ سلطاني- خورشید جهان- سیر المتاخرین، د سرجان مالکم تاریخ - تاج التواریخ - احمدشاه بابا، لوی احمدشاه بابا، مجمل التواریخ بعد نادریه، د فروغی تاریخ ایران، د عباس اقبال تاریخ عمومی - جهانکشاء نادری، دایرة المعارف اسلامي، صولت افغانی، تاریخ احمدی (قلمي)- تتمة البیان - نادر نامه (قلمي) - خلاصة الانساب (قلمي)، رهنمای افغانستان، مجمع التواریخ، ریاض المحبة - خصایل السعادة، مکتوبات سیاسی شاه ولي الله، مکتوبات شاه فقیر الله، رنجیت ظافر نامه، حیات حافظ رحمت خان، تاریخ نظامي ایران، تاریخ پښتون شوکت افغانی، تاریخ پشاور، شمس النهار کابل(جریده)، سراج الاخبار (جریده)، تاریخ افغانستان دملیسون، احمدشاه درانی د ګنډاسنګ په انګریزی، تاریخ احمدشاه دراني د سید حسین شیرازی، عماد

السعاده د سید غلام علي خان، راجګان پنجاب د ګریفن په انګریزي، تاریخ بلوچستان خزانهٔ عامره، تاریخ سندهـ د مولانا مهر، تاریخ سند په انګریزي، ګزیټیر سندهـ، تاریخ کلهوره په انګریزي، تحفة الکرام.

✿✿✿✿✿

اوومه برخه

محمدزایان

له (۱۲۱٦ هـ) تر (۱۳۳۸ هـ)

محمدزي د کندهار د بارکزیو درانیو یوه پښنه ده. د دوی پخوانی نیکه "محمد" د کندهار د ابدالیو د قبیلو د حکمران ملك سدو هممهالی ؤ چې د (۱۰۰۰ هـ -۱۵۹۱م) پرشاوخوا یې د کندهار جنوب ختیز خوا ته په ارغستان کښې له خپلې کوچنۍ قبیلې سره ژوند کاوه.

محمد د عمر زوی د دارو او بارك په تبر پورې چې د سړبن ابدالي پښتنو یوه څانګه ده اړه لرله. د محمد نېکه مزار اوس هم د کندهار په ارغستان کښې دی. د محمد اولادې د بارکزیو قبیلو په منځ کښې د ریاست مقام لاره، مرکز یې د بارکزیو ناوه ګرشك و چې د هلمند پر غاړه پروت دی. تر اوسه هلته د ادې کلا شته دا د دغه کهاله پخوانی ځای دی.

لکه مخکې چې مو ولوستل د شهر سرخ په جرګه کښې چې د پادشاه د ټاکلو له پاره جوړه شوې وه د دغې قبیلې مشر حاجي جمال خان د حاجي یوسف زوی د یارو لمسي او د محمد کړوسي هم ګډون کړی و، هغه وروسته د احمدشاه په دربار کښې مشاور ګڼل کېده چې پر (۱۱۸۴هـ) مړ او

د کندهار په جنوب سیمه "ذاکر کلي" کښې ښخ شو. تر ده وروسته یې زوی سردار پاینده خان د کندهار په جنوب کښې له ارغستانه د هلمند د بارکزیو تر ناوه پورې د بارکزیو قبیلو د مشر په توګه وپېژندل شو. تیمور شاه ده ته مهم منصوبونه ورکړل ده د کشمیر د آزادخان او د عبد الخالق سدوزي د پاڅون په ټکولو او د مومندو لالپورې ته د تیمور د زوی شهزاده عباس په شړلو کښې، تیمورشاه ته غوره خدمتونه وکړل چې له همدغه امله د سرفرازخان په لقب و ویاړل شو.

خو د تیمورشاه تر مړینې وروسته زمانشاه د ده پر ځای رحمت الله خان سدوزي ته د وفادارخان په لقب وزارت ورکړ او سردار پاینده خان د هلمند غاړې ادې کلا ته وشړل شو. خو دا چې نوموړی ځای د خلکو د ورتګ ځای و، نو زمان شاه دی له ځینو همکارنو سره په کندهار کښې وواژه (د روژې (۱۳مه ۱۲۱۴هـ - ۱۷۹۹م). سردار پاینده خان شل تکړه او مېړني زامن لرل چې د پلار تر وژل کېدو وروسته په افغانستان کښې خواره شول، د سردار پاینده خان مشر زوی، سردار فتح خان له کندهاره د زمانشاه ورور شاه محمود ته چې په ایران کښې اوسېده پنا وروړه، هماغسې چې د سدوزیو په اړه مو وویل: دا مهال زمانشاه پر هند د یرغل له پاره سل زریز لښکر جوړ کړی و، انګریز سیاسي استازیو د دغه لښکر د ناکامېدو له پاره هرې خوا لاس او پښې وهلې، ډېر ډارېدل چې ناپلیون د زمانشاه له دربار سره له سیاسي خبرو او اړیکو څخه ګټه وانه خلي، ځکه یې د ایران د قاجاریه حکومت په مرسته شاه محمود ولمساوه او افغانستان ته یې د زمانشاه پر خلاف راواستاوه. سردار فتح خان هم د سیستان او فراه له لارې هېواد ته راستون شو. د محمود د ځواکونو په مشرۍ یې پر کندهار یرغل وکړ، د "تازي" په جګړه کښې یې شاه زمان مات او د محمود په حکم یې هغه ړوند

کړ. دوی کابل هم ونیو او د شازمان وزیر رحمت الله خان سدوزی یې وواژه.

همدا چې شاه محمود د کابل پر تخت کښېناست، سردار فتح خان یې د" شاه دوست" په لقب خپل وزیر وټاکه، ټول هېواد یې هغه او د هغه ورونو ته پرېښوو (۱۲۱٦ هـ ۱۸۰۱م). د سردار پاینده خان محمدزي زامن له همدغه مهاله د افغانستان حکمرانان شول، فتح خان چې هراړخیز واك یې لاره خپل ټول ورونه یې د افغانستان پر ولایتونو حکمرانان کړل. یوازې یو ورور سرداردوست محمد خان یې له ځان سره په مرکز کښې وساته، محمد عظیم خان او بیا وروسته عبداالجبار خان ته یې کشمیر ورکړ، پېښور یې تر اټکه یار محمدخان او سلطان محمدخان ته وسپاره، سند او ښکارپور یې رحمدل خان، غزني یې شېردل خان، بامیان یې کهندل خان، کندهار او د هغه خواوشا له کلاته تر بولان درې او فراه پورې مهردل خان او پردل خان ته او دېره جات تر پنجاب او د پېښور تر غرنیو سیمو پورې نواب عبدالصمد خان او د هغه زوی نواب زمان خان ته ورکړ شو. په دغه کشمکش کښې هېواد د جګړو او وینو بهولو ډګر شو خو په هرات کښې وزیر فتح خان د شهزاده کامران د وزیر عطامحمد خان په لاس ړوند کړای شو (۱۲۳۴هـ ۱۸۱۸م). دغې پېښې بارکزي ورونه غچ اخیستو ته اړ کړل او سخت اړدوړ پیل شو. وروسته تر هغې چې د سدوزیو د کهاله وروستی تغر یې ټول کړ، د وزیر فتح خان د ورونو تر منځ هم د پادشاهۍ پر سر شخړې را وزیږېدې. تر هغې چې سردار دوست محمد خان په کابل عیدګاه جومات کښې خپل امارت اعلان کړ او د کابل امیر په توګه یې په نامه خطبه ولوستل شوه، (۱۲۵۴هـ - ۱۸۳۸م).

امیر بې له ځنډه په افغانستان کښې خپل ټول زامن پر خپلو سیمو وټاکل خو رنجیت سنګهه د افغانستان له کورنیو شخړو ځخه ګټه واخیسته

او ګرد پنجاب یې تر پېښوره ونیو، سردار سلطان محمد خان هم د بالا کوټ په جګړه کښې د میراحمدخان بریلوي او مولوي اسماعیل په مشرۍ د مجاهدینو په شهادت او د پېښور په صوبه کښې د یار محمد خان او د هغه د ورور په مړینه، کمزوری شوی و، دا وېره هم وه چې رنجیت سنګهه به پر خیبر یرغل وکړي، ځکه نو امیردوست محمد خان د یوه لیك له لارې د هند له ګورنر جنرال لاردبنتك ځخه د پېښور د بېرته نیولو په چار کښې مرسته وغوښته او د باسول له لارې یې له شپېته زریز لښکر سره د پېښور پر لوري حرکت وکړ. خو سردار سلطان محمد خان د امیر لښکر تار پر تار او امیر بېرته ناکام له پېښوره خیبر او جلال آباد ته راستون شو. په دې توګه اشنغر تر کوهاټ او ټله د امیر ورور سلطان محمد خان ته پاتې شو (۱۲۴۵هـ ۱۸۳۸م).

امیر دوست محمد خان د رنجیت سنګهه د ماتولو په تکل د لیکونو له لارې له انګلیس، ایران او زاري روس دولتو ځخه مرسته وغوښته. د هند وایسرای لارد آکلیند پر (۱۸۳٦ - ۳۷م) د بریتانوي هند له خوا سر الکساندر برنس، میجر لیچ، لفتننت او دومسترلارډ د لومړني سیاسي او اقتصادي هیئت په توګه کابل ته ولېږل.

په عین وخت کښې د روسیې یو نفر نماینده ویتکویچ (۱) هم کابل ته رسېدلی و، چې د کابل دربار او د کندهار حکمرانان یې په سند او پنجاب کښې د انګلیس د پرمختګ پر خلاف هڅول، امیر دوست محمد خان له الکساندر برنس سره په دې شرط مفاهمه وکړه، چې که د انګلیس دولت دوه

۱- Vitkievitck په ۱۳۳۸ کښې کابل ته راغی، خو دا سفیر په غیر رسمي ډول د روسیې د وزیر مختار له خوا په تهران کښې کابل ته رالېږل شوی ؤ. (اریانا- ټ ۲- ګڼ ۱).

زره ټوپك ورکړي او د سند دریاب د لویدیځ ځمکې هم ده ته پرېږدي نو دی په تل د انگلیسانو دوست او همکار وي.

مگر د هند برتانوي دولت د روس له احتمالي حملو څخه د هند د ساتلو له پاره پر شاه شجاع سدوزی چې له سلطنت څخه خلع او په لودهیانه کښې فراري و نظر درلود پر دې اساس لارډآکلیند د اکتوبر پر لومړۍ (۱۸۳۸ م) د افغان او انگلیس لومړی جنگك پیل او د امیر دوست محمد خان د خلع او ریښې کښلو له پاره یې ملا وتړله.

شاه شجاع چې په دغه وخت کښې د خپل تخت و تاج د لاس ته راوړلو له پاره هر ډول پستی ته حاضر و، د مارچ پر ۱۲ (۱۸۳۴م) یې خپله لومړی تړون چې ۱۴ مادې یې لرلې له مهاراجه رنجیت سره وتاړه که څه هم مخلوع پاچا په دغه وخت کښې هیڅ ډول حقوقي او رسمي حیثیت نه لاره، خو په معاهده کښې یې ټول کشمیر، پنجاب او د اټك، پېښور ځمکې تر خیبر او سند پورې، رنجیت ته پرې ښووې، دواړو خواو د (۱۱ - ۱۳ - ۱۴) مادو پر بنسټ د خطر په وخت کښې د یوه بل لښکري مرسته قبوله کړه؛ د تجارت د جریان په هکله یې هم ځینې مواد په دغه تړون کښې ځای کړل، خو ځرنگه چې دغه تړون یوازې د شاه شجاع او رنجیت تر منځ و او انگلیسانو په هغې کښې گټه نه درلوده د هند بریتانوي دولت هغه ونه منله پر هغې پسې د لاهور تړون د (جون ۲۶ - ۱۸۳۸م) د بریتانوي گورنر جنرال، مهاراجه رنجیت سنگهـ او شاه شجاع الملك تر منځ په شمله کښې د جولای پر ۲۵مه ۱۸۳۸م وتړل شوه {دا هغه کال دی چې روسي نماینده ویتکویچ کابل ته راغلی و} په دغه معاهده کښې چې گورنر او رنجیت سنگهـ حقوقي شخصیتونه وو او اختیارات یې درلودل دریم شخص شجاع الملك په هیڅ ډول د خپل هیواد د استازي صلاحیت نه لاره؛ په دغه وخت کښې دی یو

فراري او له ملي حقوقو فاقد سړی و.

په هر حال د لاهور تړون د مستر ډبلیوایچ مکناټن په ذریعه چې د لارډآکلیند د هند د نائب السلطنه له لوري یې استازي توب لاره، په "۱۸" مادو کښې لاسلیك شو، شاه شجاع د افغانستان د تاج و تخت د بیا نیولو د وعدې په مقابل کښې د افغانستان له ټولو ځمکو چې په ماوراء بولان او خیبر کښې وې لاس واخیست او پر کال یې دوه لکه روپۍ باج له پېنځه زریز لښکر سره ومانه چې د تاج و تخت تر لاس ته راوړو وروسته یې رنجیت ته ورکي او له بل هیڅ دولت سره چې د انگلیس او مهاراجه د دولت مخالف وي د دوستی او سیاسي اړیکو تړون و نه کړي. په هرات کښې به هم خپل وراره حکمران وپېژني او د هرات په امورو کښې به مداخله نه کوي.

اتلسمه ماده د پوځي یووالي د تضمینولو تړون و چې که له تړون کوونکیو څخه یو (انگلیس، رنجیت او شاه شجاع) د کوم طرف تر خطر لاندې راشي نور به له ده سره د خطر په دفع کولو کښې لښکري مرسته کوي، په دغه عجیبه تړون کښې چې د دوو حکومتو او یوه فراري له خوا لاسلیك شو، انگلیس لښکریانو د سرجان کین په قوماندانی. شاه شجاع د (۱۸۳۹م فبروري ۱۲۵۴هـ). د سند او بولان له لارو راوست او پر کندهار یې حمله وکړه د اپریل پر ۲۰ - ۱۸۳۹م = ۱۲۵۵ هجري یې د کندهار ښار ونیو او د امیر وروڼه ایران ته وتښتېدل شاه شجاع د کندهار پر پاچهي تخت باندې کښېناست د (صفر ۲۳ - ۱۲۵۵ هجري). په کندهار کښې مکناټن له شاه شجاع څخه ژمنه واخیسته چې د انگلیس عسکر به له یوه نفر سیاسي نماینده سره د تل له پاره په افغانستان کښې پرېږدي او په دغه ډول د بریتانیې عسکر د شاه شجاع په ملگرتیا د غزني له لارې او همدا رنگه "کپتان ویډ" له شهزاده تیمور د شاه شجاع له زوی سره د خیبر او جلال آباد

له لاړي پر کابل باندې حمله وکړه د (اګست پر ۱۷ - ۱۸۳۹م - غره جمادی الاخر ۱۲۵۵هجري) شاه شجاع بې په کابل کښې پر پاچهۍ کښېناوه. امير دوست محمد خان له خپلو زامنو سره بخارا ته ولاړ خو په هغه ځای کښې د بخارا پاچا دی بندی کئ. د هند ګورنر جنرال لارډآکلینډ د کابل د فتح او د امير دوست محمد خان د ويستلو له کبله د لندن دربار له خوا د ارل Earl په لقب وياړل شو.(۱۸۳۹م).

دغه مهال چې د حکومت مشران او امير له هېواد څخه ولاړل او وطن يې دښمن ته پرېښووئ، افغان ملت د انګليس متجاوز لښکر ته د غزا اعلان وکئ او له هر لوري پر انګليسي لښکرو د افغاني ډلګيو له خوا حملې پيل شوې، يو کال وروسته امير دوست محمد خان له خپل زوی محمد افضل خان سره له بخارا څخه راغی، له آمو څخه را تېر شو مګر په ايبك کښې يې د انګليس له لښکر څخه ماته وخوړه او تاشقرغان ته ولاړل (۲۸ ستمبر ۱۸۴۰م ۱۲۵٦ هجري). تر دې وروسته امير خپل ځان انګليس ته تسليم او کلکتې ته ولېږل شو (نوامبر ۱۸۴۰). خو ملي مجاهدينو د کابل په شمال کښې د مسجدي خان سلطان محمد نجرابي او نورو په مشرۍ د فرنګي متجاوزانو په مقابل کښې په غزا لاس پورې کئ عبدالله خان اڅکزی، امين الله خان لوګری او نورو هم د ۱۲۵۸هجري د منې په سر کښې د کابل په شاوخوا کښې د خلکو په اتفاق پر شاه شجاع او فرنګيانو را پورته شول، سردار محمداکبرخان د اميردوست محمد خان زوی هم د شمال له لوري له دوی سره يو ځای شو او پر انګليسانو باندې يې کار تنګ کئ په دغه کش و ګير کښې مکناټن Sir.w Macnaghten د ستمبر په ۲۳ مه نېټه ۱۸۴۱م د سردار محمد اکبر خان په لاس په کابل کښې ووژل شو او الکساندربرنس هم د نومبر په ۲ مه نېټه ۱۸۴۱ م

د غازيانو له خوا وژل شوی و. وروسته په خپله شاه شجاع هم په کابل کښې د غازيانو په لاس ووژل شو (د صفر ۲-۱۲۵۸ هجري د آپريل ۳ -۱۸۴۲م) (وګورئ ۸۴ نومره عکس). څرنګه چې د انګليس عسکر د دغه کال په ژمي له کابل څخه د جلال آباد په لوري ولاړل؛ په لار کښې د افغاني غازيانو په لاس ټول ووژل شول.

انګليسانو په دغه جنګ کښې ډېر زيانونه وليدل يعنې (۳۰) زره تنه يې ووژل شول او (۲۱) کروړه هندي روپۍ يې مصرف شوې، په پای کښې د خپل ځان له ساتلو څخه هم عاجز شول او د افغاني غازيانو له لاسه، له يو تن پرته چې ډاکټر (۲) بريډون نومېد، يو هم ژوندی پاتې نه شو؛ بېرته يې امير دوست محمد خان له هند څخه راووست، امير د خپل مجاهد زوی وزير اکبرخان په همت د کابل پر تخت بيا کښېناست، ورونه يې له ايران څه راغلل پر کندهار باندې حکمرانان شول او هرات د يارمحمدخان الکوزي د شهزاده کامران د وزير په لاس کښې پاتې شو.

اميردوست محمد خان د خپل امارت په دويمه دوره کښې د لومړي جنګ مشهور مشران چې د هېواد د ساتلو په لاره کښې يې قربانۍ ورکړې وې لکه نايب امين الله خان لوګری، سردارسلطان احمد خان سرکار، محمد شاه خان بابکر خيل، نواب محمد زمان خان او زوی يې شجاع الدوله خان، محمد عثمان خان او نواب جبارخان، مسجدي خان او نور تر باور لاندې رانه وستل، او د هېواد په چارو کښې يې شامل نه کړل پر عکس ټول هېواد يې د خپلو زامنو تر واك لاندې وساتئ، پر دې اساس سردارسلطان احمد خان د

---

[2] - William Brydon وليم بريډون (۱۸۱۱ - ۱۸۷۸م) د انګليسي لښکرو ډاکټر چې له ديارلس زريز لښکر څخه يوازې دی ژوندی پاتې شو او جلال آباد ته ورسېد.د جنورۍ۱۳مه - ۱۸۴۲م (انډين بيوګرافي ۵۸).

امیر وراړه او زوم چې له ده څخه مایوس شوی و کندهار ته لاړ او له هغه ځایه یې له پینځه زرو کندهاري لښکرو سره پر کابل حمله وکړه، خو امیر ده ته په مقر کښې ماته ورکړه تر هغه وروسته سلطان احمد خان ایران ته فرار شو او د امیر نامتو مجاهد زوی وزیر اکبرخان هم په مزار شریف کښې له دې دنیا څخه لاړ (۱۲۶۳ هجري = ۱۸۴۶م). (وګورئ ۸۵ نومره عکس).

سردار محمد اکرم خان د امیر زوی په شمالي ولایاتو کښې ایشان اوراق د میر بلخ، ایشان صدور د اقچې، میر حکیم خان د شبرغان والي، میر بابا بیګ د ایبك رئیس، غضنفرخان د اندخوی سالار، ګنج علي د خلم مهتر، محمودخان د سرپل د اور او شاه مراد د قطغن برید ساتي مطیع کړل، تر آمو پر مخ ولاړ، او د هېواد شمالي برید یې وساته (۱۲۶۵ هجري ۱۸۴۸م) په دې ډول یوازې کندهار او هرات د امیر له امارت څخه د باندې پاتې شول. څو کاله وروسته کندهاري سرداران د امیر ورونه (کهندل، پردل، مهردل) مړه شول او رحمدل پاتې شو، ده له خپلو وریرونو سره جنګ وکړ. پر (۱۲۷۱ هجري = ۱۸۵۵م) د رجب ۱۱ مه امیر دوست محمد خان خپل ولیعهد سردار غلام حیدرخان جمرود ته ولېږه چې د سرجان لارنس د پنجاب چیف کمشنر د اندریومارکویس د هند له ګورنر جنرال استازي سره یې وکتل وکړ او د پېښور تړون چې د مارچ پر ۳۰ مه - ۱۸۵۵م شوی و او درې مادې یې لرلې، د هند له بریتانوي دولت سره یې وکړه.

دغه تړون د دوستۍ د مراسمو او د یو او بل د هېواد په چارو کښې د طرفینو د نه ګوتوهنې متضمن وه، دریېمې مادې ویل چې تړون کوونکي به یو د بل دوست - دوست او دښمن به دښمن بولي.

په دغه تړون سره امیر له ختیځ لوري مطمئن شو، ضمناً یې د کندهار په نیولو کښې بریتانوي هند دولت پلوي هم تر لاسه کړه، تر هغه

وروسته یې له کابل څخه لښکر ویوست کندهار یې ونیو او خپل زوی غلام حیدر خان ته یې وسپاره په دې ډول کندهار مستقیماً د کابل په امارت پورې اړه پیدا کړه.

خو په هرات کښې د سدوزیو د کورنۍ پایڅوړ د یارمحمد خان الکوزي د کامران د وزیر په لاس له منځه لاړ، یارمحمد خان الکوزی هم په (۱۲۶۷هـ = ۱۸۵۰م) کال وفات شو او نالایق زوی یې چې سید محمد خان نومېده د ده پر ځای کښېناست، خپل مسکوکات یې د ناصرالدین شاه قاجار په نامه ووهل، خو د هرات خلکو دغه وضع خوښه نه کړه هغه یې وواژه او شهزاده یوسف د حاجي فیروزالدّین لمسی چې د سدوزیو له پاتې شونیو څخه و، د هرات په پاچهۍ وټاکه (محرم ۱۲۷۲هـ = ۱۸۵۵م) تر هغې چې ناصر الدین شاه هرات ته لښکرې راولېږلې او هاغه ښار یې ونیو (۱۲۷۳هـ).

افغاني مشرانو هرات د افغانستان پخوانی نه بېلېدونکې برخه ګڼله او نه یې غوښتل چې پردي هېوادونه دې په هغه کښې لاس ولري، پر دې اساس امیر دوست محمد خان له مرکز سره د هرات راساً یو ځای کېدل غوښتل. په دغه وخت کښې امیر دوست محمد خان انګلیسانو جمرود ته دعوت کړ او د سرجان لارنس په ذریعه یې د پېښور تړون پر (جنوري ۲۶-۱۸۵۷م = ۲۹ د جمادی الاول ۱۲۷۳هـ) کال له ده سره وتاړه، دغه تړون چې د (۱۲) مادو درلودونکی و د هند د ګورنر جنرال جان وایکونت کیننګ له لوري د جان لارنس چیف د پنجاب کمشنر او لفتننټ کرنل ایچ، لی ایدواردس، د پېښور کمشنر په وسیله له امیر سره وتړل شوه.

تړون وایي: دا چې د ایران پاچا تړون مات او پر هرات یې قبضه وکړه او په افغانستان کښې مداخله کوي، نو د هند انګلیسي حکومت به امیر دوست محمد خان ته مرسته ورکړي او د ده د ځمکو په ساتلو کښې به د

قاجاريانو پر خلاف زيار وباسي؛ تر هغه وخته پورې چې له قاجاري دولت سره جنګ جاري وي د مياشتې يو لك روپۍ به امير ته ورکوي په دې شرط: چې امير خپل سواره او توپخانه لښکر له (۱۸) زره پليو سره ډېر ښه وساتي او تل (۱۳) زره روزل شوی لښکر ولري. په کابل کندهار بلخ او يا په هر ځای کښې چې له قاجاريانو سره جنګ ونښلي، د انګليس نمايندګان به له هندي عملې سره مقرر وي څو د مرستې پيسې د دوی تر نظارت لاندې په لښکري چارو کښې ولګول شي، خو په کورنيو چارو کښې به ګوتې نه وهي او يوازې به له جنګي پېښو څخه خبر اخلي.

امير دې خپل يو نماينده په پېښور کښې مقرر کړي او سربېره به پر مياشتنۍ مرستې پينځه لکه روپۍ نقدې ده ته ورکوي. په مقابل کښې امير نه شي کولای په پټه يا ښکاره له بل دولت سره په سياسي مفاهماتو لاس پورې کړي څلور زره ټوپك يې هم د دغه تړون پر اساس امير ته په تل کښې وسپارل.

سربېره پر دې انګليس دولت پر قاجاري دولت هم سياسي فشار راووست چې هرات چې د افغانستان د مځکې پخوانۍ برخه ده ژر خوشې کړي همدارنګه يې پر نومبر ۱۸۵۷ م = ۱۲۷۳ هجري يو لښکر له جنګي کښتيو سره د عرب د بحيرې له لارې پر بوشهر باندې وروهڅاوه، هغه ښار يې ونيو او د هغه پرېښوول يې د هرات په پرېښوولو پورې اړ کړه.

دا چې د پردې ترشا يا د سياست په فضا کښې د هرات په باره کښې په هند، لندن، تهران او کابل کښې فعاليت کېده د تړون د نص او د انګليس له بحرې لښکرکښيو څخه ښکاره ده، خو د افغانستان او هرات خلك هم د قاجاريانو تر بار لاندې رانه غلل، هر طرف ته ملي حرکتونه وليدل شول، سربښندويه خلك د آزادۍ په لار کښې پر خوځښت راغلل او له هرات

څخه يې د متجاوزو لښکرو ايستل وغوښتل. پردې اساس قاجاريه لښکر د جولای پر ۲۷مه-۱۸۵۷ = ۱۲۷۳ هجري هرات تخليه او مشهد ته ولاړل، خو په دغه وخت هماغه کښې سردار سلطان احمد خان سرکار د امير وارره هرات ته راغی او دی يې د هغه ځای حکمران وپېژاند، په دغه ډول زړورو هراتيانو خپل ښار د پرديو له واکمنۍ خلاص کړ.

دغه سرادر د انګليس له مخالفو عناصرو څخه ؤ، چې په لومړې جنګ کښې د ملي مجاهدينو له مشرانو څخه ګڼل کېده، پر دې اساس په هرات کښې د ده شتوالی د هند دولت له پاره خاطر جمعي نه وه.

هرات ته د سردار له راتلو سره خلك پرده باندې راټول شول او سياسي فعاليت هم شروع شو، د بريتانيا حکومت يو سياسي هيئت د ميجرتيلر په مشرتابه له بغداد څخه هرات ته ولېږه په دې توګه د روس دولت يو هيئت د خانيکوف په رياست د سردار دربار ته راولېږه، سلطان احمد خان د انګليس لېږلي په ناکامۍ له هراته وويستل (۱۲۷۴ هجری) او په آزادۍ سره يې حکم چلاوه.

د هغه بل لوري امير دوست محمد خان چې له مرکز سره د هرات په يو ځايوالي د خلکو هيله وليده په خپل لښکر باندې ګوتې ووهلې او پر هرات يې حمله وروړه، د صفر پر لسم ۱۲۷۸هـ ۱۸۶۱م خپل وراره او زوم سلطان احمدخان يې په هرات کښې کلابند کړل.

کلابندي ۱۸ مياشتې اوږده شوه، سلطان احمدخان له نړۍ سترګې پټې کړې، زوی يې شهنواز خان هم تر دوو مياشتو پورې مقاومت ته دوام ورکړ، خو تر دوو مياشتو وروسته د امير په لاس ورغی (د ذيحجې اتمه ۱۲۷۸هـ ۱۸۶۱م)، خو امير په خپله څو ورځې وروسته د سالنډۍ په مرض د ۷۷ کالو په عمر له دې دنيا څخه لاړ او په هرات کښې د خواجه عبدالله

انصاري د مزار تر څنګک په ګازرګاه کښې ښخ شو، د ذیحجې (۲۱ - ۱۲۷۸هـ =۱۸٦۱م). هغه ګټور کار چې امیر د خپل عمر په پای کښې د هېواد د یووالي په خاطر وکړ، په افغاني مرکزي دولت پورې د هرات ترل و چې سیاسي وحدت او د هېواد پخواني حدود بې تامین کړل. (وګورئ ۸٦ نومره عکس)

امیر دوست محمد خان د محمدزیو کورنۍ، امیر او په (امیر کبیر) مشهور دی چې د سپینو زرو د روپیو پر سکه باندې یې دغه بیت لیکل شوی و:

سیم و طلا شمس و قمر میدهد نوید
وقت رواج سکهٔ پاینده خان رسید

دی یو جاه طلب، نرم خویه او عشرت دوست سړی، خو زړور او مدبر و چې ۱۴ منکوحه ښځې او په سل هاو سراری او (۵۲) اولاده یې درلودل (۲۹) تنه اولاد یې د ده تر مرګک وروسته په افغانستان کښې د ویروونکیو کورنیو جنګو لامل وګرځېدل.

په لومړي امارت کښې چې امیر دوست محمد خان کابل ونیو د خپلو ورونو جرګه یې جوړه کړه او د ۱۲۴۲ هجري کال د ربیع الثاني د میاشتې د تړون له مخې چې اصل یې د کابل په موزیم کښې موجود دی، هېواد یې په خپل منځ کښې وویشه د دغې جرګې ریاست نواب عبدالصمد خان کاوه چې تر ټولو مشر و او دغه لاندینی تړون یې دده په ضمانت سره وکئ:

۱ - کوهاټ وهنګو او د هغه توابع چې پخوا بنګښ ورته ویل کېدل: نواب عبدالصمد خان ته.

۲ - پېښور سردار یار محمدخان، سلطان محمدخان، پیر محمدخان

او سید محمدخان ته: اشنغر او د هغه توابع، له یو لکو روپیو سره د کابل له عایداتو چې امیر دوست محمد خان ورکولې.

۳ - د حصارك غلجایي سیمه د کابل ختیز خوا نواب عبدالجبار خان ته.

۴ - کابل، کوهدامن، لوګر او د هغه توابع تر بامیان پورې امیر دوست محمد خان او سردار امیر محمد خان د ده سکه ورور ته.

۵ - نواب محمد زمان خان او د ده سکه وروڼوته (د نواب اسد خان زامن د پاینده خان لمسي) د کابل د ختیزه خواږ لغمان، جلال آباد تر خیبر او د هغه تر توابعو پورې.

٦ - سردار حبیب الله خان او سردار محمد اکرم خان (د سردار محمد عظیم خان دامیر د مړه ورور زامن) ته لوګر، بتخاك، خرخ، میدان او غوربند.

۷ - کندهاریو سردارانو پېنځو وروڼو (پردل، کهندل، شیردل، رحمدل، مهردل) ته کندهار له شاه جوی څخه تر فراه پورې.

د هېواد په دغه اوو برخو کښې پورتنیو اشخاصو حکم چلاوه، نواب اسد خان ډېره جات په خپل واك کښې لاره او رحمدل خان د بولان پر درې تر ښکارپور پورې حکمراني کوله.

د بارګزیي وروڼو د هڅو دغه نتیجه وه چې سدوزیو د سلطنت له ضعف څخه وروسته هېواد په خپل منځ کښې وویشي. د احمد شاه بابا د شاهنشاهۍ قوي مرکزیت له منځه ولاړ پردې اساس قوی او نیرومند هېواد موقتاً په ناتوانۍ او تجزیې محکوم شو.

د موهن لال په په قول چې د سید حسین د کابل مستوفي او د مستوفیت د غړو دیوان میتها او دیوان بیربا او له "یارام" څخه یې اورېدلي دي د ده د امارت په لومړۍ دوره کښې د امیر د قلمرو ټول عواید

(۲،۵۰۹،۲۳۸) کابلۍ روپۍ وې، چې د کابل او د هغه له شمالي سمت څخه له غوربند میدان وردګ، غزني، بهسود، بامیان، زرمت ګردیز هزاره کورم، خوست، جلال آباد او لغمان څخه لاس ته راتلې.

د کندهار تر یووالي او د کندهاري سردارانو د خپلواکۍ تر پای ته رسېدو وروسته، د امارت عایداتو د فراه له شاوخوا څخه تر کندهار او شاه جوی د کابل په مرکز پورې اړه پیدا کړه، د فیض محمد هزاره په وینا امیر له دغو عوایدو څخه (۱۵) لکه روپۍ تنخواه د کندهار پاتې سردارانو ته چې د ده وړېرونه وو مقرر کړې.

خو د پېښور، اشنغر او د هغۀ تړابع حکمرانانو سردارانو عایدات د کال (۶۹۲) زره روپیو په شاوخوا کښې وو، چې هره روپۍ "لس شاهي" له لسو آنو سره برابره وه او پردې سربېره د خواراکه بابو د مالیې، د هندوانو د جزیې او له نورو متفرقاتو څخه هم د (۶۲) زره روپیو په شاوخوا کښې عاید و چې ټول (۷۵۴) زره روپۍ شي. (د پېښور تاریخ).

په دغه ډول که مونږ د کابل، کندهار او پېښور پر عایداتو او مالیاتو سربېره د شمالي ولایاتو عایدات یعنې قطغن، بنګښ او ختیزه خوا، لغمان او ډېره جات ټول په جلا ډول سره د (۵۰) لکو روپیو په شاوخوا کښې اټکل کړو نو د بارکزیو ورونو (امیر دوست محمد خان او ورونه یې) ټول د لس (۱۰) ملیونو روپیو په شاوخوا کښې کېدې.

په دغه وخت کښې د افغانستان له لارې د هند او بخارا تجارت روان و، له امرتسر او ښکار پور څخه تجارتي قافلې کابل، کندهار، بخارا او مشهد ته تللې، په ځانګړې ډول د کشمیر د شالو او نفیسه پارچو تجارت کېده. خرنګه چې د ۱۸۶۲ په تجارتي راپور کښې راغلي دي چې د افغانستان او هند ټول تجارت ۱۱۸، ۹۳۹ پونډه و او ګمرکي محصول هم

په سلو کښې دوه نیمې روپۍ اخیستل کېده. د کوچیانو په وسیله هم د یو مېلیون او درې لکو روپیو مالونه له افغانستان څخه هند ته وړل کېده او د یو مېلیون او شپږ لکو روپیو مالونه واردېدل په کابل کښې ملا رحیم شاه، غلام قادر او ښکار پورې ګوپالداس او په کندهار کښې ملا جلال اڅکزی او ملانسو لوی تاجران وو، د کابل ګمرك د څلورو لکو روپیو په شاوخوا کښې تجارتي محصول درلوده. په کابل کښې سید حسین خان او وروسته عبدالرزاق خان او میرزا عبدالسمیع خان مستوفي الممالك (د مالیې وزیر) و، میرزا محمدحسن خان د سلطنت دبیر (سرمنشي) شاغاسي شیر دل خان بارکزی د کورنیو چارو او دربار وزیر، غلام محمدخان پوپلزی لښکري مشاور، قاضي عبدالرحمن خانعلوم بارکزی د عدلیې وزیر او قاضي القضاة میر حاجي د میر واعظ زوی د دیني امور مشاور او فراموز خان نورستانی سر لښکر او د امیر د دربار سپه سالار و.

خو د امیر لښکر د مستر کیمپل انګلیسي (چې په لومړي جنګ کښې مسلمان شوی او نوم یې شېر محمد اینبودل شوی و) او امریکایي ډاکټر هارلان چې د رنجیت سنګهه له دربار څخه کابل ته راغلی و، تر اداره او تعلیم لاندې و او نایب عبدالصمد هندي و، چې د هغو شمېر د سلطنت په لومړۍ دوره کښې (۱۲) زره سوعاره، درې نیم زره پیاده ټوپك لرونکي، (۵۰) لوی توپونه او (۲۰۰) کچرو په منځ کښې توپونه وو، سوارانو یو تن (۱۲۰) روپۍ او پلي یو تن (۸۴) روپۍ د کال تنخواه درلوده خو د امیر دوست محمد خان د امارت په پای کښې د ده عسکری تشکیلات داسې وو:

۱ - په کابل کښې دوه پیلي غنډونه له(۱۸) صحرایي توپو سره دوه درانه توپونه یو مورټر او یو زنبورك.

۲ - په بلخ کښې درې پیلي غنډونه او دوه سواره غنډونه له ۱۶

صحرايي توپو سره.

۳ - په باميان كښې يو پلی غنډ له دوو جبل توپو سره.

۴ - په كوهستان كښې يو پلی غنډ له دوو صحرايي توپو او دوو جبل توپو سره.

۵ - په فرا كښې يو پلی غنډ او څلور صحرايي توپونه.

٦ - په ګرشك كښې يو پلی غنډ او څلور صحرايي توپونه.

۷ - په غزني كښې يو پلی غنډ او څلور صحرايي توپونه.

۸ - په آقچه كښې يو پلی غنډ او دوه صحرايي توپونه.

۹ - په غلز يي كلات كښې يو پلی غنډ د درو جبل توپو او يو صحرايي توپ سره.

۱۰ - په كندهار كښې درې پلي غنډونه او يو سپور غنډ، له دوو ثقيلو، دوو جبل او دوولس صحرايي توپو سره.

۱۱ - په ز مينداور كښې يو پلی غنډ له څلورو صحرايي توپو سره.

په دغه ډول د امير تر اداري لاندې ځمكو كښې يوولس عسكري مركزونه وو او هر غنډ ۸۰۰ تنه چې په ورځنيو تمريناتو كښې ٦۰۰ نفر حاضرېداى شول، خو هر غنډ سواره عبارت و له (۳۰۰) تنو څخه چې ټول منظم عسكر يې عبارت وو له:

۱٦ پلي غنډونه، هر غنډ ۸۰۰ تنه - ټول ۱۲،۸۰۰ تنه.

۳ سواره غونډونه ۳۰۰ تنه ټول ۹۰۰ تنه.

٦۷ صحرايي توپونه - ٦ جبل توپونه - ۴ ثقيل توپونه، يو مورتر- چې ټول منظم عسكر - ۷۰۰ ،۱۳ تنه له ۸۱ توپو سره وو، پر دې سربېره د ايلجاري لښكرو شمېر د ضرورت په وخت كښې په كابل كښې ۳۱ زره - په كندهار كښې ۱۸ زره - په هرات كښې ۲۲ زره - په بلخ كښې ۲۹ زره وو

(افغانستان، د لندن طبع ۱۹۰٦م) مګر كورنى امنيت د كوتوال او د كوتوالۍ د پوليس په ذريعه اداره كېده، شرعي محاكمو، عدليه امور، اداره كول، چې قاضي د خانعلوم په ذريعه د امير له حضور ټاكل كېده. د امير د حكمدارۍ او له دوره يو ډول مشترك امارت و چې افغانستان د ده د ورونو تر منځ د پخواني - ترون له مخې وېشل شوى و، هر ورور په خپله حكمدارۍ سيمه كښې خپلواكي درلوده، په دويمه دوره كښې د هېواد مركزيت قوي شو او د امير د ورونو نفوذ له منځه ولاړ د ده د امارت توابع د امير د زامنو تر منځ ووېشل شول، مګر دوى د پلار په اجازه سره حكم چلاوه او د خپلو سيمو له عوايدو څخه يې يوه برخه د خپلو مصارفو له پاره ګرځوله او پاتې يې د كابل په خزانه كښې تحويلوله د پلار له اجازې څخه پرته يې ټول كارونه سرته نه شول رسولاى، په دويمه دوره كښې د امير زامنو په دغو سيمو كښې حكم چلاوه:

سردار شېرعلي خان د بنګښ په كورم كښې (د پېښور جنوبي خوا).

سردار محمد افضل خان پر زرمت د كابل په جنوب كښې چې وروسته د بلخ په نيولو او حكمرانۍ باندې مامور شو.

وليعهد سردار غلام حيدر خان په غزني او كندهار كښې چې وروسته په جلال آباد كښې حكمران او د ده پر ځاى سردار شمس الدين د امير سكه وراره چې په كوهستان كښې حاكم و په غزني كښې وټاكل شو.

سردار محمد اعظم خان پر لوګر د كابل په جنوب كښې، سردار محمد شريف خان پر باميان د كابل شمال لوېديځ او وروسته په كلات او فراه كښې.

سردار محمد امين خان په كوهستان د كابل په شمال كښې. سردار محمد اكرم خان پر هزاره جات د كابل په لوېديځ كښې چې وروسته شمالي

ولایتو او قطغن ته وګمارل شو.

سردارمحمداکبرخان په لغمان او جلال آباد کښې د کابل ختیزه خوا.

د امیر تر مړینې وروسته په هرات کښې، دده ولیعهد سردارشېرعلي خان د امارت اعلان وکړ (د ذیحجی ۱۲ مه - ۱۲۷۸ هجری ۱۸۶۱ م) او په دغه سجع یې سکه ووهله:

جمال دولت پاینده قسمت ازلیست

وصی دوست محمد، امیر شیرعلیست

یو له هغو مهمو سړیو څخه چې له امیرشیرعلي خان سره د تخت ناستي پر مهال په هرات کښې و، سید جمال الدین "افغان" دی چې ده ته یې د کورني سمون پروګرام او د نوي مدنیت د اصولو طرح ورکړه، خو امیر د خپل لومړي امارت په دوره کښې چې تر (۱۲۸۳ هـ - ۱۸۶۶ م) پورې پېنځه کاله وه، له خپلو ورونو سره په کورنیو جګړو بوخت و؛ د هېواد د سمون له پاره یې فرصت ونه موند؛ سید جمال الدین هم له هېواده ووت، د اسیا او اروپا هېوادو د ځوانانو اروا یې راوبښه کړه، د اسلامي یو والي غږ یې اوچت او د اروپایي ښکېلاك پر وړاندې یې ستره مبارزه پیل کړه.

مومندو قبیلو پر (۱۲۸۰هـ - ۱۸۶۳م) کال د سعادت خان د زوی سلطان محمد خان په مشرتابه د انګریز پر وړاندې پاڅون وکړ.

امیر شیرعلي خان خپل زوی محمدعلي خان او وزیرمحمدرفیق خان لودین، مومندو ته ورولېږل چې له قبایلو سره خپل اړیکي وساتي، خو انګریز د ده امارت په رسمیت ونه پېژاند، د امیر ورور محمد اعظم خان یې د ده پر خلاف په پېښور کښې وساته، تر ده وروسته د امیر بل ورور محمدافضل خان هم سر غړاو شو او د هندوکوش په "باجګا" دره کښې یې د ده له لښکر سره جګړه وکړه، خو په پای کښې یې غاړه کښېښووه او بندي شو، زوی یې

سردار عبدالرحمن خان بخارا ته لاړ.

تر دې وروسته یې له خپل بل ورور محمد امین خان سره چې د کندهار حکمران و د کلات د ترنك په کجباز کښې جګړه وکړه، په نوموړې جګړه کښې یې ورور محمدامین او زوی محمدعلي دواړه ووژل شول (۱۲۸۲هـ - ۱۸۶۵ م). یو کال وروسته عبدالرحمن خان له بخارا راوګرځېد او د محمداعظم خان په مرسته یې پر کابل یرغل وکړ او ویې نیو. د امیر شیرعلي خان مشر ورور محمدافضل خان یې پر پلاز (تخت) کښېناوه (۱۲۸۳ هـ - ۱۸۶۶م) او امیر شیر علي خان کندهار ته لاړ.

امیر محمدافضل خان د کورنیو جګړو پر مهال تر یوه کال امارت وروسته مړشو (۱۲۸۴ هـ) او دده بل ورور، امیر محمداعظم خان پر کابل تخت کښېناست، وراره یې عبدالرحمن خان د هېواد شمالي ولایتونه ونیول او بیا یې له کابل سره وتړل.

خو کندهار او هرات له امیر شیرعلي خان سره پاتې شول ده هلته نوی پوځ چمتو او د کندهار له لارې یې پر کابل ورودانګل، هغه یې ونیو او امیر محمداعظم خان او عبدالرحمن خان ایران ته لاړل، محمداعظم خان همهغلته مړ شو او روسي حکمران "جنرال کوفمن" په ترکستان کښې د عبدالرحمن خان هرکلی وکړ او په سمرقند و تاشکند کښې یې مېشت کړ.

امیر شیرعلي خان دویم ځل د ټول افغانستان امیر وګڼل شو (۱۲۸۵ هـ - ۱۸۶۸ م).

امیر داځل په کابل کښې په نویو اصولو لښکر جوړکړ؛ نوي ښوونځي یې پرانیستل؛ د "شمس النهار" په نامه یې د افغانستان لومړنی اخبار چاپ او خپور کړ؛ په کابل کښې یې نوې چاپخونه جوړه کړه او په هغې کښې یې ځینې کتابونه "له هغې ډلې": پوځي قواعد له انګریزي نه په پښتو

او دري وژباړل او چاپ يې کړل.

امير شيرعلي خان، سيد نورمحمد شاه کنډهاری د سر وزير (صدراعظم) په توګه وټاکه او د وزيرانو لومړنی کابينه يې منځته راوسته چې عصمت الله خان د کورنيو چارو، ارسلاخان د بهرنيو چارو، حبيب الله خان وردګ د ماليې، حسين علي خان د دفاع او احمدعلي خان د زېرمو (خزانو) وزيران او محمدحسن خان د دربار سرمنشي و. نوموړې کابينه د افغانستان له استوګنو قامونو څخه، پرته له ژبنيو او قامي توپيرونو جوړه شوې وه چې د شاهي کورنی او د امير له خپلوانو څخه هيڅوك هم په کښې نه و، دغه کار دا راښيي چې امير په سياسي چارو کښې په پراخه سينه او اسانی چلند کاوه او هېواد والو ترمنځ يې عدل په پام کښې ساته .

د امير له يادونې وړ کارو څخه يو هم د نوي، چمتو او سمبال پوځ جوړول دي، سره له دې چې دغه پوځ هېواد او امير ته د اړتيا او ګواښ پر مهال مرستندوی نه شو، خو بيا د دغې دورې په تاريخ کښې د يادونې وړښکاري.

دغه پوځ په اتو پوځي هډو: کابل، جلال آباد، شيرآباد، کندهار، کورم، هرات، ميمنه او بلخ کښې په لاندينې شمير، درې ټولګيه و:

۱ - ٦۲ پلي غنډونه، هر غنډ ٦۰۰ جنګيالي - ټول ۲۰۰ ،۳۷ جنګيالي.

۲ - ۱٦ سپاره رر رر رر رر رر ۹،٦۰۰ رر.

۳ - د پيلانو، آسونو، غويانو او کچرو د توپخانو ټول ۱۹۰،۵ جنګيالي.

په دې ګڼه د ټولو وسلوالو چمتو پوځيانو شمېر پر (۱۸۷۲ م) کال (۵۱،۹۹۰) و، سر بېره پردې (۸۰۰۰) پلي او (۱٦۰۰۰) سواره ايلجاري (پوځي ډولي) هم وو.

د وسلو ډولونه يې (۴۰،۸۲۵) انګريزي او افغاني ټوپك او (۳٦۹)

انګريزي توپونه وو. بريتانوي هند دولت د (۱۸۷۷) تر مارچه پورې امير شيرعلي خان ته نه ويشت زره ټوپك بخښلي وو. (افغانستان هملتون).

امير د توپونو د جوړولو له پاره په کابل او هرات کښې کارخانې جوړې کړې چې په هغو کښې يې ارابه لرونکي دراندہ توپونه جوړول، همداراز يې د ټوپك جوړولو کارخانې هم لرلې چې تر اوسه هم په هماغو کارخانو کښې جوړ شوي توپونه شته.

د بريتانوي هند دولت چې د افغانستان اوضاع ډاډمنه او سمه وليده، د نوامبر د (۲مې) نېټې (۱۸٦۸م). (۱۲۸۵هـ، شوال) ليك له لارې يې د امير شيرعلي خان سلطنت په رسميت وپېژاند، دولس زره ټوپك او شپږ سوه زره روپۍ يې ورته راولېږلې.

امير د اړيکو د لا ټينګښت له پاره، د هند د وايسرای په بلنه پر (۱۲۸٦هـ، ۱۸٦۹م) امبالې ته لاړ. د هند ګورنر جنرال د سياسي کنفرانسونو په ترڅ کښې د امير ټولې غوښتنې ونه منلې، د افغانستان په چارو کښې يې د امير په ښېګڼه د نه لاسوهنې څرګندونه وکړه او (۱۲۰۰۰) ټوپك يې له درې سوو زرو روپيو سره امير ته ډالۍ کړې.

امير چې کابل ته راستون شو، خپل کشر زوي "عبدالله" يې خپل ځای ناستی وټاکه او مشر زوی يې "محمد يعقوب" له کابله وتښتېد او په هرات کښې يې اړ دوړ پيل کړ، خو امير دی د هرات حکمران وټاکه او د ناخوالو مخه يې ونيوه.

امير څينو سياسي پوښتنو ته پام واړاوہ، له تزاري روسيې سره يې د افغانستان د شمالي بريدونو په ټاکلو لاس پورې کړ، له ايران سره يې د انګريز په منځګړتابه د هلمند د اوبو وېش پيل کړ او صدر اعظم سيد نور محمد شاه يې تهران ته واستاوه، ورسته بيا نوموړي صدر أعظم د بريتانوي

هند له دولت سره د شملې (۱۸۷۳م) او پېښور (د جنوري ۳۰مه، ۱۸۷۷م) په کنفرانسونو کښې ورګډ شو، خو څه هوکړه ونه شوه. دغه د ډیپلوماتیکې ویناوې کېدې چې د روسیې دولت پر "خیوا" یرغل راوړ، هغه یې ونیوه او هند ته ګواښ لا پسې کلك شو (ربیع الاول، ۱۲۹۰هـ).

څرنګه چې دپېښورپه کنفرانس کښې دصدراعظم سید نورمحمد شاه دریغ کوم ځای و نه نیو او دی همالته ناروغ او مړ شو، دا مهال د بریتانوي هند دولت د افغانستان پر بریدونو خپل څرګند سیاست "فارورډ پالیسي" ترکار لاندې ونیو او دهند دساتنې له پاره یې تیری یوازینی لار وګڼله.

د روسیې دولت چې خپل استازی "جنرال ستولیتوف"(۱) کابل ته رالېږلی و، دده راتګ دهندسیاست چارې اندېښمن کړل، ترهغې چې دافغان-انګریز دویمه جګړه یې پیل کړه او د افغانستان پر خاوره یې تېری وکړ.

د انګریز سمبال جګړه مار د (۱۸۷۸م د نومبر پر (۲۰)مه د خیبر، کورمې او بولان له لارې پر مخ تلل، امیر شیرعلي خان د روس د مرستې په هیله په خورا ګډوډۍ کښې کابل پرېښوو او مزار شریف ته لاړ او هلته د ماتې په درشل کښې د ۱۲۹٦هـ ۱۸۷۹م کال د صفرې پر ۲۹ مه د "نقرس" په ناروغۍ مړ شو. (وګورئ ۸۷ نومره عکس)

د امیر تر تګ وروسته په کابل کښې ناورې پېښې منځته راغلې

۱- د دغه سیاسي پلاوي د هر کلي څرنګوالی چې د روسیې مختار وزیر "Stoletoff" په مشرتابه راغلی و د ګولوس "Golos" جریدې د (۱۸۷۸م) کال د نومبر میاشتې په ګڼه کښې چې په سنتپترزبورګ کښې خپرېده راغلی او ژباړه یې د اریانا مجلې د دویم کال په لومړۍ ګڼه کښې چاپ شوې‌ده.

له جنرال ستولیتوف سره ۲۲ قزاقان، (۱۵) قرغیزان او (۴) چوپړي ملګري وو، دی د جنون پر ۱۴ مه له سمرقند راوخوځېد او د ۱۸۷۸م کال د اګست پر ۱۱مه د کابل بالاحصار په شاهي ودانۍ کښې امیر ته را ورسېد.

وګړي بې مشرتابه پاتې وو او دښمنان پر مخ راتلل.

دا مهال ځینو مشرانو شهزاده یعقوب خان تر (۸) کالو بند وروسته له زندانه را ووېست او د ۱۲۹٦هـ کال پر ربیع الثاني یې په پاچهۍ وټاکه.

انګریز جګړه مارو په خونړې څواك، افغانستان ونیو او د امیر ناپوه زوی یې خپلې پوځې هډې (ګندمك) ته بوت. ګندمك د کابل - جلال آباد تر منځ یو ځای دی چې د افغان غازیانو د لومړۍ جګړې پر مهال، انګریز لښکر تر پایه هلته سټ شوی و، خو اوس د امیر دغه ناپو زوی دغلته راکښل شو او د ګندمك کرغېړن تړون یې‌چې د افغانستان په تاریخ کښې یو تور ټکې دی او د دغه هېواد ځمکنۍ بشپړ تیا یې دړې وړې کړه-لاسلیك کړ. د ۱۲۹٦هـ د جمادی الثاني ۴ = ۱۸۷۹م د میۍ ۲٦مه).

د ګندمك تړون چې لاسلیك شو، په ټول هېواد کښې کلك اړ و دوړ پېښ و. یعقوب خان هم په کابل کښې د پردیو تر سیورې لاندې اوسېده، دی هېڅکله هم د ټول افغانستان د پاچا په توګه ونه پېژندل شو او تر څو میاشتو وروسته له افغانستانه هند ته وتښتېد او د بریتانوي هند په غېږ کښې ولوېد، ځکه نو دغه تړون حقوقي ارزښت نه لري. د نومورې تړون له مخې خیبر، پښین او کورمه له افغانستانه بېل او بریتانوي هند په خاوره پورې وګڼل شول. سرلویس کیوناري "Sir Piere louis Napoleon Cava Gnari"(۱) چې د ګندمك په تړون کښې د انګریزانو استازی و، د انګریزي استازي په توګه

۱- د جنرال ادولف زوی پر ۱۸۵۷م کال د ایست انډیا کمپنۍ په لښکر کښې شامل شو، وروسته یې په هند او نورو سرحدي سیمو کښې لوړې دندې ومونډې او تر ۱۸۷۷ کال پورې د کوهاټ او پېښور واکمن و. پر ۱۸۸۷م کال د سرچمبرلین د کابل پلاوي غړی و، چې افغاني مامورینو د دغه پلاوي د راتلګ مخه ونیوله. (انډین بیوګرافي ۷٦) .

د (۱۹۷۹م کال د جولای پر میاشت) په کابل بالاحصار کښې استوګن شو، خو څو میاشتې وروسته په افغانستان کښې ملي غورځنګ پیل شو او افغان غازیانو د پرنګیانو په وژلو لاس پورې کړ. د کابل بالاحصار پوځیانو هم پاڅون وکړ او د مجاهدینو ملګري شول، تر ټولو لومړی یې په بالاحصار کښې انګریز استازی د هغه له همکارانو سره ووژه (د ۱۲۹٦هـ د روژې ۱٦مه - ۱۹۷۹ د ستمبر ۳مه).

د افغان، انګریز دویمه جګړه ډېره توده پر مخ تله، ستر ملي مجاهدین د جنرال چمبرلین(۱) Sir N. Chamberlain چې د خیبر درې له لارې یې پیاوړي انګریزي ځواک سره یرغل کړی و، جنرال رابرټس(۳) Sir E. Roberts چې د کورمې له لارې پر مخ راتلو او جنرال ستیوارټ(۴) J. Stewart چې د بولان درې له لارې یې یرغل کړي و، پر وړاندې په مېړانه ودرېدل.

د انګریز دغه بشپړ سمبال پوځونه تر پنځوسو زرو لږ نه وو، خو غازیانو ستره مېړانه وښوده، د مجاهدینو مشران لکه: محمد جان خان وردګ، ملا مشک عالم اندړ، صاحبجان تره کی سرادر ایوب خان او محمد عثمان خان ساپي او نورو په بېلابېلو ځایو کښې له یرغلګرو سره جګړې وکړې. له دغو ټاکونکیو جګړو څخه یوه هم چې انګریزان یې وځپل د میوند ډګر جګړه وه. په نوموړې جګړه کښې له هرات او کندهاره د امیر شیر علي خان د زوی سرادر محمد ایوب خان جرنیل تاج محمد خان سلیمانخېل په

۱- پر ۱۸٦۵ کال زوکړی (چارلس چمبرلین زوی چې پر ۱۸۷۳ کال د هند حکومت په لښکري خدمت کښې شامل شو، پر (۱۸۷۸ - ۸۰م) له رابرټس سره په افغان جګړه کښې و. تر دې وروسته په مدراس او کشمیر کښې لښکري منصبدار و، پر ۱۸۹۰ کال د خیبر د قواوو قوماندان او تر دې وروسته په جنوبي افریقا د لارد رابرټس ځانګړی سکرتر و. پر ۱۹۰۰م کال د ایرلنډ د قواوو انسپکټر جنرال و. (انډین بیوګرافي ۷۷).

مشرۍ او د مولوي عبدالرحیم کندهاري او د کندهار د نورو پوهانو په فتوا، ملي ځواکونه راغونډ شول.

سردار ایوب خان له هرات او فراه څخه ګرشک ته راغلی و او انګریز پوځ د جنرال بروس Burrows په مشرتابه د میوند پر ډګر د هغه مخ ته ورغی، توده جګړه ونښته او د (۱۸۸۰م) د جولای د (۲۷مې) تر مازیګري پورې د غازیانو په بري او د پرنګیانو په ماته پای ته ورسېده، د انګریز ژوندي پاتې لښکر کندهار ته وتښتېد او په حصار کښې دننه پټ شو. جنرال رابرټس تر دوه ویشتو ورځو وروسته خان له کابله کندهار ته ورساوه (د ۱۸۸۰) د اګست له ۹مې تر ۳۱مې) او د سپټمبر پر لومړۍ یې د سردار ایوب خان پوځونه ژوبل کړل، سرادر له خپلو ملګریو سره هرات او له هغه ځایه ایران ته لاړ. په ایران کښې د بریتانوي هند د دولت لاس ته ورغی او د ژوند تر پایه په راولپنډۍ او لاهور کښې استوګن شو. (۱۹۱۴ د اپریل ۱۷مه)

د دغه غازي مزار د پېښور سهیل ته په سید حبیب هډیره کښې دی.

د امیر زوی یعقوب خان هم د ۱۲۹٦ هـ پر ذیحجه -۱۸۷۹) کال له خپل کهاله او خپلوانو سره له کابله وتی و. انګریزانو چې نېغ پر نېغه و نه شو کړای چې په افغانستان کښې پښې ټینګې کړي. ځکه یې د محمد افضل خان له زوي سردار عبدالرحمن خان سره چې تاشکند ته تښتېدلي و، اړیکي ومونډل. سردار په چټکۍ تر امو راواوښت او چاریکار ته راغی، د بریتانوي هند له سیاسي استازي سرلیپل ګریفین (۴) Lepel Henry Griffin سره خبرو

* پر (۱۸۴۰م) زوکړی چې پر (۱۸٦۰م) د پنجاب ایالت لوی سکرتر، پر (۱۸۷۰م) په افغانستان کښې سیاسي استازی او تر (۱۸۸۰م) وروسته یې هم په هند کښې لوېې چارې لرلې، د ده له لیکنو څخه د پنجاب مشران (۱۸٦۳م) د پنجاب راجګان او نور پېژندل شوي کتابونه دي (انډین بیوګرافي ۱۸۰).

اترو ته کېناست، چاریکار ته له راتلو سره سم يې خپل امارت اعلان کړ (د ۱۸۸۰ د جولای ۲۷مه).

د انګريز سیاست چارو، عبدالرحمن خان چې وسپنيز سړی و، ومانه او په بهرني سیاست کښې د اطاعت منني په شرط د مرستې ژمنه ورکړه. سردار د اړتیا له مخې و منله او د ۱۲۹٦هـ د روژې پر (۵مه) کابل ته راغی او پر تخت کښېناست.

امیر عبد الرحمن خان چې د ده د کتاب له مخې له کوچنیوالي د اداري په چارو پوه او د ژوندانه ډېرې سړې تودې يې لیدلي وې، ده د افغانستان د خلکو اروا ښه پېژنده او په دې پوهېده چې د خپلې پاچهۍ د ساتلو له پاره د هېواد د قبیلو له مشرانو سره څه ډول کلك چلند وکړي او له بریتانوي هند سره په بهرني سیاست کښې څومره پوست وي چې له هغوی نه هم په خپله کار واخلي.

په دغه ډول نوی امیر پر کابل برلاسی شو او ژر يې په دغه ښار کښې امنیت ټینګ کړ او بیا کندهار ته لاړ.

خو مخکښې تر ده، جنرال رابرټس له لسو زرو جګړنو سره محمد ایوب خان له کندهاره وتښتلی او ایران ته يې شړلی و.

همدا چې امیر کندهار ته ورسېد، انګریزانو هغه ده ته وسپاره، جنرال رابرټس د کندهار او بولان درې له لارې او جنرال ستیوارټ د جلال آباد او خیبر له لارې له افغانستانه ووتل او افغان - انګریز دویمه جګړه پای شوه.

امیر عبد الرحمن خان په کندهار کښې خپل مخالفین ووژل، هغه سیمې يې ګرد سره اېل کړې، د افغانستان د نورو سیمو اېلولو ته يې هم پام واړاوه، ډېر ژر يې خپل مخالفان مړه، بندیان او یا بهر ته وشړل.

د بریتانوي هند دولت هم امیر غښتلی کړ، پر (۱۸۸۰م) کال يې پينځه سوه زره روپۍ، څو سوه توپونه او څو زره ټوپك ورکړل، هر کال يې (۱۸) زره پونډه مرسته ورسره کوله، په دې توګه امیر ژر پیاوړی او پر ټول هېواد واکمن شو. پر ۱۸۸۱ع کال يې هرات او کندهار ونیول او پر (۱۸۸۴م) يې بدخشان او شغنان لاس ته راوړل. په واخان کښې يې علیمردان وپرځاوه او پر ځای يې غفار خان تاتار د حاکم په توګه وټاکه.

تر هغې وروسته يې د افغانستان شمالي ولایتونه تر میمنې او اندخوي پورې پر (۱۸۸۵م) کال ونیول او خپل تره زوی محمد اسحاق خان ته يې وسپارل، خو نوموړي سردار پر ۱۸۸۸ع هلته سرغړاو شو.

امیر عبدالر حمن خان سمدلاسه مزار شریف ته لاړ، اسحاق خان يې تر امو ها خوا وشاړه او ګرد سره شمالي ولایتونه يې لاس ته راوړل.

د ده پر مهال غلجیو له غزني تر کلاته پاڅون وکړ، خو امیر هغوی پر سر وټکول او تر دې وروسته يې د منځني افغانستان هزاره ګان هم اېل کړل (۱۳۱۱هـ ۱۸۹۳ع).

د کونړ شمال ته کوهسار او بلورستان چې سپین کالي او تور کالي کافران په کښې اوسېدل او تل به د افغاني حکومت له واکمنۍ نه بهر وو هم پر (۱۳۱۳=۱۸۹۵) د امیر له حکم سره سم د جنرال غلام حیدر خان څرخي تر برید لاندې راغی، ټول وګړي يې اېل او مسلمان کړل او په "نورستان" يې ونوماوه.

امیر په کورنیو چارو کښې زړور، جنګیالي او پیاوړي واکمن و، چې د مخالفانو په وژلو کښې يې ساري نه لاره، دی نوښتګر او په نړیوالو پېښو پوه سړي و، څه نا څه لیك لوست يې هم زده و. په دري ژبه يې (پندنامه) نومې کتاب هم لیکلی او "تاج التواریخ" يې هم د ده په لارښوونه لیکلي او

په ده پورې اړه لري.

د ده د ډاډمنو سپه سالارانو په مشرۍ لکه: غلام حیدر خان "څرخي" فرامرزخان، غلام حید خان "لنډی" پیاوړی پوځ جوړ کړ، په ځانګړې توګه یې د جاسوسۍ اغېزمنه کړۍ منځته راوسته، کارپوه حاکمان یې هر خوا ولېږل؛ په افغاني ولایتو او ښارو کښې یې د پوستې ځانګې پرانیستې؛ شرعي محکمې یې بیا روغې کړې؛ دین پوهان یې د کابل په شاهي مدرسه کښې په ښوونه او روزنه بوخت کړل، چاپخونه یې جوړه او د ټوپك جوړولو یوه کارخانه یې هم ودانه کړه.

د پلازمېنې د مستوفي الممالك او د ولایتونو د مستوفیانو تر څارنې لاندې یې د مالیې ځانګې سمې کړې؛ د کورني تګ له پاره یې دارهدارۍ پاڼې (لارپاڼې) دود کړې او غله، لارشکوونکي او نارامي یې تر کلك څار او ګواښ لاندې ونیول، ځکه نو امینت ټینګ شو او سوداګري او صنعت وده ومونده او ټول هېواد د یوازینۍ اداري خاوند شو.

خو په بهرني سیاست کښې:

امیر پوست سړی او ښه ډیپلومات و، له انګلیس دولت سره یې په سړه سینه چلند کاوه، تل به یې د دوستۍ لار هواروله، مادي او معنوي مرستې یې منلې. وروسته تر هغې چې د امارت په پیل کښې یې هېواد ایل کړ او پر ۱۸۹٦ع یې د "ضیاء الملة والدین" بلنوم واخیست او په نوموړي بلنامه خطبه وویل شوه، سکه ووهل شوه، نارامي او سرغړاوي ټول ووژل او پاتې یې وشړل؛ بېغمه د هند د ګورنر جنرال لارډ دفرین د لیدو له پاره راولپنډۍ ته لاړ او د دوستۍ مزي یې لا پسې ټینګ کړل. (۱۸۸۵م) څو کاله وروسته یې خپل کشر زوی سردار نصر الله خان لندن او د انګریز ملکې دربار ته هم واستاو. (۱۹۸۵- اپریل، ۱۳۱۲هـ).

له ګاونډیو هېوادونو سره د امیر د مهال غوره سیاسي پېښې:

۱- د تزاري روسیې دولت د هرات پر شمالي سیمه (پنجده) یرغل وکړ (۱۳۰۳هـ، ۱۸۸۵ع) سره له دې چې د افغاني پوځونو قوماندان، جنرال غوث الدین په مېړانه ساتنه کوله، خو پنجده د روسانو لاس ته ورغله.

امیر عبد الرحمن خان په تاج التواریخ کښې په دې اړه داسې لیکي:

د ۱۸۸۴ع کال د جولای پر میاشت د بریدونو د ټاکلو له پاره د انګریزي کمیسیون مشر جنرال سرلمسدون او د روسي کمیسیون مشر جنرل یلتاي غوره شوي وو، خو د کار تر پیل وړاندې روسانو پنجده ونیوه.

تر دې پېښې وروسته یو بل کمیسیون چې مشري یې سرجوزف ویست رجوي Sir west Ridgeway د هند د بهرنۍ ځانګې دویم منشي کوله او غړي یې کرل هیولدیچ، کرنیل ایت او قاضي اسلم خان وو، د هند حکومت له خوا د افغانستان او روس د برید ټاکنې له پاره وټاکل شو. نوموړي کمیسیون د ۱۸۸٦م کال د اکتوبر پر میاشت خپل کار پای کړ.

امیر د هغوی د خدمت او هڅو ستاینه وکړه او د سرو زرو نښانونه یې ورکړل، په پای کښې د ۱۸۸۷م پر جولای د برید ټاکنې وروستۍ هوکړه په سنتپترزبورګ کښې لاسلیك او پنجده په رسمي توګه له افغانستانه بېله شوه.

د رجوي په ترون کښې د ذوالفقار له خولې تر خواجه سالاره پورې سیمې راغلې. امیر له هند دولت څخه غوښتل چې هغه د پامیر تر کوهسار پورې په نخښه کړي، خو داسې ونه شول تر دې وروسته پر ۱۸۹۳ع کرنیل ایت د پخواني ترون پاتې ټکې هم حل کړل، په دې توګه امیر وکړای شول چې د دوو سترو امپراتوریو تر منځ حکمراني وکړي.

۲- بل هغه سیاسي کار چې امیر د افغانستان د خلکو د جرګې له خوښې پرته وکړ او د هغه له کبله د افغانستان په تاریخ کښې ستره ګرمه د ده پر غاړه ده، هغه د ډیورند تړون دی چې د بریتانوي هند له دولت سره یې د افغانستان ختیز او جنوبي بریدونه وټاکل.

امیر وايي: ما له هندي وایسرایانو لاردرپن او لارد سالیسبري څخه هیله وکړه چې د هند د بهرنیو چارو وزیر د برید ټاکنې د کمیسیون د مشر په توګه راولېږي خو زما ناخوښۍ او د سردار اسحاق خان ناراميۍ هغه وځنداوه.

لاردلنسډون د سلطنت نایب لارډ رابرټس دغه کار ته غوره کړ، خو رابرټس چې په افغانستان کښې ناوړه سابقه لرله او کېدای شوه چې خلک ورته راپورته شي، ما د هغه راتګ وځنداوه چې په پای کښې د ۱۸۹۳م د سپتمبر پر وروستیو د هند د بهرنیو چارو وزیر "سرهنري مارتیمر ډیورنډ Sir Morteimer Durand(۱) د برید ټاکنې د کمیسیون په مشرتابه کابل ته راغی.

د دغه کمیسیون غړي کلنل الیس، کپتان مانریس اسمت، مستر کلارك، مستر وانلد او څو نور هندیان وو.

په کابل کښې له امیر سره سیاسي مرکه پیل شوه او په پای کښې یې د ډیورند کرغېړن تړون لاسلیك شو.

نوموړي تړون اووه مادې لرلې چې د هغه له مخې د ډیورنډ برید له بلوچستانه تر چترال او واخان پورې وټاکل شو.

۱- د (۱۸۵۰م) د فبرورۍ پر (۱۴مه) زوکړی، د میجر جنرال سرایج زوي دی. ایم ډیورنډ پر ۱۸۷۳ د بنګال هېوادني خدمت ته ونیول شو، پر (۱۸۷۹م) په کابل کښې د رابرټس سیاسي سکرتر و، له (۱۸۸۴ - ۹۴م) کالو پورې د هند حکومت د بهرنیو چارو سکرتر او وروسته په تهران کښې د انګریز سفیر و. (مادرید، واشنګټن هند بیوګرافي، ۱۲۸).

د چمن، پښین، چغنۍ، وزیرستان، بلند خېل، کورمه، پاړه څنار، اپریدي، باجوړ، سوات، بنیر، دیر، چیلاس او چترال چې د افغانستان څمکه وه، له افغانستانه بېله او په هند پورې وتړل شوه او د انګریز له لوري امیر ته د یو مېلیون و دوو سوو روپیو پر ځای د کال یو مېلیون و اته سوه زره روپۍ وټاکل شوې همدا راز یې د وسلو د مرستې ژمنه هم ورکړه.

په دغه ډول ډیورند تړون د ګندمك کرغېړن تړون رېښتیني کړ، خو امیر زوی یعقوب خان په بیړني، ګډوډ حالت او د پردیو لښکرو د یرغل په ترخ کښې په زور د ګندمك تړون لاسلیك کړی و، همداراز دی چې د خلکو استازي او د هېواد پاچاه نه و، ځکه نو هاغه تړون هم حقوقي ارزښت نه لاره.

امیر عبد الرحمن خان د ملت د استازیو او ولسي جرګې له منلو یا نه منلو پرته په ځانګړې توګه ډیورنډ تړون منلی و.

په هرډول د ډیورنډ کمیسیون د (۱۸۹۳م) د نوامبر پر۱۴له کابله ووت.

امیر عبد الرحمن خان د خپل امارت په پیل کښې د ۱۳۰۰هـ شاوخوا ۵۸,۷۴۰ پوځیان لرل، خو په کابل، هرات، کندهار، بلخ، جلال آباد، اسمار، امو غاړه او د ایران او هند په بریدونو کښې یې د امارت تر ټینګښت وروسته دغه چمتو او یلجاري پوځیان لرل:

- (۸۰) پلي غنډونه هر غنډ (۷۰۰) سرې ټول (۵۶۰۰۰) سرې.
- (۴۰) سواره غنډونه هر غنډ (۴۰۰) سرې ټول (۱۶۰۰۰) سرې.
- (۱۰۰) د توپخانې بتریې هره یوه (۱۰۰) سرې له (٦) توپو سره ټول (۱۰،۰۰۰) سرې.
- شاهي ځانګړې پلي (۴) غنډه (۱۰۰۰) سرې ټول ۲,۴۰۰ سرې.
- پولیس ځواك ټول (۲،۰۰۰) سرې.

- سواره ایلجاري ټول (۱۰،۰۰۰) سري

په دې ټوګه د ټول وسله وال پوځ شمیر ۱۴۸،۴۰۰ ته رسېده چې امیر د هغوی په مرسته وکړای شو چې په هېواد کښې بېساري امنیت ټینګ او سرغړاوي وټکوي.

امیر عبدالرحمن په کابل کښې د سکې وهلو، د کارتوسو، ټوپکو، وسپنګرۍ، توپ جوړولو، عرق وېستلو، ځرمنې، بوټ جوړولو، سابون، د ګنډنې کارخانې، چاپخونه او صحافۍ جوړې کړې.

پوځي، کورنۍ، عدلیه، د ودانولو، روغتیا، کانو، سوداګرۍ، د پوستې خانګې او دینې مدرسې یې پرانیستې، ځو ماڼۍ او کابل شاهي ارګ یې ودان کړ او ټول هېواد یې تر یوازینۍ اداري لاندې راوست چې دغه هڅې یې د منني وړ دي.

امیر عبد الرحمن خان تر (۲۱) کالو امارت وروسته په کابل کښې د "تقرس" په ناروغۍ مړ شو (۱۹ جمادی الثاني ۱۳۱۹ = ۱۹۰۱م) (وګورئ ۸۸ نومره عکس).

ده خپل زوي ته داسې ابل او له سرکښو تش هېواد پرېښوو چې خلك یې د نامه په اورېدو لړزېدل او تر مرګ وروسته یې هم د ده مړینه نه باوروله.

تر ده وروسته یې مشر زوي حبیب الله خان د "سراج الملة و الدین" په بلنامه د کابل پر تخت کښېناست د اکتوبر ٦مه ۱۹۰۱م) او پر (۱۹۰۴م) یې خپل مشر زوی عنایت الله د هند وایسرای لارډکرزن لیدو ته واستاوه، وروسته د هند د بهرنیو چارو سکرتر لویس ولیم کابل ته راغی او له امیر سره یې د (مارچ پر ۲۱ - ۱۹۰۵م= ۱۴ محرم۱۳۲۳هـ) ترون لاسلیك کړ.

د امیر حبیب الله خان د (۱۸) کلن سلطنت پر مهال، پرته له یوه

پاځونه چې په جنوبي کښې د جانداد احمدزي په مشر تابه شوي و، بله پېښه نه ده لیدل شوې ځکه چې پلار یې ورانده هېواد، د کار له سرېو تش کړی و، په دې توګه امیر په ورړ چاپېریال کښې په سړه سینه ژوند کاوه.

پر ۱۳۲۵ کال یې کندهار، هرات، میمنه او بلخ وکتل، او د ۱۹۰۷م پر جنورۍ د سلطنت د مرستیال لاردمنتو په بلنه هند ته لاړ او د همدغه کال د مارچ پر (۷) د پېښور او خیبر له لارې بېرته راستون شو.

امیر له وزګارتیا او کورني امنیت سره سره هم په هېواد کښې کوم غوره کار و نه کړ، ده د نوي مدنیت ځو کوچنۍ نخښې راوړې، له هغو ځو ورو کارو څخه چې ده وکړل، د حبیبیې په نامه د یوه ملکي ښوونځي پرانیستل، یو پوځي ښوونځی او په کابل کښې ځو نور لومړني ښوونځي دي.
همدا راز یې (سراج الاخبار افغانیه) خپور کړ او په کابل کښې یې دوې چاپخونې، ځو ماڼۍ، باغونه، سړك او دمه ځایونه ودان کړل.

د لویې جګړې (۱۹۱٦م) پر مهال یې ځان ناپیلي وباله.

د امیر کورنۍ سیاست، د پلار په توپیر پوست و او خلك یې نه ازارول، په خپله یې دیني حکمونه (روژه لمونځ) پر ځاي کول، خو د اداري په ډول، تشکیل، مالیې غونډولو او نورو هېوادنیو چارو کښې یې د وخت له غوښتنو سره سم بدلون رانه وست او هماغه له پلاره پاتې زوړسیستم یې پر ځای پاتې شو.

امیر حبیب الله خان د ۱۳۳۷هـ د جمادی الاولی (۱۸) د پنجشنبې پر شپه (۱۹۱۹م) د لغمان د کله ګوش په ښکارځي کښې د تومانچې په ګولۍ وویشتل شو او له نړۍ یې سترګې پټې کړې. (وګورئ ۸۹ نومره عکس)

په جلال آباد کښې یې ورور د پاچهۍ غږ پورته کړ خو د افغانستان

خلکو د خپلواکۍ او ځمکنۍ بشپړتیا د گټلو له پاره د اتلولۍ غورځنگ پیل کړ، افغان خپلواك غوښتونکیو د (۱۲۹۷ل = ۱۳۳۷ق = ۱۹۱۹م) د مارچ پر لومړۍ د امیر حبیب الله خان دویم زوی سردار امان الله خان د پاچهۍ پر تخت کښېناوه او د خپلواکۍ جگړه پیل شوه.(۶)

۶ - د نوي خپلواکۍ او نوي افغانستان تر جوړېدو را وروسته پېښې بېل تاریخ لیکلو ته اړتیا لري، ځکه نو دغه کتاب دلته پای شو.

ټولنیزه او فکري اوضاع

د کندهار هوتکي دولت تر ړنگېدو او د نادر افشار تر لنډې **واکمنۍ** وروسته چې لس کاله کېږي، پر (۱٦۰۱ هـ ق) کال د احمد شاه **غورځنگ** او د آزاد افغانستان نوی جوړښت د هغو پر له پسې پېښو نتیجه ده چې د افغانستان په تاریخ کښې پخوا منځته راغلې وې، د افغانستان خاورې او اقتصادي اوضاع دا غوښتل چې د روښان، خوشال او میرویس د هڅو او غورځنگو له امله دې یو افغاني آزاد او غښتلی دولت منځته راشي.

د افغانستان خلکو د هرات د تیموریانو دولت تر ړنگېدو وروسته څو پېړۍ د صفویانو او بابریانو د یرغلو په پېښو کښې د سختۍ، تریخوالي او کور پر کور جگړو په درشل کښې تېرې کړې او د خپل ملي مرکزیت له نه درلودلو څخه متحسس وو، خو چې د کندهار هوتکیانو او د هرات ابدالیانو د ایران د صفویانو پردۍ واکمني پر شا وشړله او له منځه یې یووړه.

روښانیانو، خوشال خان ختك، ایمل خان مومند، شېرخان ترین او نورو د هند د بابري پاچهانو د پایځوړ - مقابلې وکړې او خپل ولس یې له ښکېلاکه وژغوره.

په دغو ترخو جگړو کښې خلك په کلکه مبارزه اخته وو، د علومو، ادبیاتو او فرهنگ پالنې ته یې فرصت نه درلود، خو بیا هم لیدل کېږي چې

په کندهار کښې د شاه حسین هوتك دربار د ادب او ادبیانو او پوهانو ځای و او د دغه دربار سرمنشي محمد هوتك د پټې خزانې کتاب ولیکه چې د (۱۱۴۰هـ ق) شاوخوا د فکري او ادبي حرکت یوازنی ښکاروندوی دی.

د احمد شاه دربار هم له فکري نظره روښانه ښکاري، ځکه چې په خپله احمد شاه د ښې قریحې خاوند شاعر او تصوف خوښوونکی سړی و، چې د پښتو شعر دیوان لري، د ده په کورنۍ کښې تیمور شاه د دري او پښتو دیوان څښتن او شاه شجاع د دري شعر د دیوان لرونکی و. د شاه زمان زوی شهزاده عبدالرزاق چې دري یې تخلص کاوه او د شاه شجاع زوی شهزاده نادر او نور څو تنه شهزادګان باذوقه شاعران وو.

احمد شاه د خپل هېواد په ښارو کښې علمي کورنۍ وروزلې چې د هغو پایڅوړ په وروستیو دورو کښې د خورا لویو فکري، ادبي او سیاسي کارنامو مصدر وګرځېد، لکه د کندهار د بارکزیانو د خانعلوم کورنۍ چې د خپلواکۍ تر جګړې پورې د قاضي القضات منصب په همدې کورنۍ پورې اړه لرله چې دا منصب اوس د عدلیه وزیر له منصب سره سم و په دې کورنۍ کښې د علمي تالیفاتو خاوندان هم تېر شوي دي او یا د دوی په تشویق نورو مولفانو د کتابو په تالیف لاس پورې کړی دی لکه ملا محمد سعید بارکزی چې د سدوزي شاه محمود په وخت کښې قاضي القضات و او د هغه زوی قاضي عبدالرحمن خان د نصیحة المومنین رسالې لیکوال دی، د عبدالقادر سلیمان خېل زوی اختر محمد د امیر شیرعلي خان په وختو کښې یې د الدفعه رساله د خانملاعبدالسلام د محمد سعید د زوی په هڅون لیکلې وه.

د الکوزي ملا اسماعیل کورنۍ هم د احمد شاه ابدالي پر مهال په کندهار کښې وه چې زوی یې ملا احمد د معقول او منقول استاد د احمد شاهي ښار قاضي او بیان الوافیه لطوایف الصوفیه و تعلیم السلوك او د

کاشفه او فارقه رسالو مولف و، چې د ۱۲۳۳ هـ کال د دویمې خور (ربیع الثاني) پر ٦ مړ دی. د ملا احمد ورور پیر محمد هم په کندهار کښې د هغه مهال نامتو عالم و، چې پر ۱۲۳۳ هـ کال یې د عقیدة المشایخ والعلما کتاب په عربي ژبه لیکلی دی.

قاضي غلام محمد هوتك هم د کندهار نامتو عالم او د ښار قاضي و، چې پر ۱۲٦۴ هـ کال یې د ارشاد الحق کتاب په عربي ژبه ولیکه، د هغه زوی عبدالاحد په کندهار کښې له سید جمال الدین سره آشنایي درلوده، د توخي محمد حسن زوی محمد نور هم د جامع السلوك په نامه په عربي ژبه د ۱۲۳۰ هـ په شاوخوا کښې کتاب لیکلی دی چې د میا فقیر الله جلال آبادي شاګرد و.

د ملا بابړ موسی خېل علمي کورنۍ د هوتکیانو له وختو په کندهار کښې وه چې زوی یې مولوي فیض الله په احمد شاهي عصر کښې د اشرف الوزرا شاه ولي خان د کورنۍ استاد او په منطق کښې د تدریسي رسالې مولف و، تر هغه وروسته د سدوزیو د وختو په پای کښې د فیض الله زوی مولوي حبیب الله مشهور په محقق قندهاري په کندهار کښې ژوند کاوه (۱۲۱۳-۱۲٦۳ هـ) چې په عربي، دري او پښتو ژبو یې په معقولو او منقولو علومو کښې ۳۳ ټوکه کتابونه لیکلي دي، په ریاضي منطق اصول فقه او نورو اسلامي مروجو علومو کښې یې تازه او بکر انتقادي آثار لیکلي دي، تر ده وروسته یې زوی مولوي عبدالرحیم او لمسی یې مولوي عبدالروف او د هغه زامن مولوي عبدالواسع او مولوي عبدالرب د راوروستیو دورو نامتو عالمان وو چې په صحافت، معارف او د عدلي قوانینو په ترتیب کښې یې د ستاینې وړ خدمتونه کړي دي.

د هرات د سلجوقیانو علمي کورنۍ د ملا محمد له اولادې څخه

وه چې په روزآباد کښې ښخ دی، احمد شاه بابا د هغه زوی علامه ملا میرزا هرات ته راوست، د پای حصار مدرسه یې وروسپارله، له دې کورنۍ څخه ډېر عالمان او مدرسان پیدا شول چې د هغو له جملې څخه عبدالاحد خلیفه، ملا محمد عمر د محمد ایوب زوی، د نورالدین لمسی او د ملا میرزا کړوسی و، څو کتابه یې لیکلي دي چې یو له هغو څخه په اصول فقه کښې الملهم نومي کتاب دی (د ۱۲۶۰ هـ شاوخوا) همدا راز د محمد صدیق زوی ملا محمد رفیق سلجوقي د رسالهٔ نحو مولف، محمود مشرف او خلیفه محمد حسین خوش نویس د هغې کورنۍ پوهان او هنرمندان غړي و.

یوه بله علمي او سیاسي کورنۍ په پېښور کښې ډېره مشهوره وه، چې ستر نیکه یې د تاج خان زوی اخون ترکمان، د کندهار له غورې مرغۍ څخه تللې او د پېښور د شمالي سیمې په امازي کښې اوسېد، زوی یې ملا محمد غوث د حاجي محمد سعید واعظ شاګرد په علم او عرفان مشهور او پېښور کښې د احمد شاه له خوا قاضي و، چې په منطق کښې یې پر میرزا کلان حاشیه لیکلې وه، د احمد شاه په نامه یې د ده د عرفاني وینا په شرح کښې د شرح الشرح په نامه په دري ژبه یو کتاب لیکلی دی، د ده لمسی د داد الله زوی قاضي عبدالکریم د نصاب التوحید په نامه یو کتاب ولیکه، خو د محمد غوث لمسی د قاضي اکبر شاه زوی قاضي محمد حسن چې په خان علما ملقب و، د سردار پاینده خان د کورنۍ استاد او د شاه شجاع وزیر و، چې د ده له خوا پر ۱۸۳۸م کال د لاهور درې خواییز (مثلث) تړون لاسلیکوونکی و. همدا راز قاضي طلا محمد د قاضي حسن زوی د علم او ادب خاوند د شعر دوه دیوانونه په دري او عربي ژبو درلودل او د جواهر نغز، سلوة التقریر فی ترجمه التحریر، نفحة المسك او تسلیه العقول او سلوة الکییب مؤلف او د قصیدهٔ بائیه وویونکی و. قاضي عبدالقادر د فضل قادر

زوی د قاضي حسن لمسی د امیر شیر علي خان د دربار عسکری سر منشي او له انګریزي څخه په پښتو او دري د عسکري قواعدو د کتاب ژباړن و، چې دا کتاب د کابل د شمس النهار په مطبعه کښې چاپ شوی دی.

د هرات د برنا باد د میرزایانو کورنۍ هم د فرهنګ او ادب پوهان لرل چې د هغو له جملې څخه میرزا ارشد د خواجه محمد صلاح منشي او متخلص په فایض د هرات د ابدالیانو او درانیانو منشي او خطاط و، دا شعارو د یوان او ډېره خوږه مثنوي یې درلوده (د یوولسمې پېړۍ منځ) بل میرزا ابو طالب د ده مشر وراره چې مایل یې تخلص و، هم د دري اشعارو دیوان درلود، د محمد کاظم زوی میرزا رضا د اشعارو مجموعه درلوده او داربعین او د برناباد منثوری تذکرې خاوند په هرات کښې د هادي متخلص په عشرت هروی په هرات کښې د شهزاده تیمور منشي و، چې د ملا عبدالله روزی ملك سنجر د غور د ملکانو اولاد او یا سهل وملا مسکین (دهزاره لهجی شاعران) په هرات کښې د ده معاصرین وو.

د سدوزیو په دوره کښې او تر هغو وروسته د مجددیانو کورنۍ هم زیات روحاني شهرت درلود، عالمان او دښې قریحې شاعران په کښې پیدا شوي دي، چې په ټوله منځنۍ آسیا کښې له خراسانه نیولې تر سر هند ماوراء النهر او د چین د خاورې تر څنډو پورې د نقشبندي طریقت د تلقین مرجع و او یو ډول خراساني اسلامي ثقافت یې روزلی دی چې مدار یې شریعت او تصوف و، خو په نقشبندي طریقت کښې یې تصوف تل د خلکو په ګټه او د اخلاقو د سمون له پاره بې له انزوا او رهبانیته کاراوه، نقشبندي مجددیانو چې د افغاني پاچهانو له دربارو سره رابطه درلوده ځکه یې نو په سیاست، فرهنګ او ټولنه کښې هم لوی لاس درلود.

دا فاروقي کورنۍ د شهاب الدین فرخشاء اولاده ده، چې د کابل

شمال ته د پنجشیر. فرخشاه په دره کښې ښخ دی. امام رفع الدین له همدې کورنۍ څخه له کابله سر هند ته ولاړ. دده له اولادې څخه شیخ احمد مجدد الف ثاني د مولان عبدالاحد زوی چې د نسب سلسله یې په ۲۸ واسطه حضرت عمر فاروق ته رسیږي، د ۹۷۱ هـ کال د شوال پر ۱۴ په سر هند کښې وزیږید او په طریقت کښې یې د خواجه محمد باقي کابلي (چې پر ۱۰۱۲ هـ مړ دی) لاس ونیو. او استفاضه یې وکړه په هند او افغانستان کښې یې ستر علمي او روحاني شهرت درلود (د ۱۰۳۴ هـ کال د صفری پر ۲۸ د سه شنبې پر ورځ د ۶۳ کالو په عمر په سرهند کښې مړ شو.

د سدوزیو د شهنشاهۍ په وختو کښې له دې کورنۍ څخه شاه غلام محی الدین مجددي د غلام صادق زوی د حضرت مجدد شپږم لمسی او د هغه زوی شاه نظام الدین متخلص په نظام د دری دیوان خاوند په ښکار پور کښې روحاني شهرت او د کرهنې ډېرې ځمکې درلودې د غلام صادق بل ورور چې شاه غلام محمد نومېد (پر ۱۱۷۸ هـ کال په پېښور کښې مړ دی) د کندهار د مجددینو نیکه دی. د دوی د بل ورور شاه عزت الله اولاده په یار کند کښې او سید له اوشاه صفي الله متخلص په صفی د دری د دیوان خاوند و او څلور نور کتابونه یې هم تالیف کړي وو (۱۱۵۶ - ۱۲۱۲هـ) د یمن په حدیده کښې ښخ دی اولاده یې په کابل او ننګرهار کښې وه چې د هغو له جملې څخه شاه عبدالباقي متخلص په باقي (چې پر ۱۲۸۷ هـ کال په کابل کښې مړ دی) د دري اشعارو دیوان درلود، چې د کابل د شوربازار د حضرتانو نیکه دی، زوی یې غلام عمر مخلص په عمر (د ۱۲۹۰ هـ په شاوخوا کښې) او د هغه زوی ناصرالدین متخلص په جانان او شمس المشایخ فضل محمد متخلص په فضلي د دیوان خاوندان شاعران وو، شاه فضل الله د شاه غلام نبي زوی او د شاه غلام محمد لمسی (۱۱۸۴- ۱۲۳۸هـ) د

عمدة المقامات لیکوال او په دري شعر د دیوان خاوند د تیمور شاه او شاه زمان د دربار له لویو روحاني کسانو څخه و، محمد حسن د عبدالرحمن زوی او د شاه فضل الله دریم لمسی د انساب الانجاب او انیس المریدین او نورو لیکوال دي. میر احمد متخلص په اظهر (۱۲۰۶ - ۱۲۶۹هـ) د پېښور او بدخشان له حضرتانو څخه د هفت مجلس، اربعین، سبیل الرشاد او مناقب الطاهرین مؤلف د غزلیاتو دیوان او شپږ مثنوي او څو نور کتابه لري.

د علي خان پوپلزی کندهاري د زوی وکیل الدوله عبدالله خان کورنۍ هم اداري لښکري خلك او د فرهنګي او د ادبي ذوق خاوندان درلودل، د هغو له جملې څخه په خپله عبدالله خان (چې پلار یې پر ۱۲۰۱هـ مړ دی) دري شعر وایه د هغه زوی محمد علم خان وکیل الدوله متخلص په "علم" هم په دری ژبه شعر جوړاوه (دی پر ۱۲۹۳ هـ مړدی) میر هوتك خان متخلص په افغان د زمان خان پوپلزی زوی (د ۱۲۱۸ هـ په شاوخوا کښې) له هنرمندو شاعرانو څخه و، په دری ژبه یې دیوان درلود، بل ورور یې الله یارخان راسخ هم شعر وایه او مولوي محمد ابراهیم بل ورور یې د خپل وخت له عالمانو څخه و، دې کورنۍ د هنر، ادب او فرهنګ په خپرونه کښې لوی لاس درلود.

بله ادبي او روحاني کورنۍ د شیخ سعدالدین احمدانصاري د عبدالغفار د زوی ده، چې صوفي او ادیب سړی و، د ده آثار د معدن وحدت او دیوان شور عشق او نور تر ۴۳ ټوکو پورې رسېږي، دی د کابل په ده یحیی کښې پر ۱۲۲۵ هـ کال وفات شوی او زوی یې میرظهورالدین ظهور د شعردیوان لري او دطب د کتابو مؤلف و، د ده بل زوی میرامام الدین متخلص په درویش د پښتو او دري ژبو شاعر او د احوال و اثار حاجي صاحب پای منار مؤلف دی، میرقطب الدین متخلص په فارغ د دري ژبې

شاعر د مثنوی سمرقند مؤلف و، میر حسام الدین احمد، میرنجم الدین احمد، میر نظام الدین او هم میرسیف الدین عزیزی د میرمقام الدین زوی (د ۱۲۸۲ هـ په شاوخوا کښې) د دری شعر د قریحې خاوندو.

د دې دورې نور شاعران او لیکونکی دادي:

سیدابوالحسن عنوان چې پر ۱۱۲۳ هـ کال د بدخشان په جرم کښې زیږېدلی او پر ۱۳۰۶هـ کال وژل شوی دی، عبدالرحمن عارض بدخشي چې پر ۱۲۲۳ هـ مړدی، میرزامحمد واصل فروغی د شاه زمان معاصر، امیرسبحان قلي خان دروازی (د ۱۲۳۰ هـ په شاوخوا کښې) لعل محمد عاجز د پیرمحمد زوی ملقب په عبدالشافي په دري ژبه د اشعارو د دیوان خاوند چې پر ۱۲۳۸ هـ کال مړ او د تیمور شاه د دربار طبیب و، میرعصمت الله متخلص په کشوری د عبدالله زوی د بلخ د دهدادي دی د اشعارو د دیوان خاوند و، چې پر ۱۲۵۷ هـ مړدی، جنیدالله حاذق د صوفي اسلام هروی زوی چې پر ۱۲۵۹ هـ کال په کندهار کښې مړ دی د اشعارو دیوان او د یوسف و زلیخای حاذق په نامه یې مثنوی درلوده، شهاب ترشیزی هروی د تیمور شاه د وختو شاعر او د دیوان خاوند، میر محمد نبي احقر بدخشي چې پر ۱۲۶۹ هـ کال په رستاق کښې مړ دی په عروضو کښې د حدایق الحقایق د کتاب د قوافی رسالی، په فلسفه حکمت او دینیاتو کښې د هشت بهشت مؤلف د لیلی او مجنون، د حضرت امام حسین د شهادتنامې د مثنویاتو ناظم، میرزا احمد خان مستوفي کابلی (په ۱۲۸۰هـ مړ) د دیوان خاوند شاعر، د میرزاعلي خان زوی میرزا محمد محسن دبیر (۱۲۲۷ - ۱۲۸۲ هـ) د محمدزیو پاچهانو د دربار منشي، د لعل محمد خان عاجز کابلی زوی میرزا عبدالواسع "۱۲۰۸ - ۱۲۸۳ هـ" د اشعارو دیوان درلود او د دربار طبیب و د سیدانو د تنګي د سعدالله زوی میر سعدالدین "۱۱۹۸هـ -

۱۲۸۴" د اشعارو د دیوان خاوند، علي نقي متخلص په وصفی "د ۱۲۰۰هـ په شاوخوا کښې" د اشعارو د دیوان څښتن، فرحت هروي د اشعارو د دیوان لرونکی، ولی طواف کابلی د محمدعلی زوی "د ۱۲۸۸ هـ په شاوخوا کښې" د دري ژبې ناخوانه شاعر، د محمد نبي خلمی زوی دا ملا عبدالقیوم صوفي مشر به شاعر چې "پر ۱۲٦۵ هـ زیږېدلی د اشعارو د دیوان او د تنبیه المرایې او قیامت نامې د مثنوی او د دری او تورکي د مجمع الاشعار، د درةالشهزاد د مثنوي خاوند، محمد غلام غلامی د ملا تیمور زوی د انګریز او افغان د لومړی جګړې د پېښو په اړه د جنګ نامې په نامه د منظومې ویونکی، د میرواعظ د کورنۍ "د ۱۲٥٦ هـ شاوخوا" میر محترم حافظ جي د دری اشعار د دیوان خاوند، د مرتضی کابلی زوی میرمجتبی متخلص په الفت "چې پر ۱۲۲۴هـ زیږېدلی" د اشعارو د دیوان څښتن، د مراد محمد بدخشي زوی دا ملاعبدالله چې د خپلو اشعارو دیوان یې پر ۱۲۹۸هـ کال ترتیب کړی دی، میرزامحمود سالك بالاحصاری "د ۱۲٦۰هـ په شاوخوا کښې" د اشعارو د دیوان خاوند، د وزیرفتح خان منشي شرر کابلي د اشعارو د دیوان خاوند، په بخارا کښې ګل محمد افغان د اشعارو د دیوان څښتن، د محمد علي پادخابي لوګري زوی مولانامحمد عثمان د عجایب الاخبار، ګلشن اسرار، بزم طرب، نزهةالمشتاق، ګلچین بساتین، مشرق انوار او نورو کتابو مؤلف "د ۱۳۰۰ هـ په شاوخوا کښې" د نذرعلی زوی قربان په کاتب د ناظم الوقایه او مفاتیح الاعجاز ناظم او د اشعارو د یوان لرونکی.

میرعنایت الله بدخشی د اصول المعیشت ناظم او د اشعارو د دیوان خاوند "چې پر ۱۲۹۰ هـ مړ دی" د میریوسف علي بدخشی زوی برهان الدین لاغردجام جم او روضهٔ نور ناظم او د اشعارو د دیوان خاوند د ۱۲۹۱هـ په شاوخوا کښې) د میراحمدشاه بدخشي زوی میرمحمود شاه د اشعارو د دیوان

خاوند (چې پر ۱۲۹۵ هـ مړ دی) د عبدالصمد رستاقی زوی سید جعفر د گلشن عشق او چمن عشق ناظم او د اشعارو د دیوان لرونکی (چې پر ۱۲۸۴هـ مړ دی) نعمت الله محوی میمنوی د اشعارو د دیوان خاوند، د سکندر هروی زوی احمد قلي د اتش فشان په نامه د شاعرانو د تذکرې لیکونکی (د ۱۲۹۰ هـ په شاوخوا کښې) محمد رسول شهید مارملی بلخي شاعر د دیوان خاوند (د ۱۲۷۰هـ په شاوخوا کښې) د یعقوب علي بارکزي لور عایشه د دري ژبې شاعره او د تیمورشاه په وختو کښې د دیوان خاونده، د سکندرخان لور محجوبهٔ هروی د دري ژبې شاعره (د ۱۲٦۴ هـ په شاوخوا کښې) د سیدمحمد عظیم لور مستورهٔ غوري د غور د پرچمن اوسیدونکی (د ۱۲۴۵ هـ په شاوخوا کښې) د اشعارو د دیوان خاونده، د سید عبدالله کرخی هروی لور مریم د دري ژبې شاعره او د دیوان خاونده (۱۲۵۷ - ۱۳۰۸هـ) د میرحسین زوی سید محسن بالاحصاری کابلی شامل (۱۲۳۸ ۱۳۰۵ هـ) په دري ژبه د دوو دیوانو خاوند، د محمد هاشم ملقب په دبیرالملك زوی میرزا محمد نبي واصل "۱۲۴۴ - ۱۳۰۹هـ" د امیر شیرعلي خان او امیر عبدالرحمن خان د دربار سرمنشي په دري ژبه د دیوان خاوند، د محمد امان دروازی زوی شمس الدین شاهین د بدایع الصنایع مولف د لیلی مجنون او تحفهٔ دوستان ناظم، احمد علی شاه کندهاري په دري ژبه د د دیوان خاوند (چې پر ۱۳۱۱ هـ مړ دی) سید میرمشوانی هروی (۱۲۸۰ - ۱۳۳۳هـ) په دري ژبه د دیوان خاوند او رسام، خطاط چې ډېر متین اشعار یې درلودل، سید فخرالدین مجنون شاه کابلی (۱۲۴۲- ۱۳۰۵) د بستان خیال مولف، رحمت بدخشي د میرزا اسمعیل زوی (د ۱۳۰۰هـ په شاوخوا کښې)، په دري ژبه د پینځو دیوانو څښتن، صاحبزاده عشرت کندهاری (د ۱۳۰۰هـ په شاوخوا کښې) عبدالغفور ندیم کابلی (۱۲۹٦ - ۱۳۳۴ هـ) په

دري ژبه د دیوان خاوند د رحمت الله زوی ندیم بلخي (۱۲۵۴ - ۱۳۳٦ هـ) د شعر د دیوان خاوند، محمد ابراهیم حریت کابلی (۱۲۵۰ - ۱۳۳۸هـ) د دیوان شاعر او د مخمس د پینځو کتابو او د تحفهٔ شهنشاهی ناظم، او د شهاب الدین زوی سیداحمد مشهور په ادیب پشاوری (۱۲٦۰ - ۱۳۴۹هـ) د پخو او متینو اشعارو د دیوان خاوند و او د عربی قصیدو او قیصر نامې ویونکی.

پښتانه شاعران:

عبدالرحیم هوتك د دیوان خاوند، عبدالحمید مومند (۱۱۰۰ - ۱۱۵۰هـ) د دررومرجان په نامه د دیوان او د شاد و گدای په نامه د مثنوی خاوند، همدا شان نیرنگ عشق او شرعةالاسلام په پینځلسو زروبیتو کښې د ده آثار دی (۱۱۴۸هـ). پیرمحمد کاکړ چې د اشعارو دیوان یې پر ۱۱۹٦هـ کال بشپړ شوی او هم یې د پښتو گرامر کوچنی کتاب د معرفة الافغاني په نامه پر ۱۲۳۸هـ کال لیکلی دی، شمس الدین کاکړ کندهاری چې پر ۱۲۳۸هـ د شعر دیوان او د سراج الموتی په نامه کتاب او نور منظوم کتابونه یې درلودل، شاه حسین هوتك، د عبدالله زوی مسعود د آدم خان او درخانې د نکل ناظم (د ۱۲۰۰ هـ په شاوخوا کښې) ملاپیرمحمد هوتك د سرور زوی د ۱۱۴۰هـ شاوخوا کښې د افضل الطرایق ناظم، د داودخان کندهاري زوی محمد هوتك د پټې خزانې او خلاصةالفصاحة مولف (د ۱۱۴۲هـ په شاوخواکښې) د حسین زوی عبدالرشید (پر ۱۱٦۹ هـ کال) په فقه کښې د رشیدالبیان مولف،مریدي خان مومند د شاه محمود هوتك د حالاتو په اړه د محمودنامې ناظم (د ۱۴۰۰ هـ په شاوخواکښې) شېر محمد هوتك (۱۰۹۲ ۱۱۷۵هـ) د اسرارالعارفین او تجوید افغاني مولف، اخوند گدا د نافع

المسلمین مولف او د اشعارو د دیوان خاوند (د ۱۱۶۰ هـ په شاوخواکښې) محمدی صاحبزاده (۱۱۸۰هـ کال) په پېښور کښې د اشعارو د دیوان لرونکی، حافظ مرغزی پر (۱۱۷۶هـ کال د احمدشاهي شهنامې ناظم، محمد مظفر د اسماعیل زوی د ۱۱۲۶ هـ په شاوخوا کښې) د اعثم کوفي د تاریخ مترجم، د حافظ رحمت بړېځ زوی نواب الله یارخان د ۱۲۲۸هـ په شاوخوا کښې د عجایب اللغات پښتو مولف، عبدالکریم کاکړ کندهاری پر ۱۲۳۴هـ کال د زین العلم ناظم چې له عربي عین العلم څخه یې ژباړلی و، حافظ الپوری (پر ۱۲۰۰ هـ کال) د دیوان خاوند، قاسم علي اپریدي د څو کتابو مولف، عبدالعظیم سواتی د اشعارو د دیوان لرونکی (۱۱۶۷-۱۲۵۳هـ ملاحسن تلوکانی کندهاری د اشعارو د دیوان خاوند چې پر ۱۲۴۵ هـ کال مړ دی ، رحمت داوی کندهاری د اشعارو د دیوان او د لیلی و مجنون د مثنوی خاوند د (۱۲۱۰هـ په شاوخوا کښې)، میانعیم متي زی پر ۱۲۳۰ هـ کال د شعر د دیوان خاوند، معین الدین پېښوری پر ۱۲۵۶ هـ کال دوامق او عذراناظم، عبدالرسول کندهاری د اشعارو د دیوان، د سفرنامې او آزادنامې څښتن (۱۲۹۰هـ) ملاجمعه بارك زی کندهاری شاعر چې پر ۱۲۵۹هـ مړ دی، عزیز خان رناخیل د ۱۲۵۰هـ په شاوخوا کښې د هرات د جنګنامې ناظم، د عبدالرحمن زوی مراد علي کاموی پر۱۲۸۲ هـ کال د تفسیر یسیر مولف، دوست محمد ختك کندهاری پر ۱۲۹۰ هـ د بدرمنیر، بحرالعلوم او اخلاق احمد مولف، معزالله مومند پر ۱۲۰۰هـ د شعر د دیوان خاوند، میرزاحنان کندهاری، صدیق اخوند زاده او ګل محمد هلمندی د اشعارو د دیوانو خاوندان.

د پښتـو شـاعـرانې:

نازو توخی د سلطان ملخي لور او د حاجي میرویس خان هوتك مور پر ۱۰۶۱هـ زیږېدلې ده، د میرویس خان لور زینبه هوتکي (پر ۱۱۲۷هـ مړه ده) او سپینه هروي (د ۱۲۵۵ هـ په شاوخوا کښې).

له عالمانو څخه مولوي محمداعظم اندړ د غزني د شلګر اوسېدونکی، مولوی عبدالله غزنوي او ملاعبدالحق د کندهار د خرقې شریف متولي، صوفي محمد رسول ساکزی (پر ۱۲۸۷ هـ په کندهار کښې مړ دی)، ملامشك عالم اندړ غزنوی او ملاسکندر (چې د امیرشیرعلي خان د لښکر قاضي و) ملامحمود او ملا عبدالله د انار درې قاضي، ملا عبدالفتاح او ملا ابوالحسن (د ۱۲۷۰ هـ په شاوخوا کښې د هرات عالمان)، محمد حسین د مداح الکوزي کندهاري زوی چې د میرزاهد هروي د تصور او تصدیق پر حاشیې باندې د شرح انکشافیه مولف دی، مسعود ګل د قاضي عبدالرحمن پېښوری زوی پر ۱۲۲۶هـ د عجایب الاخبار مولف، عبدالحلیم کاکړ کندهاری پر ۱۲۳۴ هـ درد حلیمیه علی مطاعن احمدیه مولف، ملاعبدالحق د عبدالغفور خروټی زوی د پښتو د یاقوت السیر ناظم او د شرح اربعین مولف، ملاقطب توخي چې په کندهار کښې یې پر ډېرو ادبي کتابو شرح لیکلی دي، مولاناعبداللطیف د تیمورشاه د دربار صدرالعلما (چې پر ۱۱۹۵هـ مړ دی) مولوی محمد عمر ساکزی چې د تجوید په علم کښې یې په پښتو یو کتاب تالیف کړی او پر ۱۲۰۵ هـ مړدی، سعدالله خروټی چې پر جلالین او پر مولوي عبدالغفور یې شرح لیکلې او پر ۱۲۰۹ هـ مړ دی.

• سره له دې چې په دې عصر علمي او ادبي هڅه بیخي پر ځای ولاړه نه وه او لکه چې و مو لیدل د هېواد په هر ګوټ کښې پوهان وو، خو که په انتقادي او پرتلیز نظر یې وګورو دا دوره نسبت پخوا ته د علم او ادب د

زلمیتوب او فعالیت دوره ګڼلای نه شو، بلکې دا د تقلید او انتحال دوره ده، ځکه نو په دې دوره کښې، علمي او فکري بکر آثار لږ لیدل کېږي.

د دري ژبې ادبیاتو هم د دغه عصر په نثر او نظم کښې د انحطاط دوره وهلې او کوم نوښت په کښې نه لیدل کېږي ښایي وویل شي چې حضرت نورالدین عبدالرحمن جامي د دري ژبې خاتم شعراء وو، خو پر عکس د پښتو ژبې ادب ښه وده وکړه، د پیر محمد کاکړ کندهاری، حمید مومند او نورو غونډې د ابتکار او ښې قریحې خاوندان شاعران په کښې پیدا شول، په تېره بیا حمید او کاظم خان ختك متخلص په شیدا د هندي سبك چاشني پر پښتو ګډه کړه.

د سدوزیو دوختو په دري ادبیاتو کښې داسې شاعران لرو چې د حافظ، جامي، د خراسان او عراق د سبك پیروان دي، خو تر ۱۲۵۰ ه وروسته په دري ادب کښې یوه هڅه او خوځښت وینو چې زموږ شاعران د هند د سبك پېښې (تقلید) کوي دا هغه اغېزه ده چې د میرزا عبدالقادر بېدل د اشعارو او د هغه د اشعارو د کلیات بشپړ مقبولیت په نتیجه کښې منځته راغلې ده، په غزل کښې : دغه سبك لومړی پیرو سردار مهردل خان د سردار پاینده خان زوی دی چې مشرقي یې تخلص و. تر هغه وروسته سردار غلام محمد خان طرزي او زوی یې محمد امین عندلیب هم ددغه سبك ډېره پیروي کوي، خو په ـــ ې کورنۍ کښې د سردار پاینده خان ورونه سردار هارون خان، سردار غلام حیدرخان او سردار احمدخان د امیر دوست محمد خان زامن درې واړه شاعران او په دري ژبه دیوانونه لري، سردار شهنواز خان د سردار سلطان احمد سرکار زوی، خوشدل خان د مشرقي زوی، سردار محمد حسن خان سیاه د تیمور قلي خان زوی او د وزیر فتح خان ورور (د ۱۳۰۰ شاوخوا)، سردار محمد عزیز د سردار شمس الدین خان زوی د (۱۳۱۰ ه پر

شاو خوا) او سردار عباس خان د سردار سلطان محمد خان زوی شاعر او د ګل عباسي، جواهر خمسه، عناصر اربعه مولف او د تفسیر کلام الله مفسر (۱۲۵۲ ـ ۱۳۴۳ ه) هم په دري ژبه شعر ویلی دی، خو د دوی په کلام کښې د هند د سبك پیروي اغېزه او د هغه سبك شاعرانه تلازمات او د تخیل طرز لږ لیدل کېږي.

د احمد شاه بابا له وختو بیا د امیر عبدالرحمن خان د دورې تر پایه (د ۱۳۲۰ ه شاوخوا پورې) دري شعر د پخوانیو شاعرانو په تېره بیا د هند د سبك د فکري او عروضي تقلید په قالب کښې پاتې شو، هغه شاعران چې په دې دوو پېړیو کښې منځته راغلل ټول د تېرو دورو د شاعرانو مقلدان و، خو د افغان او انګریز تر لومړۍ او دویمې جګړې وروسته چې د هند د شمال له خوا د اروپایي نوي مدنیت اغېزې افغانستان ته راورسېدلې، د دغه ځای پر ادب یې هم اغېزه وکړه او همدا د (۱۳۲۰ ه.ق شاوخوا) د افغانستان په نویو ادبیاتو کښې د نوي فکر ځرك ښکارېږي.

هغه بدلون چې د اروپا د صنعت او مدنیت اغېز د دغه وخت په ادب کښې راووست هغه فکري بدلون دی چې د شعر پر ظاهري سبك او قالب یې اثر ونه کړ. زموږ شاعرانو همهغه پخواني عروضي قالبونه ښه وبلل، خو لږ تر لږه زموږ پر ملي ادب د نوي فکر اغېزه ولوېده او وینو چې مولوي محمد سرور او اصف کندهاری د جهان اوضاع ته د خیر کېدلو او نوی مدنیت ته د ترغیب او تشویق په اړه یوه قصیده ویلې ده او د ۱۲۹۰ ه په شاوخوا کښې د امیر شیرعلي خان پر مهال لومړي ځل د "شمس النهار" په نامه یوه جریده د کابل له بالاحصاره خپره شو، تر هغې وروسته پر ۱۳۲۳ه کال د سراج الاخبار افغانستان لومړۍ ګڼه د مولوي عبدالروف خان کندهاري په مدیریت د پوهانو د یوې ټولنې له خوا چاپ شوه، د معارف د خپرېدو،

د ښوونځیو او مطبوعاتو د تأسیس او د ادبي نویو عصري اثارو د لیکنې، ژباړنې هڅه هم پیل شوه. د دغې نوې فکري او ادبي هڅې مخکښ د سردار غلام محمد خان طرزي کندهاري زوی محمود طرزي چې پر ۱۳۸۴هـ کال په غزني کښې زیږېدلی او د ۱۹۳۳م کال د نومبر پر ۲۲ مه په استانبول کښې مړ شوی دی، پر ۱۳۲۹هـ ق کال سراج الاخبار افغانیه چې پر ۱۳۲۳هـ ق کال یې یوازې یوه ګڼه خپره شوې وه بیا راژوندی کړ او هغه یې تر اتو کالو پورې د یوې پینځلس ورځنۍ موقوتې جریدې په توګه خپره کړه، چې د افغانستان د خلکو د ویښتابه او خپلواکۍ غوښتنې هڅوونکې شوه، د درې ژبې په نثر او نظم کښې یې نوی فکر او نوې انشاء وروزله؛ شل کتابه یې له تورکي څخه په دري ژبه ترجمه او یا تألیف کړل، دی لومړی سړی دی چې د افغانستان د صحافت او لیکنې په ډګر کښې یې د فکرې او ادبي نوي مکتب بنسټ کښیښوو.

دا مهال د پښتو او دري ژبو نورو لیکونکیو او شاعرانو هم افغاني ادب ته نوی فکر ننه یوست د عبدالعلي مستغني (۱۲۹۳ ـ ۱۳۵۲ هـ ق) قاري عبدالله (۱۲۸۸ هـ ق ـ ۱۳۲۲ هـ ش)، عبدالغفور ندیم، عبدالهادي داوي، مولوي صالح محمد هوتك، مولوي غلام محی الدین افغان، مولوي عبدالرب کندهاري او نورو لیکونکیو او شاعرانو په شان منځته راغلل، سره له دې چې د دوی لیکنې په زړو کلاسیکي قالبو کښې وې، خو څه نا څه یې نوي افکار او مفاهیم چې شلمې پېړۍ زیږولي وو هم وروزل.

د ۱۹ پېړۍ پر لومړۍ نیمایي د انګریز ښکیلاك چې د نوي تمدن او صنعتي بدلون نښې ورسره وې پر ټول هندوستان د سند د سیند تر غاړو خپور شو او زموږ د هېواد له ختیزو طبعي سرحد و سره ونښت، د افغان او انګریز لومړۍ جګړه چې پر ۱۸۳۹م کال د سند د لښکر (اندس ارمی) له خوا

پیل شوې وه تر پینځو کالو وروسته د افغان ملي څواك په بري او د یرغلګرو په غوڅه ماتې پای ته ورسېده، تر هغې وروسته د هند د ریل پټلۍ دې لورته راوغځېده، د بمبیي او کراچۍ بحري بندرو هم افغاني سرحدو ته د سمندریزو لېږدونو لار پرانیسته، د هېواد لوېدیز خوا ته په قاجاري ایران او د شمال پلو ته په تزاري روسیې کښې هم د نوي مدنیت بنسټونو او نوي فکر وده موندله؛ دغو ټولو اغېزناکو عواملو د افغانستان د خلکو پر ژوندانه، فکر، سیاست او اداره هم اغېزه کوله.

د دې فکري هڅې او حرکت له ممثلانو څخه یو هم سید جمال الدین د کونړ د سید صفدر زوی و (۱۲۵۴ ـ ۱۳۱۵ هـ ق) چې خپل جهاد یې له افغانستانه د ختیځ د بدمرغۍ د دریو عاملو (استعمار، استبداد او خرافاتو) پر ضد پیل، په هند، ایران، عثماني ترکیه او مصر کښې یې فکري او اصلاحي نوی نهضت راووست، نړیوال شهرت یې وموند، ده ته د افغانستان او ختیزو هېوادو د ویښتابه او نوی فکر لومړی روزنکی ویل کېدای شي. خو د ښکیلاك دسیسو، په افغانستان کښې د شهزادګانو کورنیو جنګو او په هېواد کښې د مرکز نشتوالي پرې نه ښوو چې دا فکری هڅه او حرکت خپل طبعي تګ ته دوام ورکړي، څو چې امیر شیرعلي خان پر خپله دویم څل پاچهۍ وکړای شول لومړۍ افغاني کابینه د سید نور محمد شاه کندهاري صدراعظم په مشرۍ تاسیس او شمس النهار جریده، منظم لښکر او یوه برخه عصري تشکیلات منځته راولي، په سیاست کښې یې هم آزاد خپلواك تګلوری پر مخ بوت. خو د افغان او انګریز د دویمې جګړې پیل (۱۲۹۵ ـ ۱۲۹۷ هـ ق) دا لړۍ پریکړه او د امیر عبدالرحمن خان دوره (۱۲۹۷ ـ ۱۳۱۹ هـ ق) د استبداد تر فشار لاندې په یو ډول فکري جمود کښې تېره شوه، تر هغې چې پر ۱۳۲۳ هـ ق کال په کابل کښې سراج الاخبار

ټولنه تاسیس او په نوی فکري هڅه یې بیا لاس پورې کړ، مولوي عبدالرؤف کندهاری سراج الاخبار خپور کړ او په کابل کښې دارالعلوم حبیبیه هم تاسیس شو چې دا نو د ساینس او نویو مضمونو د تدریس پیل و.

دغې فکري هڅې سره له دې چې کورنې او بهرنې خنډونه یې **درلودل** پر ۱۳۲۹ق کال د سراج لاخبار افغانیه د بیا راژوندي کولو په واسطه د محمود طرزي له خوا ادامه وموندہ، د "اخوان افغان" په نامه په کابل کښې لومړی افغاني سیاسي ګوند تاسیس شو، چې مرام یې "مشروطیت، خپلواکي او داخلي اصلاحات" وو، خو د دغه ګوند غړي پر ۱۳۲۵ هـ ق کال یا ووژل شول او یا بندیان شول تر ۱۳۲۹ ق چې سراج الاخبار د محمود طرزی په واسطه بیا خپور شو همدا دا خوان افغان ګوند هم بیا راژوندی شو، تر ۱۳۳۷هـ ق پورې د افغاني روشن فکرانو په تنظیم او د معارف په خپرونه کښې یې زیار ویوست، د هېواد د بشپړې سیاسي آزادۍ ګټلو او د خپلواکۍ د جهاد له پاره د ولس په عمومي پاڅون او د افکارو په تنویر کښې ددې ټولنې زیار ګټورو او چې پر ۱۹۱۹م افغان ولس خپله خپلواکي ببرته وګټله ټولو روشن فکرانو دنیا ته د نوي آزاد افغانستان د وړپېژندلو، د اداري د نوي تشکیل، د مدني چارو په ترتیب د ښوونځیو د تاسیس او مطبوعاتو د پراختیا په لاره کښې زیار ویوست چې دا ګټور زیار تر اوسه پر مخ ځي.

پای

اخځلیکونه:

هغه کتابونه چې د دغه کتاب په لیکلو کښې ګټه ترې اخیستل شوي:

۱- د سید جمال الدین افغان "تتمة البیان" د قاهرې چاپ-۱۹۰۱م.

۲- د افغان او فارس جګړه ـ له لاتیني څخه په انګریزي د جارج نیون هامفورد ایزک ژباړه - د لندن چاپ.

۳- زندګانی نادرشاه - د نور الله لارودي لیکنه، تهران ـ ۱۹۳۹ م.

۴- روضة الصفای ناصري ـ ۸ ټوک د رضا قلي هدایت لیکنه - تهران ۱۳۰۲هـ ق.

۵- پټه خزانه او پایځوړ یې د حبیبي په قلم، کابل ۱۹۴۴ م.

٦- ایین اکبري - د ابو الفضل لیکنه - لکنهو ۱۳۱۰ هـ ق.

۷- تاریخ افاغنه (اردو) د سید ظهور الحسن موسوي لیکنه ـ د هند چاپ ـ ۱۳۳۰ هـ ق.

۸- تاریخ نظامي ایران ـ لومړی ټوک ـ تهران ۱۳۱۵ هـ ش.

۹- نادرنامه (خطي) د حبیبي د کتابتون نسخه-مولف یې څرګند نه دی.

۱۰- سیرالمتاخرین - د غلام حسین لیکنه، د لکنهو د نولکشور چاپ.

۱۱- درۂ نادره ـ د میرزا مهدی استر آبادي لیکنه ـ بمبیي ۱۳۰۹ هـ ق.

۱۲- مجمع التواریخ د میرزامحمد خلیل مرعشي صفوي لیکنه-

تهران ۱۳۲۹هـ ل کال.

۱۳ - کاوه مجله - ۲ کال - د برلين چاپ ۱۳۰۳ هـ ل.

۱۴- تاريخ ايران د سرجان ملکم - بمبيي - ۱۸٦۷م

۱۵- تاريخ افغانستان - د مليسون تاليف د لندن دويم چاپ - ۱۸۷۸م.

۱٦- تاريخ سلطاني - د سلطان محمد خالص کندهاري تاليف - بمبيي ۱۲۹۸هـ.

۱۷ - خورشيد جهان - د شېرمحمد ليکنه - گنداپور - لاهور ۱۸۹۴ م

۱۸ - منتخب اللباب - د خافي خان - ايشياتك سوسايتی - کلکته ۱۸۹٦م.

۱۹ - حيات افغاني - د محمد حيات خان - لاهور ۱۸٦۷م.

۲۰ - ميرويس نيکه - د ښنوا ليکنه، کابل ۱۳۲۵ هـ ل.

۲۱ - آريانا مجله د تاريخ ټولنې له خپرونو څخه.

۲۲ - عباسنامه - د محمد طاهر وحيد قزويني، تهران - ۱۳۲۹هـ ل.

۲۳ - خلاصة الانساب ابدالي (قلمي).

۲۴ - مشاهير ابداليان - د حبيبي - کابل ۱۳۲۵ هـ ل.

۲۵ - رهنمای افغانستان - کابل - ۱۳۲۸ هـ ل.

۲٦ - لوی احمد شاه بابا - د حبيبي - کابل - ۱۳۱۹ هـ ل.

۲۷ - دول اسلاميه - د خليل ادهم - استانبول ۱۹۲۷م.

۲۸ - مخزن افغاني - د نعمت الله هروي - (قلمي).

۲۹ - تذکرة الابرار والاشرار - د اخون دريزه - پېښور هندو پريس چاپ، ۱۳۰۸هـ ق.

۳۰ - صولت افغاني - د محمد زردار خان افغان - د لکنهو د نولکشور چاپ - ۱۸۷٦ م.

۳۱ - تاريخ افغانستان - لومړی او دويم ټوك د کهزاد - کابل ۱۹۴٦ م.

۳۲ - افغانستان درقرن نزدهم - دسيدقاسم رشتيا - کابل چاپ ۱۳۲۹هـ ل.

۳۳ - اکبرنامه - منظومه - د حميد کشميری - کابل ۱۳۳۰ هـ ل.

۳۴ - در زوايای تاريخ معاصر افغانستان، د احمدعلي کهزاد - کابل ۱۹۵۲م.

۳۵ - مشاهيرالشرق - د جرجی زيدان - لومړی ټوك - قاهره - ۱۹۱۰ م.

۳٦ - المسالك و الممالك - د ابن خرداذبه، ليدن - ۱۳۰٦ هـ ق.

۳۷ - دائرة المعارف اسلامی - ليدن - ۱۹۲۷ م.

۳۸ - ايرانشهر - د مارکوارت - برلين چاپ ۱۹۰۱ م.

۳۹ - د کرستن سين د"ساسانيانو په وخت کښې ايران" ژباړه - د ډهلي چاپ ۱۹۴۱ م.

۴۰ - فتوح البلدان - د بلاذری - قاهره ۱۹۰۱ م.

۴۱ - مجمل التواريخ والقصص - د بهار چاپ - تهران ۱۹۳۸ م.

۴۲ - تاريخ سيستان - دبهار چاپ - د تهران ۱۹۳۴ م.

۴۳ - تاريخ طبری - د بلعمی ژباړه - لکنهو ۱۹۱٦ م.

۴۴ - چچنامه - د علي حامد کوفي سندي - داود پوته چاپ ډهلي - ۱۹۳۹م.

۴۵ - د امان افغان جريده - د کابل چاپ ۱۹۱۹ م.

۴٦ - د پښتنو تاريخ - د قاضی عطاء الله، د پېښور چاپ - ۱۹۴۷ م.

۴۷ - د ابن النديم الفهرست - قاهره - ۱۳۴۸ هـ ق.

۴۸ - د پېښور د موزيم کتيبې - د عبدالشکور - پېښور ۱۹۴۸ م.

۴۹ - تاريخ التمدن الاسلامی - د جرجي زيدان، قاهره - ۱۹۰۲ م.

۵۰ - تاريخ ادبيات فارسي - د براون - لندن ۱۹۰۲ - ۱۹۲۴م.

۵۱ - کتاب الخراج - د قدامه بن جعفر - ليدن ۱۸۹۲ م.

۵۲ - تاریخ روابط سیاسي ایران ـ د نجف قلي معزی ـ تهران ـ ۱۹۴۷ م.
۵۳ - تاریخ هند ـ د دولافوز ـ تهران ـ ۱۹۳٦ م.
۵۴ - اقبال نامهٔ جهانگیری ـ د معتمد خان بخشی ـ کلکته ۱۸۸۵ م.
۵۵ - تزك جهانګیر ـ د فیروز هادی چاپ ـ لکنهو ـ ۱۳۲۷ هـ.ق
۵٦ - مآثر رحیمی ـ د عبدالباقی ـ کلکته ۱۹۲۵ م.
۵۷ - تزك بابر ـ د عبدالرحیم خان خانان ژباړه، بمبیي ۱۳۰۸ هـ ق.
۵۸ - رقعات عالمګیر ـ د دارالمصنفین اعظم ګډه چاپ ـ ۱۹۴۵ م.
۵۹ - منتخب التواریخ ـ د عبداقادر بدایونی ـ د کلکتې چاپ.
٦۰ - اکبر نامه ـ دابو الفضل ـ کلکته ۱۸۸٦ م.
٦۱ - عالمګیر نامه ـ د محمد کاظم ۱۸٦۸ م.
٦۲ - طبقات اکبری ـ د نظام الدین هروی ـ کلکته ۱۹۳۱ م.
٦۳ - مآثر الامراء ـ د صمصام الدوله ـ کلکته ۱۳۰۹ق ـ
٦۴ - بابر ـ د فرانسوی فرنارد ګروناد ـ د پاریس چاپ ـ ۱۹۲٦ م.
٦۵ - فارس نامه ـ د ابن البلخی ـ د کمبرج چاپ ۱۹۲۱ م.
٦٦ - افغانستان در عصر تیموریان هند ـ د حبیبي، د کابل چاپ ۱۳۴۱هـ.ل
٦۷ - تاریخ فرشته ـ د محمد قاسم ـ د لکنهو چاپ ۱۳۲۱ هـ ق.
٦۸ - زینت الزمان فی تاریخ هندوستان ـ د ملك الکتاب شیرازی ـ بمبیي ۱۳۱۰ هـ ق.
٦۹ - تاریخ مختصر هند-د ابو ظفر ندوی- د اعظم ګډه چاپ ۱۳۵۵هـ ق.
۷۰ - مجمع السلاطین ـ د نواب محمد غوث خان بمبیي ۱۲۷۹هـ ق.
۷۱ - تاریخ ایران ـ د عبدالله رازی ـ تهران ۱۹۳٦م.
۷۲ - کیمبرج هستری آف انډیا ـ ۴ ټوك، لندن.

۷۳ - مطلع سعدین ـ د عبدالرزاق سمرقندی (خطي ـ کابل).
۷۴ - روضة الصفا ـ د میر خواند ـ لکنهو.
۷۵ - تاریخ سند ـ د سید معصوم ـ بمبیي ۱۹۳۸ م.
۷٦ - مفتاح التواریخ ـ د جان ولیم بیل ـ لکنهو.
۷۷ - لب التواریخ ـ دیحیی قزوینی ـ تهران ۱۹۳۵ م.
۷۸ - پر بابر نامه باندې د بیورج تعلیقات، لندن ۱۹۲۲ م.
۷۹ - تاریخ هند ـ د ارسکن ـ لندن ۱۸۵۴ م.
۸۰ - تاریخ ګزیده ـ د حمدالله مستوفی ـ لندن ۱۹۱۰ م.
۸۱ - مخزن اسلام ـ پښتو ـ داخون درویزه (خطی).
۸۲ - سلوك الغزات ـ پښتو ـ د ملامست زمند (خطی).
۸۳ - تارخ مرصع دافضل خان خټك، هر تفورد ۱۸٦۰
۸۴ - دخوشحال خان د کلیاتو مقدمه ـ د حبیبی ـ کندهار ـ ۱۹۴۰ م.
۸۵ - پښتانه شعرا ـ ۱، ۲ ټوك ـ د حبیبی ـ کابل ۱۹۴۰ م.
۸٦ - تاریخ افغاني ـ د شیخ امام الدین خلیل (خطی ـ کابل)
۸۷ - الکامل ـ د ابن الاثیر ـ د مصر د بولاق چاپ ۱۲۹۰ هـ ق.
۸۸ - زین الاخبار ـ د عبد الحی ګردیزی ـ تهران د ۱۹۳۵.
۸۹ - طبقات ناصري ـ د منهاج السراج ـ د ع، حبیبي په زیار، کابل ـ دوه ټوکه ۱۳۴۲هـ ل.
۹۰ - تذکرة الاولیاء پښتو ـ د سلیمان ماکو ـ د پښتانه شعراء په لومړی ټوك کښې ـ کابل ۱۹۴۰ هـ ل.
۹۱ - تاریخ بیهقی ـ دابو الفضل بیهقی ـ ۳ ټوك، تهران ۱۹۴۷ م.
۹۲ - تاریخ یمینی ـ د ابو نصر العتبی ـ قاهره ۱۲۹۰ هـ ق.
۹۳ - تاریخ بخارا ـ د محمد نرشخی تهران ۱۹۳۷ م.

۹۴ - حدود العالم ـ مؤلف یې معلوم نه دی. تهران ۱۹۳۲م.

۹۵ - پادشاهان متأخر افغانستان، د یعقوب علي خوافي، کابل ۱۹۵۳م.

۹٦ - قابوس نامه ـ د تهران چاپ، ۱۹۴۰ م.

۹۷ - جغرافیای تاریخی ایران، د بارتولد، تهران ۱۹۲۸.

۹۸ - مسالك الممالك ـ د اصطخری ـ لیدن ۱۹۲۷م.

۹۹ - احسن التقاسیم ـ د المقدسي ـ لیدن ۱۸۷۷ م.

۱۰۰ - چهار مقالهٔ عروضي او د محمد قزویني تعلیقات، لیدن ۱۹۰۹م.

۱۰۱ - جوامع الحکایات ـ د عوفی (خطي) ـ کابل.

۱۰۲ - لباب الالباب ـ د عوفی ـ لندن ۱۳۲۱ ـ ۱۳۲۴هـ ق.

۱۰۳ - منتخبات آداب الحرب والشجاعة د فخر مدبر ـ لاهور.

۱۰۴ - طبقات سلاطین اسلام ـ د لن پول ـ تهران ۱۳۱۹ هـ ل.

۱۰۵ - تاریخ مختصر ایران د پاول هورن ـ تهران ۱۹۳۴م.

۱۰٦ - تاریخ ادبیات ایران ـ ددکتور شفق ـ تهران ۱۹۴۲ م.

۱۰۷ - اخبار الدولة السلوقیة د صدر الدین علی ـ لاهور ۱۹۳۳ م.

۱۰۸ - ذیل جامع التواریخ ـ د حافظ ابرو ـ تهران ۱۹۳۷ م.

۱۰۹ - جهانکشای جویني ـ تهران ۱۳۱۵ هـ ل.

۱۱۰ - تاریخ مفصل ایران ـ د عباس اقبال ـ تهران ۱۹۳۲ م.

۱۱۱ - حبیب السیر ـ د خوان میر ـ بمبیي ۱۲۷۳ هـ ق.

۱۱۲ - سیرة جلال الدین ـ د محمد نسوي ـ تهران ۱۳۴۴ هـ ل.

۱۱۳ - تاریخ هرات ـ د سیفی هروی ـ کلکته ۱۹۴۳ م.

۱۱۴ - ظفر نامه دشرف الدین علی یزدی، د کلکتې چاپ.

۱۱۵ - د تعدیل نسب نامه آل کرت مقاله ـ د حبیبی په قلم ـ آریانا مجله ٦۸مه ګڼه کابل ۱۹۴۸ م.

۱۱٦ - ریاض الانشاء ـ د محمودګاوان ـ حیدر آباد دکن

۱۱۷ - نسب نامهٔ افاغنه ـ د محمد عبدالسلام خان عمر خیل، هند ـ ۱۹۱۴م.

۱۱۸ - ظفرنامه رنجیت د امرنات لاهور، ۱۹۲۸م.

۱۱۹ - عمل صالح ـ د محمد صالح لاهوری ـ کلکته ۱۹۳۹ م.

۱۲۰ - تزك افغاني ـ دمحمد عباس خان رفعت ـ دهندچاپ ۱۲۹۹هـ.ق.

۱۲۱ - فرهنګ او ستا دبمبیي چاپ.

۱۲۲ - خوشال خان ختك ـ د دوست محمد کامل پیښور ۱۹۵۱ م.

۱۲۳ - تاریخ افغانستان ـ دعلی قلی میرزا ـ تهران.

۱۲۴ - تاریخ ایران ـ د فروغی ـ تهران ۱۳۱۸ هـ ق.

۱۲۵ - تحفة الحبیب د فیض محمد هزاره (خطی).

۱۲٦ - تاج التواریخ، د امیر عبدالرحمن ـ بمبیي ۱۳۲۲ هـ ق.

۱۲۷ - مجمل التواریخ بعد نادریه ـ د ابن محمد امین ـ تهران ۱۹۴۰م.

۱۲۸ - احمد شاه بابا. د میر غلام محمد غبار ـ کابل ۱۹۴۴ م.

۱۲۹ - ریاض المحبة ـ د نواب محبت خان (قلمی).

۱۳۰ - د شاه ولي الله دهلوی سیاسی مکتوبات، د خلیق احمد نظامی چاپ ـ علی ګډهٔ ۱۹۵۰م.

۱۳۱ - د شاه فقیر الله علوی مکتوبات ـ لاهور.

۱۳۲ - حیات حافظ رحمت خان ـ د سید الطاف علي بدایون ۱۹۳۳م.

۱۳۳ - سراج التواریخ ـ ۲ ټوك، د فیض محمد هزاره، د کابل چاپ ـ ۱۳۳۱ هـ ق.

۱۳۴ - دامیر دوست محمد خان ژوند ـ د موهن لال ـ کلکته ـ ۱۸۳۲م.

۱۳۵ - د بارکزیو عروج ـ د الایسیس ـ لندن.

۱۳٦ - د کابل پاچهي - د الفنستن - لندن ۱۸۵۱ م.

۱۳۷ - د هند د غرب شمال سرحد - د سروليم بارټن - لندن.

۱۳۸ - د افغان دويمه جګړه - د ډيورند - لندن.

۱۳۹ - د غزني او کابل سياحت - دواين اثر - لندن.

۱۴۰ - دسنداردو - د هوك اثر - لندن.

۱۴۱ - د هند شمال ته سفر - د کونولي - لندن.

۱۴۲ - افغانستان - د سر مکموهن - لندن ۱۹۲۹م.

۱۴۳ - د افغانستان بربادی - د جنرال سيل - لندن.

۱۴۴ - د هند سرحدونه - د هولديچ - لندن.

۱۴۵ - افغانستان - د کپتان ګرې - لندن.

۱۴٦ - بلوچستان - د پوتنچر - لندن.

۱۴۷ - تاريخ افغانستان، دسر پرسی سايکس - لندن.

۱۴۸ - د پښتو ادبياتو تاريخ- ۱، ۲ ټوك د حبيبی، کابل ۱۹۵۰م.

۱۴۹ - مورخان ګمنام افغان، د حبيبی، کابل ۱۹۴٦ م.

۱۵۰ - محاربهٔ کابل - د قاسم علی - اګره ۱۲۷۲ هـ ق.

۱۵۱ - فتوح السلاطين - منظوم - د حسامی - اګره ۱۹۳۸ م.

۱۵۲ - تاريخ احمدی - د منشي عبدالکريم - نولکشور ۱۲٦٦ هـ ق.

۱۵۳ - نوای معارك - د عطا محمد - د حبيبی په زيار او سريزه- کراچی- ۱۹۵۹ م.

۱۵۴ - د پښتو ګرامر - سريزه راورتی - کلکته ۱۸۵٦ م.

۱۵۵ - الاصابه فی تميز الصحابه - دابن حجر عسقلانی-مصر - ۱۳۲۳هـق.

۱۵٦ - کتاب البلدان - د يعقوبی - ليدن ۱۸۹۲ م.

۱۵۷ - سياست نامه - د خواجه نظام الملك - د تهران چاپ.

۱۵۸ - ريسز آف افغانستان - د دبليو بليو - کلکته.

۱۵۹ - فتوحات عرب در آسيای ميانه - د ګب - لندن- ۱۹۲۳ م.

۱٦۰ - خلافت - دوليم تمبل ميور - لندن ۱۹۲۴ م.

۱٦۱ - تاريخ الاسلام السياسی والدينی و الثقافی والاجتماعی - د حسن ابراهيم - دري ټوکه - دقاهرې چاپ ۱۹۴۸م.

۱٦۲ - تاريخ مبارکشاهی - ديحيی بن احمد سهرندی - کلکته - ۱۹۳۱م.

۱٦۳ - قانون همايوني- د خوند مير - کلکته ۱۹۴۰ م.

۱٦۴ - تذکرهٔ همايون و اکبر - د بايزيد بيات - کلکته ۱۹۴۱ م.

۱٦۵ - خصايل السعاده-د محمد سعادت خان ترين لکنهو ۱۸۵۵م.

۱٦٦ - تاريخ عمومی-د عباس اقبال-دويم چاپ - تهران ۱۳۰۵ هـ ل.

۱٦۷ - مرآة الاشباه - دمحمد حسن - داوده چاپ.

۱٦۸ - کابل کالنی - له ۱۹۳۰ څخه تر۱۹۵۳ پورې د کابل چاپ.

۱٦۹ - کابل مجله - ۱، ۲ ټوك د مير غلام محمد غبار د "افغانستان ونګاهی بتاريخ آن" مضمون ۱۹۳۱ - ۱۹۳۲ م.

۱۷۰ - حديقة الاقاليم - د مرتضی حسين بلګرامي لکهنو ۱۲۹٦هـ.

۱۷۱ - مسکوکات افغانستان در عصر اسلام - د احمد علی ګهزاد - کابل ۱۹۳۹ م.

۱۷۲ - منجم العمران - د سيد محمد امين خانجی - مصر ۱۳۲۵ هـ ق.

۱۷۳ - فصلی از خلاصة الاخبار - د خواند مير، د ګويا اعتمادی -کابل - ۱۹۴٦ م.

۱۷۴ - اثار هرات - ۳ ټوکه - د خليل الله افغان - هرات ۱۹۲۹ م.

۱۷۵ - خراسان - دمير غلام محمد غبار - کابل ۱۹۴۷ م.

۱۷٦ - واقعات شاه شجاع-د شاه شجاع سدوزی - کابل - ۱۹۵۳ م.

۱۷۷ - وفیات الاعیان . دابن خلکان . د مصر بولاق ۱۲۹۹ هـ ق.
۱۷۸ - مروج الذهب . د مسعودی . پاریس ۱۸٦۱ م.
۱۷۹ - تاریخ عرب . د فلیپ هتی . لندن ۱۹۳۴ م.
۱۸۰ - تجارب الامم . د ابن مسکویه . لیدن ۱۹۰۹ م.
۱۸۱ - شوکت افغانی دمحمد عبدالحکیم خان لودی- اګره .۱۳۲۵هـ.ق.
۱۸۲ - دول الاسلام . دشمس الدین ذهبی. حیدر آباد دکن ۱۳۳۳ هـ.ق.
۱۸۳ - تاریخ محمود شاهی . د فیض الله بنیانی (خطی . پېښور).
۱۸۴ - تزك تیموري . بمبیي .۱۳۲٦ هـ ق.
۱۸۵ - سبحة المرجان فی آثار هندوستان . د سید غلام علي بلګرامی . د بمبی چاپ ۱۳۰۳هـ.ق.
۱۸٦ - تذکرۀ نصر آبادی . تهران ۱۳۱۵ هـ ق.
۱۸۷ - مجالس النفایس . د امیر علی شیر نوایی . تهران ۱۹۴۴ م.
۱۸۸ - تذکرۀ علمای هند . درحمان علی . لکهنو ۱۲۹۲ هـ ق.
۱۸۹ - د پښتونخوا د شعر هارو بهار . د فرانسوي جم دارمستتر . پاریس ۱۸۸۸م.
۱۹۰ - د افغان د ۱۷ پیړی اشعار . د بیدولف . د هرتفورد چاپ . ۱۸۹۰م.
۱۹۱ - هفت اقلیم . د امین احمد رازی . کلکته ۱۹۱۸ م.
۱۹۲ - شمع انجمن . د سید صدیق حسن بهوپال ۱۲۹۲ هـ ق.
۱۹۳ - شکرستان افغانی . دمیر احمد شاه رضواني . لاهور د ۱۳۰۵ هـ.ق.
۱۹۴ - بهارستان افغانی . د میر احمد شاه رضواني . لاهور . ۱۳۰۵ هـ.ق.
۱۹۵ - سکینة الفضلا . د عبدالحکیم رستاقی . ډهلي ۱۳۵۰ هـ ق.
۱۹٦ - قاموس الاعلام . د شمس الدین سامي . استانبول ۱۳۰۸ هـ ق.
۱۹۷ - مذکراحباب . د حسن خواجه بخاری (خطی . برلین).

۱۹۸ - حجة الاورنګ شاهیه . د تاش محمد القندوزی (خطی . کابل).
۱۹۹ - آتشکدۀ آذر . د لطف علی آذر- د بمبیي چاپ . ۱۳۰۹ هـ ق.
۲۰۰ - ګلشن روه . دراورتي . هر تفورد ۱۸٦۰ م.
۲۰۱ - چراغ انجمن . د عبدالحکیم رستاقی . ډهلي ۱۵۲۹ م.
۲۰۲ - تذکرۀ حسینی-د محمد حسین سنبهلی لکنهو ۱۲۹۲ هـ ق.
۲۰۳ - کلید افغانی . د هیوز- لاهور ۱۸۹۳ م.
۲۰۴ - جامي . د علی اصغر حکمت . تهران ۱۹۴۰ م.
۲۰۵ - خزانۀ عامره . د غلام علی آزاد . د هند چاپ.
۲۰٦ - تاریخچۀ شعر پښتو د عبدالحی حبیبی . دکندهار چاپ . ۱۹۳۵م.
۲۰۷ - ریاض الشعراء . دواله داغستانی (خطی . کابل)
۲۰۸ - مرآة الخیال . د امیر شیر علی لودی - د هند چاپ.
۲۰۹ - تذکرة الخواتین . دعبدالباری آسی . د لکنهو چاپ.
۲۱۰ - خزینة الاصفیاء-د مفتی غلام سرور لاهوری، لکنهو ۱۹۱۴م
۲۱۱ - د عبد القادر خان ختك د دیوان مقدمه . د عبد الحی حبیبی . د کندهار چاپ ۱۹۳۷ م.
۲۱۲ - فوایدالشریعة . پښتو . داخون قاسم پاپن خیل . د لاهور چاپ.
۲۱۳ - تاریخ روسای پنجاب . د سرلیپل ګریفن لاهور.
۲۱۴ - د پېښور تاریخ . درای ګوپال داس . لاهور ۱۸۷۰م.
۲۱۵ - البرامکه . د محمد عبدالرزاق . د هند چاپ.
۲۱٦ - د ګنداهارا پخوانی جغرافیا . د موسیوفوشه . کلکته ۱۹۱۵ م.
۲۱۷ - اخباربر امکه د عبداعظیم ګرګانی . تهران - ۱۲۱۲ هـ ل.
۲۱۸ - تاریخ تمدن ایران ساسانی - د سعید نفیسی - د تهران چاپ- ۱۳۳۱هـ ل.

۲۱۹ - تهذیب و تمدن اسلامی ـ لومړی او دوهم ټوك ـ دزشید اختر ندوی ـ د لاهور چاپ ۱۹۵۲ م.
۲۲۰ - نقود الاسلامیه ـ د مقریزی ـ (خطی نسخه ـ د مشق ـ د تهذیب او تمدن اسلامي په ذریعه).
۲۲۱ - تاریخ طبرستان ـ د بهاء الدین محمد بن حسن بن اسفندیار ـ په ۶۱۳ هـ ق- د تهران چاپ ۱۳۲۰ هـ ل.
۲۲۲ - افغانستان به یك نظر ـ د میر غلام محمد غبار د کابل چاپ.
۲۲۳ - روضة السلاطین-د فخري هروی ـ د تبریز چاپ ۱۳۴۵ هـ ل.
۲۲۴ - تاریخ ادبیات فارسی - د ډاکټر بروان د لندن چاپ
۲۲۵ - تاریخ ادبیات در ایران ـ د ډاکټر صفا. دتهران چاپ ۱۳۳۸ هـ ل.
۲۲۶ - تاریخ الادب العربی - د برو کلمان - (۱۹۶۲ م)
۲۲۷ - د بهارسبك شناسی دري ټوکه - د تهران چاپ ۱۳۳۷ هـ ل
۲۲۸ - آریانا انتیکوا - د ویلسن - د لندن چاپ ۱۳۳۷ هـ ل
۲۲۹ - طبایع الحیوان مروزی - د مینارسکی چاپ په لندن کښې ۱۹۴۲م
۲۳۰ - مجمل فصیحی- ۳ ټوکه په مشهد کښې د محمود فرخ چاپ ۱۳۳۹ هـ ل.
۲۳۱ - کتاب الهند - د البیروني - د حیدر آباد د کن چاپ ۱۹۵۸م
۲۳۲ - آثار الباقیه، د البیروني- د لیبسیك چاپ، ۱۸۷۶م.
۲۳۳ - معجم الانسباب - زامباور - د قاهرې چاپ ۱۹۵۱ م
۲۳۴ - جغرافیای خلافت شرقي - د چی، لی سترینج اردو ترجمه - د حیدر آباد دکن چاپ ۱۹۳۰ م
۲۳۵ - الاعلام - د خیر الدین زر کلی - د قاهرې چاپ ۱۹۵۹م
۲۳۶ - راحة الصدور راوندی - د تهران چاپ ۱۳۳۳ هـ ل

۲۳۷ - الفهرست- د ابن ندیم - د قاهرې چاپ، ۱۳۴۸ق
۲۳۸ - احیاء الملوك در تاریخ سیستان - د ملك شاه حسین سیستاني - د تهران چاپ ۱۳۴۴-هـ ل.
۲۳۹ - مقالات الشعرا - د میر علی شیر قانع تتوي، د کراچی چاپ ۱۹۵۷م
۲۴۰- تکلمهٔ مقالات الشعرا - د محمد ابراهیم خلیل تتوي - د کراچی چاپ ۱۹۵۸ م.